

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

За редактуванням Голови Відділу
акад. Аґатанґела КРИМСЬКОГО

Кн. IV (1924)

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук.
1924

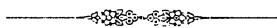
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ


ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

——

За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

——

Книга IV.
(1923).

——

К И Ї В.
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923.

Дозволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії *акад. Аг. Кримський.*

Друковано 1200 примірників.
Зам. 597.

Шевченко і романтизм.

Немає сумнівів, що в розвитку європейської культури XIX-го і початку XX-го віків величезну роль відіграв романтизм, що його значіння виходить за межі чисто літературні. «Всѣ мы, чья жизнь не исчерпывается заботами о хлѣбѣ насущномъ, — всѣ мы въ большей или меньшей степени ученики и наслѣдники романтизма» — писав проф. Бравн, автор одної з найкращих статей про німецький романтизм¹⁾. Не тільки в літературі, мистецтві, естетиці лишив свою багату спадщину романтизм. Історія літератури, як наука збудована на широкому порівняльному методі (обсяг — всесвітнє письменство), натурфілософія сучасної формації, психологія і невропатологія, фольклор, порівняльне мовознавство, нове розуміння ідеї національності, — для всього цього, зазначає проф. Бравн, підготував ґрунт ранній німецький романтизм.

На грані XIII-XIX віків розквітнув він, переможно пройшла через Європу романтична течія, засяла в творчості Байрона, Гюґо, Леопарді, Лермонтова, Міцкевича та багатьох інших першорядних поетів. Навіть Гайне, що сміявся з своїх попередників-романтиків, відчував їхній вплив і пробував — про це признався в листі 1842 р. — знову повернути до літературного життя стару романтику. Наприкінці XIX віку і в XX віці відроджується романтизм в новому — символістичному — вбранні у Метерлінка, Ібсена, Верлена, Блока та інших. І наша революційна сучасність не відхрепчується від романтизму, навпаки, можна часто почути слова про революційну романтику, особливо в галузі театру. «Наш театр поднимет человеческую культуру на должную высоту. Чудеснейшие результаты может дать русло романтической драмы», говорить А. В. Луначарський²⁾. Репертуарна секція ТЕО ухвалює до постановки багато пієс «героїчного характеру»³⁾. З'являються нові романтичні трагедії, напр. «Бертран де-Борн» — «серапіоновця» Л. Лунца⁴⁾...

¹⁾ Історія Західної літератури (1800 — 1910), вид. „Мір“ т. I стор. 330.

²⁾ „Вестник театра“ 1920 № 76—77 13 ст.

³⁾ Ibid, № 75, 7 ст.

⁴⁾ „Город“ Сборник I 1923 II. (текст трагедії, цікаве „послесловие“ автора про романтизм „бурі и натиска“).

З'явилось за останні десятиліття також чимало монографій і статей про романтизм і окремих романтиків; — констатуючи це явище, один з дослідників, де-Ла Барт, зазначав, що воно не випадкове і пояснюється загальним характером західно-європейської думки.

Розуміння романтизму тепер значно поглибилось. Старі історики російської літератури про Жуковського, наприклад, просто говорили, як про романтика, але Ол. Веселовський довів ¹⁾, що «поетическій дядька німецьких чертей и вѣдьмъ», був скоріш сентименталістом, ніж романтиком, бо йому бракувало символізму німецьких романтиків, їхнього почування безмежності, відчуження внутрішнього звязку явищ, ніби-то розрізнених в природі. Жуковський значно простіший ніж німецькі романтики, яких можна порівнювати уже з російськими символістами ²⁾.

Але навіть тепер, коли студіювання романтизму поглибилось і поширилось, багато питань повстає перед дослідником. Ми не маємо і певно не матимемо самого терміну романтизму, який був-би всіх задовольнив. В різних країнах і різних письменників не однаково виявлялись характерні риси романтизму. Коли в ранньому німецькому романтизмі панує містика ³⁾, то не знайдемо її, наприклад, у французькому. Характеризувати романтизм, як вияв індивідуалізму — занадто загально, хоч, безперечно, індивідуалізмом можна пояснити властивості стиля і змісту романтики ⁴⁾. Ці властивості склалися і виявлялися історично, вони — факт, на який найперше повинен звернути увагу дослідник. Не абстрактні ідеї, а конкретні мотиви і форми аналізує передовсім історик літератури. Із заходу прийшов в слов'янські країни романтизм, різноманітні напрямки і відтінки приймав на новому ґрунті. Де-в-чому був невизначний і неорганічний, чужий, де-в-чому не міг відбитись через різні перешкоди. Проф. Замотін в праці «Романтизм 20-х годов XIX столетия в русской литературе» зазначає, що «основные мотивы романтического идеализма, группировавшиеся около индивидуализма и национализма и приводившие романтиков к культу будущего-универсального счастья — эти мотивы отразились и в русской общественной и литературной жизни начала века. Отражение однако было сравнительно слабое» ⁵⁾. Автор додає, що були і в житті «различные условия», які не сприяли розвитку «універсалізму» і «революційного романтизму» в літера-

¹⁾ Акад. Н. Веселовский. В. А. Жуковский. Поэзия чувства и „сердечного воображения“ (друге видання—Петроград. 1918).

²⁾ В. Жирмунский. Німецький романтизмъ и современная мистика 1914 р.

³⁾ Див. В. Жирмунский. Новые работы о німецькомъ романтизмѣ. („Русская мысль“, 1914).

⁴⁾ Див., напр., В. Сиповский. Пушкинъ и романтизмъ.

⁵⁾ И. Замотинъ, op. cit, II т. 1913 р: 79 ст.

турі. Дійсно, ми маємо тепер в статті Ю. Оксман «Борьба с Байроном в Александровскую и Николаевскую эпоху»¹⁾ вказівки на те, як цензура перешкоджувала творам «властиителя дум» з'являтися в Росії. Звичайно, свої наслідувачі Байрона теж не користалися ласкою влади, не могли торкатись у своїх творах мотивів бунтарських, революційних або сатиричних.

Брак органічності, яскравості і виразності в російському романтизмові пояснюється в значній мірі і тими міцними традиціями класичними, що володіли найвидатнішими письменниками. Нині приходять до висновків, що поетика Пушкіна збудована в цілому на принципах і зразках російських неокласиків XVIII віку. «Пушкін завершитель, а не начинатель», пише Б. Ейхенбаум²⁾.

Тоді як В. Сиповський докладно доводить, що Пушкін пережив романтичну добу творчості і після знайшов шляхи до реалізму³⁾, А. В. Жирмунський аналізує «байронічні поеми» Пушкіна і знаходить в них характерну романтичну композицію і стиль⁴⁾.

Що більший письменник, то трудніше зарахувати його до певної школи. Письменник не тільки хронологічно, в міру розвитку свого таланту, може пережити різні літературні прямуювання, з нього одночасно може бути і романтик і класик (Пушкін) або романтик і реаліст (Гоголь), він може починати нове і додержуватися також і давніх традицій.

Коли Шевченко почав писати вірші, романтизм давно дійшов до зеніту в європейських країнах, не був ще вчорашнім днем в російській поезії (в прозі починалася реалістична течія) та польській, дав уже деякі парости на Україні. Як-же відбився він на Шевченкові — «центральної постаті українського письменства XIX віку»?

Звичайно, про романтизм Шевченків писали, але писали здебільшого між иншим, не надаючи великого і цінного значіння романтичним впливам. Зазначали: це було в молоді роки... накресливали обсяг Шевченкової романтики: романтичні автори кохалися в старовині і трактували її в душі поетичної ідеалізації, також користувалися народньою фантастикою, — Шевченко теж писав балади та ідеалізував минуле — возаччину, гетьманщину, але потім він од цього відійшов, ба навіть в ранніх творах схилився до побутових мотивів, реалістичної манери. Історичний романтизм Шевченків

¹⁾ Журнал „Начала“, 1922 р. № 2.

²⁾ Б. Эйхенбаум. Поэтика Пушкина („Дом литераторов“ II 1921. ст. 78).

³⁾ Op. cit.

⁴⁾ „Пушкинский сборник“ 1923 р. див. далі.

найбільше підкреслювали дослідники (напр. Д. Овсяніко-Куліковський¹), зазначали і його джерела українські, польські та російські (здебільшого — побіжно); баладні твори фантастичного характеру розглянуто досить детально — з боку впливів на Шевченка од польських і російських поетів в праці проф. Колесси «Шевченко і Міцкевич»²) і проф. Третьяка — «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка», але в цілому можна сказати, що романтизм Шевченка мало розроблений, він майже не уявляється чимсь органічним, повільним і широким в розвитку автора «Кобзаря» і в розвитку української літератури. Я спробую характеризувати Шевченкову романтику, оскільки це взагалі можливо в короткій статті.

Мені здається перш за все, що поволі й обережно засвоювали українські автори нові течії європейського письменства, брали лише те, для чого був свій ґрунт в ту добу, добу відродження українського слова, яку розпочав Котляревський. Як про перший крок романтизму в українській літературі звичайно говорять про «Рибалку» Гулака-Артемовського (1827), баладу перекладену з Ґете. Коли Гулак-Артемовський надіслав її редакторові «Вістника Європы» Каченовському, він додав до неї дуже цікавого листа. Він писав, як каже Каченовський, що «по влеченію любопытства захотѣлъ попробовать, нельзя ли на малороссійскомъ языкѣ передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя, не заставляя читателя или слушателя смѣяться, какъ отъ «Енеиды» Котляревскаго и отъ другихъ, съ тою же цѣлію написанныхъ стихотвореній. Указывая далѣе на нѣкоторыя пѣсни малороссійскія, на пѣсни самыя нѣжныя, самыя трогательныя, онъ, съ благородной неувѣренностью въ успѣхѣ, выдаетъ свою балладу единственно какъ простой опытъ. Здѣсь принять имъ женскій малороссійскій способъ объясненія»³) Чудна, здавалося-б на перший погляд, картина: поет дає переклад європейського романтичного твору, а доводячи, що цей переклад можна зробити, посилається на українські народні жіночі пісні. Дійсно, в перекладі знаходимо на кожному кроці особливо характерні для української пісні і взагалі народньої мови зменшені форми — «рибалка *молоденький*», «*серденько*», «*рибоньки*». і т. д., яких не знайдемо ані в німецькому оригіналі, ані в російському, наприклад, перекладі Жуковського (1817 р.) Але, крім того, зустрічаємо в перекладі багато вигуків («Що рибка *сми*, то серце *тво*х».. «*Аж, гульк*» і инш). Ці вигуки, характерні для народніх казок, «Енеїди» Котляревського, Квітчиних оповідань з народнього побуту, надають баладі

¹) Записки тов. ім. Шевченка, т. 3. Львів. 1894.

²) Переказ його докладу в „Раді“, 1911 р. № 51.

³) Цітую за статтею В. Каллаша „Изъ исторіи малорусской литературы 20-хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка“. III. (отг. изъ журн. „Кіевская Старина“, Київ. 1901 р.).

Гулака-Артемовського більше жвавости, конкретности, народнього реалізму, в той час як Жуковський вдається в абстрактність («Душа полна прохладной тишиной»), для якої прокладено вже було тоді шляхи в російській літературі. Вигуки зустрічаються в бурлескних творах самого Гулака-Артемовського, що від них він хотів відійти в «Рибалці», але одним з словесних елементів їхніх скористався в перекладі і зробив свій твір живішим, органічнішим.

Пестливими-ж словесними елементами пісні скористався він для цього, як видно з листа, цілком свідомо. Таким чином перша спроба пересадити романтику в українську поезію була тому вдала, що знайдений був свій ґрунт, на який можна було пересаджувати,—і на цьому ґрунті народньої поезії, народньої творчости, виросла квітка, відмінна від німецької—простіша, живіша, ніжніша, навіть инше слово тут можна вжити—сентиментальніша, бо сентиментальність не єсть-же нудка наївна манерність, як иноді говорять критики ¹⁾. Цю сентиментальність акад. Корш вважав за характерну рису української народньої творчости, яка її відрізняє од російської.

Баладний почин Гулака-Артемовського не був одиноким явищем. Трохи згодом (1829 р.) з'явилася «Маруся» Боровиковського—українізована «Світлана» Жуковського. Ще 1828 року надруковано було в «Вѣстникѣ Европы» «Молодицю» («преданне») невідомого автора («N-й»), в 1830—уривок з казки «Відьма»; в 1835 році в «Молвѣ» зустрічаємо «думку» «Корній Овара» («Як покантракувався козак Корній Овара із бісом і що з того було») —наслідкування Жуковському «Громобой», в якому, зазначав В. Каллаш ²⁾, «сохранень только остовъ разсказа, обстановка и герой приспособлены къ мѣстнымъ условіямъ».

Ясно, що коли Шевченко вийшов на літературний кон, він мав уже в одній з галузів романтики де-яких попередників. Він міг далі розвинути баладну традицію, не тільки користуючись ширше стилем та образами народньої поезії, але й сами сюжети беручи з народньої фантастики, що почасти й до нього робили українські поети. Цікаво, що він висловлював думки, подібні до цитованих думок Гулака-Артемовського. Говорячи про «патріотів-хуторян», які «хвалять те що найпоганіше» в українській літературі, Шевченко висловлює таке: «Прочитали собі по складах Енеїду та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіки! Прочитайте ви думи, пісні. Правда, ці думки

¹⁾ Зв'язок народньої пісні і сентиментального стилю в загальних рисах накреслено напр. в книзі: Robert de Souza. La poésie populaire et le lyrisme sentimental. Deuxième édition. Paris. 1899.

²⁾ оп. cit. стор. 6.

висловлював Шевченко 1847 рок ¹⁾, в 1838 р. він написав відомого вірша «На вічну пам'ять Котляревському», але й тоді йшов іншими стежками, ніж автор «Енеїди», лиш де-в-чому наближався до побутових мотивів, бурлескного жанру зовсім цурався.

Не можна казати, що мотиви й форми народної поезії Шевченко ввів в літературний вжиток тому, що сам був сином народу, що ніби він безпосередньо продовжував народню «піснетворчість»... Отже в малярстві Шевченко зовсім не виявив себе спадкоємцем багатого народнього українського мистецтва, воно взагалі не знайшло належної оцінки від учня класика Брюлова ²⁾, який корився духові часу. В поезії-ж Шевченко опинився в романтичному оточенні (спочатку—особистий вплив Жуковського) і, безперечно, романтизм з'ясував Шевченкові, що народня пісня, дума, легенда—можуть і повинні бути матеріалом для поета. Балади українські, російські польські та інші вказали Шевченкові, що фантастично-легендові елементи «можна вносити до поезії», як зазначав проф. Колесса ³⁾. І справді, Шевченко показав, що балада—та галузь, де романтизм міг знайти поживу і на українському ґрунті. Слід накреслити характерні риси Шевченкових балад («Причинна», «Тополя», «Утоплена», «Лілея» та інші). Формою своєю вони простіші ніж відомі, улюблені балади того часу—«Ленора» Бюргера, «Свѣтлана» Жуковського, «Uciezka» або «Lilie» Міцкевича. В них не знаходимо звичайної баладної композиції з підхідною повторювання, яка збільшує вражіння, затримує увагу, але має більш-менш штучний, «стилізований» характер. Простіші вони і внутрішнім єством; фантастика в них не прибільшена і далека також від усякої містики, вона иноді сполучується з соціальним елементом в обмалюванні явищ кріпацької доби («Лілея», «Русалка»), які не раз були темою Шевченкових поезій. І Франко писав про оригінальні балади Боровиковського (ненадруковані, відомі лише по кількох російських переробках), що вони «не були зовсім балади в тому значінню, яке надавала цій назві романтична поетика, але були се попросту українські народні казки та легенди, передані в віршовій формі» ⁴⁾. Так і згадані твори Шевченка—«не зовсім балади»... Де-які побутові елементи, мотиви і форми українських народніх пісень про кохання і розлуку, сюжети народніх легенд—органічно входять в «балади» Шевченка, які мають завсіди ліро-епічний характер. «Лирическія отступленія» в них наближаються до народніх пісень сентиментального характеру, напр., в «Причинній».

1) Твори, вид. Яковенко, т. II, стор. 84.

2) див. статтю Антоновича „Естетичні погляди Шевченка (Л. Н. Вістн. 1914.—II).

3) op. cit., стор. 80.

4) Л. Боровиковський. Маруся. Видав і пояснив Ів. Франко. Львів. 1902 стор. 21.

Така її доля, о Боже мій милий,
За що ти карасш її молоду... і т. д.

Народні елементи перехрещуються в баладах Шевченка з різними літературними впливами. Колесса в своїй монографії зазначає польські та російські впливи (Міцкевич, Пушкін, Козлов, Жуковський та инш.), не надаючи їм абсолютного значіння: «На кожному кроці надає він своїй баладі місцевий український характер. Його ворожка, козак, дівчина—се чисто українські типи»¹⁾ Варто зазначити, що про окремі елементи балад Шевченкових не можна часто навіть сказати, що вони запозичені у того чи иншого поета. Тоді вони були уже загальним місцем не тільки у європейських та російських поетів, ба й в українських. Наведу приклад. До відомого опису Шевченка

Рече та стогне Дніпр широкий... і т. д.

Колесса наводить «аналогію» з Жуковського («Людмила»—«Вотъ и мѣсяць величавый!» і т. д.) і Козлова:

„За Києвомъ, гдѣ Днѣпръ широкий
Въ крутыхъ брегахъ кипить шумить“ („Чернецъ“).
„Вѣтеръ выль гроза ревѣла,
Мѣсяць крылся въ облакахъ,
И рѣка, клубясь, шумѣла.
Въ омраченныхъ берегахъ“ („Сонъ невѣсты“).

Але й у Метлинського знайдемо подібного малюнка:—

„Буря вис, завивас
І сосновий бор трощить,
В хмарах блискавка палає,
Грім за громом грякотить.
Ніч то углем вся зчорніє,
То як кров зачервоніє,
Дніпр клекоче, стогне, плаче,
Й гриву сивую трясє.“ („Смерть бандуриста“).

Згадана балада «Молодиця» також починається:

Ватагами ходили хмари;
Між ними молодик блукав,
Вітри в очеретах бурхали
І Псьол стогнав і клекогав.
Шуміли верби... рвалось листя;
Гули вітри по-під мостом²⁾.

Це типовий Осіяновський пейзаж, а Осіяна Шевченко добре знав і, як видно, ще до заслання³⁾. В листі до Броніслава Залеського (1854 р.)

¹⁾ оп. сіт. 80 стор.

²⁾ див. Каллаш. оп. сіт.

³⁾ Щоденник. Твори. Вид. Яковенко. т. II.

він пише: «Витаю тебя на лонѣ дѣвственной, торжественно прекрасной природы! Много бы и много молитвъ сердечныхъ послалъ бы я ко престолу живого Бога за одинъ часъ, проведенный съ тобою въ дремучемъ основомъ лѣсу, подъ темной тѣнью широколѣтвистой, мрачной, какъ дума Оссіана, если»... «Не забудь выписать Оссіана, онъ кажется есть въ французскомъ переводѣ. Ты теперь его съ наслажденіемъ прочитаешь. Декорація у тебя для Оссіана превосходная»¹⁾).

В Шевченкових пейзажах зустрічаємо також засоби української народної поезії²⁾, взагалі з народною поезією з'єднуються у нього в баладах наслідування романтиків різних країн. Так і чотирьохстопові ямби сполучаються у нього з народними розмірами, які до того часу сливе не використовувалися українськими поетами ХІХ віку.

З наведених спостережень видно, що балади в творчості Шевченків і в українській поезії його доби — явище органічне, це українська варіація характерного романтичного жанру. І коли Шевченко перестав їх писати, то він лише позбувся тієї фантастики, що мало говорила його душі, ліризм, де-які підхідки, народньо-поетичний елемент, побутові риси — все це могло далі розвинутися самостійно. Та вже й поруч з баладами він пише «Катерину», де елемент побутовий з'єднано з ідеалізацією та романтикою³⁾, пише ліричні поезії в народньо-поетичному дусі.

Мав Шевченко ґрунт і коли переймав мотиви і форми історичної романтики. Національний момент, закохання в рідній старовині — явище характерне для європейських романтиків; воно відбилося і в Росії, особливо на Україні, і виявилось до Шевченка найбільше в видаванні пам'ятників старовини (Цертелев, Метлінський). Відомо, що в першій третині ХІХ віку зростання інтересу до українського минулого і обмальовування його в літературних творах помітно не тільки в українців, але й у російських письменників (Рилєєв⁴⁾, Пушкін); иноді українців походженням (Маркевич, Гоголь), і в польських («українська школа» — Б. Залеський, Падура, С. Гоциньський та инш.). В ті роки, коли починав свою діяльність Шевченко, погляд на українське минуле, як на джерело для поезії, був дуже поширений у Росії, і навіть Бєліньський висловлював його в 1840 році: «Малороссія страна поэтическая и оригинальная въ высшей степени. Тутъ имѣють

1) Твори, вид. Яковенка, т. II, стор. 380—81

2) О. Дорошкевич. Природа в поезії Ш. („Т. Шевченко“ Збірник. Держ. В-ва. 1921. ст. 80).

3) Ів. Франко. „Наймичка“ Т. Шевченка. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 6.

4) Цікаві матеріали що до українських сюжетів у російському письменстві див. в книзі: „В. Масловъ. Литературная дѣятельность К. О. Рылѣева. Київъ 1912“ (розділ 5-й).

всѣ чувства, которми висока натура челоѳическая. Любовь составляет основную стихію жизни. Прибавьте къ этому азіатское рыцарство, извѣстное подѣ именемъ удалого казачества, вспомните тревожную жизнь Малороссіи, ея борьбу съ католической Польшею и басурманскимъ Крымомъ и вы согласитесь, что трудно найти болѣе обильнаго источника поэзи, какъ малоросійская жизнь»¹⁾. Шевченко зустрівся не тільки з таким загальним поглядом на рідне минуле: в творах російських, польських, та українських (Метлинський, Костомаров) він знайшов уже обробку мотивів історичної романтики — тут були і бандуристи, і могили, які розмовляють з вітром, і запорозькі походи, і гетьмани і т. д. Народні думи та пісні особливо цінний матеріял давали поетові. І він пише «Івана Підкову», «Тарасову ніч», «До Основ'яненка», «Гамалію», «Гайдамаків» та инш. — ідеалізація ефектного минулого і сумне порівнення його з сучасністю. Романтичне захоплення яскравими фарбами старовини, шукання в згадках про минулу волю, прикрашену фантазією, порятунку від убогої і злої дійсности — все це довгенько панувало в творчості Шевченка. Він приходить в 1845 р. до висновку:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани,

але в вірші «Заступила чорна хмара» 1848 р. оспівує гетьмана Дорошенка, в поезії «Хіба самому написать» (1849 р.) признається:

„ще не знаю, що роблю,
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так-на-так,
Та иноді старий козак
Верзеться грішному — усатий,
З своєю волею, мені
На чорнім вороні-коні.

М. Драгоманов в відомій праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» зазначає, як Шевченко від оспівування гетьманщини перейшов до козак-любства — до поетизації запорозців, низового духу. Драгоманов вказує, що Шевченко не міг поставитися критично до «вигаданих образів козаччини»²⁾, бо історичну науку не було розвинуто, і авторові «Кобзаря» доводилось користуватись «Історією Русов». Можна додати, що ці «вигадані образи» приваблювали Шевченка не стільки ідеологічно, скільки поетично, картинно. Він і в листі до Кухаренка 1857 р. висловлює живий інтерес до романтичної старовини: «Прислав міні з Пітера Курінний, Панько Куліш, книгу своєї

¹⁾ В. Бѣлинскій. Сочиненія.

²⁾ вид. 1914 р. Київ. стор. 62.

роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книжка? Як що не дійшла, то випиши: не будеш каяться. Такої доброї книги на нашому язyku ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитня наша Україна, як на долоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книжка його вийшла добра, щира і розумна»¹⁾).

В романтичних творах Шевченка історичного змісту знаходимо типові романтичні підхідки, які в баладах менше виявилися: ефектні пози, мелодраматичні сцени, криваві події (напр., вбивство Гонтою дітей), виразні контрасти—такі літературні підхідки побачимо пізніше і в тих творах Шевченка, що мають ніби-то побутовий характер («Відьма», «Марина» та инш.).

Друга риса історичних поем—культ героїчної індивідуальности, сильної фізично й сміливої. Цей культ і пізніше не минувсь, але став глибший. Не фізична, а внутрішня сила почне приваблювати поета. Не відвага за-для відваги, як в «Іванові Підкові», ранньому творі (1838 р.), а героїчні вчинки ради щастя людського, боротьба особи проти насильства й неправди. Це ясно помічаємо в тих поемах, де національні українські мотиви переходять у загально-людські і революційні—в «Іванові Гусі», в «Кавказі»—в останньому з'являється улюблена романтиками постать Прометей:

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі,
Спокон віку Прометей.
Там орел карає.

Індивідуальність, своєрідна і незалежна, вища од маси, і в той-же час споріднена з нею, захоплена бажанням визволити масу, народ од усякого ярма, виступає і в постаті поета, що його образ Шевченко малює наслідуючи романтиків.

Романтичне трактування бандуриста Перебенді зразу впадає в око; недурно Колесса знаходив його прототип у Міцкевича, але образів самотнього співця, який лиш у природі заспокоює натхнене серце, можна знайти чимало у поетів романтиків і праромантиків-сентименталістів. Цей образ Шевченко пізніше змінить, перетворить в образ пророка, «обличителя жестових», аналогічний Лермонтівському «Пророкові» та иншим романтичним образам. Безумовно, у Шевченка було органічне відчуття сили слова,

¹⁾ Твори, вид. Яковенка, т. II, ст. 405.

внутрішній динамізм (див. мою статтю «Поет огненного слова»¹⁾), але сумнівно, щоб в українській поезії, де ще недавно лунали сумні думки Метлинського

Вже наша мова конас,

могло з'явитися без загального романтичного впливу переконання Шевченка про реформаторську ролю поета. Романтизм починаючи від доби Sturm und Drang'у, формував індивідуальності, творче «я» пророків і бунтарів, ватажків і революціонерів, він утворив культ поета-проводиря, і Шевченко був сином своєї доби, коли признавався після виходу «Гайдамаків»: «хай я буду музицький поет, аби лиш поет»...

А відчувши в собі поета, творця, переконавшись у своїй високому призначенні, Шевченко, розуміється, не міг продовжувати оспівування минулого і варіювати баладні теми. Мотиви його стають ширші, він од національної романтики переходить до революційної, до закликів боротьби і пімсти, до політичного й соціального протесту. Такі мотиви брєніли досить часто у романтиків — у Байрона, якого Шевченко знав і цїнив²⁾, у французьких поетів, у Міцкевича, у де-кого з російських авторів. Навіть у Бєстужева-Марлінського, що його вплив на стиль повістей Шевченка добачає Ол. Дорошкевич³⁾, зустрічаємо не раз протести проти феодального кріпацтва. «Ты выучил меня лить невинную кровь по своей прихоти, такъ теперь не дивись, что я хочу напиться твоею изъ мести», каже в повісті «Замокъ Эйзентъ» молодий лицар баронові, який у нього забрав наречену й добро.

Життєві вражіння могли давати Шевченкові матеріал для творів, де він малює картини кріпацтва, спиняючись, переважно, на знущаннях панів над покривдженими ним дівчатами. Але в таких творах, здавалось-би — побутових, знаходимо багато сцєв, виразно романтичного походження, крїваво-ефектовних, у яких поет нарочито накопичує жахливі образи (це кидалося в вічі ще Драгоманову⁴⁾). Наприклад, в поемі «Марина» (1848) п'яний пан іде в світлицю до Марини, своєї дочки від з'валтованої ним крїпачки:

¹⁾ Тарас Шевченко. Збірник під редакцією Є. Григорука і П. Филиповича, Київ. 1921.

²⁾ Ол. Чужбинський свідчить, що Шевченкові в 1843 році особливо подобався Міцкевичів переклад з Байронового „Чайльд-Гарольда“, і він часто виголошував строфу, що підходила й до його життя:

„Teraz po świecie błądzą szerokim
i pędzą życie tułacze;
Czegoż mam płakać? za kim? i po kim?
kiedy po mnie nikt nie płacze“!

³⁾ Ор. cit стор. 87.

⁴⁾ Див. ор. cit.—ст. 45 про „мелодраму“ в „Катерині“ і инш.; ст. 46 — „Думуючи показати панство, Шевченко все вибирав незвичайні злочинства панські (напр. Княжна, Варнак) і на ділі більше всього сховав на „гріх прєлюбодійний“, минаючи инші не менші гріхи не так панів, як панства, і гріхи звичайні, які тим тяжчі, що робляться кумами і не самими злочинцями“.

Мороз лютує аж скрипить,
 Луна червона побіліла,
 І сторож боязно кричить,
 Щоб злого пана не збудить.
 Аж глядь! — Палаці занялися.
 Пожар! Пожар!.. І де взялися
 Ті люди в Бога! Мов з землі
 Родилися і тут росли,
 Неначе хвилі напливали,
 Та на пожар той дивувались.
 Та й диво там таки було!
 Марина гола на голо
 Перед будинком танцювала
 У парі з матір'ю, і—страх!—
 З ножем окровленим в руках,
 І приспівувала...

Поєма «Марина», як і «Відьма», походять з російського твору Шевченка — поеми «Слѣпая», і порівняння цих трьох творів дає матеріал для цікавих висновків про Шевченка, як романтика. Зазначу, що досі порівнення робилися з іншою метою: доводили, що Шевченко погано володів російською мовою і чудово-українською, або впевняли: «всі речі Марини вповні натуральні, треба тільки чудуватись, як поет зумів тут чисто Шекспировським пензлем намалювати нам тяжкий недуг Марини» (sic) ¹⁾. «Все те, що ми знаходимо в російській поемі, в українській перетворено в чисте золото»... ¹⁾ Але якраз не все те, що є в російській поемі, перейшло в українську, і те, що залишилося в «Слѣпой», особливо повинно зацікавити історика літератури. В «Марині» і «Відьмі», малюючи знущання панів над селянськими дівчатами, навіть над власною дочкою, Шевченко висловлює свій лютий гнів проти насильників. Це бачимо і в інших українських творах поета. В поемі «Слѣпая» теж головний зміст — згвалтування паном власної дочки-кріпачки, але в той-же час зустрічаємо місця, здебільшого «ліричні ухилення», в яких виявляється песимістичний погляд поетів на людей взагалі, вислови, що в них можна безперечно, побачити відгуки «світової туги», Байрона, Шатобріяна (його твори Шевченко, як видно з листа до гр. Толстої (1857 р.) добре знав ще до заслання ²⁾, улюбленого ним Лермонтова):

Придетъ пора, пора любить,
 И злое сердце челоѣка
 Ея любви не пощадить.
 Она извѣдала людей.

¹⁾ М. Марковськый. Російські поеми Шевченка. „Україна“. 1918 р.

²⁾ Твори, вид. Яковенка. II т., ст. 401.

И вотъ она в грязи разврата
 Во славу дряхлыхъ нашихъ дней
 Передъ толпою черни пьяной.
 Пьетъ кубокъ...

або

Не тотъ я сталъ что прежде былъ.
 И путь унылый бытія
 И ноша тяжкая моя
 Меня ужасно измѣнили,
 Я тайну жизни разгадалъ,
 Раскрылъ я сердце чловѣка
 И не страдаю какъ страдалъ.
 И не люблю я: я калѣка.

В другій російській поемі Шевченка «Тризна» ще більше відгомонів не тільки песимізму, а вже й скорботного титанізму в дусі Байрона, Лермонтова:

Рука, сжимаяся, дрожала,
 О если б могъ онъ шаръ земной
 Схватить озлобленной рукою
 Со всѣми гадами земными,
 Схватить, измять и бросить в адъ.
 Онъ былъ бы счастливъ, былъ бы радъ,
 Он хохоталъ, какъ демонъ лютый,

Герой цієї ліричної поеми.

Непостижимою тоскою
 Былъ постоянно удрученъ.

Це все типові байронічні мотиви, їх запозичив Шевченко у Байрона, а особливо у Пушкіна доби «южныхъ поэмъ», Лермонтова, Козлова та інших. В російських творах Шевченко йшов за байронічною традицією, яка панувала тоді в поезії, чужа стихія ним володіла і несла в тому напрямкові, який був далекий для сина селянської України, що мріяв:

Село — і серце одпочине...

І нічого подібного, ніякого універсального песимізму і критицизму, ніякої «світової туги» не вводив Шевченко в українські переробки «Сльшой», в «Марину» і «Відьму» і взагалі в свою українську творчість. Ґрунту не було. А крім того, цей титанізм і песимізм так перешкоджає нахилі до іднлії, тому сентименталізму, що живе десь міцно в серці поетовому навіть серед вибухів гніву і прокльонів. Шевченко написав дві поеми по російському, писав драми (пізніше повісти) — і признається: російська мова тверда, чорства... «Переписав оце свою «Сльпую», писав Шевченко Кухаренкові 1842 р., тай плачу над нею: який гріх, що оце сповідаюся кацапам чорстим кацапським словом»¹⁾).

¹⁾ Твори вид. Яновенка, II, т. 345 стор.

І кидаючи те, що він сам в «Слѣпой» назвав «байроническимъ туманомъ», Шевченко поспішається, перероблючи російський твір на український («Марину»), відшукати рідний сентиментальний ліризм народної пісні:

Неначе ворон той, летячи,
 Про непогоду людям криче;
 Так я про сльози та печаль,
 Та про байстрят отих ледачих,
 Хоч і нікому їх не жаль,
 Розказую та плачу...
 Мені їх жаль... Мій Боже милий!
 Даруй словам святую силу
 Людськеє серце пробивать,
 Людськії сльози проливать:
 Щоб милость душу осінила,
 Щоб спала тихая печаль
 На очі їх, щоб стало жаль
 Моїх дівчаток, щоб навчились
 Путиами добрими ходить,
 Святого Господа любить,
 І брата милувать!..

Далеко не всі мотиви і форми вислову західних і російських романтиків, відбилися у творчості Шевченковій, особливо коли характеризувати лиш «Кобзаря», який був і певним моментом в розвитку української поезії. Характерне для ранньої німецької романтики містичне почуття і своєрідні теми та літературні підхідки (прийоми) були чужі для Шевченка¹⁾. «Мистика и метафизика не для него», занотував К. Чуковський. Йому нецікаві—«тайна, безконечность, сверхчувственный миръ»²⁾.

Байронічний культ титаничної індивідуальності, розчарованої, ворожої до маси, часто злочинної—теж був чужий Шевченкові. Проблеми індивідуалізму взагалі не цікавили його, він писав про мову російських журналістів: «натовкмачать якихось *індивідуалізмів*, то-що, так що аж язик отерпне, поки вимовиш»³⁾. Але сильна особа, яка робить те, що відчуває, чому співчуває і маса (Іван Підкова, Гонга і Залізняка та інші), яка бореться проти неправди (Іван Гус), яка веде народ до національного і соціального визволення—захоплює уяву поетову. Але багато романтичних, зокрема байронічних мотивів і форм, літературних засобів проходить трохи не через всю творчість Шевченкову. Народної пісні, народної поезії не покидає він ніколи, хоч поруч дає і цілком «літературні» твори. Коли-б проаналізувати поезику

1) Він писав про Жуковського (в щоденнику за 1857), що той „вѣрить въ безжизненную прелесть нѣмецкаго, тощаго и длиннаго, идеала“...

2) К. Чуковський. Тарасъ Шевченко. „Лица и маски“.

3) Твори, вид. Яковенка, т. II, ст. 83.

«Кобзаря» (тема для спеціальної великої праці), то можна було-б виявити, що тут Шевченко був і лишівсь романтиком. Правда, поетика романтики не зовсім ще розроблена, але характерне вже накреслене. Можна порівняти, наприклад, поетику Шевченкову з поетикою «байронічних поем» (Байрона та його наслідувачів), використавши для цієї останньої досліди В. Жирмунського. Він пише про композицію ліричної поеми Байронової: «Лирическая поэма Байрона имеет новеллистический характер и современное психологическое содержание. Оно сосредоточено вокруг одного лица и одного события его внутренней жизни: обычно таким событием является любовь. Отрывочность повествования, начинающегося с середины рассказа, перескакивающего с одной вершины действия на другую и оставляющего недосказанными все промежуточное течение событий, сосредоточенность на отдельных эффектных ситуациях и сценах, лирическая увертюра, обилие лирических монологов и драматических диалогов—все это свидетельствует о подчинении композиции законам лирического и драматического творчества»¹⁾. Таку композицію знаходить дослідник в поемах російських байроністів,²⁾ теж бачимо в «Кобзарі», особливо в поемах «Відьма» і «Марина», що їхне походження від російських поем Шевченкових, типових «байронічних» творів, безперечно. Те, що Драгоманов назвав «невмілою будівлею иншої поеми і її переходами від речі до речі»³⁾, легко пояснити инакше—романтичною композицією...

Для емоціонального-ж стилю Байрона і його наслідувачів особливо характерне «обиліє вопросов, восклицаній, повтореній». У Шевченка панує такий емоціональний стиль. В революційних поезіях він завжди зустрічається. Можна, з'окрема, знайти багато прикладів, де він «доведений до краю». Даю уривок з поеми «Неофіти» 1857 р., яка *вся* могла-б бути прикладом:

Горе з вами!
Кого блага ти ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячий! Кого,
Кого благаєте, благиї? — і далі...

Пластини бракувало романтикам, для їхнього стилю характерна музична стихія. Це твердження, яке має поки більш-менш загальні контури, можна було-б довести простудіювавши окремих авторів,—Шевченко з

¹⁾ Байрона. Драми. Гос. Изд. 1922. Вступна стаття В. Жирмунського, ст. 44.

²⁾ В. Жирмунский. Байронизм Пушкина, как историко-литературная проблема („Пушкинский сборник памяти проф. С. А. Венгерова. Гос. Изд. М.—П. 1923).

³⁾ op. cit. 107—108.

його надзвичайним багатством асонансів та алітерацій, внутрішніх рим, народньо-пісенних розмірів, був-би дав дослідувачеві цікавий матеріал, почасти вже простудійований¹⁾.

Короткий розмір журнальної статті не дає мені спростоги зачепити низку інших питань, звязаних з проблемою Шевченкової романтики (напр. антитеза «природи» і «культури»); не можу також деталізувати свої спостереження, які — лиш матеріал для майбутнього синтезу всієї Шевченкової творчости. Гадаю, що і на підставі наведеного можна зробити висновок: романтизм мав для Шевченка велике значіння, незмірно більше, ніж те, яке йому досі надавали дослідники...?

Павло Філинович.



¹⁾ Б. Якубський, Форма поезій Шевченка (Збірн.—„Т. Шевченко“ Держ. вид. 1921).

Поэма Т. Шевченка „Мар‘яна Черниця“.

(За автографом з архіву О. Корсуна).

Оксани К ко.

На память того шо давно минуло.

вигеръ въ гаи на гинае
лозу и тополю,
Ламà дуба, котыть полемь
Перекотыполе.

5. Такъ и доля того ламà,
Того на гинае;
Мене котыть, а де спыныть
И сама не знае—

- У якому краю мене заховають
10. Де я прихилюся на вики засну.
Колы нема щасья, нема талану
Нема когò й кынуть, ништо не згадае
Не скаже хоть насмихъ. „нехай спочивае
Тилько ёго й доли що рано заснувъ.“
15. Чи правда оксано? чужа чорнобрыва!
И ты не згадаешъ, того сыроту
Шо въ сирій свитыни бувало щаслывий
Якъ побачить дыво твою красоту.
Кого ты безъ мовы безъ слова навчила
20. Очима, душою, сердцемъ розмовлять.
Съ кимъ ты усмихалась плакала журилась
Кому ты любила Петруся спивать.
И ты незгадаешъ. оксано! оксано!
А я й доси плачу, и доси журюсь,
25. выливаю слезы на мою марьяну
На тебе дывлюся за тебе молюсь.
Згадай же оксано чужа чорнобрыва.
И сестру марьяну рястомъ уквичай,
Часомъ на Петруся усмихнись щаслыва
30. И, хочъ такъ якъ жарты, колышне згадай.

Санктпетербургъ.

Ноября 22

1841. року.

Марьяна Черныця.

I.

- У недилю на выгони
 Дивчата гулялы,
 Жартувалы зпарубками
 Де яки спивалы—
5. Про досвитки—вечирныци
 Та, якъ была маты
 Шобъ зъ козакомъ не стояла
 Звычайне дивчата...
 То про свое все й спивають
10. Яка про що знае...
 Ажъ-ось съ хлопцемъ старый кобзарь
 въ село шкандыбае.
 въ рукахъ чоботы, на плечахъ
 латана торбына
15. У старого; а дитына!
 Сердешна дитына!
 Обидране; ледви, ледви
 несе ножинята...
 (Достемъ енный сынъ катруси.)
20. Дивляця дивчата!...
 „Кобзарь иде! Кобзарь иде!“
 Та вси якомога
 Хлопцивъ кинулы! побиглы
 Зо стричать слипого.
25. „Дѣду, сердце, голубчику
 Заграй яку нѣбудь.
 „Я шага дамъ“ „я черешень.
 всего, чого треба
 всѣго дамо... одпочинышь
30. а мы потанцюемъ...
 Заграй же намъ яку-нѣбудь.“
 „чую любви,—чую...
 Спасыби вамъ, мои квиты
 За слово ласкаве.
35. Загравъ бы вамъ, та бачите
 Справы нема... справы.

- Учора бувъ на базари
Кобза зопсувалася...
розбылася...“ „а струны е?
40. „тільки три осталось.“
Та хочъ на трѣхъ яку небудь.“
„На трѣхъ... охъ дивчата.
И на одный колысьто гравъ.
Та ба, вже не граты.....
45. Постривайте мои люби
Трошки одпочину.
Сядьмо хлопче“. посадали
розвязавъ торбыну,
вийнявъ кобзу, разивъ зодва
50. Ударивъ по рваныхъ.
„Шобъ вамъ заграть? по стривайте!
Черныцю марьяну
Чи чувалы?“ „ни нечулы.“
Слухайтежъ дивчата,
55. та кайтеся.. Давно колысь
була соби маты
бувъ и батько, та не стало
Осталась вдовою
Та й не молодую
60. и зъ волами
и зъ возами
Й малою дочкою
Росла дочка марьяна
А выросла якъ панна
65. Каро—ока
и висока
Хочъ за пана Гетьмана
Стала маты гадаты
Та за пана еднаты
70. А марьяна
Не до пана
выходыла гуляты
Не до пана старого
Усатого товстого

75. а съ петрусемъ
въ гаю въ лузи
Шо вечера святого—
розмовляла
жартувала
80. Обнимала млила....
А иноди, усмихалась
плакала, нимила..
„Чого жъ плачешъ мое сердце?“
Петро запытае,
85. вона гляне, усмихнеця,
„и самá не знаю...“
„може думаешъ покину
ни моя рибчїно,
буду ходыть, буду любыть
90. поки незагину!...“
„Хиба було колы въ свити
Щыро, шо кохалысь
розійшлыся не взялыся ..
й живыми осталысь?
95. ни не було мїй голубе.
Ты чувъ шо спивають...
То кобзари выгадують
бо слици незнають
бо не бачать, шо е бровы—
100. чорни, кари очи,
И высокій станъ козачїй
И гнучкїй дивочїй.
Шо е косы довги косы,
Козацька чуприна...
105. Шо на мову на петрову
въ глухїй домовини
Усмихнуся; скажу ему
Орле сызокрилий
люблю тебе й насимъ свити
110. Якъ на тимъ любила.
Отакъ сердце о<б>нимымось,
Отакъ поцилую,

- Нехай вкупи закопають
Умру... не почую.
115. Не почую.“ обнялися
Обнялись зомлились...
Отакъ вони любылися!
На той свить хотили
Обнявшись переступить;
120. Та не поихъ стало!
Шовечера сходылися
И маты не знала
Де марьяна до пивночи
И съ кимъ розмовляє?
125. „воно мале ще дытина
Ничого не знае.“
Угадала стара маты
Та не все вгадала,
Знать забула шо колысь то
130. Сама дивувала.
Угадала маты марьяна дытина
Не знае якъ треба на симъ свити жить.
Думала ни люды ани домовина
Съ петромъ нерозризнять... умила любить.
135. Думала шо тилько кобзари спивають,
бо слипи не бачать карыхъ очинять;
Шо тилько лякають молодыхъ дивчатъ...
Лякають дивчата, правдою лякають!
И я васъ лякаю, бо те лыхо знаю
140. Бодай ёго въ свити никому незнать—
Того шо я знаю..... минуло дивчата
Серце не за сну ло, я васъ не забудь.
люблю васъ и доси якъ диточокъ маты
буду вамъ спиваты поки не засну
145. Тойдижъ мои любви якъ мене не стане,
Згадайте про мене про мою марьяну
Я вамъ съ того свита любви усмихнусь,
Усмихнуса..“ тай заплакавъ.
Дывились дивчата

150. Не пытали чого плаче?
Та й нащо питаты?
Минулося. помагало—
ласкаве дивоче
Щире слово. „выбачайте..“
155. Утерь слипи очи;,
выбачайте мои любі,
Нехотя журюся.
Такъ отъ бачите, марьяна
зъ Убогимъ Петрусемъ
160. Шо вечера розмовляла
И маты не знала,
Дывувалась. шо се таке?
Марьяну спиткало
Чи ны прыстрить? сяде шит <ы>
165. Не те вышивае:
Замись Грыця задумавшись
Петруся спивае.
Часомъ сонна розмовляе
Подушку цилуе...
170. Маты спершу смиялася.
Думала жартуе,
Потимъ бачить шо не жарты.
Та й каже. „марьяно
Треба буде старостивъ ждать
175. Та може й одъ папа!
Ты вже выросла ни вроку
Уже й дивувала,
Я вже думаю, шо бачишъ...“
На сыду сказала.
180. „Шо вже й замижъ колы тее...“
„А за кого мамо!?“
Хто вподоба т <о> му й отдамъ.“
Спивае марьяна.
„Отдай мене моя мамо,
185. Та незаст <а> рого
Отдай мене мое сердце
Та замолодого

- Нехай старый бурлакуе
Гроши заробляе,
190. А молоды <й> мене любить
Доли не шукае.
Не шукае не блукае
Чужими степами
Свои волы свои возы
195. А мижъ парубками
Якъ маєивка межъ квитками
Цвите розцвитае.
Має поле, має волю
Та доли не має.
200. Ёго щасья ёго доля
Мои чорни бровы
Довги вѣи кари очи
Ласкавее слово.
Оддай мене моя мамо
205. Та не за старого
Отдай мене мое серце
Та за молодого.“
„Дочко моя марьяно
Оддамъ тебе за пана
210. За старшого багатого
За сотныка ивана.“
„Умру серце мамо
За сотныкомъ иваномъ.“
„Не вмрешъ будешъ пануваты
215. будешъ дитокъ годоваты.“
„Пиду вѣ найми пиду вѣ люды
А за сотныкомъ не буду.“
„будешъ, дочко марьяно
За сотныкомъ иваномъ.“
220. Заплакала зарыдала
Сердешна марьяна
„За старого... багатого...
За сотныка ивана.“
Сама соби розмовляла.

225. А потимъ сказала.
 „Я ще мамо не выросла
 Ще не дивувала.
 Бо ты мене не пускала
 враньци до крыныци
230. Ни жита жать ни лёну братъ,
 Ни на вечирныци.
 Де дивчата съ парубками
 Жартують спивають.
 Та про мене чорнобриву
235. Нышкомъ розмовляють.
 „Багатого дочка батька
 Шляхетського роду.“
 Тяжко мыни! тяжко мамо!
 На що дала вроду?
240. На що бровы змалёвала
 Дала кари очи?
 Ты все дала, тилько доли
 Доли дать не хочешь!
 На що жъ мене годувала?
245. На що доглядала?
 Поки лыха я незнала
 Чомъ неза ховала?»
 Не слухала стара маты,
 Лягла спочиваты.
250. А марьяна за слёзами
 Ледви выйшла зъ хаты.

 II.

- Ой гопъ не пыла,
 На весильли була,
 До госпды не втрапыла,
 255. До сусида зайшла,
 а въ сусида
 До обида
 въ лёху спаты лягла.
-

Изъ лёху та въ лёхъ,
 260. Завергалы въ горохъ,
 И въ комори и падвори
 Зъ не жонатымъ удвохъ
 Постувалы
 Жартувалы

265. Зопсувалы горохъ.

Ой гопъ не сама
 На по и ла кума
 И привела до господы
 Не побачивъ Хома.

270. Хомо въ хати
 Ляжемъ спаты
 Хомы дома нема.

Трысыжъ тебе трясця хомо
 Я не ляжу спаты дома

275. А до кума
 До наума
 Пиду в клуню на солому.

А нуте напылась!
 Наша, наша, предалась!

280. Червоніе хвартушина;
 роду чесного дытына.

Отакъ ордою йшли придани
 Спивалы пьяни; а марьяна
 Кризь тынь дывилася на те.
 285. Не додывилася упала
 И тяжко тяжко заридала.
 Таке то лыхо, и за те
 Шо щиро любить: тяжко диты
 вихъ одынокому прожить
 290. А ще гирше мои квити
 Не ривню въ свити полюбить.
 Дывиця на мене я выплакамъ очи.
 Мени ихъ не шкода, мыни ихъ не жалъ.
 Ни нащо дывиця; ти очи дивочи...

295. Шо колысь... колысь то... думы, та печаль.
 А билше ничего не мавъ я й немаю
 А съ гришми такими тяжко въ свити жить.
 Пидъ тыномъ ночую зъ витромъ розмовляю
 Соромляця люды у хату пустыть
300. И привитать словомъ старого калику.
 Укороты боже молодого вику
 Тому хто нимае талану любить.
 Легше мои любви покрыця землею
 Нижъ бач<ить> якъ другій багатый старый
305. Цѣлуде загроши вѣнчаеця зъ нею...
 О! боже! мій Боже! волею своею
 Розбий мое тило и душу розбий.—“
 зарыдавъ Кобзарь заплакавъ.—
 Слипими очима
310. Дывувалыся дивчата;
 вже смерть за плечима,
 А винъ слипый сыво-усый
 Про колышне плаче:
 Не дывуйтеся дивчата
315. На стари козачи
 Щыри слѣзы. то не роса
 вранци при дерози
 На спорыши, и не ваши
 Дуже дрибни слѣзы.
320. На плакався: Струны рвани
 Три перебирае.
 „Ажъ довечера марьяна
 у темному гаю
 Проплакала; прійшовъ петрусь
325. вона розказала
 все шо чула одъ матери
 И шо сама знала.—
 И не втѣрпила, сказала
 Якъ пьяни приданы
330. Ишли по улыци спивалы.
 „Марьяно! марьяно
 Чомъ ты не убога! чомъ я не багатый!

- Чомъ у мене коней воронныхъ нема?
Не питала бь маты де ходышь гуляты
335. Съ кимъ колы стояла. питала бь сама
Сама свого сердца далабь ему волю
Любить кого знае, Я бь тебе сховавь
Далеко! далеко! шобь ни хто незнавь
Шобь ни хто не бачивь, де витае доля
340. Моя доля, мое щасья
Ты моя марьяно.
Чомъ не ты въ сирій свытыни
Чомъ я не въ жупани?“
А марьяна, якъ дытина
345. безъ матери плаче,
Петро стоить коло неи
Ничого не бачить.
Тильво слёзы марьяныны
А слезы дивочи
350. И середь дня лыхо роблять.
А щожь середь ночи?
„Не плачь сердце, есть у мене
И сыла и воля,
Люби мене мое сердце
355. Найду свою долю.
За высокими горами
За широкими степами
На чужому поли
По воли неволи
360. Найду свою долю!
Не въ свытыни а сотныкомъ
До тебе вернуса
Не въ бурьяни середь церкви
Обнимешь петруса
365. Обнимемось. поцилую
Дывуйтеся люды!
А ты стоишь, червоніешь....“
„Колы то те буде?
„Швядко, швядко-моя рыбка,

370. Молысь тилько богу.
 Иды въ хату лягай спаты
 А я край дороги
 Середь степу помолюся
 Зорямъ ясно окимъ.
375. Шо бь безъ мене доглядали
 Тебе одыноку.
 Середь степу одпочину.“
 „Хиба сюничь кинышь?
 Хиба заразъ?.. „Я жартую
380. Теперь украину
 Ни москали ни татары
 Ни хто не воюе.
 „А я чула шо ляхи йдуть.“
 То вони жартують.
385. Розийдымось мое серце
 Поки не свитае.
 Чого жь знову заплакала?“
 „И сама незнаю.“

Отакъ зачинаеця моя черныця—а що
 дальше буде то я и самъ не знаю. здаеця
 и люльки не курю—а шматочки паперу шо
 була написана черныця розгубились—
 треба буде знову компонувать. а поки
 що буде надрукуйте хочь це шо маю—ти
 лько дрюкуйте своєю граматыкою, бо вона
 мени дуже полюбылась.

Т. Шевченко.

Відомо, що Шевченко на початку 40-х років XIX в. надіслав Ол. Корсунів для друку в Харків поему «Черныця Мар'яна», «Човен» та інші свої вірші. Але альманах «Сніп» у люди не вийшов і, шевченкові твори залишились у літературному архіві Корсуна. Де-що з цієї поетичної спадщини видавець «Снопа» та його сини порозгублювали, а те, що осталось («Черныця Мар'яна»), вони не спромоглися на протязі 75 років надрукувати, навіть іншим не давали на це дозволу. Не пощастило здобути у Корсунів «Черныці Мар'яни» ані Кулішеві, ані видавцям «Правького Кобзаря», ані Доманицькому. От через що всі Кобзарі, починаючи з Кожанчиковаго—аж до видан-

нів Романчука, Франка та Доманицького, дають скорочений і попсований текст поеми (иноді де-що змінюючи), який П. Куліш надрукував у IX кн. «Основи» за 1861 р. з тих чернеток поетових, що випадково попали до його рук.

У квітні 1917 року Російська Академія Наук придбала для Пушкінського Дому архів Корсуна, і з цього часу текст «Черниці Мар'яни» став приступний для дослідувачів.

Рукопис поеми, досить чисто і уважно переписаний власноручно Шевченком, міститься на 16 сторінках звичайного паперу, малого поштового розміру. Автограф «Черниці Мар'яни» раніш являв собою зшиток, але згодом корінець і нитки перетерлись, і він розшився. Сторінки рукопису 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13 оздоблені на боках власноручними малюнками поета, пером виконаними; де-які з них належать до тексту, напр., на сторінці 11-ій є малюнок до слів:

„Не слухала стара мати,
Лягла спочивати.
А марьяна за слёзами
Ледви вийшла зъ хаты“.

Або на сторінці 12, 13 типи приданок; інші малюнки ніякого відношення до змісту поеми не мають: головки і постаті панночок, урядовців-аристократів, військових людей, малюнок середньовічного лицаря і навіть постать Наполеона Бонапарта. Далі знайдемо тут до 8 малюнків-автопортретів поета.

На першій сторінці рукопису Шевченко власноручно зверху написав: «Корсуна»; трохи нижче сам Корсун додав: «Получ. 18 январ. 1842. Харьковъ». А ще нижче після шевченкових слів: «На память того що давно минуло»—видавець «Сноп» поставив свій підпис: «А. Корсунъ».

Рукопис «Черниці Мар'яни» вкладено в пів-аркуша товстого паперу (Троїцької фабрики Говарда № 835), перегнутого надвое; на його «лицевій» стороні чиясь рука (Корсуна?) чорнилом надписала:

*Автографы
Тараса Григорьевича
Шевченка.
Знаменитый малоросійскій
поэтъ.*

Здѣсь неизданная его поэма:

„Марьяна Черныця“.

На превеликий жаль, «Мар'яна Черниця» в рукопису Корсуна незакінчена. Це не ціла поема, а лише її частина. Через те занадто валяко, сливе цілком неможливо з'ясувати її мотиви, що примусили Мар'яну піти в черниці.

Посидаючи Корсунові для друку частину поеми, Шевченко писав йому: «Отакъ зачинаєця моя черныця—а що дальше буде то я и самъ не знаю». Очевидячки, загальні риси сюжету не були ще остаточно з'ясовані Шевченком. Дійсно, опубліковані Кулішем чернетки «Мар'яни Черниці» свідчать про те, що поет «быль намѣрень дополнять и совершенствовать свою поэму», що він мав у своєму розпорядженні окремі ескизи-уривки з поеми, яких ми не знаходимо в рукопису Корсуна. Особливо цікаво те, що серед цих уривків є такі, що змістом своїм природньо продовжують ті мотиви, які ми бачимо лише в другому розділі корсунової «Мар'яни Черниці». Напр., в чернетках Кулішевих зазначено, що Мар'яна після розмови з матір'ю пішла увечері в садок слухати соловейка й побачила Петра. Але ми не знайдемо тут жадної вказівки про те, яку-ж саме розмову вела Мар'яна з Петром. Коли вона розказала йому про бажання матері видати її заміж за старого, багатого сотника Івана, то Петро, певне, якось-би реагував на цю звістку. Він міг або примиритись, згодитися з волею матері Мар'яни, або піти шукати свою долю, щоб потім вернутися до Мар'яни «не въ свѣтѣни, а сотныкомъ», як це ми бачимо в рукопису Корсуновому. Коли ми зупинимось на останньому мотиві, то по ходу розроблення сюжету поеми далі-б йшла картина зустрічі—прощання Петра з Мар'яною. Він іде шукати долі, довго не вертається. Мар'яна жде Петра, сумує за ним, нарешті впадає в розпач. В чернетках, опублікованих Кулішем, про останню зустріч Петрову з Мар'яною, їхнє прощання зовсім не згадується, але, на диво, мотиви розлуки, розпачу ми тут знаходимо, і це тоді, коли в рукопису Корсуновому їх немає. Так Мар'яна, ждучи Петра, блукає «по-над темним гаєм», иноді ночує у лузі, в гаю. Вона вже не співає, а «тяжко, тяжело плаче»:

„Ой вернися, подивися,
Зрадливий козаче!“.

Відкіля взялися ці мотиви у Куліша, коли в його чернетках нема й мови про бажання Петрове стати сотником, найти свою долю:

„За високими горами
За широкими степами
На чужому полі“,

коли нема й натяку про останню зустріч і прощання Петра з Мар'яною? Пояснити цю плутанину можна тільки здогадом, до певної міри правдоподібним, що Куліш мав у себе ті чернетки, «шматочки паперу», про які Шевченко сповіщав Корсуна, що вони «розгубилися». І дійсно, коли ми порівняємо текст, опублікований Кулішем, з рукописом Корсуновим, то стане досить ясно й зрозуміло, що Кулішеві «чернетки» здебільшого лягли в основу першого розділу Корсунової «Мар'яни Черниці». Починаючи з слів

поеми «у неділю на вигони дівчата гулялы аж до слів: «Хто вподоба тому й отдам. Спиває мар'яна», цеб-то 183 рядки Шевченко цілком переніс (коли не рахувати деяких різночитань) з чернеток до тексту Корсуна. За винятком де-яких рядків, незначних доповнень та перефразировок, теж мало в чому різняться тексти розмов Мар'яни з матір'ю. Тільки у Куліша цей діалог («Отдай мене моя мамо»...) стоїть не на своєму місці. Друкуючи в «Основі» текст «Мар'яни Черниці»—Куліш додав до його примітки. З них ми знаємо, що рядки:

„Отакъ вони любылыся!
На той свитъ хотылы“

читались у Шевченка раніш инакше:

„Отак вони любилися
Отак-і-хотіли“...

Але поет відкинув це читання. Або рядки:

„Знать забула, шо колысь то
Сама дивувала“

мали перше инакший вигляд, а саме:

Знать забула, що минуло,—
Чи не дивувала.

Отже Шевченко занедбав ці рядки, і зупинився на—«Знать забула, шо колысь»... В рукопису Корсуновому зазначені рядки Шевченко передає не так, як він *перше* написав в чернетках, а дає *останнє* їх читання—себ-то, замість: «Отак і хотіли», «Чи не дівувала» писав—«На той свитъ хотылы» «Сама дивувала». З наведених прикладів видно, що Шевченко ні в якому разі не міг розгубити *усіх* шматочків паперу, на яких перше було написано частину «Мар'яни Черниці», бо це заперечує дійсним фактам. Але що Шевченко *де-що* таки з чернеток розгубив—в цьому теж немає сумніву: в тексті Куліша є такі місця, яких в рукопису Корсуновому немає, і навпаки: у Корсуна єсть таке, чого ми не знайдемо в чернетках Куліша.

Взагалі, рукопис Корсуна являє собою останню редакцію частини «Мар'яни Черниці», обробленої Шевченком в першому розділі на підставі тексту, опублікованого Кулішем в «Основі»; другий розділ «Мар'яни Черниці»—поет скомпонував наново і незалежно від тих чернеток, які потім попали до рук Кулішевих ¹⁾. Порівнюючи з текстом «Основі» рукопис Корсу-

¹⁾ За винятком одних чотирьох рядків:

А мар'яна, якъ дытна
Безъ матери плаче,
Петро стоить коло неѣ
Ничого не бачить.

Заплакала, як дитина
Без матери плаче...
Петро стоить перед нею—
Ничого не бачить.

Рук. Корсуна.

Текст Куліша.

нів дає одмінний, а в другому розділі і зовсім новий текст, виготовлений до друку власноручно Шевченком. Сюжет поеми розроблюється логічно і зрозуміло, чого не можна сказати про чернетки Кулішеві, бо там після рядків «Хто вподоба, то й оддам. Співає мар'яна» текст «Мар'яни Черниці», що до порядку в розробленні сюжету, певне переплутаний.

Отже дивно, що редактори «Кобзаря» й до цього часу ігнорують текст Корсуна, опублікований в 1914 році Зайцевим в Кобзарі, виданні петербурзького товариства «Діятель», і дають перевагу тексту «Основи». Зайцев надрукував «Мар'яну Черницю» не з власноручного рукопису Шевченка, а з копії О. І. Псьол. На його думку, ця «копія снята съ него (цеб-то рукопису, що належав Корсуніві) чрезвычайно тцательно съ оговорками относительно описокъ и погрѣшностей оригинала». Але в дійсності, опублікований Зайцевим текст має чимало різних хиб. Тут ми знайдемо пропуски і псування окремих рядків, зміну шевченкової мови, різночитання та інше.

Автограф Шевченка.

Того що я знаю.... *минуло дивчата*
Серце не заснуло, я вась не забудь.
(р. 141—142).

Якъ *пьяни* приданы. р. (329).
А марьяна за *слѣзами*
Ледви *вийшла* зъ хаты (р. 250—251).
Ты все дала... (р. 242).
..... мое серце? (р. 83).
замись (р. 166).
У якому *краю* (р. 9).
А билше (р. 296).
..... въ люды (р. 216).
..... змалѣвала р. (240).

Текст Зайцева.

Того, що я знаю!... Я вас не забудь.

Як *Івана* придане.
А Марьяна *заплакала*
Ледве *пішла* з хати.
Усе дала
. . . . моя пташко?
замісь.
У якому *краї*
А *більше*
. . . . в люде.
. . . . змалювала.

Нині, воли архів Корсунів став приступний для дослідувачів¹⁾ є можливість дати певний текст «Мар'яни Черниці» без жадних змін, скорочень і пропусків. Ми друкуємо поему на сторінках академічних «Записок» з автографу і в ортографії оригіналу.

Михайло Новицький.

П Р И М І Т К И.

Черниця Марьяна.

Рядок 28: Перше у Шевченка було: „Чого тобі треба“, але він поправив цей рядок на „всего коли хочеш“; нарешті прийняв читання: „всего чого треба“. Після слова „треба“ Корсун поставив кому.

Рядок 29: „...одпочинивъ“, перше в автографі помилково стояло: „одпочинивъ“, але

¹⁾ Користуємось з нагоди, щоб висловити нашу щирю подяку В. Л. Модзалевському за те ласкаве відношення, яке ми зустрічали в Пушкіньському Домі при наших роботах.

Шевченко власноручно виправив на „одпочинишь“.

Рядок 50: Замість „по рваныхъ“—у Шевченка перше було: „по струнахъ“.

Рядок 52: Перше він мав такий вигляд: „Черныцю марьяну чи чувалы?“ але Шевченко власноручно закреслив „чи чувалы?“ і переніс ці слова до 53 рядка.

Рядок 81: Замість „усмихалась“—перше було „усмихавшись“. Поправка належить Шевченкові.

Рядок 92: Після цього рядка у рукопису далі стояло: „не винчались“, але Шевченко закреслив.

Рядок 119: У рукопису стоить: „Онявшись“.

Рядок 124: „...„розмовляє“?—у рукоп. виправлено Шевченком из „розмовляла“.

Рядок 133: „Думала“—у рукопису перше було: „Думае“.

Рядок 164: замість „шптыъ“ у рукоп. помилково стоить: „шите“.

Рядок 166: „...„Грыця“—у рукоп. слово це Шевченком підкреслено.

Рядок 167: „Петруся“—у рукоп. слово це Шевченком підкреслено.

Рядок 182: „...„тѣому“—у рукопису помилково „туму“.

Рядок 185: „...„незастарого“—у рукоп.—помилково „незастарего“.

Рядок 201: У рукопису перше було: „Мои кари очи й чорни бровы“, але Шевченко „кари очи й“—власноручно закреслив.

Рядок 220: У рукоп. перше стояло: „Зарыдала заплакала“, але Шевченко виправив на: „заплакала зарыдала“.

Рядок 300: „...„старого“—у рукопису перше було: „слипо“, але Шевченко закреслив.

Рядок 377: „...„помолюся“—у рукопису раніш стояло: „одпочину“, але Шевченко закреслив.

Рядок 395: „...„Дрюкуйте своєю граматыкою, бо вона мени дуже полюбилась“.—У першому томі „Снопа“ (Харків 1841 р. стр. 228). Корсун до свого правопису дає таке пояснення: „j треба виговорювать, якъ московське *и*; а *и*, або *i*, як польське *y*“. Напр.:

1) Ой плачете такъ, якъ плакали дјди...

Н. Костомаровъ.

2) Гей Орфію, любий пане

Музикантјвъ отамане!

Порфирій Кореницькій.



„Кобзар“ під судом.

I.

В новішій історії українського руху видатну роль відіграв один цікавий історико-літературний і культурний факт: видання в Петербурзі, за цензурним дозволом, нового «Кобзаря» Шевченка. Трудно зважити той вплив, який зробила ця книга на широкі верстви української інтелігенції, але вплив безперечно повинен був бути сильний. За чотири роки 1907—1910 було кинуте в люди кілька десятків тисяч томів з точним, неврізаним і неприкритим вогненным словом великого співця, яке доти лиш уривками, випадково доходило до свідомости окремих одиниць в рідких здобутках закордонної нелегальної літератури. Це було, можна сказати, нове народження Шевченка, яке вперше поставило його на весь зріст перед громадянством, перед рідним краєм, перед усією Росією.

Свого часу на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» (1914 р. кн. 2) було розказано історію цього видання,—з необхідности сухо й стисло, з огляду на тодішні цензурні умови. Там-же оголошено документи офіційального листування з приводу цензурного дозволу «Кобзаря». Тут я нагадаю лише головні моменти цієї історії, а докладніше спинюся на тій атмосфері, в якій відбувалися ці події, на тогочасних переживаннях петербурзької української колонії, і на останній фазі кобзарної епопеї, коли правительствующому сенатові довелося касувати цензурний дозвіл і на-ново класти Шевченкові вірші на старе прокрустове ліжко.

Згоду петербурзької цензури на друкування повного «Кобзаря» було здобуто в період «днів свободи», в кінці 1905 р., коли друковане слово фактично, «явочним порядком», забрало собі повну волю. Поруч з бурхливим потоком революційної літератури, що прорвав цензурну загату і грізно ревів навкруги, надолужуючи вікову мовчанку громадянства, сами гострі виступи Шевченкові проти основ російської державности здавалися чимсь застарілим, архівним, історичним матеріалом. Так, либонь, під впливом часу, подивилася на «Кобзаря» й цензура, бо на поданім до неї примірникові львівського видання не було зроблено жадної цензорської поправки чи переміни, а єдиною умовою видавцям було поставлено «соблюдение правилъ русскаго правописанія», себ-то так званої «ярижки».

Видавці—спілка з двох петербурзьких українських благодійних товариств ¹⁾—були певні в своїм праві і в реальній можливості додержуватись в гострих місцях «Кобзаря» цензурованого тексту, не міняючи «ниже тії коми»—де-які сумніви надходили від людей більш далекозорих. Небіжчик В. П. Науменко, що наїздив на той час до Петербургу, застерегав видавничу колегію: «Та невже ви будете друкувати усіх «царів» і таке инше навіть без крапок?»—«А як-же инакше?»—одповідали видавці: «ми-ж віримо цензурі та й усе»...—«І думаєте, що так воно вам і пройде?»... Колегія знизувала плечима й друкувала далі всіх «царів» без крапок.

Перше видання в 10.000 примірників вийшло в кінці 1906 р. і за три місяці розійшлося без остачі. Ані од цензури, ані від адміністрації не виявлялося ніяких ворожих заходів проти повного «Кобзаря», хоч формальних підстав для таких заходів можна було-б, аби охота, знайти досить: і текст не відповідав цензурованому примірникові, бо над ним попрацював редактор—Доманицький; і нового, нецензурованого матеріялу було чимало додано з архіву департаменту поліції; нарешті, навіть і «правила рускаго правописанія» видавці одкинули як непотрібні, бо тоді вже в українській пресі запанувала самоправно «кулішівка». Але поки-що все було спокійно. Преса про нового «Кобзаря» чомусь мовчала, тимчасом попит на нього все зростав, і для видавців стала ясною необхідність ще раз використати цензурний дозвіл. Цього вимагали й історико-літературні інтереси: редакторська праця дала нові матеріяли, текст було переглянуто на-ново. До того-ж видавнича колегія почувала моральний обов'язок не обмежуватися виданням порівнюючи дорогої книжки (1 р. 50 к.), а дати й дешевого «Кобзаря» для масового читача. Обидва товариства ухвалили взятися за друге видання, в збільшенім накладі (25.000 прим.) і в трьох типах різної ціни (3 карб., 1 р. 50 к., 60 к.). В кінці 1907 р. нове видання з'явилося на ринку, а дешевий його тип видавці розпускали через земства, просвітні товариства та инші громадські організації, звідки книжка йшла до народніх низів—шляхом сільських бібліотек.

Взагалі друге видання вже йшло повільніше і тільки через два роки, в початку 1910 р. перед видавцями знов стало питання, чи не приступати до третього. Тепер справа прибірала далеко серйознішого значіння, бо в лютому 1911 р. кінчалися права літературної власности на шевченкові твори. Отже з приводу 50-х роковин можна було передбачати великий попит на

¹⁾ „Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся воспитанникамъ высшихъ учебныхъ заведеній С.Петербурга, уроженцамъ Южной Россіи“ та „Благотворительное общество изданія общепользнихъ и дешевыхъ книгъ“.

«Кобзаря» і треба було подбати, щоб книжка, в достойному ювілейних свят вигляді й відповідному запасі була на ринку. З другого боку видавнича колегія боялася конкуренції інших, професійних, видавництв, котрі могли, маючи великі ресурси, засипати ринок дешевшими, а може й кращими виданнями. Виникав нарешті страх і іншої небезпеки—адміністративних перешкод.

Досі ніяких заходів проти розповсюдження «Кобзаря» не вживалось, але часи вже були зовсім несприятливі для вільного слова. Реакція гуляла на російських просторах без упину, третя державна дума животіла аби про людське око. Тимчасом у другім виданні «Кобзар» придбав широку популярність і час од часу починалися за нього розмови. То промайне в часописах звістка, що десь при трусі жандари натрапили на «Кобзаря», довго його розглядали й ніяк не хотіли вірити, що таку книжку видано за цензурним дозволом. То в реакційній пресі друкувалися замітки з характером доносу на це революційне видання. Були чутки, що подібні доноси одержано в святішому синоді і в інших високих інстанціях. Можна було навіть угадувати в цім роботу добровольців-земляків. Було відомо, що праві елементи українського громадянства ремствують на петербуржан за «Кобзаря». От як, напр., висловлювався з цього приводу в приватнім листі один досить відомий, старий український діяч цього типу:

«Злодійне, а не благодійне т-во зробило велику шкоду, видавши Кобзар повний... Шевченко казав: «Чом не писать, як руки сверблять, та не все слід печатать». А вони що зробили?! Киями запорозькими за це!... І печатайте у Львові нецензурні!... Цензурним дозволом не виправляйтесь!... Ви не малоумні!»...

За таких умов слід було подумати й про можливість де-якої небезпеки для обох товариств, зв'язаних з «Кобзарем»: підводити ці корисні громадські організації під адміністративні репресії в кожному разі було небажано. Зваживши це все, видавнича колегія вирішила не брати на себе третього видання, а негайно передати свої права якійсь солідній приватній фірмі на умовах, що були-б відповідали інтересам громадянства, з тим щоб ця фірма могла ще заздалегідь, перед ювілеем, випустити своє видання на ринок.

Найперше звернулися були до популярного московського видавця Ситіна. Умов йому ставилося дві: щоб текст «Кобзаря» був такий самий повний, як і в виданнях спілки товариств, і щоб продажня ціна йому була не дорожча, як 60 коп. Видавництво Ситіна зацікавилось цією справою. Умови прийнято, розпочалася робота,—коли раптом од Ситіна надходить звістка, що він має підставу побоюватись адміністративних перешкод.

не вважаючи на старий цензурний дозвіл. Скидалося на те, що Ситін радився з московською цензурою й дістав звідти компетентну пересторогу. Далі Ситін прислав одержаного видавництвом листа з України, за підписом «Ткаченко», де з приводу чуток, що видавництво Ситіна має видавати «Кобзаря», звертається його увагу на антимонархічні і антирелігійні поезії Шевченка, як «Царі», «Саул», «Марія» і т. и., і дається пораду всі такі речі викинути з видання, щоб не було, мовляв, клопоту.

Спритні земляки, очевидно, й тут шукали способу знов запакувати ненавидну їм частину шевченкової творчості в ту могилу, з якої збігом щасливих обставин на якийсь час був випурхнув цілий, вільний, вогненний «Кобзар». Нарешті, видавництво Ситіна прислало таку звістку: «Сейчас получили точныя свѣденія, что в Москвѣ «Кобзарь» не пройдетъ по цензурнымъ условіямъ, изъ за указанныхъ прежде статей антирелигіознаго содержанія. Если статьи эти—обязательно нужно оставить, тогда мы здѣсь издать не можемъ, все равно конфіскуютъ».

Видавнича колегія одповіла Ситіну, що вона одступити від своїх умов і піти на скорочення тексту «Кобзаря» не може. Своїми руками псувати текст після двох повних видань здавалося колегії за злочин. Стерилізованих «Кобзарів» на ювілей, певно, з'явиться і без того чимало, а на обов'язку колегії було подбати, щоб навіть за несприятливих умов не поривалася традиція повноти «Кобзаря». Коли на те не йшов Ситін, треба було шукати иншого видавця, що поділяв-би погляди видавничої колегії.

Така людина знайшлася в особі В. І. Яковенка. Давній ідейний діяч у сфері видавництва, українець не тільки походженням, але і в певній мірі світоглядом, — поскільки він бачив в українському рухові момент поступовий і революційний, — Яковенко з особливою пошаною ставився до Шевченка і здавна марив прикласти своїх рук до видання повного «Кобзаря». В цензурних справах з нього була дуже досвідчена людина, бо, здається він не виходив з-під слідства або суду за те чи инше своє видання. Обміркувавши докладно справу, Яковенко заявив видавничій колегії, що береться за видання і не бачить у тому для себе особливої небезпеки, бо окрім цензурного дозволу 1905 року має певні ідеї й для оборони по суті — відповідним тлумаченням політичних віршів Шевченка. Але колегія повинна дати йому право в особливо гострих місцях ставити замість «царів» крапки, бо без того справа буде небезпечна. Питання було в тому, чи зважиться петербурзький цензурний комітет поставитися до нового видання «Кобзаря» так само гостро, як, по відомостях Ситіна, дивився на справу московський комітет. Але дізнатися про це можна було самою тільки спробою.

Певна, що Яковенко як-найкраще дбатиме про інтереси видання й їй піде лиш на зовсім уже неминучі уступки цензурі, видавнича колегія прийняла його умови й передала свої права йому. Було це ранньої весни 1910 р.,—і одразу-ж Яковенко заходився енергійно працювати над справами третього видання.

Робота ця провадилась трохи не до кінця року. Редактор В. М. Доманицький доживав свої останні дні в Аркашоні, але все-ж на-ново встиг переглянути і де-в-чому виправити свою редакцію тексту. Яковенко клопотався про ілюстрації для кращого типу видання. Видавнича колегія допродувала свій запас дорожчого типу, але попит на нього був млявий, певно вже в зв'язку з наближенням фатальних 50-х роковин...

Одвідуючи цензурний комітет в інших своїх справах, Яковенко час од часу приносив звідти звістки про те, що майбутні роковини почали вже відбиватись на настроях цензурних сфер. Перед урядом повставала тривога з приводу можливого напливу на книжний ринок повних «Кобзарів» з політичними віршами Шевченка. Правда, окрім нездійсненого заміру Сигіна та розпочатого видання Яковенка, не було чути, щоб ще якась видавнича фірма захожувалась використати кінець літературної власности на «Кобзаря», але жартувати з цим цензурі не доводилось, бо штемпель цензурного дозволу на виданнях двох петербурзьких українських товариств міг спокусити на наслідування їм і інших видавців. Очевидно, треба було братись до способів «предупреждения и пресѣченія»...

В кінці 1910 р. Яковенкове видання було зовсім готове й почало йти в магазини та на склади, а в початку січня 1911 р. Яковенко сповістив видавничу колегію, що на його видання раптом накладено арешт і що крім того постановою цензурного комітету арешт накладається також на обидва перші повні видання, з обвинуваченням усіх видавців по статтях 73, 74 і 127 карного статуту. Це був зовсім несподіваний вибух над головами видавничої колегії, яка досі спокійно дожидала виходу Яковенкового видання, певна, що до неї ця справа вже ніяк не стосується.

II.

Серед активних елементів обох українських товариств запанував досить понижений настрій. І вірили і не вірили, що постанова цензурного комітету загрожує якоюсь серйозною карою видавцям повного «Кобзаря». З якої речі? защо? Якою логикою можна довести, що надрукувати дозволену цензурою книжку єсть злочинство? Але, з другого боку, взявши на увагу загальну політичну атмосферу, круту реакцію в напрямі внутрішньої політики, бо-

ротьбу уряду проти всього, що нагадує минулі «дні свободи», сподіватись можна було всього. Вже коли той самий Бельгард, начальник головного управління в справах друку, що в 1905 р. підписував дозвіл на видання «Кобзаря», тепер зважився підписати його конфіскацію, то це вже свідчило про серйозність справи. Але-ж тоді й він сам, Бельгард отой, повинен відповідати за дозвіл?

Починали далі гадати, хто саме з персоналу товариств відповідатиме перед судом за «Кобзаря» чи правління, чи самі лише голови, чи видавничча колегія? Головою видавничого товариства дешевих книжок при початку видання «Кобзаря» був О. О. Русов, а після — автор цих споминів; цьому останньому доводилося найбільш і виступати в справах друку й реалізації обох колегіальних видань «Кобзаря». В товаристві імені Шевченка за голову, по смерті сенатора Марковича, був професор Максим Ковалевський. Е, як-би був живий сенатор Маркович, то його вплив у високих сферах запевне одхилив-би всяку особисту небезпеку для причетних до видання людей! Власне-ж цим його впливом так легко було здобуто й цензурний дозвіл... Найбільше спинялися на думці, що відповідати доведеться колективно видавничій комісії¹⁾. Радились із В. І Яковенком, і нарешті прийшли до висновку, що з огляду на принципіальну важність справи, на необхідність обороняти не тільки видавців, а й самого «Кобзаря», якому знов загрожує цензурне четвертування, треба цю оборону обставити дуже солідно, і для того звернутися до видатного представника адвокатури, доручивши йому вести справу по всіх інстанціях.

Тимчасом почалися заходи адміністрації по конфіскації «Кобзаря», передовсім з друкарень, де видання друкувались, а потім по магазинах та складах. Яковенко встиг де-яку частину свого видання переховати, решту-ж було опечатано. Видавничча колегія з невипроданого запасу дорожчого типу переправила 300 прим. до Київа, як жертву на пам'ятник Шевченкові, і стільки-ж у Львів, до книгарні Наукового Товариства на комісію. Зосталося на складі всього 50 прим., які видавничча колегія свідомо ухвалила пожертвувати «на конфіскату», з остраху, щоб поліція, не-знайшовши на складі жадного примірника, не почала нищпорити по приватних помешканнях видавців. Але виявилось, що ця процедура провадиться в спокійніших і лагідніших формах. Конфіскату було оголошено з умовою — «впредь до исключенія» таких і таких інкримінованих віршів. Отож прийшов інспек-

¹⁾ Комісія складалась з 8 членів, по 4 від кожного товариства, а саме: С. І. Афанас'єв, Хв. К. Вовк, М. М. Дубяга, Я. П. Забіла, О. Г. Лотоцький, О. О. Русов, П. М. Саладилів і П. Я. Стебницький.

тор друкарень, побалажав з представником видавничої колеґії, висловив своє здивування з приводу кари на дозволену цензурою книжку, оглянув ту півсотню примірників і полишив її на віру на своїм місці з тим, щоб видавці сами повирізали з усіх примірників заборонені сторінки й потім представили ті вирізки до інспекції для знищення. А Яковенкові довелось узятись за передрук відповідних частин свого видання, щоб привести його в згоду з наказом цензурного комітету. Незабаром на ринку з'явилося нове, на-ново покалічене видання, в заголовку, якого, наче на сміх, зосталась помітка «під редакцією В. М. Доманицького». Сам редактор уже не мав тоді змоги реагувати на це знущання з його праці, бо вже за пів-року перед тим упокоївсь...

На знищення було засуджено 104 сторінки або 6¹/₂ аркушів по виданню українських товариств. Цікавий вигляд мало перелічення заборонених місць у цензурному наказі, і воно давало концентрований екстракт шевченкової політичної літератури, дуже виразний навіть у тих уривках, якими наказ зазначав початки і кінці «небезпечного» матеріалу. Ці рямки де-в-чому були значно поширені проти дореволюційного «кодексу», — отже читач не міг знайти в новім виданні таких віршів, — напр. в «Кавказі», які свого часу розійшлись по світу, як зовсім невинні, в сотнях тисяч примірників київських дешевих видань. Для «конституційного» режіму це було в кожному разі дуже характерно. Ми вважаємо не зайвим навести тут офіційльний список засужених на страту шевченкових віршів, як сам по собі важний історико-літературний документ. Беремо його ми вже в остаточній формі 1913 р., після закінчення всього процесу сенатським вироком ¹⁾. Отже на-казувалось подбати про виключення:

«1) Частих стихотворенія «Сонь», а) начиная словами «Самъ изволить сегодня гуляты» и кончая словами «веселися, лютыи кате, проклятыи, проклятыи» и б) начиная словами «неначе з берлоги ведмидь вылизъ» и кончая словами «я перелягався таи прокинувся», 2) частих стихотворенія «Великий льохъ»; а) всего отдѣла подъ заголовкомъ «Друга душа» и б) въ отдѣлѣ подъ заголовкомъ «Третья душа» начиная словами «я глянула, усмихнулась» и и кончая словами «голодна вовчиця», в) словъ: «Э, сестрицы, много. Три указа накаркаль на одну дорогу» и г) начиная словами: «И я люта, а все таки не зумию» и кончая словами: «и вы наши, и все наше и гоже и не гоже», 3) частих стихотворенія «Кавказъ»: а) начиная словами «За горами горы» и кончая словами «и нашим батюшкамъ слава»; б) начиная словами:

¹⁾ Спб. Губ. Вѣд. 30 октября 1913 г., копія съ цирк. Гл. Упр. по дѣламъ печати отъ 9 сентября 1913 г. № 12.395.

«Що царь якійсь то» и кончая словами «Отъ бачыте, яки у насъ на неби» и в) начиная словами: «И тебе загнала, мій друже едъныйй» и кончая словами: «з московської чарки московську отруту», 4) части стихотворенія «Холодный Яръ» начиная словами: «не ховайте, не топчите святого закона» и кончая словами: «за отечество, ий Богу, овеча натура», 5) частей стихотворенія «Цари» а) начиная отъ словъ «хотилося-б зигнать оскому» и кончая словами: «И мы б подержалы в рукахъ свято-помазану чупрыну» и б) начиная словами: «такъ отаки-то святии ти цари» и кончая словами: «та ревностно, в новий ливрей, заходимось царивъ любить», 6) стихотворенія «Юродывый», 7) в стихотворенія «Неофиты» словъ: «не говорыть ни самъ сывий Верхотворецъ, ни його святи помошныы, поборныкы, кастраты нимии», 8) части стихотворенія «Слава», начиная словами «Ты хоча пышалась» и кончая словами: «Та мени про те байдуже», 9) части стихотворенія «я не нездужаю нивроку», начиная словами «Царь Микола йии прыспав» до конца этого стихотворенія, 10) частей стихотворенія «Во Іудей во дни оны», начиная словами: «Спасы ты насъ младенче праведныйй» до конца этого стихотворенія; 11) стихотворенія «Марія»; 12) части стихотворенія «Осіи глава XIV», начиная словами «и-дай такее слово» до конца этого стихотворенія; 13) частей стихотворенія «Молытва» а) начиная словами: «Царямъ, всесвітнимъ шынкарямъ» и кончая словами «І пута кутии пошли», б) начиная словами «Царивъ, кривавыхъ шынкаривъ» и кончая словами «Въ склепу глыбокимъ замуруй», в) словъ: «тымъ несытымъ очамъ, земнымъ богамъ, царямъ», г) словъ: «все на свити не намъ, все богамъ тымъ, царямъ»; 14) стихотворенія «Гимнъ чернечий», 15) стихотворенія «Свите ясный, свите тыхий»; 16) стихотворенія: «И Архимедъ и Галилей»; 17) стихотворенія «Саулъ», 18) части стихотворенія «Хоча лежачого й не бьютъ», начиная словами «Чы псамъ...» до конца этого стихотворенія; 19) въ стихотворенія «О люде, неборакы» словъ: Царямъ, царятамъ на земли», 20) части стихотворенія «Якось то йду я у ночи», начиная словами: «як-бы то, думаю» и кончая словами: «псари з псарятамы царять» и 21) части стихотворенія: «Бувалы войны», начиная словами: «И выростуть, і безъ сокыры» до конца стихотворенія».

Отакъ «архівний, історико-літературний матеріал», яким в очах цензури були шевченкові поезії в кінці 1905 року, знов обернувся в палючі, страшні для царського режиму твори революційного духа, які з цього сухого офіційного списку виглядають, неначе якісь сакраментальні руйнуючі формули, або зловісні Валтасарові написи на стіні царського палацу...

І справді, через шість літ, в шевченкові дні 1917 року, ці чарівні формули загомоніли, залунали в народнім повстанні на вулицях Петербургу...

III.

За порадою В. І. Яковенка, видавця колегія звернулась до авторитетного юриста О. О. Грузенберга, що особливу популярність придбав своїми виступами, як оборонець в літературних процесах. Сам Яковенко був у Грузенберга «клієнтом-завсегдатаєм», бо той дуже прихильно ставився до Яковенка і ніколи не зрікався підтримувати його в тій упертій і систематичній боротьбі, яку він провадив проти цензури. Не зрікся Грузенберг взяти під свою оборону і справу «Кобзаря» з усіма видавцями, починаючи з двох товариств і кінчаючи знов-таки Яковенком. Грузенберга навіть заінтересував процес «Кобзаря» по суті. Сам походженням з України, слухач Київського Університету, він за часів студентства був близький до української молоді й зберіг з того часу симпатії до українського руху. Високо цинив він і Шевченка, і хоч не міг ніяк помириться з уживанням в його віршах, як і взагалі в українській мові слова «жид», як етнографічного терміну, але ясно розумів гуманну основу шевченкових поглядів на національні відносини,—що не часто можна зустрінути серед жидівської інтелігенції. Цензурна кара, що впала на «Кобзаря» після свідомого, здавалось, визволення шевченкових творів з-під давнього гніту, обурювала Грузенберга і піддавала йому охоти до виступу проти явної самоволі цензурних сфер. Справа розпадалася на два завдання: оборонити від карі видавців, що довірилися цензурному дозволу на видання нового «Кобзаря»,—і зняти можливий максимум тих заборон, якими знов цензура покалічила шевченкові твори.

Зібравши від видавців потрібний матеріал, Грузенберг розпочав офіційні зносини з судовими інстанціями. В початковій стадії процесу його участь не могла ще вплинути на хід справи, бо поки-що згідно з постановою цензури, суд ухвалив розпочати формальне слідство, і треба було ждати, поки виявить свої заходи призначений до справи слідчий. Але він подав до палати в імені обвинувачених заяву з відповідними поясненнями і висновком про безпідставність знятого процесу. Отже час йшов, а ніякого руху в процесі не відчувалось. Минули бурхливі шевченкові дні 1911 р.,—і все скидалося наче на те, що тільки за-для цих днів і розпочав був уряд усеньку справу: «Кобзаря» сконфісковано, розповсюдженню злочинного тексту поставлено межі,—і тепер урядові сфери могли дивитись на цю справу спокійно. Де в кого з членів видавничої колегії виникали навіть надії, що так усє воно й перейде, окошившись лише на самому «Кобзареві».

Але справки показували, що процес не спинено і що він має йти своїм звичайним ходом. У одного з членів т-ва імени Шевченка, нотаря П. П. Катеринича—булп особисті зв'язки в височеньких колах міністер-

ства юстиції. Розвідки в цім напрямі вносили в настрій причетних до справи людей деяке заспокоєння, але все-ж не давали певности, що справа скінчиться зовсім без наслідків для видавців: усе залежало від того, як поставить справу слідчий і в чиї руки попаде вона далі.

Аж у кінці листопаду 1911 р., після довгих поліцейських розслідувань,—що воно таке за українські товариства і де вони містяться,—прийшли від слідчого Сорокіна запити про склад управ обох товариств за 1908 рік. Це наче-б-то показувало, що перше видання «Ковзаря» не вважається за злочин, а вже за друге видавці мають відповідати не на жарт. В січні 1912 р. на вимогу слідчого довелось післати йому журнальні постанови товариств у справі «Ковзаря»; далі він зажадав примірника першого видання. Справа, очевидно, наближалася до розвязки, але на допит, окрім адміністрації друкарні Шмидта, де друкувались обидва видання товариства, ще нікого слідчий не вликав.

На випадок допиту треба було встановити оснівні точки оборони, тую лінію, якої мусіли-б держатися всі представники обох видавничих товариств у своїх заявах та поясненнях судовим інстанціям. Поміркували, порадились із О. О. Грузенбергом—і стали на такому плані персональної оборони: цензурний дозвіл в 1905 р. здобув небіжчик сенатор Маркович, маючи на меті виданням нового «Ковзаря» збільшити ресурси товариства імени Шевченка де він був за голову. Друге-ж видання друкувалось товариствами за прикладом першого, з дорученням усієї редакції тексту небіжчикові Доманицькому, і в цю його справу видавці вже не втручались. Виходило, таким чином, що відповідальність у справі перекидалася на двох небіжчиков,—спосіб оборони, що не виявляв в учасниках процесу великої громадянської мужности, але-ж знов-таки треба згадати, що тут доводилось обороняти не тільки тих чи інших живих людей, ба й самі товариства, яких існуванню засуджуючий вирок міг серйозно пошкодити.

Нарешті, по-весні 1912 р., автора цих споминів було покликано до слідчого на допит. Потрібні пояснення було дано, занотовано в протоколі, підписано. Більше нікого з товариств слідчий не викликав; видно було, що далеко заглибляться у справу він наміру не має. Чи це було на добре, чи на зле,—ще уяснити було важко. Яковенкова справа зовсім не рухалася з місця, бо він в порядку обвинувачених стояв після товариств, і його доля залежала від того, як обернеться наша справа. Ще далі стояли обидві друкарні, як прості виконавці видавецького замовлення. Врешті цим єдиним допитом закінчилась узагалі безпосередня участь обвинувачених у процесі.

Вже влітку відбулося засідання судової палати в справі «Ковзаря». Через якусь причину О. О. Грузенбергові не можна було явитись на це

засідання, і засідання пройшло без його участі; палата мала в руках лиш його листовне освітлення справи в тому поданні, про яке говорено вище. Виявилось, що слідчий пропонує з свого боку припинити процес проти видавців, і судова палата ствердила цей присуд. Що-ж до ампутації тексту «Кобзаря», то зосталась у силі постанова цензури.

Таким чином, аж через півтора роки після конфіскації нового «Кобзаря» видавці його визволилися з-під дамоклового меча, що висів над ними в формі обвинувачення по суворих статтях 73, 74, 127... будь-що-будь, а ремствувати на царський уряд видавцям не доводилось, бо справа могла-б, аби охота в урядових сфер, закінчитися далеко гірше...

IV.

Тепер видавці мали перед собою ділему: чи вважати справу за скінчену і помириться з цензурним скаліченням «Кобзаря», чи ще спробувати хоч що-небудь одвоювати з виключених віршів переглядом справи в вищій інстанції—сенаті. Надії на успіх, як визнав сам Грузенберг, було мало. Трудно було знайти серйозні приводи до касації вироку судової палати. З другого боку, як-би їй справді сенат був-би згодився скасувати той вирок і передав справу палаті на новий розгляд, то знов виникала й нова небезпека для видавців, що їх, переглядаючи справу, палата може й не помилує. Після деякого вагання, видавці стали на думці доводити справу до кінця; до цього їх силував обов'язок перед громадянством, та й все-ж думалось, що й маленька надія варт спроби: втік не втік, а побігти можна. Видавнича колегія прохала Грузенберга взяти на себе й цю останню стадію процесу.

Касаційну скаргу було подано. Для допомоги оборонцеві, видавці підготували йому матеріал, розбивши інкриміновані вірші, відповідно до провідних ідей, на дві групи: одну—політичного змісту—здавалося найбільш доцільним обороняти, як історичну літературу, як витвір ненависти поста до кріпацького ладу; тепер цього ладу вже немає, отже й направлена проти нього література втратила, мовляв, свою руйнуючу силу. Друга група віршів—змісту релігійного—трудніше давалася під оборону, але й тут думалось цітатами з «Марії» доводити якраз високе релігійне натхнення поета і його чисті духовні настрої, що виключають обвинувачення в ворожнечі до релігії та церкви. Звичайно, небагато з інкримінованих віршів можна було по-совісти обороняти такою софістикою, але інших способів не було... Врешті, це робилось, мовляв, «з песького обов'язку», бо неможливо було сподіватись, щоб сенат у такій справі показав себе ліберальнішим за судову палату. Але хто вгадає, багато залежало знов-таки від того, як складеться для справи «Кобзаря» персонал сенатського суду.

Черга до справи дійшла вже аж 18 грудня. Сенатське засідання було не публічне, але представників видавців і преси дозволено було впустити. Настрій зібраних був напружено-врочистий: закінчувалася остання дія для довгої трагедії «Кобзаря»; вища державна інстанція повинна була виявити свій погляд на всю плутанину цензурної політики і, разом з тим, остаточно показати міру того реакційного повороту, яким уряд пішов, щоб знищити сліди революції 1905 року. Обстановка була звичайна, але й ці червоні коміри сенатських мундирів, цей фрак і блискучий пластрон оборонця теж, здавалося, були пристосовані до врочистого моменту. Але насправжки—все це було в цих старовинних стінах звичайною буденщиною і в таку саму буденщину обернулось і сенатське судовище в справі «Кобзаря».

Після кількох інших справ, дійшла черга і до кобзарної справи. Представникові інтересів «обвинуваченого» поета—Грузенбергові—дано було слово для пояснень. Промова Грузенбергова була довга—і, як звичайно у цього блискучого судового оратора, патетична і ефектна. Він не скористався з наміченого уперед плану й не спинився на обороні окремих віршів більше, ніж було треба для освітлення загальної провідної думки про всю цілість інкримінованих поезій і про самий факт переслідування народнього генія через сто літ після його народження. Взагалі він говорив у звичайній своїй манері з нервовим хвилюванням, будуючи промову на кількох, сказали-б тепер, «ударних» пунктах і даючи в найсильніших місцях волю художньому натхненню. Закінчив він своє слово ефектним запитанням: «Чи вже-ж українці, що живуть у Росії, будуть примушені звертатися за творами свого геніяльного поета до австрійської книгарні?»

Суд вислухав касатора, обмінявся по-тиху увагами і... тим закінчив прилюдну частину процесу, вийшовши, щоб сформулювати свою постанову, в спеціальне приміщення. Довго довелося ждати представникам інтересів «Кобзаря», поки врешті довідались, що сенат одхилив скаргу і затвердив вирок судової палати. Даремні були заходи, даремне хвилювання, але що-ж—наймні зроблено було все, що можливо. Присуд сената, здається, був одноголосний. Навіть сенатор Позен,—відомий скульптор, автор барел'єфів на пам'ятнику Котляревського й інших скульптур на українські сюжети,—і той не виступив в оборону справи свого геніяльного земляка...

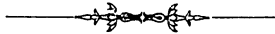
Будь-що-будь, справу було закінчено і повний «Кобзар» остаточно поховано під тягарем цензурної гільйотини. Але тінь його ще вітала поблизу й тривожила перелякані серця цензорів. Через сім місяців ще раз одгукнулася справа «Кобзаря» постановою цензурного комітету 30 липня про арешт першого повного видання 1907 р. З позовом проти видавців по 73,

74 і 127 статтях. Очевидно, з погляду цензури, в процесі, веденім виключно проти видання 1908 р., зосталась логічна прогалина—право на законне існування і розповсюдження першого видання,—а це вже загрозувало небезпекою «смути вь умахъ». І от, щоб уже не зоставалося ніякого сумніву в теперішнім офіційнім погляді на шевченкові твори, цензура, як гоголівська унтер-офіцерська вдова, ухвалила сама себе висікти забороною виданої за її дозволом книжки. Але ця постанова була вже чисто формальна, і видавців з цього приводу ніхто вже не чіпав. Тільки в офіціо-зах ще в-осени з'являлись обіжники головного управління в справах друку з перечисленням знов-таки тих самих страшних віршів, що робили видання «Кобзаря» 1907 р. нецензурною книжкою. Це вже був найостанніший відгомін справи «Кобзаря»,—в кінці 1913 року, через три роки після її початку.

А вже через кілька місяців—загуркотів грім великих світових подій, що в їх наслідок прийшло нарешті—і цим разом остаточно—визволення шевченкової творчості від урядового гвіту... Правда, на превеликий жаль, події склалися так, що повна воля для поезії Шевченка ще не визначає волі друкованого слова взагалі; ми гадаємо, що як-би дожив до наших часів сам автор «Кобзаря», то навряд чи він признав-би таке виїмкове становище для його творів нормальним і особливо втішним для себе фактом...

Зостається додати, що за допомогою Грузенберга петербуржанам-видавцям нового «Кобзаря» пощастило здобути копію діловодства судової палати в цій справі, як документ історичного значіння, копію цю було передано до чернігівського музею Гарновського, де вона й переховується вкупі з усім шевченковим матеріалом, що свого часу видавнича колегія витягла на світ з нетрів департаменту поліції.

Петро Стебницький.



Шевченко в Кирило-Методієвському братстві.

Про думки, які панували в Кирило-Методієвському братстві, ми маємо спромогу дізнатися тільки за недавніх часів, коли (в 1918 р.) було надруковано дуже цікавого документа, складеного в осередку цього товариства, під назвою «Книги битія українського народу» або «Закон Божий»¹⁾. П. Зайцев, який уперше опублікував цього дуже цінного документа з оригіналу, що заховавсь в архіві так званого «III отдѣлення собственной Его Величества канцелярії», доводить, що цей твір, на основі якогось ще не зовсім ясного джерела, склав Костомаров. Бо, каже Зайцев: «в ньому занадто багато костомарівського: і згадка за Новгородську Річ Посполиту, і піднесення альтруїстичної ролі козацтва, і відношення до французької революції і конкретні історичні приклади, яких ужито в «Книгах» — все це для кожного, хто знає ґрунтовно ідейну спадщину нашого історика, править за довід його певної роботи»²⁾. Але мені здається, що з цією думкою цілком погодитися не можна. Є в цьому творі дещо таке, що вніс в нього Костомаров од себе, як складач³⁾, але головний настрій, яким перейнято «Книги битія українського народу», суто демократичний, революційний, належить не Костомарову. Зайцев гадає, що Костомаров, згідно з тими зізнаннями, які він давав на слідстві, скористав з якоїсь перерібки відомої книжки Міцкевича «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego», яку було зроблено в Галичині. Адже ця перерібка, як каже Костомаров, називалася «Подністрияною». «Хто її зробив, поляк чи українець, це менш важливо», каже П. Зайцев: «в кожному разі не ворог Польщі, яка мала повстати в Слов'янщині на нових демократичних засадах, як республіка в зв'язку з іншими слов'янськими республіками. Міг то бути і якийсь член Кирило-Методієвського братства, доступного не лише для українців, але й для інших

¹⁾ Наше Минувле. 1918 р. ч. I.

²⁾ Ibid. 29.

³⁾ Склад цей твір, безперечно Костомаров, про що каже й Куміш у своїх споминах про нього — (Новь, 1885 р. IV, ч. 13).

слов'ян; отже й поляків»¹⁾. Така «Подністрянка» могла існувати²⁾, міг її скласти поляк або українець, але ця «Подністрянка» могла послужити тільки за зразок для «Книг битія українського народу», які без ніякого сумніву було складено в осередку Кирило-Методієвського братства під чийсь іншим впливом, але в жадному разі не Костомарівським. І от я гадаю, що таким ідейним автором цього твору, його вдохновителем був не хто, а Шевченко³⁾. Він один міг надати цьому творові того революційного настрою, який червоною ниткою проходить через усі «Книги битія українського народу», — тільки від нього братчики могли почути таке гостре, вогненне слово проти царів, панів, то-що. Другої такої людини в їхньому осередку не було⁴⁾. Відомо, яке вражіння справив Шевченко на братчиків, коли він опинився серед них, приїхавши з Петербургу. «Коли говорено коли-небудь по правді, каже Куліш в «Хуторній поезії», що серце ожило, що очі загорілись, що над чоловіком засвітився полум'яний язик, то це було тоді в Київі, в 1845 р.»⁵⁾. Поезії Шевченкові, його промови, були для братчиків

1) Наше Минуле, 1918 р., ч. I, 29 — 30.

2) Але наука і досі не підтвердила жадних слідів такого твору (Возняк, Кирило-Методієвське братство. Львів, 1921 р.)

3) Вплив Шевченка [на дух «Книг битія» зазначає і Возняк (див. оп. cit стор. 125, 135), але яскраво цього не підкреслює.

4) Поміркувані думки Костомарова всім відомі, а Куліш за часів існування братства писав роман «Чорна рада», де в епілозі цього роману він каже, що «желая выразить во всей выразительности олицетворенной истории причины политического ничтожества Малороссии и доказать каждому колеблющемуся уму не диссертацией, а художественным произведением забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго племени съ сѣвернымъ. А это соединеніе уже было шагомъ къ потерѣ своей индивидуальности». В «Хуторній поезії» Куліш теж виступав як людина поміркувана, і каже, що не треба трясти «високих стовпців і зневажати великих заслуг давніх государственниковъ» (132-134). — Всіх осіб, притягнених до слідства в справі Кирило-Методієвського братства, було 10. Окрім Костомарова, Куліша, Шевченка, Гулака і Білозерського, тут були ще Андрузький, Навроцький, Посяда, Маркович і Савич. Андрузькому було тоді 19 років, він був студентом, і хоч був він палкий українець, адже заявив на слідстві, що николи не відступить ні від «Малоросійського языка», ні від любови до батьківщини, хоч він і складав, як каже слідство, «возмутительные стихи и проекты о государственномъ преобразованіи, доходя въ нихъ до республиканскихъ мыслей» (Рус. Архивъ, 1872 р., VII стор. 345), але навряд чи він міг грати видатну роллю в товаристві уже через свої роки. Теж можна сказати і про студентів Навроцького, Марковича і Посяду, до яких і слідство поставилося досить милосердно (Ibid. 345-346). Що до Гулака і Білозерського, то це теж були люди поміркувані, справжні християни, які теж навряд чи були здатні на які-небудь гострі випадки і думки. Гулак був такий справдешний християнин, що коли піп, прийшовши до нього в в'язницю випитувати від нього зізнання, сказав, що не дасть йому причастя, аж Гулак розкаже все, як воно було, то Гулак «зарыдалъ еще больше», і сказав попові: «если не для причастія, то хотя изъ христіанской жалости навѣщайте меня». (Кіевская Старина, 1906, II, 150). Те саме можна сказати і про Білозерського.

гуком воскресної труби архангельської. І можна гадати, що його думки, його погляди ловили з уст і записували, як якісь глаголи божії, ото-ж вони й лягли в основу «Книги битія українського народу». Я тут не торкаюся самих джерел Шевченкових поглядів — це було-б завело мене дуже далеко. Адже-ж питання це дуже складне — таким джерелом може бути і, напр, польська революційна література, що з нею Шевченко був знайомий (цікаво, що погляд Шевченків на землю, як на щось таке, що дано Богом усім людям, відповідав тому, що ми читаємо в маніфесті демократичного товариства польського тих часів: Бог дав землю для всіх людей. Нероба, хоча-б йому геть усі люди кланялись, хоч-би в пишних палатах він жив, хоч-би купався в роскошах, ніколи не сподобиться Богові»¹⁾) — пор. у Шевченка: «По якому святому закону і землю, всім даною, і сердечним людом торгуйте»). Я тільки кажу, що в останній формі, в якій ми знаходимо висловлені думки в «Книгах битія українського народу», вони могли належати тільки Шевченкові. Відома, річ, що ані Костомаров, ані Куліш, аж до моменту заснування Кирило-Методієвського товариства, не висловлювали навіть приблизно таких думок, які ми знаходимо в «Книгах битія», а потім вони навіть зреклися де-в-чому дуже важливого й од своїх попередніх поглядів. Авад. Петров каже, що «подъ вплиніемъ горькаго опыта и новыхъ требованій (сами) дѣятели братства, получившіе амнистію въ началѣ царствованія Александра II, впоследствии далеко не остались вѣрны своимъ старымъ идеямъ, и между ними, особенно Кулишъ»²⁾). Але цього ні в якому разі не можна сказати за Шевченка: до самої смерті, — як це ми побачимо далі, він залишився вірний тим ідеям, що їх висловлено в «Книгах битія», — видно, що вони були для нього чимсь рідним, що вони виїшли з самих глибин його великої душі. Але це все ще тільки теоретичні міркування, та їх ми зараз підтвердимо фактичними даними.

Відомо, що з Костомаровим Шевченко зблизився в квітні 1846 р.³⁾, саме-ж товариство Кирило-Методієвське заклалося в січні 1846 р., адже-ж і на перстні, який носили члени цього братства, стоїть січень 1846 р.⁴⁾ Але цікаво, що в Шевченкових творах, які було написано до цього часу, ми вже знаходимо такі самісінькі думки, до всього й висловлені трохи не дослівно тими самими виразами, що їх ми знаходимо в «Книгах битія». Так ідею братерства всіх слов'ян, а особливо поляків і українців, як найближчих сусідів географічним своїм положенням, Шевченко проповідує уже в 1841 р.

¹⁾ Наше Минувле, Ibid, 30.

²⁾ Очерки изъ истории украинской литературы XIX в., стор. 235.

³⁾ Кониський, Тарас Шевченко — Грушевський. Хроніка його життя. Львів, 1893, т. I, стор. 187.

в своїх «Гайдамаках». Описуючи криваві події, які відбувалися за часів: Коліївщини, Шевченко каже: А за що? за що люде гинуть? того-ж батька, такі-ж діти, жити-б та брататься»¹⁾! «Болить серце, як згадаєш. Старих слов'ян діти впилися кров'ю, а хто винен? Ксьондзи, єзуїти»²⁾. «Весело подивитися, каже поет нарешті в передмові до «Гайдамаків», «на старого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тинном, і весело послухати його, як він заспіває думу про те, що давно діялося, як боролись ляхи з козаками. Весело, а все-таки скажеш: «Слава, Богу, що минуло!» А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне.. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря слов'янська земля». Ще з більшою силою ці ідеї слов'янського братерства Шевченко проповідує в своєму творі «Іван Гус», написаному 10 жовтня 1845 р., де він славить Шафарика за те, що він слов'ян сім'ю велику вотьмі і неволі перелічив до одного». І поет сподівається, що його (Шафарика) «море слов'янське, нове, з того вже буде повне, і попливе човен з широкими вітрилами і з добрим кормилом, попливе на вольнім морі, на широких хвилях. Слава-ж тобі, Шафаріку, во віки і віки, що звів еси в одно море слов'янські ріки». І поет молиться, щоб усі слов'яни стали добримі братами. Ці ідеї всеслов'янського братерства, як відомо, ми знаходимо і в «Книгах битія»; особливо цікаво, що в них червоною ниткою проходить любязне відношення до поляків, як до своїх братів, не зважаючи на те, що поляки робили багато кривд українцям: «І хотіла Україна знову жити з Польщею по братерськи — нерозділимо і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одріктись свого панства»³⁾. «Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не памятує зла і любить сестру свою, так якби нічого не було між ними»⁴⁾. Цікаво, що вже в поемі «Іван Гус» Шевченко дуже вороже ставиться до папи римського, якого називає ченцем годованим, що «людською кров'ю торгує і рай у найми оддає». Про це говорить і в «Книгах битія»: «папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, і ніхто не повинен судити його, а що він зду-

¹⁾ Перебуваючи в ці роки на Україні, Шевченко рідко залишався в Києві, а більше їздив по повітах, і через те вплив на нього з боку братчиків можна вважати не великим, навпаки, він раз-у-раз залишав по собі огненний слід.

²⁾ Кобзарь, вид. Доманицького, стор. 101.

³⁾ Ibid, 102.

⁴⁾ Наше Минуле 18.

⁵⁾ Ibid. 21.

має, те буде гарно»: він може признати, як каже Шевченко в своїй поемі, що та молодиця, котру ввели по вулицях в Празі позавчора, що хилилась по шинках, по станах, по чернечих переходах, по келіях п'яна, тепер свята, бо вона собі заробила і булу купила».

Епіграфом до пієси «Гус», де говориться про те, як констанцький єретик великий хотів розкувати людей із неволі, принести їм євангелію правди, Шевченко взяв псалом СХVІІ: «Камень, его-же небрегоша зиждуції, той бысть во главу угла»,—який ми знаходимо і в «Книгах битія», приложеній до слов'ян, що повинні показати світло сонця усьому світові. Інтерес до псалмів з'явивсь у Шевченка дуже рано, як це ми можемо бачити на основі дати 19 грудня 1845 р., яку поставлено під псалмами Давидовими¹⁾.

Про кривди Україні од Москви, за які говориться і в «Книгах», Шевченко з великою силою співав уже в «Розритій могилі» (написаній 9 жовтня 1843 р.) і проклинав Богдана за те, що він приєднав Україну до Москви: розрита могила це є символ могили України, що за ню згадується і в «Книгах»: лежить у могилі Україна, але ще не вмерла», або: «І встала Україна з своєї могили і знов озоветься до всіх братів своїх слов'ян». У «Розритій могилі» Шевченко каже: «начетверо розкопана, розрита могила. Чого вони там шукають? Що там схоронили старі батьки?—От як-би-то знайшли те, що там схоронили, не плакали-б діти, мати-б не журилась»,—бо там, в тій могилі, в яку закопали Україну, лежать давні її ідеї про братерство, рівність, соціяльну правду, що за них, як кажуть «Книги», Україна мріяла ще за 120 літ до того, як поляки склали свою конституцію 3 травня, по якій у Польщі не повинно було бути панів, а всі були-б рівні в Речі Посполитій.

У «Сні», що його написано 8 липня 1844 р., як це показав Колесса під значним впливом Міцкевича, ми уже знаходимо зовсім ясно висловлені ті ідеї про рівність, що за них говориться і в «Книгах»: «Усі на сім світі», каже Шевченко,—«і царята, і старчата—Адамові діти». Як відомо, вся «Книга битія» є неначе коротенька всесвітня історія того, як спочатку в жодного народу не було ані царів, ані панів, і як тільки згодом вони появились. Між иншим у «Сні» ми бачимо, що Шевченко з великою пошаною ставиться до декабристів, які хотіли здобути волю для Росії: в Сибірі, куди залетіла душа поетова, він бачить між запеклими каторжанами «в кайдани убраного, царя всесвітнього, царя волі, царя штемпом увінчаного, в м'ці, в каторзі, який не просить, не плаче, не стогне, бо раз добром налите серце ввік не прохолоне». Про декабристів говориться і в «Книгах», що вони по смерті Олександра І хотіли прогнати царя і панство

¹⁾ Кобзарь, 279.

її утворити Річ Посполиту¹⁾. Уже в «Сні» Шевченко каже, що Петербург був збудований на кістках та крові. «Оттут крові пролито людської і безпожа». Про це співає над пам'ятником Петра I і невідомий голос, проклинаючи його за те, що він зробив з козаками: «болото засипав благородними кістками, поставив столицю на їх трупах катованих». І для цих виразів ми знаходимо паралельні місця в «Книгах»: останній з царів московських і перший імператор петербурзький положив сотні тисяч у канавах і на кістках збудував собі столицю. Достается у «Сні» і Катерині II, як достается їй і в «Книгах», зовсім у Шевченковому стилі «Се той первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову сиротину. Кати, кати, людодіди! Наїлись обоє, накрались, а що взяли на той світ з собою»? В «Книгах» про Катерину II так говориться: «А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійця мужа свого, в-останнє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невільниками». Це навіть стилем своїм зовсім відповідає тому, що каже Шевченко за Катерину в своїому «Суботіві» (21 жовтня 1845 р.): «Байстрюки Єкатерины (на Україні) сараною сіли». Уже у «Сні» Шевченко малює царя деспотом, перед яким тремтить весь люд і це відповідає загальній характеристиці царів у «Книгах», а особливо характеристиці московського царя, якого «Книги» називають «идолом і мучителем»²⁾.

Козацтво обмальовано в «Книгах» так, як це ми бачимо і в Шевченка: це було дійсне братство, де кожний був справжнім братом для всіх інших—чи був з нього перед тим пан, чи невільник, чи християнин, і були козаки між собою рівні, і старшини вибиралися на раді і повинні були устроювати всім за словом Христовим, і жадної пихи панської і титула не було між козаками³⁾. І ухвалило козацтво віру святую боронити і визволяти ближніх своїх з неволі. Шевченко і собі каже, що у козаків не було ані холопа ані пана, що між отаманами козацькими і звичайними козаками було повне братство, отаман раз-у-раз радиться з своїми товаришами, як це ми бачимо в піесах «Іван Підкова» або «Тарасова ніч»; козаки боронили віру від ворогів: на сльози України «обізвався Тарас Трясило віру рятувати». Тії крив-

¹⁾ Наше Минуте, 21.

²⁾ Цікаво, що Костомаров, у своїй баладі «Дід пасічник», яку було надруковано 1839 р., каже, що московський цар за бідних уступався і за своїх дітей з ляхами бився хоч тут він і дуже вороже ставиться до Петра I, кажучи, що він, як звір, увесь в крові облитий, з поганцями Україну рабував (Руська письменність, твори А. Метлинського і М. Костомарова, 2 вид., Львів, 1914 р., стор. 278).

³⁾ Наше Минуте, 17.

ди, що їх чинили поляки українцям, описано і в «Книгах», і в віршах Шевченкових («Тарасова ніч» 1839 р.) трохи не однаковими виразами:

І хотіли пани зробити із народа дерево або камінь, і стали їх не пускати (в рукопису не розібрано) в церков *хрестити дітей, і вінчатися і причащатися і мертвих жовати* («Книга § 79»).

Виростають *нехрещені козацькі діти, кохаються невінчані, без пона жоватють*, запродана жидам віра, в церков не пускають.

Трудно собі уявити, щоб так схожі вирази перейшли в поезію Шевченкову з «Книг битія», а не навпаки, особливо, коли взяти на увагу, що «Тарасову ніч» написано в 1839 р., коли Шевченко ще не був знайомий з братчиками, а навіть і самого братства ще не існувало¹⁾.

Ідея про самостійність України в великій федерації інших слов'янських народів, про що так багато говорить Шевченко в цілій низці своїх поезій («в своїй хаті своя воля, і правда, і сила»), ідея, яка теж червоною ниткою проходить в усій «книзі битія», також належить і Шевченкові, в ранніх його творах, напр. уже в історичних піесах, у «Розритий могилі» і инш.

І цим своїм ідеям, які він висловлював в ранніх своїх поезіях, Шевченко залишився вірним аж до кінця свого життя, коли інші товариші його, під різними впливами, почали хитатися. Ось чому, коли ми бачимо в пізніших творах Шевченка повторювання ідей «Книг битія», або дальший їх розвиток, ми повинні сказати, що це були власні ідеї Шевченка, а не позичені у братчиків. Як відомо, «Книги битія» перейняті духом християнської віри, але не тої, яка встановилась історично, під впливом заздрих царів та попів візантійських, а від них перейшла і до інших народів, як кажуть «Книги», а тої віри, що її дав сам Христос і приймали перші християни. Таку саму віру ми бачимо й у Шевченка: в основах свого духовного життя Шевченко був людиною релігійною, в розумінню визнання вищої правди на землі, але візантійського бога Саваофа він не визнавав. Шевченко каже в одному своїйому творі, що Бог не одурює, а одурює Саваоф візантійський (531), він підкреслює, що ми люди, а не раби Бога, це нагадує початок «Книг битія», в якому говориться, що бог сотворив людей, щоб вони любили його і були щасливі. Христа Шевченко, як і «Книги», називає сином Божіим, і хоч історію його народження трактує по-своєму, але каже, що Марія породила живого істинного Бога (563). І по всій поезії Шевченка розлита віра в Бога, хоч поет і виступає на боротьбу з ним, як рівний з рівним, за ту неправду, яку попускає Бог на землі. Як людина релігійна в тому розумінні, про яке я вже був казав, Шевченко не міг погодитися з

¹⁾ Що-до цієї паралелі, а також деяких інших історичних, редакція гадає, що можливе й инакше вирішення питання: в обох авторів було спільне джерело, хоча-б, наприклад, «Історія Русов». Редакція.

скептиками філософами, які не визнавали Бога й казали, що «нема ні пекла ані раю, немає й Бога, тільки я»..., що також, текстуально навіть, відповідає тому, що ми знаходимо в «Книгах»: «і філософи почали кричати, що то кепство вірувати в сила божого, що немає ні пекла ні раю, і щоб усі поклялися егоїзмові або інтересові». З цим наш поет, який любив людей, який хотів обняти весь світ, ніяк не міг погодитись уже змалку.

Ми бачили, що в своїх ранніх творах Шевченко гостро виступає проти царів та панів. Ця ненависть на засланні і після заслання повинна була ще більше загостритися. І Шевченко, згадуючи те, що він був колись казав у гуртку братчиків, після заслання ще гостріше виступав і проти царів, і проти панів. Оповідуючи про те, як настав на землі царизм, та як настали пани, «Книги» кажуть: «Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Моїсея, і постановив їм Моїсей закон, що прийняв від Бога на горі Синайській, і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а з ними-б одного царя—Бога небесного, а порядок давали-б судді, котрих народ вибірав голосами. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця Самуїла і Бог тоді-ж показав їм, що вони негаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царів на світі, однак його Бог попустив у гріх, що він одняв у сусіда жінку». ¹⁾ Це нам нагадує відомі вірші Шевченкові «Пророк» і «Саул». Особливо цікава піеса «Саул», що також, як і «Книги», коротенько оповідає про те, як на землі, через обдурювання людей, настав царизм і панство.

Таким чином ми бачимо, що трохи не всі ідеї, які знаходяться в «Книгах битія», зустрічаються і в творах Шевченка. Через те, що деякі з цих ідей висловлені Шевченком уже в ранніх його творах, і сливе тими самими словами, що і в «Книгах», ми і вважаємо їх за власні сталі думки самого Шевченка, а не Костомарова, автора «Книг». Костомаров просто записав думки Шевченкові і мало не дословно.

Відома річ, що ці думки були витворені не самим Шевченком: тут було багато різних впливів, дещо найшов він готовим і у тих людей, які увійшли в склад братства. Напр., у Костомарова його романтичне замишування Україною, або його ідею про слов'янське братство, що він приніс до Києва з Харкова. Та в усякому разі саме формування всіх тих думок, які ми знаходимо в «Книгах», мені здається, належить Шевченкові, і не можна казати, як це робили досі, що Шевченко був тільки співцем тих ідей, які витворилися в осередку Кирило-Методієвського братства.

Костомаров каже у своїй автобіографії, що коли він «сообщилъ (Шевченкові) о существованіи общества, онъ тотчасъ же изъявилъ готовность

¹⁾ Про це Шевченко каже уже в «Кавказі», написаному 18, XI, 1845, потім знов у «Царях» (1848 р.) уже на засланні.

пристать къ нему, но огнесся къ его идеямъ съ большимъ задоромъ и крайнею нетерпимостью, что послужило поводомъ ко многимъ спорамъ между мною и Шевченкомъ. Онъ прочель мнѣ нѣкоторые изъ неизданныхъ своихъ стихотвореній, отъ которыхъ я былъ въ совершенномъ восторгѣ. Особенное впечатлѣніе произвелъ на меня «Сон» неизданная (тоді) антицензурная поема Шевченка. Я читаль и перечитываль ее всю ночь и былъ въ полномъ восторгѣ»¹⁾. В иншому місці Костомаров каже: «Когда Шевченко прочиталь мнѣ свои нѣкоторые произведенія, меня обдало страхомъ. Я увидѣль, что муза Шевченка раздирала завѣсу народнои жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда. Поэзія всецѣло идетъ впередъ»²⁾. Шевченко не міг повставати проти ідей, які він уже висловлював у своїх творах, і які відповідають думкам «Книг битія». Очевидички, раніше, до угворення «Книг битія», у Костомарова і його товаришів були инакші думки. Куліш, який залишив Київ в часи остаточного формування Кирило-Методієвського братства, пише в «Хуторній поезії», що із кореспонденцій своїх товаришів він догадався, що Київське братство щось komponує собі инше, ширше і небезпечніше од (нашої) первохристиянської Комуни³⁾, що в її формуванні і він брав участь. І ця нова фортеця братства склалася, без жадного сумніву, під впливом Шевченка, та на нього, за словами того-ж Куліша, київська інтелігенція, чи краще сказати, «плодюща її частина дивилася, як на національного пророка і огортала його, як українського барда, глибоким почитанієм».

Михайло Марковський.



¹⁾ Русская Мысль, 1885 г., V, ст. 211.

²⁾ Основа, 1861 г. IV, ст. 49. За словами Куліша Костомаров високо оригінальні поеми й кобзарські плачі Тараса знав від слова до слова на пам'ять (Новь, 1885 г. IV, ч. 13). Сам Шевченко вважав себе винним у тому нещасті, яке скоїлося з Костомаровим — «Він нічим не винен, хіба тим, що зо мною побратався», казав він на слідстві (там-же).

³⁾ Хуторна поезія, ст. II.

Без синтезу.

До життєвої драми Куліша.

I.

Можемо справді говорити про життєву драму Куліша. Вона була, та життєва драма,—була не тільки, як зазначали колись його товариші, в ображеній амбітності цієї визначної людини й письменника, не тільки в побільшеному самолюбстві й славолюбстві зарисовувалась—«пиха, мовляв Мордовець, задавила»,—але і в тих об'єктивних обставинах, з яких скла-лося в сумі те, що сам Куліш чи близькі до його люди назвали «Жизнь Куліша»¹⁾. «Трагедія надивовижу»—вже там цей епітет прикладено до деяких епізодів з його життя. Ми могли-б це знехтувати і не йти за вказівками самого письменника. Але той складний і на диво поплутаний процес, що ним перейшов «гарячий і холодний разом» Куліш од перших зародків свого свідомого життя й до останньої хвилини—то була дійсно суцільна драма, велика життєва драма, що не скінчилася, можна сказати, й за порогом життя, в обіймах всевладної смерти. Ще бо й тепер, над давно заходилою могилою йдуть гарячі змагання, і коли одні бачать у багатьох його творах самі «недогарки розуму, колись ясного й блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного»²⁾, то другі як-раз у тих «недогарках» ладні добачати найвищий прояв духового аристократизму, а в постаті автора їх «одну з тих виїмкових у нас «праведно розумних душ», яких життя стало дійсною трагедією через варварство земляків»³⁾. Видима річ, ще гостріше те саме виявлялось за живоття Куліша, і не раз, «стоячи між Сцилою й

¹⁾ «Жизнь Куліша»—біографія або, швидче, автобіографія письменника, надрукована в «Правді» 1868 р.

²⁾ Грінченко Б.—Перед широким світом. У Київі, 1907. Стор. 155.

³⁾ Євшан М.—Боротьба генерацій і українська література. «Українська Хата», 1911, кн. I, стор. 33.

Харибдою», між вимаганнями своєї негнучкої та нетерплячої владі й ходом байдужних до муки людської околишніх обставин—криком кричав «бідолашний», як сам себе звав, Куліш. Внутрішнього болю не помалу завдавала йому та його життєва драма: без жалю руйнувала вона особисті надії й громадські стосунки, заплутувала ясні спершу, як звалось, дороги, рвала найміцніші зв'язки з минулим і спихала на бездоріжжя в майбутньому. І людина з твердим переконанням, з міцною вдачею, з суворою непохитністю в осівних поглядах систематично брела бездоріжжям; з щирим потягом до правди—сходила на манівці, де губились усіякі ознаки правди; з гімнами культурі на вустах приставала до явних ворогів культури. Може ніхто з українських письменників не подавав так часто і такого тосчно-розпачливого голосу і віршем і прозою, в друкованих працях і в інтимних листах, як цей, на око такий ніби спокійний і впевнений та урівноважений, але заравом палкий із середини й хисткий чоловік. «Гарячий і холодний разом»—вживлена суперечність... Краяли бо йому розум сумніви філософичної натури:

Всевишній! Я Тобі молюся,
Молекул космоса Твого...
Де Ти, хто Ти—даремно б'юся,
Ні, не збагну во вік сього!

Побивало думку зневір'я що-до етничних підстав життя:

О ви, праведники божі!
Де-ж шукати правди?
Всюди кривда і тіснота,
Всюди повно зради.

Озивались одурені надії на любов і братерство:

І бере дух злоби дикий
Гору над любов'ю
І весь божий світ великий
Заливас кров'ю.

Не стало бо на світі обраних народів, що дали-б світові нового Месію і новітній музі лишається хіба співати

..... про ту лжу велику,
Що вагонить над Сходом і Заходом,
Збивас письменників із пантелику
І туманом лягає між народом.

То може хоч на тому народі можна душею спочити? Ні, він заробив, і не раз, од Куліша таких собі епітетів:

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди в письменах, звітах предків диких.

Може інтелігенція? О, ні і ні—

І чужі ми чужениці
В рідній Україні,
Як пташина без гніздечка
На німій руїні.

Це ще лагідний присуд, бо далеко бували й гостріші:

Бо ми в-огулі всі.. сьємо музицтво;
Нас тільки й вивчено, як з оглядом ходить,
Як правом прикривать свос з убогих здирство.
Як про отечество та віру говорить.

Наука? Знов-же ні:

Замість науки нам преподано ехидство,
Щоб яму ворогам законно вмiли рить,

і нема нічого путнього

на престолѣ
Учености безцѣльной и ничтожной.

Учені-ж—то сами за себе

Каліки розумом, стидовище природи.

А земляки всі—

Враги прогресу, зрадники свободи,
Наслідники руїника Монгола,
Туї скопці, казителі свободи,
Серед скарбів землі голота гола.

Може Україна дасть отухи?—Де там:

Мене цей злобний геній навіщас
Усякий раз, як я на Україну,
Де дурень дурня в пекло поганяє,
З Німеччини чи з Польщі оком кину.
Я проклинаю ту сумну гірку годину.

Росія?

Обманщице, кого ти не лестила,
Кому м'яких не слала ти перин?
Ще мало ти людей занастила,
Що вірили обіцянкам твоїм?..

Так само прихилився ідейно Куліш по черзі до Польщі і навіть до Туреччини, але знов-же і в них розчарувався. Найпевніше було пристановище для його бунтовливого духу—це рідне слово та письменство, але й тут наступали моменти, коли цей єдиний тоді на всю Україну письменник-професіонал аж радіє ніби, що «наконець, изломаль малорусское или украинское перо мое»¹⁾. Про правопис, який він так щасливо завів у наше письменство й якого ладен був проте зрєктися за-ради політичних при-

¹⁾ *Барвінський Ол.*—Спомини з мого життя, ч. I Львів, 1912. Стор. 281.

чин¹⁾—я вже не згадую: це дрібниця, хоч яка для Куліша характерна дрібниця! Так само не згадую тут про приятнь та кохання, що в житті Кулішевому теж велике займали місце: вихватки на адресу «п'яної музи» Шевченка, до якого Куліш виявляв був попереду справді братерське почування, всім відомі, а на справах кохання я згодом спинюся докладніше. Одне слово, хоч у який куточок душі Кулішевої ми заглянемо—всюди знайдемо ясно тих кричущих суперечностей, що краjali йому душу, доливали отрути в серце й робили життя справді суцільною драмою. Бо—сам він мовляв—

В кому я не кохавсь, кому не поклонявсь?
До кого розумом і серцем не хилився?
Чи раз же то в гидку ступав небачно грязь?
Чи раз, мов голубок, у западеньці бився?

Чи це-ж не драма?

Але вже сама хронічна, скажу так, драматичність цього життя погазує, де шукати для неї причин і коріння. Ледві чи можна заспокоїтись на тому, що тільки самі зверхні обставини годували цю нескінченну драму. Матеріал для неї, видимо, був не тільки і не так в обставинах життя околиць, як у внутрішньому світі цієї людини: не кругом Куліша, а в йому самому. Свою драму він сам виплекав і виносив у своїй душі. Він сам ставив себе в таке становище, коли зіяла перед ним небезпека, що розчавить і розтрощить його між Сцилою й Харибдою. Він, можна сказати, шукав і набивався на ятрючі суперечності і, кричучи з болю, не вмів, не міг чи й не хотів може уникати того, що болю цього завдавало. Навпаки, це ніби якоїсь утіхи йому додавало, він сам роздмухує й підкреслює ті суперечності, він, кажучи грубо, носиться з ними, викохує їх, додаючи в тому ознаку переваги своєї над людьми, знамено вищости серед оточення. І не легка то річ буває розібрати, що в йому щиро озивається, а що тільки за гарне накриття служить, немов ота старовинна тога—для величності й пишноти.

Сам Куліш не раз підходив був до вияснення цієї драми свого життя. Але сам він, коли й хотів щиро, не тільки не міг її вияснити й навіть висвітлити, а хіба більш затемнював—може зовсім не хотячи, бо торкався її частіше зовнішнім робом, не одхилиючи завіси в святая святих своєї душі. Відомий є вірш у його—«Прежній», в якому автор немов ставить ан-

¹⁾ Див. „Отвертий листъ П. Куліша“ у „Правді“ 1867 р., ч. 10-те: „Коли ляхи печататимуть мою правописсю на ознаку нашого розмиру з великою Руссю, коли наша фонетична правопись виставлятиметься не яко підмога народові до просвіти, а яко знамено нашої руської розні, то я, писавши по своєму, по-українськи, печататиму етимологичною старосвіцькою ортографією“.

титезу між колишніми своїми поглядами й учинками і тим часом, коли він міг ніби дивитись на минуле, як справді на минуле, поставити хреста над ним і уціпливо говорити—не про свої помилки, це я підкреслюю—а про тих людей, що за тими, нехай¹⁾ помилками, пішли й їм поняли були віри.

Я прежній вам догоджував словами,
Порожніми як розум ваш козацький,
Пшався розбшацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі.

Винен не я, мовляє далі Куліш, а винні ви—усі, хто слова ці за щиру брали монету, і за це суворо напучує-картає винуватців] «теперішній» Куліш:

Апостола мабуть ви не читали,
Що ставши мужем занедбав хлоп'яче:
Ви голову письменством напихали,
А серце в вас осталося козаче.

Сувору цю науку Куліш далеко виразніше й мотивованіше проказує вдруге, вже прозою, в мало відомому листі до Ол. Барвінського. Згадавши про давнішні свої, по російському писані праці, Куліш робить їм, а разом і собі таку самооцінку: «Того, що я писав московською мовою, не хочу я перекладувати, бо вже багато де в чім розійшовсь я з самим собою, як звичайно вік із віком розходиться. Пушкін мовляв, що тільки дурень не міняє своїх уб'їждень. Вийшовши з школи на світ, багато де-чого не знав я, що тепер знаю і з науки, і з досвіду. Тим і за історію взявся. А то на що-б її писати, коли-б вона мене задовольняла, як і інші пишуть? Що я попечатав за свого життя, того нічого не цураюсь, тільки кажу сам собі з апостолом:—Як був я хлопцем, дак по-хлоп'ячи думав і по-хлоп'ячи мудрував, а ставши дорослим, усе хлоп'яче занехаяв і почав так мудрувати, як личить дорослому. Все-ж бо таки воно одно з одним зрослося органічно, як старовина з новиною, і в давньому писанні-є багато такого, що й тепер я приймаю за доречне, а найбільш що-до мови української»¹⁾). Найбільш у цій самооцінці важить не те, що Куліш сам зазначає органічний зв'язок між старими та новими своїми поглядами: це видно й без того показу і не раз у літературі зазначалося вже, що «прежній» і «новітній» Куліш безоднею поділені більш фразеологією, аніж по суті. Важніше для розуміння душі Кулішевої оте посилення на Пушкіна та апостола. Я, мовляв, виріс із хлоп'ячих своїх думок і коли одмінив їх, то це натурально: тільки дурень, мовляв, і тає далі. Знов самоапологія й повертання вини на людей, що не добачили того «прогресу» в поглядах Кулішевих. Цю характерну

¹⁾ Ол. Барвінський—Спомини з мого життя, ч. I, стор. 270—271.

рису я прохаю затишити,—вона ще нам стане в пригоді. В справі тих тяжких позвів з громадою, в яких хронічно й перманентно перебував Куліш, риса та може стати нам за вихідну точку для зрозуміння всього конфлікту.

Отже змістом життєвої драми Куліша й був оцей повсякчасний, хронічний, не пригашуваний, а все більш і більш розпалюваний та роздмухуваний і до останньої міри одчуження й навіть ворожнечі доведений конфлікт Куліша з громадою. Сам Куліш на це дивився з погляду особистого: я—герой, а то, мовляв, дрібнота, натовп дурноголовий; я навіть у помилках і хитаннях почуваюсь на справедливості, а ті, з натовпу, винні навіть тоді, коли за помилками моїми йдуть. Звичайно, на такій егоцентричній концепції ми помиритись не можемо; ми повинні зазирнути глибше в причини того конфлікту, ножем аналізу поділити сторонниче від об'єктивного й викрити ті приховані спружини, що повернули життя Куліша на справдешню драму. Найбільш придатного на це матеріялу дадуть нам стосунки письменника до людей, з якими зводила його доля на життєвому шляху, а також ті інтимні признання, які знайдемо в Кулішовому щоденникові й деяких його листах з першого періоду діяльності.

II.

26-ти років, у Петербурзі, Куліш почав був писати щоденника. Для мого теперішнього завдання—викрити драму життя Кулішового—він має вагу надзвичайну, як свого рода ключ до вдачі автора, а разом і до того, що я назвав його життєвою драмою. Тут бо міститься те, що звуть звичайно зав'язкою драми.

Щоденники пишуться ніби для самого себе. Автор може в щоденникові, в інтимній сповіді перед самим собою, на самоті з своєю совістю, на повну розгорнутись міру своєї, скажу так, щирости і принаймні хоч на самоті бути самим собою. Але таких щоденників не гурт зустріти в літературі. Більше—це надзвичайно рідко буває, що людина в щоденнику виявляється такою, якою справді буває. Треба геніяльної щирости Шевченка, щоб дати справді інтимну сповідь душі, без жадного позування й прикрас, без випинання свого я, без того неприємного кокетування, яке тим прикріше, що ніби не має ясно позначеної мети дурити когось иншого. З цього боку Кулішів щоденник—нижчий од репутації свого автора й мимоволі зражує досить марну вдачу і, головне, нещирість автора, неспроможність його навіть на самоті бути самим собою, не грати ролю розумного й розсудливого чоловіка, яка так йому подобалась. Мимоволі проступає, що чоловік писав

ті рядки зовсім не для себе, а раз-у-раз стояла перед ним потайна думка, що їх сторонній хтось читатиме, і автор чепуриться про те стороннє око й часто нестерпуче резонерствує. Поновляючи свій припинений арештом року 1847-го щоденник пізніше, ніж за рік, р. 1848-го, Куліш мимохідь кидає уривок фрази, надзвичайно характерний для зрозуміння його щоденника. «Теперь для ясности моего дневника скажу только»... «Для ясности» — кому? Очевидно не собі; очевидно, когось иншого мимоволі мав автор на увазі; очевидно, цей инший, читач, раз-у-раз стояв перед Кулішем, коли він говорив про свої ніби найінтимніші переживання та почування. І це ви відчуваєте яскраво з перших-же рядків, що для автора то просто літературний твір — такий, як і всі инші, тобто призначений для читача, і прикре почуття насунутої на лице автора машкари не покидає вас увесь час. Ні, це не геніяльна щирість Шевченка, чиста навіть тоді, коли розповідає про слизькі пригоди «въ очаровательномъ семействѣ m-me Гильде». Це — визирання в дзеркало на самоті й самолюбовання з таємною надією, що й инші дивляться й бачуть, який то хорошун з мене. І тому Кулішів щоденник цікавий не тим, що хотів сказати, а що не хотючи, проти волі, сказав автор. І образ його, автопортрет цим надзвичайно й цінний, що посилає усі ознаки «невольного признанія».

26-літній провінціал опинився в столиці, в товаристві таких людей, як Плетнев, Грот і ин. Це підлещує самолюбству Куліша, та весь час, не вважаючи на побожність до такого високого товариства, він держиться з ним надто сторожко, обережно. Мучить думка, звичайна всім потайним і самолюбним людям: «можетъ быть, они, разсмотрѣвши меня, вдвоемъ теперь рѣшили, что я далеко ниже того, какъ они обо мнѣ думали» (запис генваря 3). Але він, певна річ, не нижчий, а вищий од инших. «Въ самомъ дѣлѣ, — зараз-же резонує сам з собою Куліш, — что меня воспитало лучше другихъ, если не то, что я всегда чуждался своихъ товарищей? Вообще молодому человеку, — додає він, забуваючи, що виїшов уже з пори для такого титула, — стремящемуся къ совершенству, должно выбирать такихъ знакомыхъ, которые въ какомъ-нибудь отношеніи могутъ быть ему образцами и наставниками». І оце «стремленіє къ совершенству» у 26-літньої молодї людини набирає часто нестерпного вигляду якихсь наївних хвастощів. «Я дѣйствительно счастливъ, — записує П. Ол. 18 серпня, перелічивши ознаки свого щастя — більш, правда, карієрного змісту, — но счастье мое, — схаменувся він, завваживши, що на його «дивляться», — было бы самое бѣдное, если бь основывалось только на возвышеніи, съ котораго такъ легко ниспасть. Опора моего внутреннего довольства заключается въ любви ко мнѣ многихъ до-

стойнихъ людей, а еще больше въ увѣренности, что я навсегда останусь добрымъ и благотворительнымъ. На возвышеніе свое я смотрю съ удовольствіемъ, какъ на средство распространять побольше добра между людьми и дай Богъ, щобъ мои чѣства никогда не перемѣнялись» (августа 18). На иншому місці знайдемо навіть щось ніби молитву до «Доброго Духа»: «сохрани меня отъ усыпленія! поддержи меня на той высотѣ душевныхъ силъ, до которой я, благодаря дарамъ твоимъ, теперь достигнул!» (октябрю 31). Буває иноді, що за самодовершеним молодиком ясно ввижається образ того самовдоволеного чоловіка, що обернувся був до свого Бога з характерною подякою: «дякую тобі, мій Боже, за те, що з мене не такий, як митар оцей». Принаймні, порезонерствувавши про свою безкрайню жертву й кохання до однієї з претенденток (а їх було, як побачимо, чимало) на своє серце, Куліш раптом додає: «Удивляюсь, какъ долго и много прощало мое сердце» (августа 25). А буквально зараз же згадує про свою відданість науці Христовій і записує таку пишну сентенцію: «мнѣ даже кажется, что если бъ я не сроднился съ идеями Христа такимъ образомъ, я не могъ бы съ такимъ усердіемъ имъ слѣдовать, съ какимъ слѣдую теперь» (сентября 2). Так само згадуючи мало не другого по весіллі дня про дріб'язковість жіночих примх, Куліш не забуває додати про свою терплячість і знов похвалити себе на оригінальний спосіб: «Иногда молчать для меня истинное удовольствие, — особенно, когда вспомнишь, что вступая въ мелкіе споры съ женщинами, ставишь себя на одну съ ними доску» (февраля 13, 1847 р.). І це про укохану дружину мова!

Але у цього самодовершеного й задоволеного з себе молодика дуже різко біла разом і досить практична жилка. Я вже не казатиму, що, як видно з щоденника, навіть до такого Плетньова стосунки Кулішеві зовсім не самої платонічної були натури, або що Куліш міг подвоїти свою прихильність до людини за те тільки, що вона двічі прочитала його статтю або що його «сердце возмутилось особеннымъ похожимъ на любовь чувствомъ» до цілком далекої дівчини тільки через те, що «первое произнесенное ею слово было мое имя». Це можна ще просто за надмірне самолюбство вважати. Але от чоловік ніби до самозабуття любить літературу і за-для неї ніби жертвує не раз свої матримоніальні заміри, — бо й таке в щоденнику знайдемо. І разом його гризе, що, проживши по весіллі якийсь, недовгий дуже час, на хуторі — він «значительно унизилъ себя во мнѣніи людей, отъ которыхъ зависитъ мое благосостояніе» (февраля 18). А на другий день по тому ще одвертішу записує думку: «Самая большая выгода отъ литературныхъ моихъ трудовъ та, что они помогаютъ мнѣ сблизиться со всякимъ умнымъ и доб-

рымъ чловѣкомъ. Безъ литературной своєї репутаціи ко многимъ изъ нихъ я рѣшительно не имѣлъ бы доступа» — розуміється, на те, щоб «пріобрѣтати въ нихъ себѣ на всякій случай орудія добрыхъ дѣлъ» (феврала 23). Здається, на шляху мішанини порожнього резонерства й досить отвертого інтересанства далі поступити трудно.

III.

Багато місця в щоденникові, як і взагалі в житті Куліша, займає жінка. Стосунки до жіноцтва, на мою думку, це найкраще і найпевніше, може, мірило духової вартости чоловіка, а разом і його культурности: ні на чому не позначається так виразно вдача людини — і як рідко хто з нас, чоловіків, видержує іскус на цьому делікатному ґрунті! Погляд на жінку, як на джерело втіхи, найбільш надається до натур себелюбних, для яких увесь світ сходиться в їхній особі. Але й тут можуть великі бути градації і наприклад донжуанство, що міняє свої сердечні симпатії, мов рукавички красуня, ще не найгірший одтінок такого погляду. Тут усетаки бачимо елемент щирого захоплення, самозабуття, а часом і гіркої покути за хвилину втіху, за помилкове зближення. Далеко гірше, коли людина і в сердечних справах своїх лишається з холодним обрахунком і черствою розміркованістю, коли свої стосунки засновує на тому-ж безмежно роздутому «я» й усі пориви серця підпорядковує чисто головним процесам, розумному чи нерозумному резонерству. З цього погляду Кулішів щоденник справляє просто страшне вражіння. На сторінках його мигтять імення жінок, на яких звертав свою увагу автор. За рік з чимось ми тут стрінемо і дочку Плетньова, і якусь Р., і Х. Ст., і сестру Білозерського (певне ту, що незабаром стала Кулішеві за дружину), і «дівчину без голоса», і нарешті знову Білозерську, з котрою Куліш і стає до шлюбу. Чим-же були для Куліша всі ці симпатії й захоплення, з яких не кожне можна назвати скороминущим у тому розумінні, що воно проходить тільки зверху почувань, не захоплюючи з-глибока внутрішньої істоти? Принаймні особі, що означена в щоденникові літерами Х. Ст., Куліш одводить чимало місця не тільки на сторінках свого щоденника, — але в якому тоні пише він про цю сердечну приязнь або кохання своє, коли стало перед ним питання про шлюб! Насамперед сентенція: «Чловѣкъ, стремящійся къ высшимъ цѣлямъ, на женщину долженъ смотрѣть болѣе какъ фیزیологъ, нежели какъ поэтъ. Пожалуй, я даже женился бы на Х. Ст., если бы позволяли мои доходы, во романтической, восторженной и готовой на всѣ жертвы (!) любви конецъ! Совѣсть меня не упрекаетъ за перемѣну моихъ чувствъ: это, во-первыхъ, знакъ

мого усовершенствованія внутренняго (!), а во-вторыхъ слѣдствіе той разсчетливой осмотрительности, съ которой нѣкогда принимали въ М. (Мотро-нівці?) мои пламенныя рѣчи» (августа 20). Чимсь старечимъ тхне од цих гордыхъ посиляннѣвъ на вищі цілі та самодовершення. Але далі надібаємо ще кращі міркування. Ось якъ картає себе Кулішъ за саму думку одружитися з дівчиною, до якої його тягне. «Судьба только что избавила меня отъ тягости вещественныхъ нуждъ, какъ я навязываю себѣ новыя, ибо мои доходы окажутся самыми ничтожными при семейной жизни, и изъ чловѣка обезпеченнаго съ денежной стороны я добровольно перейду въ горестное состояніе чловѣка нуждающагося. Это будетъ въ высшей степени безразсудно, если брать дѣла въ самомъ прозаическомъ смыслѣ. Но что же сгнать въ такомъ случаѣ, когда для женитьбы я долженъ буду отказаться отъ литературныхъ моихъ предпріятій, которыя составляютъ отраду моеї жизни? вмѣсто изданія народныхъ пѣсень, лѣтописей, антиковъ, я буду производить дѣтей; вмѣсто вспомошествованія добрымъ труженникамъ, я буду заботиться о домашнихъ потребностяхъ; вмѣсто соединенія дѣятельныхъ умовъ въ одну дружескую семью, я вилетусь въ связь съ родственниками своей жены, совершенно по духу мнѣ чуждыми. Что это за жизнь! Я прихожу въ ужасъ при одной мысли о такомъ существованіи, а между тѣмъ не больше, какъ 20 часовъ назадъ, я мечталъ о счастіи жить семьяниномъ. Бѣдный я чловѣкъ!» Читач, смію думати, дасть инакшу оцінку авторові цих одвертихъ міркуваннѣвъ, принаймні, читаючи ці тягучі розумування, мені ввесь часъ крутився в голові нетерпляче-гнівний поклик Шевченка до людини такої-ж, видко, вдачі—

Прокнься, кумо, пробудись
 Та кругомъ себе подивись!
 Начхай на ту дівочу славу
 Та щиримъ сердцемъ, не лукаво
 Хочъ разъ, сердего, соблуди!

І тимъ прикріше роблять вражіння оці занадто мудрі розумування, що слідомъ авторъ хвалиться «чистѣйшеї жертвою, какою только приносило когдалибо жєнщинѣ юношеское сердце», і вболіває, що жертва та «не была оцѣнена» і врізалась глибокою образою в це почутливе сердце... «Когда я вспомню — пише Кулішъ, — сколько эти люди (кохана та її мати) заставляли меня страдать, то еще удивляюсь, что могло до сихъ поръ удержаться во мнѣ какое-нибудь къ нимъ чувство, кромѣ одного презрительнаго негодованія... Удивляюсь, какъ долго и много прощало имъ мое сердце» (августа 25). Аж самъ собі дивується чловік, який то вінъ хороший... Але з боку страшно стає за людину, що попалася-б у посідання до цього доброго і вибачливого чловіка...

Нарешті одна таки попалася. Куліш, по всіх своїх тверезих думках і міркуваннях, мабуть і для себе самого несподівано, таки одружився з давньою симпатією, Ол. М. Білозерською, яку в щоденникові звисока титулує «своимъ другомъ». Перші по шлюбі сторінки свого щоденника Куліш заповняє оповіданнями про всякі тернія подружнього життя, дрібні непорозуміння — все в тому-ж черстовому тоні, з яким ми вже досить спізнались на попередніх сторінках. Характерна рисочка: згадавши про своє каяття в тому, що ображав дружину та її рідню, Куліш і тут не забуває додати нотатку егоцентричної натури: «но, можетъ быть, это нужно для того, чтобы я сильнѣе сознавалъ, какъ мнѣ должно быть благоразумнымъ впредъ» (февраля 3, 1847). Ще-б пак: розуміється, і чужі муки потрібні нам тільки для нашого самодовершення! І потім про «моєго друга», oprіч однієї двох досадних згадок (див. нотатки з 13 і 18 февраля) вже ні словечка! А тим часом ця людина пройшла цілу свою життєву путь із ним поруч — і як вони, Куліші, в старості нагадували ідилічних Філемона й Бавкиду! І скільки цей Філемон своїй Бавкиді пишних поصات понаписував: «Чолом доземний мойй-же таки знаній!» В скількох віршах її він уславляв!

О ні! з Тобою ми, Пречпта, не помрем:
Зоставим дві душі у любій Материзні.
Світитимуть вони спарованим огнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні...

Але це, мовляв, «Dichtung». Коли перейдемо до тверезої Wahrheit, то побачимо, що й тут любови, кохання, щирого й самоотверженого, не видно й позначки. Була все та-ж холодна і черства, замкнута в собі й тільки за-для себе культивована вибагливість, яка так мало пасує до того культу Куліша, що утворила собі на-прикінці візу Ганна Барвінок.

Але перш, ніж дійти, хоч і тернистою дорогою, до становища старосвітського подружжя, Кулішеві довелося пережити величезне зворушення душевне, яке могло навіть і цю самітну й холодну душу справді притулити до иншої душі, оновити її й спопелити на жар у захваті пального кохання. Розумію тут Кулішів роман з Марком Вовчком, що про його давно можна було догадуватись на підставі біографічних натяків. На повну міру цей роман розгортається аж тепер, в опублікованому в цій-ж-таки книзі нашого журналу ¹⁾ листуванні Куліша.

Листування починається досить офіційно — з приводу «Народних оповіданнів» Марка Вовчка, що надрукував Куліш р. 1857-го. Але швидко,

¹⁾ Стаття ця призначалася, та була вже й надрукована, до V-ої книги «Нашого Минулого», присвяченої Кулішеві. У тій-ж-таки книзі мало друкуватися і листування Кулішеве з Марком Вовчком та Каменецьким. Но жаль, книжка світу не побачила, а на ще більший жаль листування та й инші документи, мабуть, пропали...

можна думати — за першого-ж особистого спіткання, Куліш загорівся глибшим почуттям. І знов увесь Куліш тут, у тих жалісних і разом глибоко одворотних листах — з його черствим позерством, з його безкрайнім егоїзмом та егоцентризмом, з його нещирістю й нахилом до фрази і з тим, на-решті, що можна охарактеризувати тільки до краю дочитавши ці документи душі людської й поставивши їх поруч із іншими з того-ж джерела. «Вы, — пише Куліш у недатованому, але, як можна гадати, вже на початку знайо-мості листі і — характерно — знов російською мовою, тоді як перші, ділові, листи писано по-українському, — Вы дѣйствительно любите меня въ слабой степени. Склонить Васъ на что-нибудь для Васъ полезное я не надѣюсь болѣе, а увлечь Васъ къ тому, что собственно мнѣ нужно, не могу, да и не хочу. Давая слишкомъ много, я не хочу получить слишкомъ мало... Довольно мнѣ терзаться безумнымъ увлеченіемъ къ женщинѣ неспособной любить горячо... Слава Богу, я чувствую какое-то гордое спокойствіе, сознавая себя достойнымъ *мною* любви, болѣе пламенной, болѣе самоотверженной»... Поки що бачимо тільки по-над усяку міру ображену людину, яка силкується стати в горду позу. Але де далі образа, сама образа, розростається і вже зовсім не горда людина стає перед нами. Нещирість, починаючи з надуманого зворота: «Милая, далекая сестра!» — б'є з кожного рядка дальшого листа — з цього обраховано підкресленого страждання, з уданого сентименталізму, з роблених порад і понижених проханнів. Ця нещирість виступає ще виразніше, як рівняти з надрукованими поруч листами до Каменецького, якого Куліш зробив своїм повіреним у сердечно-інтимній справі. Тут «милая» чи «безцѣнная сестра» обертається вже в «жалкую женщину», а з-під пера самоотвержено закоханого зриваються не тільки різкості на адресу свого кумира, але й цивічна фраза про знайомих, що «думають: завладѣль, бестія, Маркомъ Вовчкомъ!» І ця роля, яку напустив на себе Куліш, не дає нам перенятись жалощами до його справді жалісного тоді становища. Навіть розмови про смерть, приготування до неї, духовниця й інші аксесуари людини, що готова розпрощатися з білим світом — навіть і це лишає читача холодним: не віряться, що драма закінчиться трагічно і, навпаки, зростає певність, що все обійдеться благополучно й духовниця та передсмертні накази будуть зайві. Куліш сам, видимо, почував, що йому не вірять, і в листі до Каменецького зривається у його навіть довір: «Вы все считаете шуткой, что происходитъ въ моемъ сердцѣ»: очевидно, не ставилися серйозно до його мук люди, що, як Каменецький, знали його добре. І як показує пізніше поведження Куліша що-до Марка Вовчка, вони не помилялись. Людина каже коханій, що «мы должны быть выше обыкновенно расходящихся людей»; людина віби мріє, щоб «разстаться съ нею въ такихъ

отношеніяхъ, чтобы она могла всегда ко мнѣ обращаться въ тоскѣ или без-помощности» — ця сама людина згодом, коли вже стало по всьому, величає «сестру» й без міри кохану жінку — буквально непечатним, грубим епітетом. Ось думка Кулішева про Марка Вовчка, висловлена в листі до Ол. Барвінського десять років по тому, як нещасливий роман минувся. «Оце-ж і пані Марковичка (що я переложив на Марко Вовчок) добувалась до того, що стала притчею во языцѣхъ и покиванням глави в людех. Я їй се про-рокував, я всяк остерегав її — чого я не робив! Та «мир навісний (а з ним разом і той, хто ці дві слові сказав) звели її з ума хвалінням без кри-тики, розбалували в столиці провінціялку і тим зробили з неї європейську потаскуху»¹⁾. Коли-ж додамо до цього, що сам-же Куліш ще за часів свого «боженільного закохання» настирливо штовхав свою кохану в обійми до Тургенева, коли пригадаємо, що Куліш і літературно помстився, перший пустивши версію про підозрене авторство Марії Олександрівни, то зуміємо до ладу оцінити поведження цього лицаря в стосунках до жінок. Роля, поза, холодне міркування й ображене самолюбство — ось що стає замість зворушення, од якого попеліє серце. І знов-же це один тільки з аксесуарів до життєвої драми Куліша.

IV.

Зовсім не солодко про це писати, а — навпаки — боляче невимовно й одворотливо. Взагалі бо прикре це діло копатися в чужій душі, а надто в душі у людини, що сама вже одсічи дати не може, оборонити себе не здо-лає. Але без цього не зможемо її зрозуміти. На цих бо стидких деталях та аксесуарах найбільш позначалася душевна драма Куліша, і в них-же знайдемо і ключ до неї, одгадку до тієї складної загадки, яку являє з себе життя людини з такою химерною долею — з надзвичайним спершу впли-вом на сучасників і з катастрофічно-прудким занепадом і того впливу, й навіть доброї слави самої.

Вернімось ще до одного цитованого вже місця з щоденника. Згадавши якось про пораду Плетньова, щоб не товаришував з нерівнею, Куліш приймає цю пораду, як «идею, важную для всякаго молодого таланта», і видає слідом таку увагу: «въ самомъ дѣлѣ, что меня воспитало лучше другихъ, если не то, что я всегда чуждался своихъ товарищевъ?» Характерна, вже й ця певність Кулішева, що він «лучше другихъ»; але надто цікава нам ота думка про добродійний вплив одчуження од товаришів, од товариства взагалі, бо-ж, мовляв, «я всегда чуждался», а через те й вийшов з усіх най-кращий. Це зовсім не дрібниця, оця по дорозі й ніби випадково кинута

¹⁾ *Барвінський Ол.* — Спомини з мого життя. 1-ша част. стор. 187.

увага. Ні, це те насіння, може мале й непомітне, на зразок горчичного зерна євангельського, з якого виросло проте величезне дерево. Так само зазначену допіру рису я вважаю за корінь усієї життєвої драми Куліша — його досить прудкого сходу на zenit слави й популярності серед українського громадянства — згадаймо тільки, як вітали Куліша полтавці в 1861 році, — і ще прудкішого, просто катастрофічного, упадку. Цією рисою так зручно пояснити всі помилки й непевні вчинки Кулішеві, починаючи з його особистих стосунків до людей-приятелів, як Шевченко, Костомаров і інші, та людей-коханых, як Марко Вовчок, і кінчаючи актами громадської ваги — отією службою в Польщі на обрусительній роботі, перекинчицтвом, суцільною апостазією, борсанням у непримиренних суперечностях, вічною позицією між Сцилою й Харібдою, що отруїла йому життя й зробила з його кінець-кінцем мученика, а разом і цілком антигромадську людину. Вся причина в тому, що *антигромадською* людиною Куліш був із самого початку своєї громадської діяльності, і ця антигромадськість так промовисто проскочила в цитованому допіру вихвалянні принципіального відчуження від людей. На цій рисі й треба нам спинитись докладніше.

Як знаємо, був Куліш роду суто-демократичного. Син козака — нижче од його було хіба покріпачене поспільство, оте бидло тодішнього часу — стояв він соціалним станом своїм на передостанньому щаблі громадської драбини. Але це не заважало йому вже змалку перенятись тенденціями аристократичними, розуміючи це слово, як свідомість своєї вищости над усім, що кругом його було. На все дививсь Куліш згори, у всьому добачав нижчий ступінь і шукав товаришування тільки з вибраними істотами, яких мабуть сам-же й творив, ідеалізуючи їх на власний штиб. Чудно може це, але воно не так зрідка й трапляється по наших сільських родинях, коли яке-небудь слабовите, знехтуване дитинча — а таким як-раз і був Куліш ізмалку в рідній родині, — переймається свідомістю своєї переваги над своїм осередком і квітчається мріями в такі квітки самолюбства, що їх потім нічим ні вирести, ані викоренити. Характерно, що оповідаючи про свій родовід у згаданій вже «Жизні Куліша», яку я вважаю таки за автобіографію, Куліш дуже різко підкреслює дворянську стать свого козачого роду: його батько тільки «мусів приписатись у козаки», як «безчиновний дворянин»; матір так само виводить він з давнього, по-своєму аристократичного роду Гладких: дивітесь, мовляв, нехай і козаки, але з вищого коліна козаки. Портрети батьків своїх Куліш змалював нам як людей визначних, немов би обранців серед людей свого кола. Ще характерніший один епізод з дитинства Кулішевого: Заирнувши якось до покоїв сусідньої панії Мужилівської, малий Куліш був надто вражений панськими пишними обставинами, а

сама Мужилівська з небогою — «вищого товариства була ця людина», каже Куліш, — йому «малому ще тоді хлопцеві на ту пору так осняли очі, що за ясним аж надто світом не добачав він матері своєї і сестри у-первих Лесі». Та й не тільки на ту пору, слід цей лишився на довго, до віку, бо зараз же читаємо надзвичайно цінне в устах Куліша признання: «Цивілізація поборолала тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась *аристократичною* — підкреслює Куліш, — тільки не в ледачому розумі цього слова. З того-ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка й допевняти гори над усіма ровесниками»¹⁾. Велика будучина мріялась і самому Кулішеві, і близьким до його людям. І от спершу — «допевняти гори над усіма ровесниками», а далі — просто на тому стати, що з мене найкраща людина, бо-ж «я всегда чуждався своїх товарищей». Од першого переступити до другого не так і важко вже...

Так стався перший розбрат і розлам у Кулішеві душі. Вдача й замишування тягли його до «аристократизму»; обставини життя міцно держали у власті демократичного духом, хоч і не завжди свідомістю, круга. Погорда до свого осередку, товаришів, пиха й відчуження зростали, хоча й мусів хлопець лишатися на тому погордуваному ґрунті і навіть з його духом і тілом годуватись. Українські впливи, що довели Куліша до національної свідомости, Максимовичеві пісні та повісті Гоголя — не тільки не знищили зародків того розбрату й роздвоювання, а ще хіба їх побільшили, бо і в самому українському побуті показували свого роду аристократичні, себто небуденні з'явища й на них тільки фіксували увагу молодого Куліша. Розлам у душі ширшав, розбрат між аристократичністю вдачі й демократичністю обставин побільшувався. Почали зарисовуватись, як бачимо з щоденника контури справжньої вже безодні. І знов вернімось на часину до Кулішевої автобіографії, власне до того її місця, на якому мова про перші спіткання Куліша з Шевченком. „Куліш, — читаємо там, — не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм (sic!); зносив його норони ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої, навкруги себе, кохався у порядку як до річей так і до часу, а ухо в йогої дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що це зішшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником“²⁾ Та й не про самого Шевченка міг цими словами сказати Куліш: вже бо з першого спіткання його з українством позначився конфлікт двох неприми-

¹⁾ Життя Куліша — „Правда“, 1868 р. стор. 33.

²⁾ Там-же, стор. 285—286.

ренних світоглядів, двох типів розвитку й громадського розуміння справ. Куліш, не вважаючи на всю „глибину чуття своєї народности“, був власне вдачею, типом, способом думки й поведження, чужий для демократичного українства. Він всмоктав у себе принципи, глибоко ворожі всьому, що було навкруг його й до чого мимоволі почував і заінтересування, й навіть пошану. Демократичність, може іноді різко й підкреслена, здавалась Кулішеві, як і з Шевченком було, просто бурлацьким цинізмом, гольтіпацьким переборщенням. З другого боку й нових приятелів Кулішевих не могли певне не вражати його аристократичні забаганки. Так з першого-ж спіткання пройшла глибока між їми розколина.

Тут і лежить коріння Кулішевої драми — його розполовинення, боротьба в йому самому двох протилежних основ світогляду й життя. Серце тягло його в один бік, розум — у другий. Мимоволі він захоплювався народнім життям в його минулому й сучасному, а беручись над ним розумувати, знаходив там коли не самі темні плями, то принаймні багато такого, од чого його органічно вернуло. Так само й з українським тодішнім життям громадським. „Петербурзьку українську громаду, — писав Куліш в автобіографії, — складали не сами Куліші, та й не Кулішівці. Усяких людців напилось туди доволі. Вбачивши теє, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; «а то, мовляли, на тебе дивившись і інші відвернуться». Мусів Куліш навідуватись де-коли в громаду, та нелюба вона була йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата“. Ще з більшим ворогуванням поставилась „аристократичність артисто-козацька“ Кулішева до киян. „Київську громаду, — читаємо там-же, — ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах, у звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською *черню* нахилялись“¹⁾. Бачимо тут ясно, на чому різнив Куліш з українським громадянством: йому вже й тоді смерділо там зневажною йому „черню“. Далеко краще й супокійніше почував він себе в товаристві Плетньова й інших чужих до українства людей, приятелювання з якими до того-ж лоскотало йому пиху, влещувало самолюбство. Коли-б арешт та заслання 1847 року не вибили були Куліша з цієї колії й не попусвали йому наукової кар'єри, то хто зна, чи не мали-б ми другого Срезневського, що потроху холонув із свого українського запалу в холодній столиці й нарешті прохолов зовсім.

З Кулішем так не сталось. Шлях його все-ж через українську ниву пролягав. І от людині, що являла з себе цілком инший, ніж звичайно на

¹⁾ Правда, 1868, стор. 324.

українському Ґрунті, тип думки й завичок, бажаннів та змаганнів — цілий вік довелося бути в українському гурті, працювати в ворожій психічно атмосфері, в „чужій, мовляв, хаті“. Куліш по-часті пробував принагурюватися, але-ж не гнучка була його й натура і мовчки висидіти „кінець столу“ не могла, от і починала бунтуватись, а наслідки того бунту й маємо в тих перескоках од однієї крайности до другої, від одного психічного настрою до протилежного. Вдача його, холодна, різка й самолюбна та черства — згадаймо, що вже на світанку свого свідомого життя шукав він «рівноваги серця й розуму, рівноваги *хочу* і мушу» — та вдача тільки сприяла цій драмі, бо кожную суперечність, з одного боку, неблаганно доводила до крайніх меж, а з другого — ставила їх рішуче, різко, з чисто Кулішівською нетерпимістю й мстивістю. Чоловік і себе самого мучив, і иншим трів життя. Він то пригортався, то одвертався — і в обох випадках покластись на його було не можна, звіритись небезпечно. Так і в громадських справах, так і в особистій приязні, так нарешті і в інтимних переживаннях серця. А в результаті мучиться чоловік сам, мучить і всіх навколо себе. „Понимаю, — записує він у щоденнику перед шлюбом, — какъ много моя жена должна имѣть благоразумія, чтобы сохранить навсегда эту привязанность“. Але кінець-кінцем ніяке „благоразуміє“ не могло витримати тієї безконечної проби, на яку виставляє його Куліш — і стосунки рвались.

Характерна ще одна річ у цій складній і залутаній психіці. Я вже цитував те місце з Кулішевого листування, де Куліш, посилаючись на авторитет Пушкіна, завважає, що тільки, мовляв, дурень не міняє своїх поглядів. Але вага, звісно, не в самій переміні: людина справді може вирости, зрозуміти свої помилки, поширити світогляд і колишнє може стати перед нею в инакшому зовсім світлі. Це бувало й буває з людьми раз-у-раз і багатьох мук людям коштує ця апостазія од колишніх вистражданих і органічно засвоєних поглядів. З Кулішем було инакше, і в цьому вся його біда була, як психічного типу. На своєму місці я вже був підкреслив, що міняючись Куліш не на себе складає вину — винні були раз-у-раз люди, а йому кожна одміна тільки честь давала і заспокоєння. Ніхто так часто не говорив про правду, як Куліш, але в зазначеній допіру рисі як-раз і не видко горячого шукання правди внутрішньої: це була та чисто формальна правда, яка часто задовольняється зверхньою логічністю, навіть софізмом і за якою не чути внутрішнього переконання. Через те й лишають читача хслодним і не торкають його душі ті численні посилання й заклики до правди, що самої правди — горячої й допитливої, що спотикається, але все невпинно простує до ідеала — такої правди за ними не чути. Так само ніхто

може не згадував і не аргументував так часто од культури, але й культура Кулішева теж була особлива: це була знов-же культура чисто формальна, якою владна особа письменника орудувала до впадоби, деспотично нагинаючи її, куди прийдеться, до схочу — чистісінько так, як орудував, розумуючи, Куліш і в сфері особистого життя. За цим ми підходимо ще до однієї риси в Кулішевій психіці, яка була немов-би останньою інстанцією, що драму його життя, оту неперехідну суперечність внутрішню — між нахилами й оточенням — і зовнішню — між Кулішевим «я» і всіма іншими людьми — судила й укоронувала непохитною певністю, що-до власної правдивости, а чужих помилок.

V.

З життєпису Куліша знаємо про один цікавий епізод з його школярського віку. Раз малий Куліш був якось не вивчив завдання з алгебри й учитель мав завдати його на кару. Хлопець сказав, що або він учитиметься з усієї сили, як-що його мине призначена кара, або й книжки до рук не візьме, коли не по його станеться. Вчитель не здався на хлопцеве слово тверде — і Куліш слова додержав: дійсне закинув зовсім нелюбу науку. Тут увесь, можна сказати, Куліш виявився, і подія ця характерна не тільки для впертого хлопця, але й для того пізнішого Куліша — письменника й громадського діяча, яким його знаємо з його широкої роботи. Він ніколи не знав бо межі, не тримавсь середини: «або — або» так ставив він кожне питання і в житті, і в письменстві й не розумів, як можна якусь річ обхопити синтетичним поглядом, знайти певне рівноваження в боротьбі супротивних сил, а з позитивних та негативних рис скласти правдиву інтегральністю своєю характеристику. Кожну справу розкладав Куліш власне на дві суперечні частини й зводив до альтернативи: «або — або», нічого третього, нічого інтегрального не припускаючи. Ми вже бачили зразки такого способу думки. Або «не було в світі люду одважнішого й славнішого над греків і козаків» — або «з порядком господарнім бились гольтіпаки, через лінощі нетяги, через хміль бурлаки», — хоч, видима річ, між лицарями та розбишаками багато може бути переступних градацій. Або «небесний світильник», «мученик чоловіколюбства» й геніяльний поет — або п'яниця непрощений, що йдучи слідом за «п'яною музою» своєю, багато починив гріхів непрощених — це про Шевченка мова. Або «любі наші українські родичі», як обертається Куліш до земляків-галичан, — або «ослята ви дурні з довженними вушима, телята навісні під новими дверима». Або «милая далекая сестра» й без краю кохана істота — або «жалкая женщина» й світова повія... І так скрізь Куліш. Для його можлива була одна тільки частина

силомиць утвореної альтернативи і приймаючи цю, він тим самим безоглядно одкидав другу — до якогось часу, коли з такою-ж рішучістю й категоричністю вертався до потоптаної й топтав до небес винесену. Цей максималізм, як говорити нашим теперішнім терміном, у зв'язку з іншими рисами Кулішевої вдачі, й кидав ним вічно від однієї крайности до другої, та аж ні трохи не забезпечував сталости й непохитности його поглядів. Одминивши з тієї чи іншої причини свій на дану справу погляд, Куліш перестрибував до другої частини укладеної альтернативи й так само непомірковано, як попередю говорив одно, тепер проповідував зовсім инше, і що запальнішою була у його теза, то далі заходив він і в антитезі. Зате не бачимо зовсім синтезу. Літературні присуди Кулішеві, історичні погляди, громадські переконання, психічні переживання, нарешті стосунки до людей у житті повні прикладів такого «або — або», що не припускали на даний час ніякого, сказав-би, компромісу, коли-б це слово не мало спеціальнішого значіння. А в цілому це й складається на ту загадкову, повну хитаннів і суперечностей, таємничу фігуру, якою стає перед нами Куліш. І часто, спитуючись цю загадку зрозуміти, вживали люди так само однобічно-іконописного в той чи инший бік письма і тим цю загадку лиш затемняли й заплутували.

Розгадка її криється, на мою думку, в допіру зазначеній рисі Кулішевого розуму. Ідейний максималізм — чи то в справах науки чи моралі, громадських чи особистих стосунків — був головною, домінуючою рисою живого, справжнього, неіконописного чи в бік прихильности, чи в бік ворожнечі Куліша. І мені здається, що ця риса завжди була тим регулятором, який накерував Куліша в той чи инший бік, позбавляв його, урівноваженого, рівноваги й заводив його, обережного, у невилазні нетрі вічних суперечностей із самим собою. Іншим він хоч-би й хотів бути — а ми бачили, що він таки хотів — не міг. Буваючи иншим, він тільки удавав більш чи менш щасливо, грав сторонню, накинуту силомиць на себе ролю. Не міг він, навіть бачучи свої помилки, поправити їх, а з самої реакції та з погорди до людей, просто кидався у протилежний бік, з реакції вигадував антитези й задовольнявся, коли старе «або» витіснялось і нищилося новим — до нової одміни в поглядах, до свіжої апостазії. Тоді починався той самий процес, але навпаки — до побинутих і виклятих тез. Синтезу — от чого не знала ця максималістська натура, хоч і тужила за ним та шукала його, і в цьому власне й було її найбільше нещастя, весь трагізм не-аби-якого розуму й таланту. Мов спіймана пташка в сільці, бився він беспорядно серед своїх «або — або» і не здужав знайти ту середню лінію, яку тільки синтетичний спосіб думки прокласти може, навіть проломити серед нерозчищених пущ.

Сільця свого максималізму не порвав ніколи Куліш і вічно бував його безпорадною жертвою, нарікаючи тільки часами на «неудавшуюся жизнь» свою. Візьму тут ще один приклад, але для Куліша може найбільш прихильний, бо такий, здавалося-б, од усяких злób дня далекий.

Як знаємо, в кінці 60-х і в першій половині 70-х років Куліш захожується писати історію України. Спонувало його незадоволення попередньою історіографією українською, а надто працями свого давнього колись приятеля, а тоді вже ворога — Костомарова. «Я діаметрально розхожусь із Костомаровим, — писав якомсь Куліш до Ол. Барвінського, — як на самому розумінні, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і панстві. Ми написали історію про два народи-антиподи. Усі (!) прихилились до мого погляду», — не забуває додати Куліш, завважаючи, що «люде тьмуці в нас навіть за історика не вважали Костомарова»¹⁾. І от автор «історії нового духу», як сам себе титулує тут-же Куліш, захожується коло праці надзвичайно широко й пильно; маючи за вірець певне історію Англії Маколея, яку перед тим перекладав на російську мову. Він невтомно працює по архівах, визбірує з давніх авторів відомості і справді назбирав і нагромадив купу дуже цінного матеріалу, иноді навіть прохопиться тверезою й справедливою, дійсне новою думкою напр. про економічні спружини козацько-шляхецької боротьби. Але в цілому ота його «Історія возсоединенія Руси» — це зовсім і не історія, а важкий, розп'ятуватий памфлет веле-томний, якого й тепер просто важко дочитати до краю, а певне тоді, по свіжому сліду, ще важче було. Куліш ніби навмисне усилюється писати так, щоб було навпаки проти Костомарова, щоб його народ був антиподом народів, якого змалював той історик. Але все тає і скінчилось на жовчних вихватках проти «иноплеменника» Костомарова, «п'яної музи» Шевченка, «невдахи й нездари» Максимовича. Ніякого народа не змалював Куліш, бо не вистарчило синтетичної здібности розумом охопити річ усіма сторонами й облішити хоч на той час свої особисті симпатії й антипатії. Грандіозні заміри збанкрутували на самім початку і далі перших томів праця не пішла, хоч і потім не раз пробував автор її поновити під усякими совсами.

Без синтезу — ось де джерело життєвої драми Куліша! Без синтезу і в науковій роботі, і в поетичній діяльності, і в етичному світогляді, і в стосунках до людей, і в інтимних, чисто особистих переживаннях. Якось нічого він, не зважаючи на великі сили духові, на широкий розмах енергії, на тверду вдачу — не може довести до краю, всюди спинається на півдорозі, надолужуючи суперечною категоричністю своїх присудів, за якою проте не

¹⁾ *Барвінський Ол.* — Спомини з мого життя. ч. I, стор. 247—248.

чується сили правдивого переконання та щирости, що все оправдує і все перемагає. Увесь час доводиться Кулішеві провадити боротьбу з самим собою — боротьбу безнадійну, бо сам він не міг звести її до якихось загальних підстав. Так само безнадійна, принаймні безплідна, була боротьба з людьми, бо раз-у-раз починалася за здоров'є, а зводилась за упокою, і Куліш не міг добитись, щоб його зрозуміли, а тільки драгував своїм форсованим призивством до всіх і всього, а найпаче до того, що здавалось його «артисто-козацькій» натурі «черню». Часами він пробує себе зрозуміти і, написавши напр. з добрий десяток томів римованої і неримованої історії, заявить зненацька:

Я не поет і не історик, ні!

Я піонер з сокирою важкою.

Але й це признання кінець-кінцем у його зведеться до того, що й тут на всій вині якась «орда», а через те «ти на дурну дурноту мовчки плюй» («Піонер»). Так само часами вдарить йому в свідомість думка, що не все гаразд і в стосунках його до людей, і не вважаючи на все його захоплення своїм самодовершенням, десь там глибоко прокинеться в душі шашель незадоволення з себе й точить-під'їдає оту позицію вищости й переваги над людьми. «Я не могу быть лучшим — признаётся Куліш у цікавій писульці до дружини по якомусь родинному зазолоті 30 березня р. 1859-го, — я не знаю, какъ имъ быть и кого взять за образецъ. Я чувствую, что я не то, чѣмъ бы долженъ быть, но, — збивається зараз-же на звичайну Кулішівську філософію, — при этомъ на все меня окружающее смотрю глазами пророка Іереміи и готовъ упрекать и осуждать до послѣдняго дыханія». Дійсне так... А в результаті гірка свідомість, що «жизнь моя пропала даромъ», як нарікає сам Куліш у листі до родини Номиса. Не диво-ж, що найзвичайніша поза Кулішева — це поза гордої самотности десь на горі, одчуження, при-зирливого поглядання на рій комашні або звіроти, що крутяться десь там у його під ногами.

Стою *один* серед німих волів-биків

На давнім ревищі великої пустині,

Серед яловику, корів і бугаїв

Да їх різвих телят, надії України.

Стою і думаю: Про що Господь мені

Тут жити повелів між стадом без'язиким,

Між тварями, що вік вікують свій у тьмі

І пам'ятні вікам одним завзяттям диким?

Але й це сама лиш поза, вимудроване аристократичною вдачею становище,

яке замість щирого крику серця сплоджує оді справді сокирою важкою тесані подробиці «яловику, корів і бугайів» і т. и. Без пози Куліш не міг бути, навіть у своїй тяжкій самотності, навіть із самим собою на самоті, навіть у щоденнику. Всюди випинається оте безмірне «я», викохане холодною вдачею та егоцентричною натурою на ґрунті доморобного аристократизму і асинтетичного способу думання. Драма Куліша — це драма людини, що не втимила одвічного свого призначення — бути *ζῷον πολιτικόν*, що навіть самої цієї драми не могла зрозуміти, зм'якшити суворі контури її щирістю людського болю, осяяти світом синтетичного розуму, знайти початки та кінці й зв'язати їх межі собою. Прірвою зіяла в йому та «поезія холодного розуму», якої так допевнявся Куліш, але яка сама по собі була вже nonsens, непримиренна суперечність. І тому цю драму можна сміливо назвати — «без синтезу», як певного стерна в подорожуванні по хвилях життєвого моря. Почавшись з інстинктивного відчуження від людей через прищеплену вихованням одлюдковатість вдачі, пройшовши всі стадії принципіальної антигромадськості через надмірне самолюбство, пиху, мстивість і органічну нещирість та позування, ця драма останнього досягла завершення свого в асинтетичності Кулішевого розуму. Щасливо розв'язати її він не міг, не маючи в своєму обладуванні синтетичної здатності. Наслідки ми бачимо: велику силу по-часті просто змарновано, по-часті розвіяно на задоволення потреб самолюбної вдачі — і тільки невелика частина з спадщини од Куліша-письменника переходить на вжиток пізнішим поколінням, а од Куліша-громадянина й того менше... Занадто дорого і самому Кулішеві, і нам, його спадкоємцям, обійшлася та фатальна драма його життя.

Академик Сергій Єфремов.

1919 р.



Діалектологічна класифікація українських говорів.

(Присвячується пам'яті академіка О. О. Шахматова).

Питання про діалектологічну класифікацію українських говорів уже не раз ставилося в українській і російській філологічній літературі. Коли не згадувати про найперші спроби їх упорядкування (Максимович, Головацький, Потебня), які сейчас мають тільки невелике історичне значіння, то за першу визначну спробу такої класифікації треба вважати працю К. Михальчува «Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины»¹⁾, що давала і першу діалектологічну карту української мови. Ця праця, яку Шахматов раз-у-раз називає «замѣчательнымъ для своего времени трудомъ», фактично лягла в основу мало не всіх дальших спроб діалектологічної класифікації, бо, навіть виставляючи інші принципи основного поділу, в установленні дрібніших діалектичних груп усі вони свідчать про свою безпосередню залежність від праці Михальчукової. Всю українську язикову територію він ділить на три основні групи: українську поліську і червоно-руську або русинську, схожість і відмінність поміж їми характеризуючи такими словами: «а) въ фонетическомъ отношеніи болѣе сходства между Украинскимъ и Русинскимъ нарѣчіями, чѣмъ между ими обоими, и въ особенности первымъ, и Полѣшскимъ нарѣчіемъ, и б) въ этимологическомъ [тоб-то що-до морфології] болѣе сходства между Украинскимъ и Полѣшскимъ, чѣмъ между этими двумя нарѣчіями и Русинскимъ» (ст. 469). Але пізніше в статті «Къ южно-русской діалектологіи» — рецензії на працю А. Соболевського «Очеркъ русской діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе»²⁾ — Михальчук прийняв поправку Соболевського, що об'єднав в одній групі — «Южно-малорусскомъ поднарѣчіи» — говори «українські» і «червоно-руські». Зробив це Соболевський на підставі фонетичного принципу, практично звуженого до одної головної фонетичної риси — рефлексії \bar{o} , \bar{e} довгих під наголосом. Говори дифтонгічні або з монофтонгами типу *y*, *ы*, *и* він

¹⁾ „Труды Этногр.-Статист. Экспедиціи въ Зап.-Рус. край. Мат. и изсл. П. Чубинскаго“, т. VII, в. 2. Спб. 1877.

²⁾ „Живая Старина“ 1892, в. IV.

залічив до північних, а всі говори з монофтонгом *i* до південних. Маючи такий занадто вузький критерій, мусив Соболевський угорські українські говори поміж цими двома групами поділити, значну частину їх до північних зарахувавши. Це був поділ зовсім механічний і по суті цілком хибний, бо давав зовсім неправдиве освітлення генетичному відношенню поміж собою українських говорів. Проте піддержаний авторитетом Михальчука, що в своїй рецензії такої характеристики угорських говорів не заперечив, цей поділ Соболевського в цілому був прийнятий як «значительний шагъ впередь сравнительно съ трудомъ К. П. Михальчука» (А. Шахматовъ. Памяти К. П. Михальчука—«Укр. Живнь» 1914, IV, 9). Цілком виходить із такого розуміння діалектичних відносин поміж українськими говорами і Шахматов у своїй статті «Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей» (Журн. Мин. Нар. Просв. 1899, IV), а надто Ів. Зілинський в своїй «Пробі упорядкованя українських говорів» (Збірник «Привіт Іванови Франкови в сорокліте письменської діяльності», Львів, 1914.—Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 117—118). В рямках цієї статті я не маю змоги дуже детально розібрати цю останню працю, хоч і цікаво було б дати на неї докладнішу рецензію,—отже відзначу тільки головні моменти. Виходячи з аналогічного, як і в Соболевського, поділу української мовної території на дві головні групи—північно-західню і південно-східню, Зілинський спитується обґрунтувати цей поділ якимось ширшим принципом і характеризує його як відмінну для кожної з цих груп артикуляційну базу: для південно-східньої групи характеристична «концентрація мовного тіла більше в передній частині устної ями, в напрямі до артикуляційних місць *i*, *й*» (*i* в вокалізмі і в консонантизмі), а для північно-західньої «навпаки в середній та задній частині устної ями» (так саме і в вокалізмі і в консонантизмі—нахил до отвердіння)—ст. 362. Територія північно-західньої групи вийшла у нього ширша, ніж північного піднаріччя у Соболевського. У Зілинського ця територія суцільна: від Карпатів вона тягнеться по-над р. Сяном (говір долівський) і, захоплюючи деякі північні говори Галичини, тонкою смугою тягнеться вздовж польського узграницчя Холмициною до Підляшшя і Полісся. В установленні дрібніших діалектичних груп Зілинський, як і Соболевський, дуже залежить від Михальчука, про що я говоритиму далі, а в загальній характеристиці їх найбільше від Соболевського і Шахматова. Праця Зілинського має дві великі хиби: одна—це позверховність діалектологічних спостереженнів автора¹⁾, а саме на їх хоче він

¹⁾ Маю на увазі занадто побіжне ознайомлення його з говорами Наддніпрянської України, яку він об'їхав протягом короткого часу. Як приклад наведу чернігівські

сперти свої висновки (ст. 337), другу хибу я назвав-би невизначеністю критеріїв. Всі свої критерії Зілинський подає в дуже загальному окресленні, напр.: «Вплив паляталізації на сусідні звуки» або «Ріжні степені розвою паляталізації або отвердіня поодиноких категорій шелестівок» і т. ин. (342). Відповідно до цього останнього критерія на ст. 362 зроблено і висновок дуже загального-ж характеру що до консонантизму двох головних діалектичних груп: «В многих говорах північно-західної групи відзначаються шелестівки низшим власним тоном (Eigenton), а багато з них в ріжних положеннях отверділо або мають склонність до отвердіня, підчас коли в південно-східних говорах вони зберігають м'ягкість». Такі широкі змістом критерії і висновки фактично—в конкретних деталях—раз-у-раз можуть свідчити про з'явища цілком різної натури, напр. аналогічний процес може відбуватися не в однакових фонетичних умовах або захоплювати не ті самі категорії приголосних звуків. Це не спиняє автора «Проби» на підставі своїх висновків зробити ще більше узагальнення—про відмінність артикуляційної бази, що стає й за головний принцип для основного діалектологічного поділу,—про це вже було згадано. Її він доводить (що до вокалізму) двома з'явищами: еволюцією \bar{o} , \bar{e} довгих в закритих складах, що в говорах північно-західної групи не дійшла до монофтонга i , та захованням u відмінного від звука i , хоч географічне поширення того і другого з'явища навіть приблизно не сходиться.

Ця невизначеність критеріїв, як і можна сподіватися, кінець-кінцем приводить Зілинського до того, що він взагалі не може визначити якихось меж, навіть приблизних, і для тих груп, що сам-же встановляє, і мало не всі говори вважає за перехідні. Так що до західних або посередніх говорів

говори, найкраще мені відомі. Їх характеризує Ів. Зілинський такими рисами: а) середнє l , б) переважно м'яке ry , в) майже цілковитий брак переходу a в e по м'яких шелестівках і по $й$, г) частіший виговір: $ки$, $ги$, $хи$, $ги$ від $кї$, $хї$, $гї$ і ин. Ці говірки, га його думку, зазнали сильного впливу південних лівобережних говорів (ст. 366). З наведених чотирьох фонетичних ознак тільки першу можна прийняти без застереження; що до м'якого ry , то його можна чути тільки перед дифтонгом $іе$, в закінченнях воно тверде по всій Чернігівщині і північній Полтавщині, а в середині слів буває м'яке ще тільки в сполученні $-ря-$ (див. про це нижче). Звук a після м'яких приголосних і j без наголосу сливе по всій Чернігівщині звичайно заміняється на e навіть з диспалаталізацією попередніх приголосних перед рефлексом e ; виняток становлять хіба тільки говірки південної смуги південних повітів. Так саме й $кї$, $хї$, $гї$ треба вважати за звичайну для цілої Чернігівщини вимову ($ки$, $хи$, $ги$ — дуже рідкі). Нарешті, зовсім не спостеріг Зілинський такого кардинального з'явища поліської української фонетики, як звуки o , e (рефлекси \bar{o} , \bar{e} довгих) в середині слів без наголосу (див. нижче).

південно-східної групи, то він загалом вважає їх за перехідні від східних до говорів північно-західної групи¹⁾. Але тут-же до речі буде згадати, що так саме як «переважно змішані й перехідні» характеризує він і північно-західні говори (364). Така характеристика їх у Зілинського не нова, це характеристика, яку дав ще Соболевський північно-українським говорам («Очеркъ» 12) і яка свого часу викликала критичні на себе уваги з боку Михальчука («Къ южно-рус. діал.» 9). Зілинський тут нічого не відминив, а, навпаки, тільки розгорнув і деталізував. Але коли для поліських або карпатських говорів вона й може мати силу, бо в основі своїй має певні реальні мовні відношення, які тут склалися протягом тисячоліття, а в усякому разі багатьох століть, бо тут сусідство споконвічне, то без певних застережень неможна її прийняти, коли йдеться про велику територію західних говорів південно-східного наріччя²⁾, як визначає її Зілинський. Бо як тут розуміти перехідний чи посередній характер цих говорів? Очевидно, так, як і говорів перехідних поміж північною і південною групами. Принаймні так цю характеристику розуміти дають право підкреслені вище слова. А коли так, то признання західних говорів південно-східної групи за говори перехідні поміж східними і північно-західними може мати тільки те значіння, що ці говори становлять результат довгого сусідства поміж говорами двох головних груп і постали як наслідок обоїльного їх мовного впливу. Але цьому погляді бракує історичної перспективи. Адже ми знаємо, що територія східної групи південно-східного наріччя це територія хронологічно найпізніше залюднена, це здебільшого колонізація XVI—XVIII в.в. Радніше ці говори можна вважати за «посередні» українські говори, коли не в географічному розумінні, то просто тому, що вони до певної міри становлять компроміс—поєднання різних діалектичних рис—північних і західних (пор. наведену вище характеристику «українського наріччя» у Михальчука). До такого логічного висновку мусив прийти автор

¹⁾ Пор.—«Чим даліше на захід, тим більше змагається діалектна різнородність і ми стрічаємо доволі багато змішаних та перехідних говорів, що становлять посередній ступінь поміж східними говорами і говорами північно-західної групи. Між західними—посередніми говорами нема ні одного, що був-би зовсім вільний від якоїсь північно-західної окремішности (курсив мій. Вс. Г.). Ті говори обнимають південно-західну часть губ. Київської, південну часть губ. Волинської, майже цілу губ. Подільську, українську часть губ. Бесарабської, північну часть Буковини, майже цілу східну часть Галичини з виїмком гірської полоси і деякі східні говори Люблинської губ.» (366). Для перехідних говорів щось занадто багато!

²⁾ Хоч треба сказати, що і в цьому Зілинський знов-таки йшов по п'ятах Соболевського—пор. «Очеркъ рус. діал. III. Малор. нар.» 45 і 47—48.

«Проби», допустившись слідом за Соболевським основної помилки і навіть збільшивши її, а саме звівши до одної групи говори північні і карпатські. Це була фатальна помилка, бо спричинилася до встановлення неправильних критеріїв діалектологічного розмежування, за які в даному разі взято було архаїзми, що, як такі, не могли об'єднати в діалектологічному відношенні дві зовсім різні групи говорів—поліську і карпатську, а, з другого боку, розірвали органічно цілу групу південно-західню, як у Соболевського карпатсько-угорську¹⁾.

1) Отже за критерії для діалектологічної класифікації можна брати тільки такі з'явища (фонетичні і морфологічні), котрі можуть характеризувати певну суцільну територію, а не становлять риси, що стрічається в різних, географічно відірваних одна від одної місцевостях. В останньому бо випадку ця риса може бути і продуктом тільки аналогічного розвитку, в кожній такій місцевості могла витворитися незалежно від інших, а, значить, саме це з'явище нехарактеристичне і не може стати за критерій діалектологічного поділу. Виняток становлять тільки ті випадки, коли відсутність певного з'явища на якійсь території, що увиходить як частина в склад ширшої території, цілим рядом спільних лязикових ознак об'єднаної, пояснюється якоюсь новою особливістю, що характеризує цю меншу територію і разом із тим виключає можливість першої ознаки (напр.: відсутність закінчення *'a* після довгих палаталізованих приголосних в реч. сер. р. на - *ije* — *ясите, зіле*, у східніх галицьких говорах, а почасти в буковинських і гуцульських, пояснюється за закону *'a > 'e*). Або коли відсутність ця припадає на говірки узграничні і може пояснюватися впливом сусідніх територіально чужих (або діалектично відмінних) територій, при чому цей вплив міг виявитися: 1) в консервації певного архаїчного з'явища (напр.: відрізнювання *ы* і *і*); 2) в повній або частинній утраті певного з'явища (ствердіння *ц* в деяких суміжних з білоруськими поліських говорах: *хлопец, каплиця, цаца*); 3) в запозиченні нової риси, иншим діалектам цієї групи чужої (*бук* замість *биж*, акання—*вада, хадис* та инш. під впливом білоруським; заміна безголосих приголосних на дзвінкі не тільки перед дзвінками, але й перед назвучними сонорними і навіть голосними звуками дальшого слова — Sandhigesetz — на польському і словацькому узграниччі). Що до зберігання певної архаїчної риси, то воно може й не залежати від стороннього впливу, а пояснюється з самих архаїчних умов існування поодиноких говорів і нарічтів, і це не суперечить тому, щоб залічувати такі говори до ширших груп, де инші говори цієї архаїчної риси вже позбулися (прикладом - *ть* в закінченнях *3 ос.* в угорських говорах, відрізнювання *ы* і *і*). Взагалі заховування якоїсь архаїчної відзнаки (або відзнак), коли воно не поширюється на суцільну територію і не збігається з иншими активного характеру змінами, що цю територію в діалектологічному розумінні об'єднували-б, ніяким чином не може стати за діалектологічний критерій: напр.: архаїчніші (супроти монофтонга *і*) стадії в еволюції *о̄, е̄* довгих — для об'єднання карпатських і поліських говорів. Тим-то цілий ряд критеріїв, що їх бере Зілинський, тільки тоді можуть мати вагу, коли їх не приймати в дуже широкому окресленні, а де-в-чому обмежити, щоб у кожному окремому випадку, як критерії, вони характеризували певну суцільну територію. Так стоїть питання з твердим *р*, з твердими чи м'якими шиплячими, з твердим *ц* та инш. Наприклад велику і суцільну територію північних говорів характеризує диспалаталізація *р* в закінченнях — *писар, -ра, зора,*

Із пізніших хронологічно спроб діалектологічної класифікації згадаємо ще «Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи» Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколова та Д. Н. Ушакова в «Трудахъ Моск. Діал. Ком-іи», в. 5 (Москва, 1915)—праця, що бере до уваги і всі попередні спроби. Не згоджуючись із поділом Зілінського на дві головні групи, автори виділяють, як окрему, групу карпатсько-угорську¹⁾, виставляючи головним критерієм відрізнєння *ы* від *і* та деякі інші незначні риси (м'яке *р*, глухі приголосні замість дзвінких перед глухими і в кінці слова). Що до північного наріччя, то за головний критерій при відмежуванні його від південного взято, розуміється, дифтонгічні рефлекси *о*, *е* довгих, а тому територія північних говорів виїшла дуже зменшена. До південних-же, навпаки, залічено не тільки говори південні з монофтонгом *і*, а і всі перехідні з монофтонгом *и* (напр. південні частини повітів Ніженського, Борзенського, Ковотіпського Черніг. губ. і північна Полтавщина на Лівобережжі, північна Київщина і середня полоса Волині на Правобережжі). В цьому «Очеркѣ» Моск. Діал. К-ії, безумовно, не тільки не виявив поступу супроти попередніх праць, а зробив навіть ступінь назад, бо перехідний характер цих говорів і їх тісніший зв'язок із говорами дифтонгічними уже досить визначилися з праць Михальчука, а надто Зілінського. В поділі на дрібніші групи «Очеркѣ» теж ґрунтується

говору. Це з'явище треба відрізнявати від повної диспалаталізації *р*. Отвердіння *ц* в закінченнях — *ец* на Поділлі, в Галичині то що слід відрізнявати від аналогічного процесу в північних говорах, що має іншу причину (білоруський вплив) і відмінний характер і т. п. Часом деталізація в характеристиці окремого з'явища, позбавляючи його безпосереднього зв'язку з подібними, але не однаковими по суті, процесами в інших діалектичних групах, дозволяє точніше визначити межі його поширення, і тоді воно може стати за підставу для поділу на дрібніші діалектичні групи в межах окремих ширших груп, тим часом як за основний критерій для діалектологічного поділу цілої мовної території такого роду з'явище не могло б стати. Щоб зробити з нього основний критерій, довелося б фактично, як це й робить Зілінський, з кількох де-в-чому подібних, але неоднакових з'явищ пляхом абстракції зробити одно, загальніше своєю натурою, але тим самим позбавити його конкретних рис, а, значить, і реального значіння. Замість декількох окремих і менших, але суцільних і самостійних (виділених на підставі самостійного в кожному окремому випадкові критерія) територій, вийде ніби-то одна, але розірвана і в деталях (навіть з оглядом на цей тільки критерій) відмінна. Навіть цілком однакою натурою з'явища, коли вони незалежно одно від одного з'являються в різних кінцях тієї або іншої мовної території, треба вважати за окремі з'явища, нічим між собою не зв'язані, і признавати їм значіння критерія для основного діалектологічного поділу ні в якому разі не можна.

¹⁾ Це зробив іще раніше Шахматов у літогр. «Курсѣ исторіи русскаго языка», ч. I (Чит. в Спб. Унів. в 1908—1909 р.).

на попередніх працях, хоч і єсть деякі супроти них відміни. Але нові комбінації і межі не завжди можна визнати за поправніші. Напр. що до поділу південної групи можна зауважити: 1) до східних говорів навряд чи можна залічити всі без винятку говори Київщини і східню Волинь; 2) поділ на західньо-українську (зах. Волинь, Поділля, півд. частина Холмщини і півн. Бесарабія) і галицьку (Галичина без гірських частин і частина Буковини) підгрупи безпідставно поставлений у зв'язок з адміністративно-політичними межами, як видно з допіру наведеного географічного окреслення цих підгруп. Загалом можна сказати, що розділ «Малорусское нарѣчіе» становить найслабшу частину цього «Очерва» і карти.

Окремо стоїть діалектологічна класифікація акад. А. Кримського¹⁾. На неї можна дивитися до певної міри, як на реакцію проти довгого (слідом за Соболевським) нехтування з одного боку відмінності галицько-подільських говорів супроти наддніпрянських і лівобережних, а з другого—відмінності поліських говорів проти угорських, об'єднаних з ними в одну групу. Як реакція, ця остання спроба теж не дає безперечного вирішення питання про діалектологічну класифікацію українських говорів, і я з нею теж не можу погодитися. Ця класифікація визнає за основний—поділ української мовної території на дві групи—західню і східню, тільки приблизно їх окреслюючи. До західньої групи залічено Галичину, Буковину і Угорську Русь, Поділля, північну Бесарабію, Підляшшя і значну частину Волині, а до східньої—українські землі від Дніпрового Правобережжя на схід. На території проміжній поміж двома вищезгаданими з'являються перехідні говори (напр. західня Київщина). Діалектологічні критерії виставлено такі: 1) окреме вживання *ся*; 2) відмінність що до наголосів (*хóджу*, *принéсла*—*ходю*, *хожу*, *принесла́*); 3) тверде *т* в 3 ос.; 4) закінчення—*его* (до *не́го*); 5) тверда відміна прикметників на *-ий*: *третий*, *-а*, *-е*; 6) —*ский*, *-цкий*, а не *-ський*, *-цький* в закінченнях прикметників; 7) неподвоєні м'які приголосні: *жите*; 8) дуже груба вимова *и* (з *и* і *і*), ніби то грубіша від московської. Хоч усі ці відміни й мають певну вагу, але, подаючи здебільшого другорядні морфологічні факти і ігноруючи далеко значніші діалектичні відміни в

1) «Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья», т. I, в. 1. Москва, 1907, ст. 22-24, але докладніше в статті «Украинский языкъ» в «Энцикл. Сл. бр. Гранатъ», т. XLII, Москва, 1917 і в тій-же статті сливе без змін надрукованої по-українському—«Українська мова»—у книжці: Акад. Ол. Шахматов—Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія. Київ, 1922, ст. 91-93.

обсягу фонетики, вони могли-б придатися хіба як критерії другорядної ваги для поділу на дрібніші діалектичні групи, а не для основного поділу. До того-ж не всі вони однаково характеристичні, напр. в угорських говорах зберігаються і м'які прикметники, і м'яке—ть в закінченні з ос.; навряд чи можна загалом говорити про грубу вимову и (хоч неясно, що розуміти тут під «грубістю») і т. п. Мало характеристичний архаїзм *ся* і риса пізнішого походження—скорочення довгих приголосних. Потім можна ще зауважити, що думка, буцім-то південні говори східної групи органічно розвилися з північних тієї-ж групи, а південні західні—із північних західної, суперечить поданим нижче діалектологічним даним: безпосереднього генетичного зв'язку поміж південними говорами східної і західної груп відкидати ніяк неможна.

II.

Таким чином ми бачимо, що «навіть таке основне питання української діалектології як поділ сучасної мовної області на головні групи говорів (наріччя і піднаріччя) вважає ся досі нерішеним» (Зілинський 337). Всі дотеперішні спроби не прийшли до одностайної думки навіть у питанні про основний поділ української мовної території і про головні критерії цього поділу. Отже на головних критеріях цього основного поділу я переважно й спиняюся в своїй статті, маючи на увазі те, що в поділі на дрібніші групи в дотеперішніх діалектологічних оглядах було більше одностайности. На протязі мало не півстоліття від часу опублікування Михальчукової праці (1877) вони з незначними поправками і відмінами більш-менш однаково визначаються у Михальчука, Соболевського, Зілинського і в «Очеркѣ» Дурново—Соколова—Ушакова і, очевидно, більш-менш відповідають сьогочасному стану української діалектології.

Що-ж до основного поділу української мовної території, то вже з поданого допіру огляду дотеперішніх схем можна зробити висновок, що від невизначености самих критеріїв діалектологічної класифікації українських говорів в значній мірі й залежали оті хитання що до основного поділу. Проте можна сказати, що і в тих спробах, які до цього часу були зроблені, від самого початку єсть дещо постійне. Так ми бачимо, що в той час, коли карпатсько-угорські говори то виділяються як група говорів окремого червоно-руського наріччя (Михальчук), то розриваються поміж північними і південними українськими говорами (Соболевський), то цілком залічуються до північно-західної групи (Зілинський), то вважаються за частину західної (Кримський), то, нарешті, виділяються з-поміж усіх інших, як

окрема і самостійна група говорів (Шахматов, члени Моск. Діал. К-її), — в той саме час що до північної групи говорів таких хитаннів нема. Окрім класифікації А. Кримського, що вважає основний поділ української мовної території на північні і південні говори за неорганічний і другорядний супроти поділу на східню і західню групи, всі інші класифікації виділяють північну групу говорів, як одно із основних українських наріччів, тільки територію його визначають різно. Така постійність не випадкова. Очевидно, в основі цього поділу лежить принцип, який і справді має кардинальне значіння для історичного розвитку української мови в окремих її діалектах. Цей принцип широко характеризувано як «архаїчність», а практично звукувало до розуміння «дифтонгічності», маючи на увазі історію \bar{o} , \bar{e} довгих та \bar{u} , які в цих діалектах зберігалися на давнішій — архаїчній супроти монофтонга i південних говорів — дифтонгічній стадії. Якже фактично діалектологам довелося зустрінутися не тільки з дифтонгами, але й усякими монофтонгами y , u , u , u , e і т. п., що становили поступінний перехід до монофтонгічної вимови — i , то всі ці говори залічувано теж до північної групи або до перехідних говорів. Фактично помилки ніякої в цьому не було, бо всі такі говори і справді становлять перехідні ступені до південних i , мабуть, повстали від їх впливу, але звуження принципу призвело до деяких непорозуміннів, а саме з карпатськими говорами, що теж діалектично мали подібні монофтонги y , u , u , \bar{o} зам. \bar{o} . На підставі цього зовсім аналогічного розвитку одної звукової риси Соболевський зважився розірвати їх поміж двома групами, а Зілинський об'єднати з північними, забуваючи, що зовнішня деяких архаїчних рис може відбуватися зовсім незалежно в різних місцях якоїсь мовної території і зовсім не доводить їх ближчого споріднення, а надто, коли ці діалекти зовсім один від одного відірвані географічно. Друге непорозуміння виявилось в тому, що це звуження принципу до одної звукової риси обезцінювало самий принцип і стирало різку межю поміж двома групами говорів: північний гвір, що з часом під впливом південних говорів позаміняв-би свої дифтонги на монофтонг i , тим самим перетворився-б на південний. Це з одного боку породило думку, що поділ української території на північні і південні говори неорганічний, бо архаїчні говори східні це прототип південних східних говорів, а західні — західніх: отже позбавлено було значіння основної діалектичної групи поліські говори і заперечено генетичний зв'язок поміж південними говорами західніми і південними говорами східньої групи. З другого боку, практично воно призвело до того, що дуже була зменшена територія північних говорів на користь південним, бо наявність монофтонга i замість \bar{o} в якомусь говорі становила безсумнівний доказ його приналежності до південних.

Всі ці факти я називаю непорозуміннями тому, що, як зараз поспитаюся довести, розуміння «північні говори» насправду ширше, ніж його до цього часу вважано. Звуковий принцип, що їх об'єднує і повинен стати за підставу для діалектологічного їх вилучення, як генетично окремої групи, так саме ширший. Історія \bar{o} , \bar{e} довгих та \bar{n} це тільки одна сторона, один вияв цього принципу, якого початок сягає найдавнішої доби в мовному житті південної групи східно-слов'янських племен — а ще-ж до речі тут буде згадати, що історією їх до цього часу цікавилися діалектологи лише остільки, оскільки йшлося про рефлексі їх під наголосом.

Всі північні українські говори, поминаючи деякі говори перехідні до південних, визначаються такими звуковими рисами¹⁾:

1) Дифтонгам або монофтонгам типу y , $ы$, $и$, $й$ наголошених складів (замість \bar{o} , \bar{e} довгих) в аналогічних позиціях без наголосу відповідають в середині слів звуки o і e , і тільки в закінченнях різних морфологічних категорій з аналогії до відповідних наголошених закінчень та в деяких префіксах з'являються редуковані дифтонгічні відтінки або монофтонги типу \ddot{u} - y , $ы$ - $и$ ²⁾.

Оскільки цей принцип уперше ставиться, як критерій для діалектологічного розмежування, і до цього часу про саме це з'явище мало згадувалося в діалектологічній літературі, подаю досить численні приклади на відрізнєння наголошених і ненаголошених складів (в історії \bar{o} , \bar{e}), використовуючи переважно свій діалектологічний матеріал з Козелецького повіту³⁾.

1) Мушу наперед застерегтися, що виставляючи певні з'явища, як характеристичні діалектичні відзнаки, докладніше спиняюся тільки на головніших із них і тих, що мало або й зовсім ще не були скористовані з такою метою в передній діалектологічній літературі або не були зіставлені і освітлені в такій комбінації; там-же навожу докладніші позначення джерел і відповідної літератури. На з'явищах уже відомих із давніших праць докладно не спиняюся і згадую про їх тільки побіжно.

2) Про відтінки дифтонгічної вимови без наголосу див. в моїй статті «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку» в «Записках Іст.-Філ. Відділу», кн. II—III, ст. 124 і 139.

3) Тут-же зазначу, що достоту ті самі відношення в рефлексії \bar{o} , \bar{e} довгих перевірів я особисто і для багатьох міст Чернігівського, Сосницького, Остерського та Ніженського п.п. Аналогічні відомості подали мені для Борзеньського пов. (сс. Рожнівка, Максимівка та інші в південній частині цього повіту) — О. Т. Андрієвська, для Кролевецького — П. Й. Горецький, а для Путивельського повіту Курської губ. — П. М. Попов. Усім згаданим співробітникам Укр. Акад. Наук, як і іншим особам, згаданим нижче — акад. С. О. Ефремову, Гр. Косинці, А. Я. Макаренковій, В. Г. Сохацькій — радий висловити тут свою щирю подяку.

З технічно-друкарських причин подаю всі записи в найпримітивнішій транскрипції, не відступаючи навіть від засобів звичайної української графіки ¹⁾. Зокрема що до дифтонгів зазначу, що як в цій статті маю я на увазі нехарактеристику цих звуків, а самий факт чергування дифтонгічної і недифтонгічної вимови, залежно від наголошености, в словах різних морфологічних категорій, то за-для простоти вживаю знака δ для передачі всіх відтінків дифтонгічної вимови замість \bar{o} і $\bar{\delta}$ (з \bar{e} перед складом з \bar{e}), для дифтонга-ж замість \bar{e} і \bar{n} залишаю графічне позначення $\bar{i}e$, що вже набуло певної традиції. Увесь матеріал розбиваю на такі групи:

А. Приклади на чергування дифтонгічних рефлексів з звуками o , e в різних формах тих-же самих слів залежно від наголосу: а) у речівниках: кѳстка, кѳсткі... але косткі, костѳк...; жѳнка, жѳнкі..., але жонкі, жонѳк...; овѳс, овсѳ..., але (в)ѳвса, овсѳв..., окнѳ, окнѳ..., але (в)ѳкна, (в)ѳкон..., (пор. і окѳнце, окѳниця); колѳцѳ, кольѳця..., але кѳльця, кѳлець..., колѳспѳ, колѳсьця..., але кольѳсьця (пом рл.); б) у префіксованих дієсловах: поѳти, поѳду, але пѳйдеш, пѳйде, пѳйдемо, пѳйдете, пѳйдуть, знов же: поѳди, поѳдієть; пошѳв, пошѳла, -ѳ, -ѳ (так саме і доѳти, проѳти); поѳмать, поѳму, але пѳймеш, пѳйме... пѳймуть, і знов: поѳми, поѳмієть, а з аналогії і в формах дієслова узять — возѳму, але вѳзьмеш, вѳзьме і т. д.; в) в прислівниках створених за допомогою префікса вѳд- — од-: вѳдкі, вѳдси, вѳдти, але одѳбли, одрѳзу, одвѳдти та инш.

Б. Приклади, де ненаголошеним і недифтонгізованим рефлексам \bar{o} , \bar{e} відповідають в тих-же самих складах під наголосом дифтонги в словах споріднених етимологічно або в словах аналогічних морфологічних категорій, або звук i в південних діалектах і літературній українській мові:

а) Приклади на \bar{o} , \bar{e} перед наголосом:

| | | | |
|----------------------|----------|----------|--------|
| бѳчѳбѳ ²⁾ | гвѳздѳбѳ | дзвѳнѳбѳ | колѳбѳ |
| вѳзѳбѳ | гноѳбѳ | дрѳбѳбѳ | котѳбѳ |

¹⁾ На жаль, з тієї-ж причини, тоб-то за браком відповідних знаків і навіть представних значків, не можу точно передати й чужих транскрипцій, як от О. Брока, Гр. Голоскевича та инш.

²⁾ Як у цьому, так і в усіх дальших словах навожу тільки основну форму: для імен — називний відм. одн., а для дієслів — інфінітив, але звуки o , e задержуються, звичайно, і в усіх інших формах кожного з наведених слів, тоб-то в усіх відмінках і в усіх формах кон'югаційних, як і в дальших здрібнелих формах утворених від того-ж самого слова: напр. дзвѳнѳбѳ — дзвѳнѳкѳ, дзвѳнѳѳчѳк — дзвѳнѳѳчка, ровѳчѳк, ровѳчѳѳк — ровѳчѳѳчка, роллѳ — роллѳі, бѳднѳсть — бѳднѳстю і т. п.

| | | | |
|-----------------------------------|--|-------------------------------------|--------------------------------|
| льодоб | хуторець | ролля | колешча |
| мостоб | с. Осовець | ройба | |
| мотоб ¹⁾ | с. Свидовець | ольха (і в ⁸ льха) | дробкови, а, е (nom. sing.) |
| нособ | (але пор.: чирвенець | голяка (але г ⁸ лька) | ночни, а, е |
| ројоб | молодьвенець) | дзвониця | роздвяни, а, е |
| ројоб | ченець | дойниця | жалобни, а, е |
| снопоб | гребенець | сподниця (але сп ⁸ д) | жалобніей, -іейше |
| стожоб | каменець | чаровниця | охотніей, -іейше |
| точоб | коренець | вечорниці | вигодніей, -іейше |
| чопоб | реченець ²⁾ | комната | ровнять |
| батојоб | овторок | повбопа | кончатъ |
| животоб | — ов ⁸ рна | метла (але nom. pl.— мітла) | (кончиться 3 s.) |
| морожоб (Борз.) | ночліг ³⁾ (але н ⁸ ч) | сем'я | одрознитъся |
| островоб | Кондрат | матерки | опознитъся |
| пирожоб | ровчак (але р ⁸ в) | роздво | дождатъ |
| чоботоб | косни | войце | достатъ |
| (але пор.: заробѣток | потни | словце | зов'януть |
| одробѣток | маковни | войје | пождатъ |
| пудѣсок | пастовник (Борз.) | ворје | порватъ |
| присѣшок | колесник | голле | потгнутъся |
| причѣлок | война | коссє | споткатъ |
| приплидок (Ст. Басань Коз. п.) | | костє | нехтб — нечбго (= ніхто) |
| донець | двойня | (пор. в ⁸ лле | нешб — нечбго (= ніщо) |
| конець | тройня | обддє | неврбк(у) (= нівроку) |
| копець | родня (але р ⁸ дни) | подвв ⁸ нне | і т. п. |
| корець | (пор.: р ⁸ вня) | богом ⁸ лле | |
| сировець | | селце | |
| удовець | | | |

¹⁾ Пор. митокъ (= міток) у подолянина Свидницького—Люборацьки. Семейна хроника. Київ, 1901, ст. 290.

²⁾ усіє реченціє вишли (с. Кіпті Козел. п.).

³⁾ Пор. нічльг — J. Werchratskij. Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko. — Arch. für Slav. Phil. XXVII, 513.

б) Приклади на \bar{o} , \bar{e} після наголосу:

| | | | |
|-------------------------------|-------------------------------|-------------------------|-----------------------|
| остров | ягодка (gen. pl. теж ягод) | негодь | радносно |
| заход | загвоздка | роскош | жалосно |
| обод | ластовка | бідность | вігодно |
| повод | маковка | гордость | |
| небож | Пилиповка | добрость | пóтом (= потім) |
| пакол | Спасовка | дурость | пóсполь |
| сокол | (пор. Петрѡвка) | капость | |
| вигон (але загн) | яловка | мблодость | лѣбедь |
| гомоп | заслонка | радость | йнѣй — инею |
| стогон | гуторка | сирость | ирѣй — ирею |
| вечор | пидточка (Борз.) | старость | пóпел — пóпелу |
| хутор | (пор. нагѡдки | Чернігѡв | кóшель - кóшеля |
| гуркот | жидѡвка | Русаѡв | ятѣр — ятера |
| клопот | пудѡвка | Тарасѡв | припечок |
| регот | говѡрка | Кијѣв | запечок |
| чобот (але чобѡт gen. pl.) | хведѡрка | Гóголев | грѣбень |
| присох | вечѡрки) | Писарѡв, а, е | камень |
| Імення: | Назви сіл: | чóртов, а, е | кóрень |
| Яков | Макарѡвка | батѣков, а, е | крѣмень |
| Нестор | Карасіѡвка | дядѣков, а, е | (пор. врутѣнь |
| Пимон | Красіѡвка | Даниѡв, а, е | ступіень |
| Нечипор | Щасѡвка | (але Петрѡв, -ова, е | лчміень |
| Прохор | (але Держанѡвка | попѡв, -ова, е) | вуріень |
| Хведор | Лукашѡвка | батѣковські | черіень) |
| (пор. Антѡн Прокѡп) | Комарѡвка | Чернігѡвські | бóсьнь |
| паробок | Оксаѡвка | Кијѣвські | гусень |
| полубопок | Кисельѡвка | (але попѡвські, а, е | матѣр (acc. sing.) |
| полуботок | та инш.) | петрѡвські, а, е) | ящѣрка |
| чѣрнігѡвѣць | | | защѣпка |

Що така-ж вимова цих слів становить спільну рису всіх північних говорів, доводять численні приклади на відрізнення наголошених і ненаголошених складів в текстах з Правобережного Полісся і навіть Підляшшя. Не навожу їх дуже багато, хоч сотні їх можна знайти в II-му томі «Матеріаловъ» Чубинського (в «Трудахъ Этн.-Стат. Экспед. въ Зап.-Рус. край», Спб. 1878) для північної Київщини, Волині, Гродненської та Сідлецької губ., «Етнографічних матеріалахъ» В. Кравченка (в «Трудахъ О-ва изслѣдователей Волини», т.т. V і XII, Житомир, 1911—1914) для Волині, текстах О. Кольберга (Woluy, Kraków, 1907) та інших: Для нас важно те, що силу згаданого фонетичного закону можна з безсумнівною довести для різних повітів, починаючи від Радомиського на Київщині й кінчаючи Більським Сідлецької губ. Так у с. Хабному Радомиського п. дифтонгам наголошених складів відповідають без наголосу *o*, *e*: поїшовъ, зобравъ (Чуб. № 4), старость, пошовъ, негде (№ 21), вечоръ, камень (№ 90), Хведоръ, Антоновъ садъ, порнула, не познавъ (№ 127), пудъ окномъ, зъ жонками, пойду, пошла (№ 137) та інші (№№ 66, 86, 95).— В с. Косеневі Новгород-Волинськ. п.: костоць, жонокъ, чоловіковъ, голлячка (№ 34), поїшовъ, поймаєшь, поймавъ, (№ 128) та інші (№№ 52, 91, 107, 132, 135, хоч текст з великим впливом літературної мови і правопису); с. Середня Даражна того-ж повіту: пошовъ, паробокъ, по повтора корця, до конця: нхто, добри - вечоръ, жалобно, конецъ, веселость та инш. (№ 54); під наголосом звичайно *i* в записах з обох сіл.— В численних записах із м. Дрогичина Кобринськ. п. Гродн. губ.: поїшовъ, пойду, пойды, пошло, познала, паробокъ, паробку, нечого (№ 1), окно, каменець — каменця, пошовъ, пошла, пошли (№ 13), дойшовъ (№ 65), доткнувся, поймавъ, война (№ 73), пудъ окномъ, крузь окно, вартовныи, некому (№ 88), посля (№ 92), колкы, колкывъ (№ 98), припечокъ, яворъ, негде (№ 116), ягодъ (№ 144) та інші (№№ 20, 22, 36, 45, 53, 61, 71, 101, 117, 131, 136, 146 і № 4 в II-му відділі).— В с. Пожежині Берест. пов.: по(ї)шовъ, пошла, пойду, камень (№ 11), конця, концемъ, пошовъ, пошла (№ 85), нехто, познала, не пойду (але пуйдешъ), пошла, пошли та инш. (№ 82 в II-му відділі).— В с. Полосках Більськ. п. Сідл. губ.: пуйшовъ, пуйду, але й пошовъ, пойду, зотне, камень, островъ, ни дойду, дойты, познавъ (№ 19); пуйду, але дойду, пыхто, въ тры рожки, костоць (№ 55), пуйшовъ, пуйшлы, дуйшовъ, але й дойшлы, розогнавъ (№ 113). В останніх записах замість всякого ненаголошеного *o* раз-у-раз стрічається *y*¹⁾.— Те саме знаходимо у Kolberg'a. Напр. в запи-

¹⁾ Про записи з Холмської Руси в «Трудахъ» Чубинського В. Шимановський висловлюється: «Записи здѣсь довольно точныя, особенно хорошо записаны сказки (т. II)» (Звук. и форм. особенности нар. говор. Холм. Руси. Варшава, 1897, ст. 8)

сах од Kowla: pojdu (ст. 97, 98, 104, 207), poszow (207), poszowby (79, 306), poszła (99, 377, 378), pojty (104), z łożnycy wstaje (29), jawor (162), rozkosz (212), na grypeczku (213), żonok (300), jahodki, czobotki, odyn czobot (302), iz komnaty (366), na kołoczku, do stolcia (380), w wowtorok (401) та інші; (під наголосом: sywońki 403—2 р., żynka, żynku 403). В піснях з позначенням Tuliczów (очевидно теж Ковельск. повіту. На жаль, повітів у Кольберга ніде не позначено): jawor (65, 168, 187), jaworoczok (124), owsa (148 — тричі, 149, 320 — двічі), kraj okoncia (168, 364), w końci stoła (149), luboś (220), czużych żonok (398), na dobranocz (177, 213), na nocz (213), poszow (168, 364), poszła (188, 228, 229), але звичайно піду (може з наголошенням і ?) (110, 124, 135, 150, 264, 265 — 5 раз, 320). Під наголосом: kiń, swij (320), żynku (398). — Mieżugycze (Ровенськ. пов.?): pojdu (122), pojdy (95, 344 — 4 рази), poszow (344), poszła (73, 120, 161), jawor (120), wieczor (344), do rownoczy (201), czobotki (202), w końci stoła (344 — 2 рази) та інш. — Особливо багато таких-же прикладів можна знайти в записах з позначенням — Bilcze, Turuczany, Wysocko, Lubomla, Obzyrek та інш., яких тут не навожу. — Для Овруцького і Житомирського повітів безліч подібного-ж матеріялу дає В. Кравченко. Напр. с. Сניתца Овр. п. (т. V): пошов (ст. 115), пошла (120, 127), пошли (115), добрі вечор (114), родню (115, 125), коснички (121), волочок, на колоччу (121), батькоу двоур (122); с. Лугинки того-ж повіту: пойти (129), пошли (130, 133), пойди (132); познали (132), пуд льодком (130), на колочку (130), конец (131), голяки ген. с. (133), чоботочки (133) та інш. Див. ще записи з с. Ласок (V т.: 2-4, 39-41, XII: 82-84, 113-116, 280-281), з с. Старого Дорогиня (т. V, 107-114) та інш. — З с. Волянщини Житомирськ. п. (т. XII): пойду, (185), пойди (188), пошла (175, 190), пошло (189), пошли (171, 172, 176, 191, 193, 200), косники (176), овса (177), овсом (183), пирожки (177), з одного коньца (186), снопки (189), пов-верстви (189), на колоччу (189), родня (193, 198), родню (193, 194), матер (191, 196) та багато інших.

2) Дифтонгу $\text{ь} = \widehat{ie}$ під наголосом в ненаголошених складах відповідають звуки здебільшого e з диспалаталізацією попереднього приголосного або $и$ в тих говорах, що загалом знають заміну ненаголошеного e на $и$ (так саме з диспалаталізацією попереднього приголосного). В багатьох говорах цей закон має тільки часткову силу, поширюючись тільки на певні позиції ненаголошеного ь , напр. після губних (найчастіше), після p і $л$ та інш. Після зубних дуже часто в тих самих говорах, може не без впливу

південних, з'являються звуки *i* або *e* (вузьке), а палаталізація зубних заховується. В кінці слова закономірно місце ненаголошеного *ь* заступає *i*.— Приклади: бельм^б, але бі^ельма, ведр^б, але ві^едра, пес^б, але пі^ески (дуже часта назва села, або містини), беда але бі^едни; меш^б, але мі^ех, стена лениви, гнезд^б, але гні^езда, ді^бд, але де^бд, зл^бдей, утека^ьт і т. п.

3) Замість ненаголошеного *e* з'являється звук *e* з твердістю попереднього приголосного ¹⁾: мі^есець, кол^бдезь, з^ернетко, гле^дієть, гле^джу (а звідси й догле^джу, догле^діть), за^прега^ьт — за^прег^ті, па^мєть, де^вєть, за^вєзка, пу^пенок і т. п. Сюди ж належать і численні форми закінчення 3 ос. мн. дієслів 2-ої кон'югації: хо^дєть, но^сєть, во^зєть, лю^бєть, ло^вєть, ку^пєть, го^ворєть і т. п.

На з'явицах, згаданих у п.п. 2) і 3), не спиняюся докладно тому, що вони не раз уже відзначалися в діалектологічній літературі — пор. напр. у Михальчука в «Нарѣчіях...» в розділах «Полѣшское нарѣчіе» і «Украинско-Полѣшское поднарѣчіе» ²⁾, або у Соболевського в «Оч. рус. діалектологія», у

¹⁾ Гадаю, що від цього з'явища треба відрізнявати зміну ненаголошеного *a* \angle *e* по палаталізованих приголосних, що теж дуже поширена в північних говорах. Простежити поширення цього останнього з'явища і послідовність на підставі відомих дотепер друкованих даних абсолютно неможливо. На Чернігівщині звичайно вимовляють: жей^цє жели^на, жек^бі, замість як теж тільки в ненаголошеній позиції жек: жек ја б^уду женітьс^ь (в пісні); після наголосу: по^јєс. По інших приголосних теж така вимова часта, напр.: д'а^дк^і д'є^дк^і (= дядьк^і), але в цьому останньому випадкові, мені здається, нема ясного з психо-фонетичного погляду відрізнювання відтінку *e* від *ä* — *a* (під наголосом д'а^дк^о, де *ä* — звук акустично середній по-між *a* і *ä*). Диспалаталізацію, іноді навіть не повну, спостерігав часом після *r*: ре^бі (= ряб^ій), рє^ва^ьт (= ря^вова^ьт) і в окремих спорадичних випадках такої зміни після *ч*, *ш*: чер^ва^ьт, шє^нова^ьт, але тут вона швидче може пояснитися характером приголосних звуків, да і самі ці випадки дуже рідкі.

²⁾ Що до рефлексів *e* (а) див. характеристику Ніженсько-Переяславського (ст. 474, п.п. 2 і 3) і Пинсько-Волинського різноріччів (ст. 475, п. 3) або загальну характеристику наріччя Поліського (ст. 486, п.п. 3 і 4 і 488, п. 16); — пор. ще ст. 490, п. 8; 493, п.п. 3 і 10; 494, п. 3; 498, п. 14 і 499, п. 11. Зокрема що до рефлексії ненаголошеного звука *e* в західних говорах північної групи треба зауважити, що простежити поширення рефлекса *e* з диспалаталізацією попередніх приголосних у цих говорах сливе неможливо на підставі дотеперішніх даних. Насамперед тут під впливом сусідніх південно-західних діалектів з'являється ще й заміна 'а на 'е незалежно від наголосу, і цього раз-у-раз не відрізняє графіка записувачів від першого випадку. А друге — тут вплив південних говорів на північні був давніший і сильніший, ніж на Наддніпрянщині, а тому багато говорів перехідної полоси цієї риси позбулися, або й не мали. До таких належить Ломазька говірка (див. Бессараба. „Мат. для этн. Сѣдл. губ.“), хоч спорадично і тут знаходимо: памєть, памєтати (ст. 3), як, здається, і в с. Полосках того-ж таки Більського пов.: глєды (Чуб. II, № 19). З даних Янчука („Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ Конст. у. Сѣдл. губ.“ в „Изв. И. О-ва люб. естествозн. при Моск. Унив.“ т. 48, в. I — цитую з Соболевського „Оч. рус. діал. III“, 36 — 37) видно, що і в говорі Корницької паравії трапляється така-ж заміна *e* : помене, місецю (вос).

Зілинського (ор. cit. 343 — 344). Про заміну ненаголошеного *н*, звуками *е* і *и*, наводячи чимало прикладів, каже й Шахматов — «Курсь ист. рус. яз.» (літогр.), ч. II, 264 — 267.

Наведеним рисам надаю особливо великого значіння, бо вони доводять про дуже давню відмінність у квантитативно-акцентологічних відношеннях північних говорів супроти південних. В той час, коли південні говори послідовно заміняють, незалежно від наголосу, всяке \bar{o} , \bar{e} і \bar{n} монофтонгом *і*, а *е* звуком 'а з палаталізацією попереднього приголосного, рефлексация цих звуків в північних говорах доводить, що ці довгі звуки за дуже давньої ще доби (раніше від закону про отвердіння перед *е*) підлягали скороченню в ненаголошених складах. Зокрема історія \bar{o} , \bar{e} в цих говорах дає підстави думати, що в складах без наголосу ці звуки в північних українських говорах ніколи й не були довгі (пор. докази у згаданій уже статті моїй про дифтонги), тоб то, що північні українські говори втратили незалежну від наголосу категорію довгих звуків ще раніше від дифтонгізації \bar{o} , \bar{e} довгих під наголосом: під час дифтонгізації \bar{o} , \bar{e} довгі звуки в їх могли бути тільки в наголошених складах, тоб-то стадія, яка характеризувала під той час північні українські говори була приблизно така, яку переживає тепер мова словинська.

Разом із тим наш поширений проти попередніх принцип діалектологічного розмежування українських говорів, який полягає в відмінній історії звуків \bar{o} , \bar{e} , \bar{n} і *е* під наголосом і без наголосу в північних говорах, дає змогу точніше відмежувати від південних не тільки північні говори, але й говори перехідні. Правда, ця відмінність що до поодиноких із наведених звуків має не однакове територіяльне поширення. В напрямку з півночі на південь найраніше зникає вона в звуках *е* і \bar{n} , що починають більш-менш послідовно замінятися на 'а і *і* незалежно від наголосу навіть у говорах не зовсім монофтонгічних, але що до \bar{o} , \bar{e} , то цю відмінність можна простежити далеко на південь. Користуючись цим критерієм, ми можемо значно поширити територію перехідних (від північних до південних) говорів, залічвши до їх всі ті говори з монофтонгом *і* і навіть з палаталізованими перед ним приголосними, що разом із тим, як і поліські говори, послідовно заховують *о* і *е* незмінні в складах без наголосу. Цілий ряд таких говорів довелося мені спостерегти на Лівобережжі під час кількаразової подорожі до Переяславського повіту на Полтавщину в 1920-1922 рр. (с.с. Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки, Виповзки, Хоцьки, Ташань на півдні цього по-

віту). Виявляється, що на південь від монофтонгічної полоси з монофтонгом *и* (= *i* широкому), замість \bar{o} під наголосом, тягнеться оця друга полоса перехідних говорів з монофтонгом *i* вузьким, що цілком збіглося з рефлексом $\bar{y} = i$, але з поліською рефlekсацією \bar{o} , \bar{e} довгих в складах ненаголошених ¹⁾. Що в основі всіх цих говорів треба бачити говори північні, доводить, я думаю, без сумніву оце останнє з'явище. Адже легше допустити, що колишню дифтонгічну вимову з часом заступлено монофтонгом *i* в цих говорах під впливом нового сусідства з південними українськими говорами на колонізованій за пізніших часів території — такий вплив відбувається й за наших часів і доводиться цілим рядом фактів ²⁾, — аніж думати, що південні українські говори зазнали на собі впливу північних і позаміняли монофтонг *i* (з \bar{o} , \bar{e}), і то тільки в складах ненаголошених, на звуки *o*, *e*. Неймовірність цієї останньої думки ясна сама собою. До того-ж згадані перехідні говори, позасвоювавши цілий ряд відзнак характеристичних для говорів південних (відміна прикметників: *багат'ї, -т'їх, -т'їм* і т. д.; *ходю́, носю́* і т. и.), раз-у-раз виявляють щось, що колишнє їх північне походження доводить (*говорю́, вечєра* та инш.). Як далеко на південь сягають ці говори на Полтавщині, видно з того, що такі говори, як довідався я про це від слухачки

¹⁾ Так, при формах *ніч, ст'їл, т'їльки, дол'ївка* і т. п. в усіх цих селах панують форми: *Роздебó, родня́, сподніця́, дзвоніця́, жонкі́, косткі́, пойдю́* (але й *підю́*), *пошóв, пошл'ї́, -ó, -ї́, хутор, Хведóр, Спасóвка, Пили́повка* і т. п. Так саме *гребєнь, гребенєць, Канє́в* — *Канє́ва* та инш. Спорадична заміна \bar{o} , \bar{e} без наголосу на *i*, напр. *гілля́, рілля́* (при *голл'я́, ролл'я́*), *вїй'я́, чобїт* легко пояснюється з мішаного характеру всіх цих говорів. — Тут-же додаю, що в Хоцьках і Виповзках мені не довелося бути особисто, але в Пологах траплялося зустрічатися з хоцьківськими людьми. Що до с. Виповзків, то дуже багато відомостей подала мені вергунівська матушка В. Г. Сохадька, що сама родом із Виповзків до тонкощів знала особливості своєї рідної говірки, а багато років проживши в Пологах-Вергунах, могла докладно (не виключаючи навіть лексичних особливостей) схарактеризувати цікаві відміни поміж говірками виповзькою і вергунівською. Про це я згадую з особливою вдячністю.

²⁾ Напр. в м. Барішполі, с.с. Іванькові та Воронькові Переясл. п. в 70-х р.р. минулого століття говори були дифтонгічні, що видно з численних записів, наведених у Чубинського (т.т. II і IV). Тепер і в Барішполі, і в згаданих селах замість дифтонгів чути монофтонг *и* (*ни́, син, мий, стил, нийс*), і тільки після губних коли не коли можна вчути перехідний лабіялізований звук, як слід колишньої дифтонгічної вимови. Про це згадує й Зілинський (ор. сіт. 373, примітка 18). Щось подібне спостеріг я і в с. Княжичах коло Броварів, як і в самих Броварях Остерського пов., хоч тут можна стрінути й дифтонгічну вимову. З цього видно, що межа дифтонгічних говорів відсунулась далі на північ навіть протягом останнього півстоліття. Про колишнє їх поширення далі на південь догадувався й Михальчук («Къ южно-руск. діал.» 8). Особливо цікаві що до цього вказівки можна знайти у Шафонського в «Топограф. описаніи Черниг. Намѣстничества» — див. нижче.

своєї в Київ. Вищ. Инст. Нар. Освіти в 1920-1921 акад. році А. Я. Макаренкової, єсть і в Золотоніському повіті верстов на 35 далі на південь, ніж ті, що спостеріг я на Переяславщині, а саме — у м. Піщаній, м. Глем'язові, с. Прохорівці¹⁾. Аналогічні говори безумовно єсть і в Пирятинському повіті, навіть в південній його частині на південь від Пирятина, як це можна бачити з дуже цікавої відповіді на «Програму для собиранія особенностей малорусскихъ говоро́въ» (Спб. 1910), надіслану до Української Академії Наук з хут. Максимівки (він-же її Писарщина) і Салівки (відповідь належить місцевим учителям Олександрю Шаповалові і Михайлу Левченкові²⁾. Згадаймо до речі численні форми з незміненими *o*, *e* в зазначених вище умовах і в письменника Є. Гребінки, що був родом з Пирятинського повіту

¹⁾ А. Я. Макаренкова спостерегла, що говірки Золотоніського повіту неоднакові. Поодинокі села різняться одно від одного не тільки етнографічними своїми властивостями, а й діалектологічними. Проте можна назвати групи сіл, де говорять однаково. Так до одної групи можна зарахувати м. Піщану, м. Глем'язов (так вимовляють у цих селах) і Прохорівку, до другої — Ліп'яве, Дмитрівку і Гладківщину (у Піщаній кажуть Дмитрівка і Гладковщина). В м. Піщаній, звідки й сама А. Я. Макаренкова родом, говорять: *сподніця*, *дзвоніця*, *Роздво́*, *родня́*, *возо́к*, *стожо́к*, *мосто́к*, *ху́тор*, *Хвѣдор* та инш. У селах другої групи, напр. у Дмитрівці (5 верстов від м. Піщаної), говорять: *Дми́трівка*, *Глади́вщина*, *спидніця*, *Різдво́*, *ху́тир*, *Хвѣди́р* та инш. Приголосні перед *i* (з \bar{o}) у всіх цих говорах м'які: *сти́л*, *ни́ч*, *ви́з* і т. п.

²⁾ Олександр Андр. Шаповал з хут. Максимівки (Писарщини), а Мих. Опанас. Левченко з хут. Салівки (*Максимівка* і *Салівка*, очевидно, місцева вимова). Обидва хутори над р. Сліпородом (допливом Сули), перший верстов на 6-7, а другий на 12-14 на південь від м. Пирятина. Хут. Салівка вже зовсім об межу з Лубенським повітом. Відповідь писано так, що на питання §§-ів 1-49 «Программи» (ст. 1-80) відповідає О. Шаповал, а §§-ів 50-123 (ст. 81-163) — М. Левченко. Очевидно, що говірка в обох названих хуторах однакова. З особливо цікавої нам групи слів відзначу: *вѣчор* (§§ 25 і 44), *о́кно* і *ви́кно*, *овця́* і *вівця́* (§ 33), *ла́стовка* (§ 34), *Нычпор*, *Хвѣдор* (§ 39); *ялі́вка* (частіше *яловка*) (§ 52), *по́йдү*, *пидү*, *по́йде*, *пиде* (§ 118), *хуторо́к*, *хуторки́* (§ 121) та инш.; *колищя́та* (§ 97), *симня́* (§ 5). Особливо цікаву увагу додає О. Шаповал до останнього слова: «В Лубенщині вимовляють: *симня́*, *спидни́ця*, *пи́шов*, а на Пирятинщині — *сподни́ця*, *пошо́в...*». — Аналогічну увагу робить і М. Левченко в § 57: «*Роздво́* (в Лубенщині *Різдво́*, *різдвя́ний*, так само як *гвоздо́к* і *гвіздо́к*, *пошо́в* і *пи́шов* і т. и.)» — це теж треба розуміти, очевидно, так, що форми з *o* (рефлексом ненаголошеного \bar{o}) характеристичні для Пирятинського повіту супроти Лубенського. — Приголосні перед *i* (з \bar{o}) в цих говорах палаталізовані, як і перед *i* з \bar{z} (§§ 34 і 46). — Цікаву ще увагу подає О. Шаповал на питання про *ы* (замість \bar{o}) (§ 34 «Программи»), що така вимова характеризує деякі села Пирятинського повіту по р. Удаї, а також деякі місця сусіднього Прилуцького повіту (ст. 64 і Передмова).

з-над Оржиці і що чарує саме безпосередністю і простою своєї мови в «Приказках» 1).

Що до Прилуцького повіту, то за характерну для тутешніх говірок вимову звичайно визнається монофтонг *и* зам. \bar{o}^2). Межу перехідних для Лівобережжя говорів Зілицький проводить через повіти Сумський, Лебединський, Роменський, Лохвицький, Пирятинський, Переяславський, користуючись як критерієм рефlekсами типу *и*, *ы* зам. \bar{o} , що в цих говорах існують поряд з рефlekсом *і* (ст. 344) 3). Ми бачили, що для Переяславського і Пирятинського пов. цю межу треба відсунути далі на південь, отже можна думати, що аналогічні відношення стрінемо і в західній частині Полтавської губернії, а може й на Харківщині, тоб-то що й тут територію перехідних говорів доведеться збільшити монофтонгічними говорами з *і*, але з північною рефlekсацією \bar{o} , \bar{e} без наголосу, чого, як ми бачили,

1) Пор. у Гребінки: рано й вѣчоръ («Укр. мелодія»), зъ дзвоньцею, овчарикъ, пошло, пошовъ, половныци, реготъ, осень, на колочокъ, Роздвѣныхъ святъ, окно (але викна), дойшовъ, овса («Так собі до земляків»), на дзвоньцю («Дядько на дзвоньці»), копець, ластовкы, ластовкою («До зобачення») в альманасі «Ластівка» (Спб. 1841); ятеръ, дойшовъ, матеръ, стожкы, пошовъ («Рибалка»), зобралось, зъ нечевья («Могилини родичи») та багато інших у 1-му або 2-му виданні «Приказок» (Спб. 1834 р. і 1836 р.). У пізніших виданнях текст виправлено на орфографічний.

2) Пор. сказане на ст. 98 в примітці 2, а також згадку про це в «Матеріалахъ по народн. слов. Полт. губ. Роменскій уѣздъ» П. А. Гнѣдича (В. І. Пѣсни обрядовыя. Полтава. 1915): „такое произношеніе, как „хвист“ приписывается бацмановцами [людністю 'с. Бацманів Роменск. пов.] Прилуцкому уѣзду“ (ст. VII).

3) Так визначав цю межу і Михальчук для свого „полѣсько-українського“ піднаріччя, ведучи її від Пирятина до Лохвиці і далі на схід р. Сулою, отже відмежовуючи до цього піднаріччя північні частини Лохвицького і Роменського п.п. на Полтавщині, північний кут Лебединського і півд.-західню смугу повіту Сумського на Харківщині, увесь Путивельський повіт і західній кут Рильського на Курщині („Нарѣчья...“ 473). Чи дійсно вся українська територія далі на схід (в губ. Курській та Воронізькій) з діалектологічного погляду належить до території південних говорів, а чи тягнеться згадана полоса монофтонгічних говорів з північною фонетичною основою далі на схід, ніж це відзначали дотеперішні досліди, — сказати трудно. Дивлячись на карту Михальчукову, здобуваеш вражіння, що ця територія не визначена до краю, бо від верхів'я р. Сули межа, що досі йшла більш-менш у східньому напрямку, круто верне на північ. Це вражіння ще збільшується, коли пригадуеш недостатність старих критеріїв для розпізнання діалектичної приналежності певного говора до одної з основних груп. Проте можливо, що суцільної території на сході такі північні в своїй основі говори дійсно вже не займають, але що вони трапляються і в Воронізькій губ. (і як раз у північній частині українського розпросторення в цій губернії), доводять дані з Острогоського повіту. Так у слоб. Березовій вимовляють: *нысьг*, *выльг*, *хвыстг*, у сл. Трьохстінці і Ко денцеві: *квытг*, *квыньг*; *квышка* = кіт, кінь, кішка (sic) (літера „в“, очевидно, передає тут графічно лабіялізований характер приголосного, як слід колишньої лабіялізації перед дифтонгом з \bar{o}) — див. Рус. Фил. Вѣст. 1903, № 1 і 2 (т. LIX). Труды Моск. Діал.

не мав на увазі Зілинський. На жаль, підперти ці свої міркування що до повітів Роменського, Лохвицького, а може почасти й Лубенського (і Гадяцького?), як і для Харківщини, фактичними даними я не можу, бо їх поки що в діалектологічній літературі нема. Але з поданих уже фактів видно: 1) що на Лівобережжі (принаймні на Полтавщині) і до цього часу не стерлися сліди колишньої межі поміж північними і південними говорами, 2) що територія північних говорів за давніших часів на Лівобережжі була багато ширша¹⁾ і 3) що найголовніше, південні говори і північні безпосередньо не зв'язані поміж собою генетично і що таким чином у північних лівобережних говорах неможна вбачати прототипу південних.

Ком-и, ст. 322. На жаль, щоб докладніше це вяснити, навіть більші розвідки, що ставлять собі завданням загальну діалектологічну характеристику цих губерній, як от М. Г. Халанського („Народные говоры Курской губ.“ — Сборн. Отд. рус. яз. и слов. LXXVI, № 5), і К. Филатова („Очерк народных говоров Воронежской губернии“ — Рус. Фил. Вѣстн., т. т. XXXVII — XL), абсолютно не дають даних. Даючи спробу класифікації руських (тоб-то великоруських) говорів цих губерній, що до українських вони обмежуються дуже уривчастими і нечисленними даними (у Халанського — ст. 321 — 360: „Образцы малорусского говора“, у Филатова — тільки т. XXXIX, ст. 207 — 227 і т. XL, ст. 37 — 52 приділено „Малорусским говорам Воронежской губ.“) і навіть не згадують про можливі діалектичні відміни поміж цими говорами і на Курщині, і на Вороніжчині. Коли в текстах Халанського часом і можна знайти ніби-то вказівку на мішаний характер українських говорів на південному сході Курщини (див. с. Рокитне Грайворонськ. п.: святий вечор 322, дождить 325, возбѣк 326, пор. щасте, здоровье 322, але: заслинку 326, пиду 329, по кимнати 330; с. Нечаївка Корочанськ. п.: святий вечор 346, щедры вечор, добры вечор 348, у дойници, пирьє 347, із своєю матюнкою 348, але пишла, ластивочка пид виконечко 347 і т. п.; знак „и“ = укр. право. „і“), то праця Филатова абсолютно не дає змоги зробити будь-які висновки, бо будує свою діалектологічну характеристику українських говорів на Вороніжчині переважно на записах жаргонних пісень.

¹⁾ Можливо, що південну її межу і справді становила р. Сула, принаймні в середньому її поріччі, бо названі вище рр. Оржиця, Сліпород, Удай — її праві допливи в цій частині. Доходячи Золотоніського повіту, Сула тече вже не на південний захід, а просто на південь, відхилиючись навіть трохи до південного сходу. Отже можливо, що тут вона не становила межі колишнього поширення північних говорів. Зате майже з певністю можна гадати, що поріччя Супою цілком було осаджене північно-українською людністю — пор., що м. Глем'язів і м. Піщана (див. ст. 98 примітка 1) обидва лежать над р. Супоєм. — Одно слово, теперішня територія північних і перехідних (з північною основою) говорів на Лівобережжі цілком відповідає території давніх Сіверян, що й за давніших історичних часів (кінець X в.) тільки українними своїми осадами досягали р. Сули (Барсов. Оч. рус. ист. геогр., гл. VII, Грушевський. Ист. Укр.-Руси I³, ст. 193), і за пізніших, бо „В пізнішій номенклатурі переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., ім'я Сівери, „уходовъ Сиверскихъ“ прикладалося до літописної території Сіверян — далі Посуля воно на полудие не йде“ (М. Грушевський. Спірні питання староруської етнографії. — „Статьи по славяновѣдѣнію“. В. I, Спб. 1904, ст. 315). — Надзвичайно цікаві що до цього дані для кінця XVIII в. (1786 р.) подає А. Шафонський в „Черниговскаго Намѣстничества Топографическомъ Описаніи“ (Издаль М. Судієнко.

Деякі безсумнівні дані маю я і для того, щоб силу спостережених на Лівобережжі фактів і зроблених із них висновків перенести й на правий берег Дніпра. Із фактів, що подав мені Гр. Косинка про говірку с. Трипілья, як і з уривчастих відомостей зокрема що до згаданої вище звукової особливості (*o*, *e* довгих), які здобув я в 1920—1921 р.р. від слухачів своїх у Київському Вищ. Інст. Нар. Освіти і які торкаються сс. Ржищева, Кагарлика та деяких інших Київського повіту, я мав нагоду пересвідчитися, що на найближчому до Дніпра Правобережжі маємо зовсім аналогічні до знайдених на Лівобережжі відношення. З великим жалем мушу зазначити, що безпосередніх дослідів над правобережними, а зокрема над найбільш цікавими що до цього говорами, мені особисто ніколи не доводилось робити. Етнографічні-ж та діалектологічні записи та описи дуже нечисленні і не такі докладні і точні, щоб можна було на підставі їх простежити поширення подібних говорів на Правобережжі. Проте існування такої полоси перехідних говорів, з аналогічними звуковими відношеннями, не тільки теоретично ймовірне, оскільки в правобережних поліських говорах маємо подібні до лівобережних поліських відношення, але потверджується й деякими фактичними даними. Перш за все полосу монофтонгічних перехідних від північних до південних говорів на Правобережжі встановляли і Михальчук («Средне-Украинско-Полѣшское разнорѣчіе») і Зілинський, характеризуючи її сливе однаково, як і на Лівобережжі. Це доводять і матеріяли етнографічні. Вони дають навіть підстави думати, що і на Правобережжі північні і перехідні говори займають більшу територію, ніж до цього часу визначувано (Михальчук, Соболевський, Зілинський, для Волині—Камінський¹⁾).

Кієвъ. 1851). Ділячи всю „Малую Россію“ въ разсужденіи разнаго выговора рѣчей и сложенія тѣла“ на три полоси — північно-західню (на північ від Десни), середню (поміж Десною, Сеймом і Сулою до Лубень, після чого межа йде на схід до Дніпра і Десни) і східньо-південну (на південь від середньої), він за характеристичну для середньої полоси вимову вважає *кунь*, *нуогь*, *виль*, тим часом як на Поліссі (на північ від Десни) говорять *конь*, *ножь*, *воль*, а за Лубнями — *кинь*, *ниогь*, *вилъ* (= кінь, ніж, віль) (§ 12). Першай звернув на це увагу Потебня, відзначаючи помилковість даних Шафонського що до поширення вимови *кунь*, але й застерігаючись, що від часів Шафонського пройшло мало не сто літ і за цей час у мові могло дещо відмінитися („Замѣтки о малорусскомъ нарѣччі“, Вороніж, 1871, ст. 5).

¹⁾ Напр. в записах із м. Полонного Новгород-Волинського п. в IV т. «Матеріаловъ» Чубинського єсть деякі північні риси: на вечорниці, на вечорницяхъ (ст. 632), паробка (633), гребинець, гребиньця (637), повтора (№ 337), пирожки (№ 1113); пор. ще подвір'є (633), сватанне (634), росплетати (№ 613), а м. Полонне лежить, як рівняти до діалектологічної карти Михальчукової, навіть не в полосі «сѣверно-украинскаго» або «украинско-полѣшскаго» піднаріччя, а в полосі «средне-украинскаго», приблизно на одному рівні з м. Заславлем. — Надзвичайна ортографічність старих записів особливо стає на заваді

Бо оскільки взагалі виявляється, що Михальчуковому «Сѣверно-Українському или Українско-Полѣшскому» піднаріччю фактично, як встановлено й пізнішими дослідями Зілинського і як видно з самої назви і характеристики цього піднаріччя у Михальчука, відповідають говори північні або перехідні¹⁾ (які всюди тут мають північну основу), остільки можна думати, що територія цих говорів має не тільки не вузкі географічні межі, ніж встановив Михальчук для свого північно-українського або українсько-поліського піднаріччя, а навіть ширші, як і на Лівобережжі, бо знов-же таки й тут головним критерієм Михальчукові були рефлексі *o*, *e* тільки під наголосом, а не без наголосу (згадуються тільки рефлексі ненаголошеного *ь*). А на карті Михальчукової це піднаріччя займає на Київщині мало не весь повіт Київський, південну частину Радомиського, північну частину Васильківського і північну смугу Сквирського (по р. Ирпінь). На Волині його південна межа проходить через Житомирський і Новгород-Волинський п.п., залишаючи на півдні менші частини їх, ніж на півночі, і через північні частини Заславського, Острозького і Дубенського п.п., після чого звертає

при дослідженні монофтонгічних говорів, бо тут ми позбавляємося тих критеріїв, що дає приналежність говора до дифтонгічних, і раз-у-раз не можемо розібрати, чи в написах з *i* (зам. *o*, *e*) без наголосу треба вбачати діалектизм, чи тільки орфографічну передачу. Напр. в запису з с. Гоці Остр. п. (Чуб. II, № 130) текст цілком орфографічний, а проте в с. Курозванах того-ж повіту, що лежить в 5-х верствах на південь від Гоці, як видно з записів В. Кравченка («Труды О-ва изслѣд. Волини», т. I, Житомир, 1902), говірка виразно перехідного типу (родня—121, на добраноч—122, конець—126, чоботками—128, коснички—132, пирожки—145, у во второк—149, пойди—147 та багато інших) і навіть близька до дифтонгічної, бо після губних і *z* ще не позникали перехідні губні відтінки до монофтонга *u* (*yu*) (очевидно, так треба розуміти транскрипції — воын = він, гвыркий як полын—127, наїхали семигыроньки с семи гвыр—141). Отже і в с. Гоці, очевидно, перехідна говірка. Так саме тільки дуже нечисленні відбіги проти послідовно орфографічної передачі текста — поймавъ, змієвъ adj. poss. (Чуб. II, № 56), мый сынъ, познавъ и пошовъ (одноразово), голяку (двічі), голяки (№ 104) — дають підстави думати, що і в м. Старому Мирополі Новгород-Волинського п. теж перехідного типу говірка, а воно лежить в тій-же полосі, що й м. Полонне, і Соболевський згадує про його в розділі «Южно-Малорусское поднарѣчье» (Оч. рус. діал., ст. 42). — На самій межі цієї-ж полоси з укр.-поліською (як до карти Михальчукової) лежить і м. Житомир, а в текстах з позначенням *Żytomierz* Кольберг теж дає *rozow* — 4 рази (248), *okoneczko* (ib.), *drobnyj doszczuk* (249); хоч *obizwaw sia* (249), *wikoncia* (291) і т. д. Можливо, що і в Верхові Остр. п. (див. в додатках до статті Михальчукової під № 47 — Чуб. VII, в. 2, ст. 586 теж подібного-ж перехідного типу говірка — пор. лый, окно, які і в с. Ярославці Дубенського повіту (ib. ст. 587). Проте думається мені, що на Правобережжі навряд чи можна буде так легко ці говори відмежувати від південних, бо тут сусідство південних говорів з північними споконвічне і такої різкої межі, як на Лівобережжі, де це сусідство недавнє, може не бути. Ще з найдавніших часів тут могли постати перехідні говори. Оскільки це теоретичне припущення можна обгрунтувати реальними фактами сьогочасних діалектичних відносин, покажуть майбутні діалектологічні досліді на цій території.

¹⁾ На це звернув увагу ще Шахматов — Журн. Мин. Нар. Пр. 1899, IV, ст. 374.

на північний захід, залучаючи до «українсько-полішського» піднаріччя ще й західню смугу Володимирського повіту. Майже достоту повторяє це й Зілинський, зменшуючи територію цих говорів на Київщині, бо відсуває межю їх трохи на північ — навряд чи справедливо¹⁾, але залічує до їх ще й північну частину Володимирського повіту. Дуже зменшує територію північних говорів на Волині В. Камінський²⁾, бо за критерій приналежності говора до північних бере він здебільшого саму дифтонгічність. Я не згадую тут докладно його межі поміж північними і південними говорами, відзначаю тільки, що докази на те, що територія північних говорів у його дуже зменшена, можна знайти в його-ж звідомленнях³⁾. Аналогічні свідчення дають і деякі інші праці, наприклад «Свадьба въ с. Курозванахъ» В. Кравченка, уже згадувана на ст. 102 в примітці.

Про деякі сідлецькі і люблинські говори згадаю трохи пізніше.

¹⁾ Деякі міркування і уривчасті відомості з діалектології середньої Київщини дають мені підстави висловити гадку, що ці перехідні з північною основою говори на Київщині сягають до р. Роси, принаймні в низовому її поріччі (в п.п. Канівському та Васильківському). Хоч для категоричного запевнення не стає діалектологічних дослідів, проте ніби-то безпосередню вказівку на це дає Edw. Rulikowski в своїй книжці «Opis powiatu Wasylkowskiego» (Warszawa, 1853). Він каже, що людність цього повіту виразно ділиться на дві відрубні частини — «na mieszkańców przed-roskich» (на півночі повіту) і «za-roskich» (на півдні). Тільки перших він уважає за стару людність повіту, а других — за пізніших осадчих (ст. 148). За такий поділ говорить і мова тутешнього люду. «W djalekieie ich taka zachodzi różnica: że kiedy piérwszy powiada *owes*, a w drugim przypadku *owsa*, to drugi mówi *owes*, *wiwsa*. Nadto w mowie mieszkańców *za-roskich* jest wiele wyrazów nieużywaných powszechnie» (ст. 149. — Пор. ще ст. 22).

²⁾ Див. «Отчетъ В. А. Каминскаго о поѣздкѣ въ Волинское Полѣсье для изученія народныхъ говоровъ лѣтомъ 1910 года» (Изв. Отд. рус. яз. и сл. XVI — 1911, кн. 4) і його-ж «Отчетъ о поѣздкѣ по Волинскому Полѣсью для изученія народныхъ говоровъ лѣтомъ 1913 года» (там-же т. XIX — 1914, кн. 2).

³⁾ Так хоч він і каже в другому із згаданих звідомлень, що властивості поліських говорів «групуируются довольно неравномерно по территории, расположенной къ сѣверу отъ линіи Устилугъ — Владимировольнскъ, причемъ полоса, лежащая по течению р. Бугъ, не вездѣ можетъ быть включена въ районъ полѣськихъ говоровъ» (ст. 78), проте на ст. 79 ми довідуємося, що такі форми, як *вунь*, *пунь*, *кунь* та инш. «еще кое-гдѣ можно встрѣтить на югъ отъ линіи Устилугъ — Владимировольнскъ, т. е. въ районѣ лежащемъ за предѣлами Полѣсья». Знов-же таки з слів, наведених на ст. 80, можна бачити, що поліські говірки заходять далі на південь, ніж визначає В. Камінський на своїй карті. Ми читаємо: «Такія слова, какъ: *пунь*, *вунь*, *кунь*, *кунь* (копъ) встрѣчаются на всемъ протяженіи посѣщенной мною территории, если провести линію отъ запада на востокъ, даже до ст. Олыка — этого пограничнаго пункта, могущаго служить гранью, отдѣляющей сѣверно-волинскій говоръ отъ южно-волинскаго. Даже южняе Олыки, въ районѣ Борбынъ, Хорлупы мнѣ приходилось слышать: пастушку (въ с. Писнаково), не говоря уже напр. о с. Яревицахъ, гдѣ говорятъ згунъ (сгонъ). Южняе Олыки, особенно въ словахъ съ окончаніемъ *оє* и *еє*, напр. Косарувъ, Мошкувъ (название селъ), можно видѣть указаніе на исчезнувшій дифтонгъ, какъ равно въ словѣ: *ножувъ* (ножей)».

Тепер-же знов вертаюся до характеристики північних або поліських говорів, спитуючися довести, що в основі їх маємо діалектичну групу генетично об'єднану і що таким чином поділ української мовної території на північну і на південну групи нарічтів з'являється органічним. Правда, можна було-б сказати, що вже й наведеної основної риси поліських говорів досить, щоб визнати їх за окрему, з діалектологічного погляду, групу. Відрізнення наголошених і ненаголошених складів, як наслідок зовсім відмінної квантитативно-акцентологічної системи, — явище остільки визначне, так глибоко воно проймає всю конструкцію мови, що й само по собі могло-б стати за підставу для діалектологічної класифікації говорів, як бачимо це на прикладі мови сербської (нова штокавська і архаїчна чакавська системи паголосів), кашубської або руської, в котрій редуція ненаголошених *a, o, e* призводить до таких глибоких змін в цілій системі вокалізму, що цілком натурально цю рису вважають за ознаку споконвічної відрубності південних руських (великоруських) говорів від північних. Чи слід цю рису північних українських говорів — відрізнення наголошених та ненаголошених складів — ставити в відповідний зв'язок з аналогічними фонетичними нахилами сусідніх з півночі білоруських та східньо-руських (південно-великоруських) діалектів, котрі власне й дали цим нахилам найбільший розвиток, привівши до найрадикальніших з погляду мовної еволюції змін, — сказати трудно, маючи на увазі, що згодом уся українська мова в усіх своїх діалектах пішла тим-же шляхом і що загальна причина цього з'явища — мабуть, експіраторизація наголосу — дає підстави думати, що скорочення довготи в усіх її діалектах відбувалося спочатку в складах ненаголошених. Що-ж до наголошених складів, то власне довгота в цих складах в українській мові задержалася й до цього часу, але зникла сама категорія довготи. Проте, хоч ізгадане з'явище поліської фонетики знаходить собі й повне пояснення у внутрішніх, незалежних від ніякого стороннього впливу процесах, що пережила українська мовна територія в цілому, але й теоретично можливо припускати, поруч із цими внутрішніми імпульсами, ще й безпосередній зовнішній вплив від суміжних географічно чужих мовних територій, вплив, що виявився в самому прискоренні згаданого процесу в поліських говорах. Послідовність, з якою ця риса проведена в говорах північно-українських, відбиваючись на всій системі їх вокалізму, натурально родить думку, що північні українські говори генетично становлять зовсім відрубну групу супроти південних.

Ця відрубність північних говорів від південних доводиться ще цілим рядом інших фонетичних та морфологічних відзнак (деякі були вже згадані), напр.:

4. Цілковите отвердіння звука *p* в морфологічних закінченнях. Він зберігає свою м'якість — і то, здається, не всюди — тільки перед дифтонгом *ie* (= *ь*), бо перед цим звуком всі приголосні палаталізуються. На всіх інших постатях з'являється в закінченнях тільки тверде *p*: *писар*, *-ра*, *-ру*, *-ром*, *-у*, *-рѣв*, *-рам*, *-рами*, *-рах*; *бура*, *зора*, *-ри*, *-ру*, *-рою* і т. д. (хоч *зоре*, *Катре*); *говору*, *куру*, *віеру*; *вечерать*, *закурувать*, *вечераю*... і т. д. Відомості, які подає що до цього Зілинський про Чернігівщину, цілком хибні. Тільки в середині слів і то тільки в сполученні *-ря* — можна стрінути здебільшого не диспалаталізоване *p*: *гряд*, *мряка*, *буряк*, *коряк* і т. п., хоч місцями і тут *p* тверде. Що-ж до сполучення з *у*, то на Чернігівщині тільки *-ру*: *дручок*, *румка*, *кручок*. Місцями-ж *p* тверде за всяких умов, навіть перед *ie*, що має тоді ширший відтінок *ie*: *гриех*. Достоту те саме і на північній Полтавщині, з винятком перехідних говірок, що мають і інші південні риси. Загалом-же можна сказати, що ця риса північних говорів держиться наїупертіше (в напрямку з півночі на південь) і зникає тільки в чистих південних говорах¹). Що до правобережних поліських і підляських говорів, то в них тенденція до твердої артикуляції звука *p* виявлена ще виразніше.

5) Закінчення *-e(-e)* в речівниках середнього роду відповідно до праслов'янського *-ije* і південно-українського *-'a(-я)*: *житє*, *смієтє*, *грудє*, *безлюдє*, *коссє*, *волосє*, *полозє*, *вороннє*, *насієннє*, *голлє*, *весієлле*, *ломачє*, *костє*, *щастє*, *п'єр'є* і т. д. Хоч закінчення *-'a* в цих словах не характеризує всіх говорів південної групи (в галицьких звичайно *-e*), але з південних мають *-e* тільки ті говори, що загалом усяке *'a* (після палаталізованих) позаміняли на *'e*, отже в ньому можна вбачати пізніше з'явище (пор. що і в угорських, і в буковинських, не кажучи вже про подільські говори, зберігається закінчення *-'a'* — див. нижче). Отже згадана риса північних говорів зберігає всю свою характеристичність. Тільки в монофтонгічних говорах перехідної полоси на Полтавщині (кажу на підставі власних спостережень) подекуди з'являється замість *e* в закінченні цієї категорії слів звук *ä* — очевидно з'явище пізніше²).

¹) Напр. на півдні Переяславського повіту в говірках, що відрізняються від південних тільки більш-менш послідовною поліською рефл'єксацією \bar{o} , \bar{e} без наголосу, звук *p* все-ж таки місцями в закінченнях твердий, як і в поліських говорах (с. Виповзки), а місцями з'являється м'яке *p'*, але непослідовно. Напр. в с. Ташані я спостеріг мішану деклінацію речівників на *-ар*: в однині — *писар*, *-ра*, *-ру*, *-ром*, а в множині — *писарі'*, *-р'ів*, *-рям*, *-рями*, *-рах*.

²) Про відтінок *ä* в угорських говорах див. О. Брок «Угро-рус. нар. с. Убли» § 34, ст. 62.

Тут-же мушу відзначити той шлях, яким, здається мені, найлегше виявити характеристичні особливості північної групи говорів і яким ішов я, почасти випадково, в зв'язку з тими індивідуальними умовами, в яких доводилося мені провадити свою працю. На мою думку, найчистіше зберігся тип північних говорів на Лівобережжі, на Чернігівщині, тоб-то тут вони найменше зазнали на собі впливу говорів південних, що загалом був надзвичайно великий. На Чернігівщині і до цього часу збереглися говори, де цього впливу абсолютно немає. Це й зрозуміло, коли взяти на увагу, що на Лівобережжі сусідство північних і південних говорів не таке давнє (не давніше від XVII ст.), як на Правобережжі, де воно споконвічне. До того-ж на Лівобережжі межі поширення поодиноких північних і південних рис виразніші, всі вони розташовуються здебільшого в певному порядку і послідовності на території перехідних говорів. Одно слово, систематичність і повільність, з якими риси північних говорів зникають, замінюючись на риси південні (в напрямку з півночі на південь), дають змогу легко розібратися що до їх діалектичної приналежності, бо до всього кожна риса має звичайно свою суцільну територію поширення. На північ і на південь від території перехідних говорів маємо типові північні і південні (лівобережного типу) говори. Отже, зіставляючи їх безпосередньо, можемо відзначити такі ще риси північних говорів:

6) Відрізнення ненаголошеного *e* від *i* (правописн. «e» від «и» і «e» від «і»). Що ненаголошене *e* має виразну артикуляцію звуків цієї категорії, свідчить не тільки той факт, що записувачі-етнографи більш-менш послідовно передають ненаголошене *ь* як *e* з твердістю попереднього приголосного, а ще й той, що на Поліссі (і не тільки на Чернігівщині) ненаголошене *e* виступає як самостійна супроти *i* (= правописн. *и*) фонема в закінченнях різних морфологічних категорій. Напр. *хóдeть, нóсeть, рóбeть, лóвeть* (з рл. праес.) супроти *хóдить, нóсить, рóбить, лóвить* (з с. праес.). Так саме поєс, *јeкi, јeйцe, јeжак* зберігають виразну артикуляцію *e*, а не звужуються до *i*. Що допіру згадана риса більш-менш послідовно поширюється й на Правобережжє Полісся, доводять, здається мені, ті транскрипції слів з ненаголошеним *ь* і почасти *e*, які подані в додатках до статті Михальчукової «Нарѣчія, поднарѣчія и говори...», хоч загалом треба сказати, що на Правобережжі ця риса не зховалася в такій чистоті, як на Лівобережжі.

Відзначене допіру з'явище зв'язане, мабуть, із тим, що звук *i* в поліських говорах має інший артикуляційний характер, як у південних. Правда, не надаю цій думці безумовного характеру, бо мені бракує даних головним чином що до Правобережного Полісся. Але в усякому разі вважаю

за потрібне висловити гадку, на власних дослідах над лівобережними говірками сперту, що істотна відміна поміж поліським «и» (=і) і південним відтінком цього звука замикається в тому, що південне «и» має справді дуже обнижену артикуляцію, і то не тільки в західних говорах. Оскільки цю вимову можна вважати за характеристичну для геть усіх говорів південних, говоритиму докладніше, характеризуючи південну групу говорів. Тут-же згадаю тільки, що поліське «и», принаймні на Лівобережжі, це широкій відтінок звука і переднього творення. Артикуляційно воно не має жадного нахилу до «е» і, як висновок багато разів перевірений, вже давно з'явилася в мене думка, що на Лівобережжі в дифтонгічних говорах існує тільки одна фонема «і». Елементами, що відрізняють фонетичні комплекси «ті» і «ти», «сі» і «си» і т. д. з'являються палаталізовані відтінки приголосних фонем. Тут не місце докладно спинятися на цьому з'явищі, бо, як і зазначив я вже, я не надаю йому поки що безумовного значіння, не знаючи, чи характеризує воно всі чисто поліські говори, але хочу додати тільки, що, оскільки характеристична «чернігівська» артикуляція «и» становить і мою власну природню артикуляцію цієї фонемі (=і) остільки я завжди приймав чеські *ty*, *dy*, *ny* за свої «ти», «ди», «ни», а не «ті», «ді», «ні», як чую їх у літературній українській вимові в словах «тік», «дім», «ніч» і як засвоїв цю останню артикуляцію сам, і остільки в південному (навіть полтавському) «и» завжди вчуваю щось від звука «е»¹).

7) Закінчення прикметників і заіменників у назив. відмінкові мн. -и, а не -і як у південних говорах. Ця риса різко відмежовує південні говори від північних на Лівобережжі, з'являючись тільки в монофтонгічних з монофтонгом і (і з палаталізованими перед ним приголосними) говорах. Вона особливо привертає до себе увагу ще тим, що в суміжних південних говорах, як і в тих перехідних, котрі її позасвоювали, відповідно до цієї основної форми називного відм. створені і всі інші форми множини: багат'і,

¹) Пор. із сказаним характеристику цього звука у проф. В. Богородицького, що означає його акустично як звук середній поміж *u* і *i* з легким відтінком *e*, прибираючи фонетичну транскрипцію йому *u³* (Общ. курсъ русск. грамматики⁴, Казань, 1913, ст. 377). Таку характеристику дає Богородицький на підставі власних спостереженнів над говіркою с. Сушки Золотоніського повіту на Полтавщині, як видно з його опису цієї говірки («Діалектологіческія замѣтки Ш. Говорѣ с. Сушки Золот. у. Полтавской губ.» в «Уч. Зап. Казан. Ун-та» р. 1901) — див. ст. 1-2 окр. відбитки. — Що до чернігівського «и», то пор. ще вказівку проф. А. Кримського (Укр. грам. I, в. 1, ст. 29 прим.), що «особенно мягко слышится и въ Черниговщинѣ», хоч із дальшими словами: «тамъ этотъ звукъ легко путается съ і згодиться абсолютно неможна, коли мати на увазі поліські українські говори, а не перехідні до білоруських (припускаю таке обмеження теоретично).

багат'іх, багат'ім, багат'іми; т'і, т'іх і т. д. В північних говорах: багат^и, -тих, -тим, -тими; ти, тих. (Сама собою напрошується думка, чи не доводять ці нові форми про змішаність діалекта, чи не свідчать вони, що в тих говорах, де тепер вони вживаються, закінчення -і для одного з складових елементів було органічно чуже і що привід цим формам дали говори північні, асимільовані південному наріччю. Правда, мушу зазначити, що територіального поширення цієї риси на підставі дотеперішніх діалектологічних даних встановити неможна).

8) До північних-же рис українських зарахував-би я і форму наз. відм. одн. чол. роду прикметників -и, -і: черств^и хліб, багат^и чоловік, дурн^и, розумн^и, літн^и, тре(п)т^и і т. п. Можливо, що й тут довелось-би говорити ширше про стягнення звукового сполучення -ий в -и (-ій в -і) в кінці слова і склада, залучивши сюди й такі форми, як примать, вимать, здимать (=здімать) і т. п. Але тим, що з'явища цілком аналогічні дуже поширені на білоруській території, принаймні суміжній із українською, а до того-ж, що страшенна неточність записів, не дає змоги докладніше окреслити межі цього з'явища (що до закінчення -и замість -ий особливо, бо тут раз-у-раз стрічаємо звичайну ортографічну передачу -ий), — від рішучого присуду я утримуюся.

9) Закінчення дав. відм. одн. речивників чол. р. тільки -у (-ю) батьку, учителю, а не -ові, -еві, як у південних говорах. Навіть у згадуваних уже не раз перехідних говорах на півдні Переяславського повіту закінчення -ові мені не доводилося чути, а на моє запитання — як треба сказати: так чи так? (я наводив ці обидві форми), мені завжди наводжено, як нормальну, форму з -у. Посилаючись на Михальчука, можна сказати, що закінчення -ови, -еви знають тільки західні говори північного наріччя («Нар'чія» ст. 489 п. 21 і ст. 475: п. 12 характеристики ніженсько-переяславського і п. 8 — середньо-українсько-поліського різноріччів).

10) Архаїчні форми praesens'a. Сюди належать: а) форми I ос. одн. — ходжу́, лєчу́, возжу́, ношу́ супроти ходю́, летю́, возю́, носю́. Ця відмінність стала Михальчукові за головну підставу для поділу на середньо-українське і південно-українське різноріччя. Як ми вже вище бачили, діалектологічна карта Михальчукова потребує поправок в тому розумінні, що його північно-українське різноріччя треба віднести цілком до території північних і перехідних говорів, а середньо-українське в значній частині до перехідних. Форми типу ходю́, возю́ мають більше, ніж встановляв Михальчук, територіальне поширення і вживаються поряд із давнішими ходжу́, возжу́, але переважаючи їх, вже на території південної частини Переяславського повіту,

тоб-то в перехідних говорах (у Михальчука це найпівнічніші говори середньо-українського різноріччя). Форми *закр'ючувать*, і *закр'юттовать*, *зак'юмувають* і *зак'юсуювать* і т. п. стоять в безпосередньому зв'язку з вищенаведеними формами.

б) Форми 3 ос. одн. 2 кон'юг. — *хобить*, *рббить*, *носить* супроти південних — *хобе*, *рbbe*, *носе*. Для останніх грунт, на мою думку, створило плутання ненаголошених закінчень 1 і 2 кон'югації *-иш* і *-еш*, *-ишо* і *-ешо*, *-ише* і *-еше*, напр. *стелю*, *стелеш*, *стеле...* і *стелю*, *-миш*, *-мише...* власне, вимовляння *-е-* в цих закінченнях як *-и-*. Пор. що вищезгадані форми з'являються тільки без наголосу; це робить неймовірною думку про можливість фонетичного процесу — відвинення *ть*. (Пор. і страшенну плутанину в закінченнях обох кон'югацій в малограмотних листах).

11) Здається, що до прикмет північної-ж групи треба залічити і дуже часте вживання поряд із стягненими нестягнених форм наз. і знах. відм. однини прикметників жіночого і середнього роду і форми наз.-знах. відм. множини для всіх родів: *добра*, *-ая*, *-у*, *-ую*; *добре*, *-ее*; *добри*, *добрие* (і рідше *-иі*). В говорах південних вони трапляються, здається, тільки в піснях, принаймні остання форма¹⁾.

12) Нарешті до відзнак, характеристичних для північних говорів супроти південних, я, жадного не маючи сумніву, зарахую й відсутність тієї заміни звичайно ненаголошеного *у* на звук *і*, що хоч і спорадичне загалом з'явище, але поширюється звичайно всюди, де воно є, на ту саму групу слів, яку почасти зафіксувала й літературна українська мова: *з'аміж*, (*з'аміжжю*, *з'аміжн'я*), (*о*)*гірок*, *д'іброва*, *лаб'іть* і т. п. На Лівобережжі ця заміна характеризує тільки південні і найближчі до південних перехідні говори (напр. в Переяславському повіті переважно тільки південну його половину). За нормальні для північної групи форми треба вважати форми з *у* (*замуж*, *гурок*), бо вони стоять в органічному зв'язку із згаданим вище (п.п. 1-3) фонетичним принципом — відрізненням наголошених і ненаголошених складів — в північних говорах. В іншому місці я докладніше спинився на цьому з'явищі і поспитався в'яснити його походження²⁾. Тут своїх доводів не повторюю, відзначаючи тільки, що заміна *замуж* на *з'аміж* (як і *кост'як*, *жюночий* на *кістяк*, *ж'іночий*) можлива була тільки в південних говорах.

¹⁾ Для прикладу наведу згадку про це у Голоскевича (Изв. отд. русск. яз. и сл. 1909, кн. 4, ст. 125) і Бесараби («Мат. для этногр. Херсонской губ.» — Сб. Отд. русск. яз. и сл., т. ХСІV, № 4, ст. 27), але що до південних говорів такі уваги взагалі стрічаються досить часто, пор. ще — С. Гаевський. Говірка с. Михиринець Староконст. пов. Волин. губ. (Фільольогічний Збірник пам'яті К. Михальчука. Київ, 1915, ст. 139-140).

²⁾ Див. «Записки Історично-Філологічного Відділу», кн. II-III, ст. 141-142.

III

Наведеними в попередньому розділі відзнаками характеристичні особливості північної групи говорів не вичерпуються. Це ті відміни, які легко спостерегти, рівняючи північні і південні говори на Лівобережжі.

Але південні говори на цій території, як ми не раз уже згадували, не давні, не давніші від XVII або, що найбільше, від кінця XVI віку. Вони мають свою історію, яку до певної міри дозволяють нам відтворити діалектологічне вивчення української мовної території в цілому і ті документальні дані, що освітлюють історію колонізаційних рухів української людності на Лівобережжі. Значіння колонізаційних рухів для діалектичного розвитку всякої мови величезне, а надто коли йдеться про таку мову, що, як українська, шляхом пізнішої колонізації принаймні разів у два збільшила свою територію. Цю глибоко правдиву думку висловлює й проф. Белич у своїй «Діалектологической картѣ сербскаго языка» («Статьи по славяновѣдѣнію», в. II, Спб. 1906, ст. 2). Він каже: «Всѣмъ хорошо извѣстно, какое глубокое значеніе имѣетъ изученіе колонизаціи вообще для діалектическаго движенія какого-нибудь языка, вѣдь она — матеріальная основа, на которой оно и совершается. Только параллельнымъ изслѣдованіемъ и того и другого, можно приблизиться къ точному пониманію запутанныхъ діалектическихъ отношеній». Сьогоднішнє угрупування сербських діалектів Белич ставить у залежність від колонізаційних рухів сербського народу в минулому. Те саме бачимо і на українському ґрунті. Сьогоднішні діалектичні відносини в межах української мовної території можна зрозуміти тільки на тлі колонізаційних рухів українського народу, а надто ясно ця залежність виступає на території, колонізованій пізніше від інших — в XVI-XVIII в.в.

Допіру висловлені міркування визначають і той головний принцип, що покладемо ми в основу нашого дальшого діалектологічного аналізу — це *принцип старожитності*. Під старожитністю я розумію давність залюднення тієї або іншої частини української мовної території, бо фактично від давности її залюднення залежить і давність діалектична. Виходячи з цього принципу, як підстави діалектологічного поділу, всі українські діалекти можна було-б поділити на діалекти *старожитні* і *нові* (пізнішого походження). За хронологічний момент, що відмежовував-би давніші і новіші часи в діалектичному розвитку української мови, я прийняв-би кінець XV-го і початок XVI-го віку і не тільки тому, що власне з цього тільки часу поволі набирає інтенсивности рух української людности на південний схід спочатку на Правобережжі, а трохи згодом (з другої половини XVI в.) поширюючись і на лівобережні степові простори, а ще й тому, що до кінця

XV ст. українська територія власне не виходила з тих меж, в яких з давніх давен, з передісторичних часів іще, живе український народ, місцями-ж навіть і не досягала тих меж на півдні (напр. на Лівобережжі р. Сули). Грубо відмежовуючи цю старожитну (в згаданому допіру розумінні) територію від території новоколонізованої, треба провести лінію Балта-Канів-Суми. На північний захід від цієї лінії будуть старожитні діалекти, на південний схід — нові. Отже, мабуть, не випадково цей напрям пізнішої української колонізації і пізніших діалектичних відносин позначився на шуканнях основного діалектологічного поділу української мовної території (Соболевський, Зілинський).

Що до нашого діалектологічного поділу, то принципу старожитности ми не можемо прийняти за *primum principium divisionis* — тоб-то за основний визнати поділ української мовної території на старожитні і нові говори — вже тому, що дослідження старожитних українських говорів виявляє нам споконвічну відмінність серед них поміж двома групами говорів — північно-східною або поліською і південно-західною (на географічному її окресленню спинимось трохи нижче).

Відмінність ця, як побачимо, по суті та сама, що й поміж поліськими та південними говорами на Лівобережжі, принаймні в головних фонетичних рисах, і хоч тут вона збільшується ще цілим рядом нових відмін, яких на Лівобережжі ми не зустріли, проте безпосередній генетичний зв'язок поміж південно-західними старожитними говорами і говорами пізнішої формації на території південно-східної України, оскільки таку генетичну єдність можуть доводити спільні фонетичні з'явища, — цей зв'язок, кажу я, безсумнівний (див. про це нижче). Отже, виходить, що принципу старожитности в діалектологічній класифікації українських говорів можна признати тільки другорядне значіння, а за головний принцип — першу підставу діалектологічного поділу — взяти тільки принцип відрізнєння наголошених і ненаголошених складів в давнішій історії північних українських діалектів, як це ми вже й зробили. До того-ж і з історичного погляду цей принцип має перевагу супроти принципу старожитности, бо він свідчить про давніші, ніж останній, діалектичні відношення (на українській мовній території). Прийшовши до такого висновку, спитуємо докладніше, ніж це було зроблено вище, схарактеризувати споконвічну відмінність поміж північними і південними українськими говорами, а власне поміж північною групою і південно-західними говорами південної групи, бо тільки про споконвічну відмінність цих говорів, як старожитних, і може бути мова. Але поставивши собі таке завдання, ми разом із тим повинні довести, що південно-західна група

українських говорів справді становить певну діалектичну цілість і, як така, відмінна від групи північної. Перш за все заходить питання про межі цієї групи. Їх можна встановити тільки приблизно, взявши на увагу подані вище доводи за те, що територію північних говорів у всіх дотеперішніх спробах діалектологічної класифікації дуже зменшувано. До південно-західньої групи українських говорів залічуємо всі говори Галичини, Буковини, та Угорської Русі, всі говірки бесарабські, подільські (хоча що без невеликої південно-східньої частини), західні київські (Уманський, Липовецький, частина Таращанського і Бердичівського п.п.), південно-західньої частини Волині (Староконстантинівський, Крем'янецький і почасти Володимирський п.п.) і почасти говірки холмські (суміжні з Галичиною). Можливо, що й при такому, хоч і занадто загальному окресленню, я допустився помилок, можливо, що місцями територію південно-західньої групи говорів я зменшив або, навпаки, збільшив коштом говорів перехідних — за це я не можу ручитися, бо надзвичайно мала роздробленість української діалектології, брак матеріалів, що давали-б певні дані для докладної характеристики поодиноких говорів, абсолютно позбавляють змоги і за наших часів встановити докладніші межі навіть основних діалектичних груп. Проте на всьому просторі окресленої допіру території можемо спостерегти такі риси:

1) Послідовне подовження незалежно від наголосу звуків \bar{o} , \bar{e} в нових замкнених складах. Хоч рефлекси \bar{o} , \bar{e} не всюди однакові — маю на увазі угорські говори, крайні західні говірки галицькі тощо, де з'являються монофтонги y , \ddot{u} , \ddot{y} , \ddot{u} — але характер самих рефлексів не має тут великої ваги. Він міг залежати від тих особливих умов, за яких розвивалися ці говори, — відірваності природньо-географічної і політичної від інших українських говорів, безпосереднього сусідства з словацькою і польською язовими територіями. Далеко більше значіння має те, що відповідні рефлекси цих звуків з'являються незалежно від наголосу. Не наводжу тут тих численних прикладів з монофтонгом i , як рефлексом \bar{o} , \bar{e} без наголосу, що можна знайти в чисто всіх виданнях, де єсть записи південних говорів, — адже звичайно через те вони становлять і нормальні літературні форми. Згадаю тільки, як загально відомий факт, що в галицьких говорах цей перехід \bar{o} , \bar{e} в i навіть послідовніший, ніж у наддніпрянських (*вірла*, *вітця* префікс і приіменник *від*, а не *од* і т. п.), і відзначу, що так саме і в угорських говорах і в надсянських, тоб-то в тих, котрі залічувано до північно-західньої групи, він не залежить від наголосу. Пор. угорсько-українські — $k\ddot{u}z\ddot{b}\acute{a}$, [u]úsa' (nom. s. ovés), vûsányi (uûsányi), [u]urlá (nom. s. orél - vorél),

цѣмі́ — цѣмі́ (inst. pl.), ráđúst', zá[u]úđ, púšdu, púšli, pudlyí, pudl'íšyí та ин. (О. Брок. «Угрорусское нарѣчіе с. Убли Земплинскаго Комитата» — «Ислѣд. по рус. яз.» т. II, в. 1, Спб. 1900, див. ст. 31, 50, 52, 55, 56, 77, 79); ласту́вка, ласто́вка, вѡвця́, дѣйни́це, по́ліжкине́, ві́кно, плоті́вник, о́жельді́, пѡвчя́рь, ку́стымі́ (І. Верхратський. Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом движимим. — «Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка» XXVII, ст. 11-13, 30, 67) ¹⁾. В говорі долівському — бсьи́нь, бдѣ́ж — бде́жи, вѣ́чир, грѣ́би́нь, ка́мінь, дѣ́же вивса́, вы́кно, черывни́ці (nom. s.) (І. Верхратський. Про говір долівський. — іб. т. XXXV-XXXVI, ст. 9-10). Так саме і в говорах перехідних від лемківських до долівських (пор. спорадичві форми — вы́дкы, вы́вюрка, люд=лі́д): кісця́ (gen. s. від косе́ць), грі́мни́ця, ча́ривник, він пішо́у (І. Werchratskij. Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko. — Arch. für Slav. Phil. XXV, ст. 403-409), відказа́ти, ві́гця, ві́члыг, па́рід, відбереме́, відженѣ́т (2 imp.), пішли́ та инш. (іб. XXVII, ст. 513-514).

2) Заміть ь послідовно з'являється звук *і* з палаталізацією попередніх приголосних. Прикладів не наводжу, бо їх силу можна знайти в кожному виданні з записами південних говорів. Для угорських говорів це свідчить О. Брок. Спорадичві заміни звука ь рефлексами *e*, *u*, про які згадує Зілинський (ор. cit. 345), абсолютно нічого не доводять вже через саму свою спорадичність, одріч, звичайно, люблинських говорів, де вони стрічаються, як завважає Зілинський, «особливо в ненаголошених складах» і становлять очевидно північну рису. Що до прикладів: *вієра*, *мієра* та инш. після губних (там же 373, прим. 19), то, на мою думку, це пізніше з'явище, яке виясняється із таких аналогічних з'явищ, як: *гноїети* (=гноїти) в тих-же говірках, — отже тут просто обнижена артикуляція *і* після *ј*, що розвився після губного. Пор., що *ј* після губного перед рефлексом ь дуже часто можна стрінути і в поліських говорах. Такі говори єсть і в Козелецькому повіті, як і в Крелевецькому, Конотіпському на Чернігівщині. Для Волині його засвідчують згадувані вже записи В. Кравченка з Овруцького та Житомирського повітів.

¹⁾ Для угорських говорів приклади на це можна знайти і у В. Гнатюка в словах: «у Руснаків на Вишнім Спишу переміняється *o* на *u*, пр. *кынь*, *вил*, *мист*, *пист*, *ластиква*, *ялиєка*. Декуди має давати ся чути там в тих самих словах тверде *u=ы*, пр. *кынь*, *вил*, *мыст*, *пыст*, *ластиква*, *ялыєка*. Я одначе особисто не міг проте переконатися, а факт сей подаю з другої руки, іменно за інтелігентними угорськими Русинами» («Русини Пряшівської епархії і їх говорів» — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. XXXV-XXXVI, ст. 20).

3) Звукові *e*, хоч і не всюди, відповідає 'а, бо в говорах галицьких, буковинських, західніх волинських і почасти холмських здебільшого замість його з'являється 'е, навіть 'і, але ці останні заміни вважаю за пізніші — це, на мою думку, доводить палаталізація попередніх приголосних. В усякому разі, тут нема того, що ми бачили в польських говорах — різної рефлексії залежно від наголосу: 'а під наголосом і е з диспалаталізацією попереднього приголосного без наголосу.

4) Обнижена артикуляція *i* (= «и») під наголосом. Що до характеру звука «и» в українських говорах, то я цілком приєднуюся до думки О. Брока та Ів. Зілинського (ор. cit. 348), що характеристичною для цього звука артикуляцією з'являється обниження артикуляційного місця — зміна в напрямку до «е». Абсолютно нічого спільного ця артикуляція не має з артикуляцією московського *и*. Думаю, що цілком однакової природи звуки маємо в транскрипціях О. Брока під знаком *i* («Угроскопическое нарѣчіе с. Убли»), в транскрипціях Голоскевича для Ушицького повіту — *у^е*¹⁾, в графічній передачі його знаком «е» для галицьких і холмських говорів і т. п. Нарешті, я не міг-би знайти іншої характеристики, ніж дає Брок угорському *i*²⁾ або Зілинський західньо-українському «и», для того відтінку наголошеного правописного «и», що раз-у-раз чув і чую тут у Києві в звичайній вимові уманців або таращанців. Мабуть, в зв'язку з цим з'явищем стоїть вимова ненаголошеного *e* як *и* або близько до *и*, що характеризує сливе всі говори згаданої групи (як і всі південно-східні говори взагалі). Остання увага приводить до думки, що взагалі у відзначених у цьому 4-му пункті з'явищах можна вбачати частевий вияв того звукового принципу, що характеризує О. Брок для угорсько-руського наріччя с. Ублі, як обнижену артикуляцію голосних звуків під наголосом, і що паралельним виявом того-ж самого принципу з'являється дуже поширена в говорах південно-західньої групи вимова ненаголошеного *o* як *у* (Поділля, Галичина, західня Волинь, Холмщина)³⁾. Для широкого обґрунтування цього пункту не стає дослідів

¹⁾ „Описание говора с. Бодачевки (Колодівки) Ушицк. у. Подольской губ.“ — Изв. Отд. русск. яз. и слов. т. XIV, (1909), кн. 4.

²⁾ Пор. у Брока — „старое *i* подъ удареніемъ сильно приближается по звуку къ *e*“ і декількома рядками нижче — „звука, подразумеваемого подъ звукомъ [зам. знаком ?] *i*, нельзя опредѣлить слишкомъ узко, такъ какъ самъ звукъ въ своихъ оттѣнкахъ значительно колеблется. Можно только указать его *границы*: съ одной стороны *i*, съ другой *e* (mid-front-narrow“) (ор. cit. 10-11).

³⁾ В угорському наріччі с. Ублі чергування обнижених (*i*, *u*, *e*, *o*) відтінків, маючи деякі відміни, загалом може вважатися за вияв аналогічного звукового принципу — див. § 40, ст. 71-73. Там-же Брок зазначає, що в інших українських говорах на Угорщині така обнижена артикуляція голосних, здається, і не зале-

спеціалістів, але можливо, що і те з'явище, яке зве О. Брок в угорсько-руських говорах «вокальною гармонією», до певної міри зв'язане з вищезгаданим принципом. Коли так, то у згаданій вище вимові ненаголошених *o* і *e* як *y* і *u* (*i*) можна теж убачати «вокальну гармонію». Трудно з категоричністю обстоювати цю думку за браком спеціальних дослідів над цим питанням в дотеперішній літературі, але важно те, що діалектологічні дані звичайно не суперечать цій думці, надто оскільки йдеться про заміну ненаголошеного *o* звуками категорії «*y*»¹⁾. Що до звуків категорії «*i*» замість ненаголошеного *e*, то здається, що фонетичні умови цього з'явища не зберігають первісної чистоти — маю на увазі надзвичайно поширену в усіх південних діалектах тенденцію вимовляти всяке ненаголошене *e* як *u* (*i*), незалежно від характеру звука в наголошеному складі і від позиції в слові і

жити від наголошеності, і ставить навіть питання: чи не характеризує така обнижена постать язика при артикуляції голосних (а може й інших звуків) української вимови взагалі? (73). В „Очеркѣ физиологiи славянскої рѣчи“ („Энцикл. Слав. Филологiи“, в. 5.2. Спб. 1910) він схиляється до того, щоб дати позитивну відповідь на поставлене питання, і, здається, категоричніше славить цю особну „базу“ язикового тіла при артикуляції голосних у залежність від наголосу, а саме обмежуючи її на тверді наголошені склади (пор. §§ 131, 133, 135-137). Проте це узагальнення висловлює О. Брок як гадку, що потребує дальшого і всебічного дослідження, бо говори українські по цей бік старого австрійського кордону зосталися йому зовсім невідомі, що-ж до Галичини, то сліди відповідних артикуляційних нахилів, здається, єсть, як зауважує Брок, „и въ образованной галицко-русскої рѣчи“ (§ 131), і в діалектах, напр. на Наддністрянщині (з слів Зіливського) (§ 137). Згадує про це і О. Огоновський, подаючи приклади: хвалиле, б́уле, сто́яте (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg. 1890, § 7, II — ст. 39), хоч уважає, що під наголосом це буває рідко: скѣба. Але діалектологічні дані з Галичини раз-у-раз свідчать про поширеність цього з'явища і під наголосом — див. напр. Ів. Верхратського „Про говір долівський“ (ст. 11-12: дем, язѣк, добѣток, вѣмне, рѣба, по тѣх полях, жѣти та багато инш.) і „Про говір галицких Лемків“ (Збірник Філологічної Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. V, Львів, 1902) з аналогічними прикладами. Зважаючи на численність аналогічних даних із галицьких говорів, не вилічую їх докладніше — це робить Шахматов (Курсъ ист. русск. яз. II, ст. 250-251). Для холмських говорів відзначив це з'явище В. Шимановський (ор. сіт. 11-12 і дальші), про що теж згадує Шахматов. Він же (ib. 251-254) наводить дані і для вимови ненаголошеного *o* як *y*. Не подаючи їх тут, повторю тільки, що для говорів південно-західньої групи це з'явище треба, очевидно, вважати за нормальне, але поширення його, як і вимови *u* замість ненаголошеного *e*, не обмежується самою-но територією цієї групи, як буде видно з поданих нижче даних з території південно-східніх говорів.

¹⁾ Напр. для говірки с. Бодачівки (Колодіївки) Ушицького повіту Гр. Голоскевич встановляє такі умови „укання“, тоб-то заміни ненаголошеного *o* звуками *y*: „Неударяемос *o* въ слогахъ передъ удареніемъ (независимо отъ ихъ мѣста отъ ударенія) въ положеніи передъ слогомъ (ударнымъ и неударн.) съ і въ большинствѣ случаевъ звучитъ какъ *u* [= *y*]; передъ слогомъ съ *u* переходъ *o* въ *u* рѣже“ (ор. сіт. 109). Там-же (ст. 111) див. умови „укання“ після наголосу. Дуже цікавий ряд слів подає Голоскевич,

реченні¹⁾. Зате очевидно, що такі з'явища, як подільські, а почасти й київські — *мінї, вісля, вісльний, бріхнї* (дав. одн.), *піріцїлка, прїбїг, прїїхав*²⁾ цілком відповідають Броковій «вокальній гармонії» в угорсько-руських говорах. — Про сліди «вокальної гармонії» в південно-східніх українських говорах на Лівобережжі див. нижче.

5) З застереженням, що зроблене вже було й для п. 3, зважуюсь визнати за характеристичну ознаку цієї групи закінчення -'а в реч. середнього роду на -'їє: *житя, зіля*. Хоч за наших часів це з'явище в давній групі говорів не має виключного поширення, бо всі говірки, що загалом позаміняли 'а (після палаталізованих) на 'е або 'ї, таку-ж зміну виявляють і в вищезгаданому закінченні, але на підставі тих фактів, що 1) закінчення 'а мають говори угорсько-руські³⁾, деякі галицькі на західному узгравиччі⁴⁾, а так саме й деякі буковинські (і то гірські — увага Ів. Верхратського)⁵⁾ географічно відірвані і від угорських і від подільських; 2) що це як раз ті говори, що не знають зміни 'а в 'е; 3) що ці говори загалом архаїчніші супроти інших говорів південно-західньої групи і 4) що, на-

в котрих ненаголошене о в зазначеній вище позиції, тоб-то перед і або у, завжди звучить як у, принаймні йому не доводилось чути їх з о, це — *ubid, ukr'ip, pukl'in, ubr'ik, hur'ix, puk'is, uk'ip, wuhn'ú, subí, tubí* (при рідкому *tobí* в співах), *kul'ino, twujú, mujú, šuluvik* і т. д. (ст. 110). Не аналізуючи їх, просто відсилаємо до „Угрорус. нар. с. Убли“ (§§ 23-27), щоб порівняти з тими правилами „вокальної гармонії“, які встановляє О. Брок для згаданого говора. Що до подільських говорів, то додамо, що даним Голоскевича не суперечать і уваги В. Яцимирського в „Описанні говора г. Старой Ушницы Подольской губ.“ (Сборн. Отд. рус. яз. и слов., т. ХСІV, № 3, Петр. 1915, ст. 6-7).

1) Голоскевич каже, що ненаголошене е зберігається (але не завжди) в складі перед наголосом, коли під наголосом буває е (*mèné, fèbé, sèbé, tèpér*) і в другому складі перед наголошеним, коли й під наголосом і в складі, що безпосередньо перед ним, теж буває е (*prèstèrèncy*³⁾) (ст. 113). В. Яцимирський визнає силу тільки за першою з названих позицій (ор. cit. 5). А. Сорочан та В. Отроковський (див. нижче) своїми даними з Брацлавського повіту не підтверджують навіть такого обмеження для ненаголошеного е — пор. *ту né, ту бé, сть рéтты, чь рéшньа, зь лéну* та инш. Але увагу Голоскевича цікаво зіставити з попередженнями проф. В. Богородицького над говіркою с. Сушки Золотоніського повіту на Полтавщині (див. нижче).

2) Приклади взято з „Опис. гов. с. Бодачевки“, ст. 115. З останніми двома прикладами пор згадку Брока про сліди згаданої „гармонії“ і в інших (окрім о та е) голосних — ор. cit. § 26, початок ст. 46-ої.

3) О. Брок — ор. cit. § 34 і § 45, в.

4) I. Werchratskij. Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko. — Arch. für Slav. Phil. XXV, 408, 410: *волося, сьмітї, весылія, гїча*.

5) Дещо до говору Буковинсько-руського — Zbornik u slavu V. Jagić'a. Berlin, 1908, ст. 423. — Див. ще ст. 426.

решті, надзвичайна послідовність і поширеність цього закінчення в говорах південно-східньої групи свідчить за перевагу його в тих говорах, котрі лягли в основу цієї пізнішої групи, — на підставі всіх цих міркувань, мені здається, можна припустити, що закінчення 'а згаданої категорії речивників становило спільну рису всіх говорів південно-західньої групи супроти говорів північних.

6) Рефлексія сполучення *-рѣ-, -рѣ-* в деяких случаях як *-ер-* або *-ир-*, напр. *ки^ер^евавий*, *ки^ер^еница*. Обсяг цього останнього з'явища і фонетичні його умови визначити не беруся, відзначаючи тільки як факт, що територіяльне його поширення цілком відповідає поширенню й інших характеристичних рис південно-західніх говорів.

7) Ширше, ніж в інших говорах, уживання *л еrenteticum* замість *ј* після неносового губного: *здоровля (-е)*, *деревляний*, *жаблячий*, навіть *воробля*, що теж характеризує саме цю територію.

Сьогочасні діалектологічні розвідки і матеріали не в такій мірі докладні, щоб давали змогу до краю вичерпати дані для характеристики цієї групи говорів і простежити всі спільні їм риси. Можливо, що від фонетичних причин залежали:

8) Виключне поширення інфінітивного закінчення *-ти* (після задньозимових *-чи, -кчи, -гчи, -хчи*): *ходитьи, печи, бігчи, стерегчи, -хчи* і т. ин.

9) Закінчення прикметників у наз. відм. множ. на *-і*: *багаті, молоді* (пор. угорські, буковинські, подільські, галицькі говори).

Потім того, територію південно-західньої групи характеризують ще такі з'явища, як 10) утрата дзвінких приголосних в кінці слова і перед глухими, 11) скорочення подвоєних м'яких приголосних: *ж^итя-ж^ите, зі^ля-зі^ле, м^блиця (3 sing.), 12) вимова *іі, іі, хі, ке, ґе, хе* з середньо-піднебеними *к, і, х* (з винятком декотрих карпатсько-угорських говорів). Останнім трьом з'явищам я не надаю значіння через те, що вони з'явища пізнішого характеру і виявляють власне загально-людські фізіологічні нахили, а тому раз-у-раз їх можна спостерігати в різних місцях на різних мовних територіях і на тій самій, де вони розвиваються цілком незалежно часом навіть у межах найдрібніших діалектичних груп.*

За далеко характеристичнішу, ніж допіру згадані риси, можна вважати 13) зміну в наголосах, переважно в дієсловах: *х^од^юж^у, х^од^ю, к^аж^у, пр^обу-пр^обу, нес^емо, нес^ете, не^сти, не^сла* (хоч останні два відомі і в поліських говорах), *був, бу^ла, о, и*.

Нарешті всю територію згаданої групи характеризує ще одна дрібніша діалектична відзнака: закінчення *-ский*, *-цкий* в прикметниках, а не *-ський*, *-цький*, як у північних і південно-східніх говорах.

Деякі риси хоч і дуже давнього походження, і хоч дуже поширені на території південно-західньої групи говорів, але, очевидно, становили тільки діалектичні риси в межах цієї групи, не поширюючись на всю її територію. До таких можна зарахувати: 1) тверде закінчення *-т* в 3 ос. одн. і мн. (архаїчні угорські говори заховують м'яке *-тв*); 2) тверде *р*, що як і 3) зміна 'а в 'е могли не бути споконвічними з'явищами цієї групи, а з'явитися пізніше, — пор. що в угорських говорах ні того, ні другого немає, а також відмінність поміж результатами процесу отвердіння *р* в поліських і декотрих галицьких говорах, де маємо бур'а, пор'ядок, писар'ю (вос.) і т. п.¹⁾, що веде нас до окремого процесу диспалаталізації передніших бур'а, пср'ядок, писар'у з палаталізованим р', ніж у поліських говорах. Пор. також особливий нахил до палаталізації *р* у півд.-східн. говорах, що поставили на південно-західній основі; 4) фонетичну зміну закінчення орудного відм. ж. р. *-ою* (*сю*) на *оу* (*су*): *рукоу*, *ногоу*, *неу*, *золотоу* та инш.; 5) стягнення *-ий* в закінченні давальн. відм. прикметників і заіменників жін. роду в *-і*: *ті дівчині*, *у білі сороці*; це закінчення перейшло потім і в східні південні говори; 6) дуже розповсюджене з'явище — виключно тверда відміна прикметників: *синий*, *-а*, *е*, і т. д., чому привід дали теж фонетичні причини, а потім уже впливи аналогії. Угорські українські говори заховують м'яку відміну прикметників; 7) поширення звука *ф* навіть замість *ж*.

Всі останні з'явища мають вужче діалектологічне значіння для поділу на дрібніші діалектичні групи, бо вони не характеризують півд.-західньої групи говорів у цілому. Ще дрібніші діалектизми становлять: архаїчна риса — заховання давньої відмінності поміж *ы* і *і* в угорських і деяких галицьких говорах, або м'якість шиплячих у північних покутських, середнє *л* в буковинських, отвердіння *ц* в кінці слова і в закінченні *-ца* і нахил до отвердіння звука *с* в подільських і гуцульських і т. п.

Далеко виразніше і на сучасний погляд характеризують південно-західню групу говорів, як суцільну діалектичну групу, ті морфологічні особливості, що вона має. Особливості ці можна загалом визначити як архаїчніший супроти інших говорів стан деклінації і кон'югації, хоч почасти в них маємо і просто відмінні морфологічні творення, паралельні до аналогічних з'явищ у західніх і південних слов'янських мовах. З цих особливостей відзначимо: закінчення дав.-місц. відм. одн. реч. чол. роду *-ови*: *братови*, *Іванови* і поширення його на речівники сер. роду: *вікнови*, *життьови*; 2) закінчення дав.-місц. відм. одн. реч. ж. р. м'якої відміни і місц. відм. одн. реч. чол. і сер. р. м'якої відміни *-и*: на *земли*, на *печи*, на *кони* (в

¹⁾ Зілянський, оп. cit. 351.

південно-східніх замість цього давнього закінчення $-i = n$); 3) закінчення род. відм. мн. реч. $-ий$: *люди́й, очі́й, сви́ній*; 4) вплив твердої відміни речівників на м'яку і на основи сер. р. на приголосний: *ковалю́ви, -лю́ом, ножови, -жом, землю́ю, душо́ю, полю́ви, -лю́ом, житю́ви, -тлю́ом, насіню́ви, -ню́ом, порослю́ви, -сю́ом, телятлю́ом, -лю́ом і т. п.*; 5) уживання коротких форм замісників особових: *меня (ня, не, ні) = ме, тя, ся; ми, ти, си; го, му*; 6) форми: *јого́ (до не́го), јему́ (јі́му), се́го, се́му, а не: јого́ (до ньо́го, до јого), јому́ (на ньо́му, на јому́), сього́ (цьо́го), сьому́ (цьо́му) та инш.*; 7) показувальні замісники: *сей, сеся́, сесе́; тот (той), тотá, тотé; тамтот (-той); тамта́, тамтé*; 8) числівники: *єден, єдна, єдно (= і́дєн, і́дна, і́дно); штири*, 9) інфінітив виключно на $-ти$, а після задньо-язикових $-чи, -чи, -гчи, -хчи$: *печі́, пекі́, бігчи, стерегчи і стерехчи*; 10) форми приймучого часу типу: *буду ходив і буду ходити* (форми з $-му$ тільки в буковинських і в холмських і в іншій конструкції, ніж у південно-східніх і поліських говорах: *му ходити*); 11) утворення форм минулого часу за допомогою закінчень $-ел, -есь, -сьмо, -сьте$: *ходивел, ходивесь, ходилисьмо, ходилисьте*; 12) давно минулий час за допомогою цих-же форм часу минулого; 13) вживання замісника *ся* окремо від дієслова: *я ся бю, ти ся впив та инш.*

Не спиняюся на дрібніших рисах, як то деякі відміни в словотворенні: напр. суфікс $-иско$: *хлопчиско, стависко*, форми *жичю, жичеш, жиче* і т. д. від дієслова *жити* (подекуди і *лито, личи* і т. д.), форми *ляяти, лялю, лляеш* і т. д., що могли-б збільшити число спільних рис, властивих говорам південно-західньої групи. Зазначу тільки, що відрізнивши від інших говорів цієї групи архаїчні говори угорські, деякі карпатські і надсянські, котрі й досі зберігають відмінність поміж y і i , м'яке $-ть$ в закінченнях дієслова, мають рефлeksi y, y, y замість o та инш., мотимемо збільшити число спільних иншим говорам південно-західньої групи характеристичних рис ще такими з'явищами, як 1) тверде $-т$ в закінченнях 3 ос. одн. і мн. praesens'a і 2 ос. мн. imperativ'a: *шумі́т, біжі́т, шумля́т, хб́дят, ска́жут; ході́т, скажі́т*, як 2) форми 3 ос. одн. без $-т$ в ненаголошених закінченнях: *ходе (-и), просе (-и) та инш.* Деякі з цих з'явищ ми назвали вище.

Загалом можна сказати, що як на території поліських говорів найчистіше збереглися східні говори, так найчистіших говорів південно-західньої групи треба шукати далі на захід (звичайно не там, де під впливом сусідньої чужомовної території з'являються чужі риси). А проте схарактеризований допіру південно-західній тип говору відміняється в напрямку

на схід дуже поволі — пор. в с. Монастирському (3 верстви від м. Брацлава на Поділлі)¹⁾ і в с. Кобилівці того-ж повіту²⁾; тоб-то на східній уже окраїні Поділля, такі риси, як: 1) закінчення *-ові* в дав. і місц. відм. реч. сер. р.: польові, тильові (від тил'я = теля), поросові; 2) вплив твердої відміни речивників на м'яку (див. ст. 119 п. 4); 3) закінчення род. відм. мн. *-ий*; 4) майже виключно тверда відміна прикметників: синій; 5) форми заєнників: єго, єму (їго, їму); сей, сеся, сегє; той, тот'а, тотє; 6) числівники: їден, їдна, їдно; штири; десїть, двацїть; 7) закінчення іпфінітиву тільки *-ти*; 8) закінчення 3 ос. одн. і мн. *praesens'a* і 2 ос. мн. *imperat. -т*; 9) прийдучий час — буду ходив, *-ла, -о*; 10) форми минулого часу зложені з *-(и)л, -(и)сь* (= *-ем, -есь*), *-сьмо, -сьте*; 11) окреме вживання *ся*; 12) характеристичні подільські наголоси в дієсловах і заєнниках (див. ст. 117 п. 13); 13) вокальна гармонія: міні, вісіля, рімінець, тубі, субі, чулувік, зулузує; 14) тверде *р*: море, мора, морові і т. д.; 15) звук *ѣ* замість *хв*; 16) короткі приголосні: житя, насїня; 17) сполучення *-ер-(-ир-)*: керниця та інші відзнаки південно-західньої групи. Багато з цих рис затримується ще і в західніх київських говорах³⁾, але точно встановити межі їх розпросторення абсолютно неможливо з оглядом на те, що з діалектологічного погляду Київщину досліджено найгірше — досі ще не було опубліковано ні одної праці, що-б давала більш-менш докладний опис якої-будь київської говірки.

IV.

Наведена характеристика південно-західніх говорів, гадаю, цілком ясну дає відповідь на питання про діалектичну єдність цієї групи. Разом із тим вона ще глибшу доводить відмінність поміж цією групою і групою північною, ніж це було передніше схарактеризовано для сьогочасних діалектичних відносин поміж північними і південними говорами на Лівобережжі (див. розділ II). На старожитній українській мовній території ці

¹⁾ А. И. Сорочан. Описание говора с. Монастырскаго Подольской губернии. — Изв. Отд. рус. яз. и слов. XVII (1912), кн. 4.

²⁾ В. М. Отроковскій. Малорусскій говоръ с. Кобылевки Подольской губ. Брацлавск. у. — ib. XIX (1914), кн. 4.

³⁾ Див. „Materiały etnograficzne z okolic Pliskowa w pow. Lipowieckim zebrane przez Pannę Z. D. opracował C. Neyman“ — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, т. VIII (Kraków, 1884), розділ III; ст. 119—121 присвячені діалектологічній характеристиці. Тут знаходимо такі особливості: 1) *ся* вживається окремо; 2) *kipowałam, nikołym sia ne hniwaw*; форма з *-śmo, śte*; 3) *żytia, zila; bjecia*; 4) *meji, tveji*; 5) *kernycia*; 6) „*e pochyla się do y*“ — *serota, sedysz, detyna*; 7) *chodyt, robyt*; 8) *r* тверде 9) *wczera*; 10) *bujaryn, pociuluju*; 11) *jeden*; 12) *widczynuty* та инш.

відмінність збільшується стількома новими рисами, що повстає навіть питання про саму єдність (в розумінні основної діалектичної єдності) південного діалектичного типу, бо, як з поданої характеристики можна було бачити, південно-західні говори дуже різняться не тільки від північних, але й від південно-східних. Це й було причиною, чому Михальчук («Нарѣчія...») встановляв поділ на три основні групи, але, як було зазначено, в пізніших працях, між ними і в рецензії самого Михальчука на «Оч. рус. діал.» Соболевського, діалектичної цілості південних українських говорів, як що не оглядатися на говори карпатсько-угорські, здебільшого не заперечувано. Цілком піддержую цей погляд і я з тією, розуміється, поправкою, що до південних-же говорів залічую і говори карпатсько-угорські. Підстави, щоб об'єднати всі ці говори в розумінні одної діалектичної цілості, бачу, як почасти і попередні дослідники, в тому, що всі ці говори виявляють цілком аналогічний розвиток в таких кардинальних для історії української мови фонетичних з'явищах, як еволюція звуків \bar{o} , \bar{e} довгих¹⁾, \bar{y} , e , $e-i$ (=и), і об'єднуються декількома визначними фактами морфології, як от — 1) закінчення $-a$ речивників сер. р. на $-ije$, 2) закінчення називн. відм. мн. прикметників $-i$ (здебільшого з палаталізацією попередніх приголосних), 3) закін-

1) Монофтонг i (замість \bar{o} , \bar{e}), як дуже оригінально фонетичне з'явище, особливо наочно свідчить про безпосередній генетичний зв'язок поміж південними західними і східними говорами. Надзвичайне і виключне поширення цього монофтонга в південних українських говорах, як і сьогочасні діалектичні відносини на Лівобережжі (безпосереднє сусідство говорів із вимовою *подил, стил, низе* і *под'їл, ст'їл, н'їзе*), з безсумнівною доводять, що ті нові осадчі, котрі прийшли сюди з заходу, вже мали в своїй мові монофтонг i , а значить монофтонгізація дифтонгів відбулася в південно-західних говорах дуже рано, принаймні перед пізнішим розпросторенням цих говорів на схід. З цієї думки виходить Шахматов, відтворюючи процес повстання української мови і народности в згадуваній уже статті „Къ вопросу объ образ. рус. нарѣч. и рус. народн.“ (Ж. М. Н. Пр. 189., IV, 327—328, 376—377). Коротче і ясніше висловлюється він про це в „Оч. древнѣйшаго періода ист. рус. яз.“ (Энцикл. Слав. Фил. 11, 1. Петр. 1915. Введение, ст. XLVI—XLVII). Пор. ще „Кр оч. ист. малор. (укр.) яз.“ („Укр. Народъ“, т. II, Петр. 1916), ст. 684—385, 695. Те саме говорить і Соболевський — „Древне-Кіевскій говоръ“ — Изв. Отд. рус. яз. и слов. X (1905), кн. 1, ст. 212—213. Не суперечать цьому і пам'ятки мови, що свідчать про дуже ранню заміну дифтонгів монофтонгом i (вже в кінці XIV або на початку XV в.) і насамперед у південних говорах західної України (буковинсько-подільських) — див. Кримський „Укр. грам.“ I, в. 1, 170, 175 і дальші. Цю останню думку піддержує й теоретичне міркування, що ті українські говори, в котрих приголосні перед i (рефлексом \bar{o}) палаталізовані, найраніше відбули монофтонгізацію дифтонгів. А така вимова, oprіч південно-східного наріччя, характеризує у східній Галичині говори бойків, почасти гуцулів і говори наддністрянські (надто правобічні), а так саме буковинські, бесарабські і подільські говори (Зілинський 346).

чення дав.-місц. відм. одн. прикметників і заімєнників жін. р. -і (зам. -іі) ²⁾, закінчення дав.-місц. відм. одн. речівників чол. р. -ови (-єви) — -ові (-єві) (в речівниках сер. р. це закінчення в південно-східних говорах трапляється рідко) ¹⁾ та инш. ²⁾, хочби, як брати загалом, своєю системою морфології південно-східні говори і ближче стояли до говорів північних ³⁾. Не спинятимуся тут докладніше на згаданих допіру фонетичних з'явищах спільних усім говорам південної групи, бо про це вже була мова (див. характеристику північних — п.п. 1—3, 6 і південно-західних говорів — п.п. 1—5), додам тільки до сказаного вище, що зміну \bar{o} , \bar{e} в i незалежно від наголосу можна простежити до крайніх осад української людности на сході Слобід-

²⁾ Ці три з'явища називаю фактами морфологічними, з сьогочасного виходячи погляду, хоч і поділяю думку про фонетичні причини їх походження. Див. про -'а — Шахматовъ. Курсъ ист. рус. яз. (літогр.), ч. II, 19, Оч. дровнѣйшаго періода ист. рус. яз. § 25, прим. 3 і Кратк. оч. ист. малорус. (укр.) яз., ст. 693, п. 2. Про закінчення наз. відм. мн. прикметників -і — Курсъ ист. рус. яз. II, 128, Оч. др. пер. §§ 87, 363, 430, Крат. оч. 698, п. 7. — Що до третього з названих фактів, то це наочно доводять такі паралельні з'явища, як форми вищого ступеня прикметників: добріший (-іцій), сильніший (-іцій) і т. п. в південних говорах і літературній наддніпрянській мові супроти північних: добріейши, сильнейши і т. п., а так саме південні форми: піти, піду, підеш... і т. д.

¹⁾ Пор. сказане про закінчення -у і -ові на ст. 108 п. 9, а також у Михальчука „Нарѣчія“, ст. 475 (характеристика „Собственно-или Средне-Украинско-Полѣшкаго разнорѣчія“, п. 8) і ст. 489 (загальна характеристика „Полѣшкаго нарѣчія“, п. 21), де сказано, що закінчення -ови (-ові) — -єви мають тільки західні говори цих груп.

²⁾ Напр. такі, як форми: *ходю, возю, носю, хове, возе, носе*, що хоч і не характеризують південно-західної групи в цілому, але, окріч південно-східних говорів, знані тільки південним говорам першої групи. Це доводить ніби-то найближчий зв'язок поміж південно-східними говорами і південними говорами південно-західної групи. Пор., що більш-менш аналогічні відношення знаходимо і в територіальному поширенні м'якого r' (а в тім, див. сказане на ст. 118) і, що найголовніше, палаталізації приголосних перед i (рефлексом \bar{o}).

³⁾ Коли дивитися на говори південно-східні, як на говори пізньої формації (див. нижче), встановляючи найтісніший генетичний зв'язок поміж ними і говорами південно-західної групи, але припускаючи і значний вплив на їх говорів північних, бо колонізаційний рух ішов і з заходу і з півночі, то більша схожість поміж південно-східними і північними говорами в обсягу морфології стає цілком зрозуміла, як узяти до уваги, що північна система морфології далеко простіша, ніж у південно-західних говорах. Як така, вона повинна була мати перевагу. — Пор. з цим дуже цікаві висновки проф. Л. В. Щерби що до двоязичности, сперті на власних його спостереженнях над лужицькими діалектами і впливом на їх німецької мови: „Въ области морфологін двузязичность ведеть къ уодноображенію [помилково надруковано: уоднообложенію] во всевозможныхъ направленьяхъ и къ созданію простой и ясной спетемы“. („Восточно-лужицкое нарѣчіе“, т. I, Петр. 1915, § 364, п. 4 на ст. 194), тим часом як „Фонетика конечно будетъ одна и конечно языка первоначального“ (п. 3, ст. 193). Ці висновки *mutatis mutandis* звичайно можуть бути пристосовані не тільки там, де мішаються дві зовсім різні мови, а й там, де замість їх маємо два різні діалекти ближче спорідненої мовної групи, бо принципальної різниці поміж цими двома випадками нема.

сьвої України¹⁾, а для південних говорів у цілому її доводить ще й літературна мова нового українського письменства, як про це вже було згадано. Що до характеристичної для південних говорів артикуляції *i* (= прав. *и*) і зв'язаного з нею чергування *e* || *и* залежно від наголосу, то згадаю тут іще надзвичайно цікаві спостереження проф. Богородицького над говіркою с. Сущки Золотоніського повіту. На його вражіння характер ненаголошеного *e* залежить від позиції цього звука в слові і від того, який голосний буває під наголосом. Найширший відтінок чути в кінці слова: кажэ, а в складі, що стоїть безпосередньо перед наголосом, найширший відтінок чути, коли під наголосом середньо-широкі голосні *а* або *й* (цим знаком значить В. Богородицький наголошене українське *e*), напр. дэ́ржа́w, перед іншими-ж наголошеними голосними *e* має вузький характер *e*: несу́т', лежы́т'. Аналогічну градацію вузьких і ширших відтінків відзначає Богородицький і в вимові ненаголошеного *о*. Цю модифікацію ненаголошених *e* та *о* поясняє він впливом «гармонической ассимиляции» (див. згадувану вже замітку). Те саме повторяє він і в «Общ. курсѣ рус. грам.»⁴, характеризуючи тими-ж самими словами український вокалізм взагалі і так саме пояснюючи згадане з'явище — пор. на ст. 380: «Такое различіе степени открытости *e*, очевидно, представляет собою родъ гармонической ассимиляции къ послѣдующимъ ударяемымъ гласнымъ». Признаю повну імовірність спостереженням проф. Богородицького (див. критичні уваги Михальчуків — «Кіев. Стар.» 1901, Іюль-Августъ, 51-52), бо сліди «вокальної гармонії» («гармонической ассимиляции» в термінології Богородицького) безумовно могли зберегтися і в південно-східніх говорах, хочби здебільшого вони й стерлися в послідовному чергуванні наголошеного *e* з ненаголошеним *и* (незалежно від характеру голосного в складі під наголосом). Що це чергування (принаймні місцями) не обмежується на етимологічне *e*, а захоплює і звук *и*, видно з таких даних, як згадувані вже «Матеріали по нар. слов.»

¹⁾ Див. для прикладу „Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда Харьковской губерніи“ П. В. Иванова (Сб. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. XVII, Харьк. 1907): маківку 114, обличко́к 118, попи́л 120, оппзньо́с 123 (тричи), уди́вец 125, пизна́й 126, край ви́конця 130, О́дирко́ 159, 160, Хведи́р 161, ви́коньчко 161 (і навіть в прикладах жаргонізованої мови: ви́копечко 133), зо́лоти обидчи́ 163, численні приклади — пишовъ, пишла, -о, -и та багато инш. — Див. ще Рус.-Фил. Вѣст. 1908 № 1 и 2 (т. LIX) — „Труды Моск. Діал. Ком-и. Сводъ матеріаловъ собр. Ком-іей“. Поміж ними „Малорускіе говоры Воронежской губ.“ (ст. 319—322): Богучарський пов.: сл. Красноженсва — ви́но, сл. Петропавлівка — кимната, сл. Ново-Міловатка — че́битъ. В усіх цих прикладах *и* = *i*. Проте і наявність північних українських говорів на Вороніжчині так само безсумнівна. Див. наведені вище — ст. 99 прим. 3 — дані з Острогозького повіту.

П. Гня́дича з Роменського повіту. Автор їх у передмові до записів зазначає, що звук *и* в с. Бадманах, іноді під наголосом звучить як *е*: *благодарѣм*, *щѣрим* серцем, *пѣшних* бояр. В північно-східній частині повіту це з'явище частіше, напр. в м. Смілому *е* замість наголошеного *и* вимовляється звичайно: *вѣдно*, по *грѣвенику*, *вѣхолоне*, *че*, як самé знаєте та инш. Те саме і в с. Рогинцях: *треста*, *светка*¹⁾. Наближається до *е* і ненаголошене *и* (хоч і не всяке): *запетатця*, *прейшов*, *перога*, *белина*, *свени* та инш. Спорадично і *у* замість ненаголошеного *о*: *булото*, *лавушник*, *пулинь*, *буяр*, *югонь* (*у* пісві) (див. VI—VII ст. Передмови). Можна сподіватися, що дальші досліди докладніше освітлять ці з'явища в південно-східніх говорах і на Лівобережжі і на Правобережжі і дадуть підстави говорити про далеко більше поширення цих артикуляційних нахилів у південних українських діалектах взагалі, ніж це досі відзначалося. Маю на увазі, що сливе те саме про звуки *е* || *и*, *о* || *у* каже й Бесараба, характеризуючи говірку посада Нової Праги і околишніх сіл Олександрійського повіту на Херсонщині. Досить часто тут чути «тверде *е*» замість *и* — *и*: *мате*, *абе*, *зема*, *зубаме*, *чужиме* *рукаме*, а надто в дієслівних формах: *купешь*, *рѣбе*, *прѣсе* (хоч і *робы*, *просы*) та инш. (Замість ненаголошеного *е* звичайно *и* = *и*). Так саме в Новопразькій і сусідніх говірках досить часто замість відкритого ненаголошеного *о* чути *у*: *буяры*, *пужарь*, *самуварь*, *мугыла*, *куму*, *мулдуваны*, *гудувать* та инш. (И. В. Бессараба. Матеріали для етнографії Херсонської губ. Петр. 1916. — Сборн. Отд. рус. яз. и слов.» т. ХСІV, № 4, ст. 4—6). Тут згадаю ще тільки, що спорадичну заміну ненаголошеного *о* на *у* траплялося мені відзначати і в перехідних говорах на півдні Переяславського повіту: *булить*, *булі́тима*, *бутвіна* (при частому *и*, *и*^е замість

¹⁾ Не могу тут не згадати, що, очевидно, цілком аналогічне з'явище характеризує і деякі говірки сусіднього Лебединського повіту на Харківщині. Про це можна довідатися з надісланої до Укр. Акад. Наук праці О. Безкровного «Фонетичні спостереження над говірками м. Лебедина і його повіту на Слобожанщині», яку я прочитав у рукопису. Вважаючи за дуже сумнівні деякі характеристики артикуляцій, що їх дає автор, відзначаю цікаве спостереження, що в мові старшого покоління м. Лебедина замість наголошеного *у* (з *и* та *ы*) з'являється *ѣ* напружене: *detěna*, *kolěska*, *korěto*, *p'ídě* (= піді), *kudě tē idēs*, на *velěkdeŋ* та инш. (ст. 38 рукопису). Відкидаючи те трохи наївне пояснення, яке дає допіру згаданому з'явищу автор, думаю, що цей факт, як і аналогічні з Роменського повіту, треба, безумовно, поставити в зв'язок із тим принципом обниженої артикуляції голосних, про який згадувалося в п. 4-му характеристики південно-західніх говорів і який в говірці м. Лебедина, як і в інших, доводиться пояснити тільки на українському фонетичному ґрунті. Поряд із цим відзначаю ще й другий цікавий факт у цій-же говірці — вимову: *m'ihí*, *šč'ipii*, *k'isil'*, *ri'ii* та инш. (ст. 22). Інтересно, як що не помиляється автор, що перша особливість характеризує тільки мову старшого покоління.

пенаголошеного *е*). Аналогічного з'явища на Чернігівщині мені не довелося спостерігати¹⁾. У відомих мені говорах Козелецького повіту його нема навіть у тих випадках, де його піддержувала-б аналогія інших граматичних форм, напр. у формах інфінітиву на *-овать*: годовать, куповать, танцювать і т. п. Отже там, де воно, хоч і спорадично, трапляється на Лівобережжі, можна вбачати в ньому залишок того принципу про який докладніше говорилося вище (розд. III, п. 4).

¹⁾ Можна думати, що й загалом воно чуже північним говорам, окрім холмських та сідлецьких, котрі позичили цю звукову рису від сусідніх південно-західних говорів. Шахматов, спиняючись на цьому з'явищі (Курсь ист. рус. яз. II, 251—254), згадує, окрім Холмщини, тільки одну місцевість з території північних говорів, а саме Кралевецький пов. на Чернігівщині, наводячи приклади — *внучи*, у двуре — і зазначаючи своє джерело — Потебня. Замѣтки III. Потебня взяв ці приклади з Рудченка («Народныя южно-русскія сказки». В. І. Кієвъ, 1870, № 41), де на ст. 76 дійсно знаходимо *нучи* (двічи), у двуре. Але в «Черн. Губ. Вѣд.» 1854 р., № 17, звідки, як зазначено у Рудченка, передруковано казку, ці обидва приклади подані не так, а саме: *внучи* (двічи на ст. 115), де *у*, як і всюди в тексті, послідовно передає графічно дифтонг і ніде не мішається з звичайним *у*, і на ст. 116: у дворѣ (ѣ = дифтонг); отже в останньому прикладі у Рудченка просто, мабуть, друкарська помилка. Інша річ, як пояснити дифтонг у слові «*внучи*», — чи це контамінація форм «*внѣччю*» і «*нѣчи*», що подекуди на Чернігівщині вживається в тому самому значінні, чи в даному говорі це просто білоруський вплив, про що свідчать і інші факти того-ж запису (про поширення в білоруських говорах дифтонгічної вимови у відкритих складах див. Е. О. Карекій. Бѣлорусы. Т. II, в. 1. Варшава, 1908, ст. 129-130)? — відповісти на це з певністю неможна. — Численні приклади з *оу* і *у* замість ненаголошеного *о* в відкритому складі слова знаходимо в записах В. Кравченка з Овруцького повіту («Труды О-ва изсл. Вольны», т. т. V і XII): *поудворье*, на двоури, *тоуе*. *чоботи*, *хусткоую*, *стоула*, *свус* *серце*, *пугл'еди*, *тубьс* та багато инш. (с. Снитецца—V, ст. 114-128.— Пор. ще записи з с. Лугинок іб. 129-138, с. Гунич'в—XII, 98-101, с. Ситовки—XII, 281-284 та инш.). Покинувши ті сумніви, що викликає непослідовність і несистематичність в уживанні цих знаків, а також однакове позначення і рефлекса *о* в тих-же записах (*тоульки*, *жоунка*, *поуп*), все-ж таки думаю, що в цьому з'явищі маємо білоруський вплив і що це та сама заміна *о* звуками *у*, про яку говорить і Карський (іб. 117-118, а також почасти 113-114), бо на аналогічне білоруське з'явище вона найбільше скидається, а не на південно-українське «*укання*» — пор. і те, що в суміжному з півдня Житомирському повіті, цього, очевидно, немає, принаймні так можна думати на підставі тих-же матеріалів В. Кравченка. — Від згаданої зміни звука *о* в *у* у відкритих складах слід відрізнявати вимову пенаголошеного *о* як вузького, наближеного до *у* — *о^у* — в складах закритих, хоч вказівка проф. Є. Тимченка на це з'явище в говірці м. Борзни (Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві, т. I, К. 1908, ст. 85: *жо^унок*, *Черп^уго^ув*) — одинична. Загалом на Борзенщині цього з'явища нема — кажу на підставі тих даних, що маю з сс. Комарівки Смоляжа в півн. частині і с.с. Рожнівки, Максимовки в півд. частині цього повіту. Пор. і в записах самого-ж проф. Тимченка: *пойду*, *дзвоніця*, *окно*. Про аналогічне з'явище в Ломаській говірці Сідл. губ. див. нижче.

V.

Таким чином уже з попереднього мого викладу визначилися ті головні діалектичні групи, на які, з генетичного виходячи погляду, можна поділити українську мовну територію. Це з одного боку північні українські говори, а з другого — південні. Останні і собі діляться на дві великі підгрупи — говори південно-східні або степові і говори південно-західні. Південно-західні, як і поліські говори, ми характеризували як говори старожитні, а в південно-східніх впізнали діалектичну групу пізнішої формації. На поділ на дрібніші діалектичні групи, як і на докладніші характеристики їх, я спинятися не буду. І не тільки тому, що нема ще систематично-призбіраного і рясного діалектологічного матеріалу, супроти того, який був і в попередніх дослідників, матеріалу, що, з одного боку, давав-би змогу наново переглянути характеристику кожної дрібнішої діалектичної групи, а з другого — докладніше встановити межі географічного поширення хоч-би головніших діалектичних рис. Не роблю цього ще й тому, що в поділ на дрібніші діалектичні групи власне нема того хитання, тієї страшної суперечности, яку довелося сконстатувати нам в поглядах на основний діалектологічний поділ. Ми бачимо, що, починаючи від Михальчука, межі дрібних діалектичних груп, як і самі групи, встановлюються більш-менш ті самі. Відмінюються тільки деякі деталі, і те в значній мірі на підставі тих-же даних, що дає Михальчук. Так, Михальчук, розбиваючи всю українську мовну територію на три головні наріччя — українське, поліське і червоно-руське, намічав у кожному по декілька дрібніших діалектичних груп. Поділ цей він робив у напрямку з півночі на південь з одного боку і з заходу на схід — з другого. Що до першого напрямку, то пізніші дослідники (Соболевський, Зілинський) зробили з його тільки той справедливий висновок, що напр. поліські українські говори значною мірою становлять говори перехідні від білоруських до поліських українських, з одного боку, і від поліських до південних — з другого. Підстави для цього давав і сам Михальчук, назвавши свої північні українські говори (тоб-то північні говори південної групи) «польсько-українськими». Тому-то ці говори в пізніших діалектологічних класифікаціях здебільшого об'єднувано з поліськими або розбивано поміж ними і південними говорами. Але що до поділу в напрямку з заходу на схід, то ми пізнаємо Михальчукові піднаріччя і в дальших дослідників. Не так виразно помітно це на північній групі. Соболевський не здобувається тут на якийсь синтез і переглядає діалектологічні дані про північні говори по губерніях. Зілинський висловлюється не зовсім ясно. З його слів не видно, чи відрізняє він підляські говори від західно-поліських і чи відповідають таким чином Михальчуковим підляському, середньо-поліському і

сіверсько-поліському піднаріччям підляські, західньо-поліські і східньо-поліські говори Зілинського ¹⁾. Але ці-ж групи з поділом супроти Зілинського західньо-поліських говорів на західньо- і середньо-поліські знаходимо і в «Очеркѣ» Дурново — Соколова — Ушакова. Отже у них виходить чотири підгрупи північних говорів, і це навіть ближче відповідає знов таки Михальчуковому поділові, коли взяти до уваги, що до північної групи залучено і пинсько-волинське різноріччя останнього ²⁾. Піднаріччя червоно-руського наріччя Михальчукового — подільсько-холмське, галицьке або наддністрянське і карпатське або гірське пізнаємо в західньо-волинському і в подільському говорах Соболевського, що так саме мають перехідний характер до «собственно-галицького» наріччя, що теж відповідає більш-менш такому-ж Михальчуковому. Тільки карпатське піднаріччя Михальчукове не збереглося в Соболевського, а, як уже згадано було передніше, поділене було поміж північними і галицькими в тіснішому розумінні говорами. Подібну-ж картину знаходимо і в Зілинського, при чому він зберіг навіть цілість карпатського піднаріччя, але залічив його до північно-західньої групи. Нічого значно відмінного не бачимо і в «Очеркѣ русск. діал» Дурново — Соколова — Ушакова. Що до «українського» піднаріччя Михальчукового (тоб-то південно-українського), то воно найбільше зазнало змін в тому розумінні, що пізніші діалектологічні класифікації відняли від нього майже цілком «украинско-польское» піднаріччя ³⁾ і відкинули поділ на «средне-» і «южно-украинское», піднаріччя, але західнім їх частинам — «волынско-украинскому» і «побережско-подольскому» піднаріччям Михальчуковим признали право на значіння окремого піднаріччя (Зілинський, Дурново — Соколов — Ушаков), почасти і за їм визнаючи перехідний характер (Зілинський, Шахматов), що в значній мірі залежало від основного діалектологічного поділу. Зокрема що до східніх говорів південно-українського наріччя, то надто з часів Соболевського набула сили думка про надзвичайну однаковість всіх цих говорів на всьому величезному просторі від Поділля до Дону і Кубані. Можливо, принаймні що до головних фонетичних рис, що ця думка цілком слухна, але страшенна нерозробленість української діалектології тут особливо відчу-

¹⁾ Пор. „В північно-українських говорах вирізняються ся помітно підляські і західньо-поліські говори від східньо-поліських по лівім боці Дніпра, себ-то чернігівських і т. д.“ (ор. сіт. 366). Автори „Очерка русской диалектологии“ зрозуміли ці слова так, що Зілинський ділить усі північні говори на дві групи — див. примітку 231, ст. 113.

²⁾ Отже цілком несправедлива та увага, що до „сложности и запутанности“ Михальчукового поділу, яку вміщено в примітці 196, ст. 104, а надто з оглядом на ту величезну залежність, що виявляє і цей „Очерк“ від праці Михальчукової.

³⁾ Окрім „Очерка“ Моск. Діал. Ком-ії, що всі перехідні говори на північній основі залічив до південних — див. про це вище.

вається, а тому питання про можливі діалектично відмінні групи на цій території доводиться залишити відкритим.

Інших спроб детальніше розмежувати українську територію в діалектологічному розумінні, окрім названих, ми не маємо. А тому мені здається, що можна прийняти для південно-західніх говорів ті дрібніші діалектичні групи, котрі поки що найдокладніше встановляє Зілинський, розуміється, з тим застереженням, що до цієї-ж, а не до північної, групи треба залічити всі карпатсько-угорські говори. Отже в межах південно-західньої групи можна відрізнити говори: карпатсько-угорсько-надсянські, наддністрянські (галицько-буковинсько-подільські) і галицько-холмсько-волинські (по верхів'ях Буга). Наддністрянські знов таки можна поділити на галицькі і на буковинсько-подільські¹⁾. — Що до північних українських говорів, то критерії, які я виставив, дозволяють, здається мені, зробити ту поправку в дотеперішніх спробах діалектологічної класифікації, щоб не відмежовувати підляських, як осібної діалектичної підгрупи, від західніх поліських (тим більше від поліських у цілому) Принципіальної відмінності поміж ними нема: при основних характеристичних для поліської фонетики рисах (закон відрізнення наголошених і ненаголошених складів у минулому) вони, як і західньо-поліські, мають дуже багато спільного з південно-західніми говорами в морфології (окреме вживання *ся*; *-ови*; inf. *-ти*, а після задньо-язикових *-вчи*, *-гчи*, короткі форми особових заіменників, форми з *-сьмо*, *-сьте*, та инш., а почасти і в фонетиці: місцями ненаголошені *о*, *е=у*, *и*; *и=и^е* та инш.). Таким чином усі північні говори можна поділити на три головні групи: східню (лівобережні), посередню (правобережні від Дніпра до р. Горині) і західні (західня частина північної Волині і Підляшшя)²⁾.

¹⁾ Пор. такі форми як *просю*, *пустю*, *радію*, *гбни*, *прбси* з sing., тенденцію до диспалаталізації *ц* і *с*, залишки м'якого *р*, префікс *ві-*(=*ви-*) та инш., що в своїй сукупності характеризують тільки подільські, бесарабські та буковинські говори.

²⁾ Тут-же зауважу, що критерії, які виставляє Камінський для діалектологічного поділу Волинського Поліся на східне і західне (ор. сіт. Изв. Отд. рус. яз. и сл. XVI, кн. 4: 92-93 і XIX, кн. 2: 86-88) і які зводяться кінцець-кінцем до білоруського впливу, лабіялізації звуків (бук = бик), що теж становить білоруську рису, і виразнішої артикуляції дифтонгів у східних говорах супроти західніх, не характеристичні для діалектологічного розмежування Поліся тому, що вони (з винятком широкого відтінку звука *і* у західніх говорах) більше говорять про відмінність північних (перехідних до білоруських) говорів від південних говорів цієї-ж групи (здебільшого перехідних до південних українських говорів). Географічне розпросторення цих рис на Волині більше в напрямку із сходу на захід залежить, мабуть, від того, що діалектичні межі (українсько-білоруська, як і поміж північними і південними українськими говорами) мають тут загалом напрям від південного сходу на північний захід. Це знов таки залежить, мабуть, від того, що північна українська людність з давніх давен своїми осадами найдалше

Сумнів викликають іще забужні говори Сідлецької губернії; напр. Ломаська говірка ¹⁾. Як на них дивитися? Чи вбачати в них окрему четверту групу, а чи віднести до західніх говорів північної групи. Я довго вагався навіть, чи не слід уважати їх і справді за архаїчні говори південно-західньої групи, пор. такі з'явища як рефлексія ненаголошеного *ъ* як *і*, а *о* здебільшого як *у* в Ломаському говорі ²⁾. Нечисленність цих говорів, що займають тільки західню узграничну з польськими говорами смугу північної української території, дає підстави думати, що в деяких з'явищах можна вбачати вплив чужомовної (польської) території і тим пояснити, напр. відізнєння *ы* від *і* і навіть довше супроти інших північних говорів зберігання довгости голосних незалежно від наголосу, хоч у цьому можна було б убачати і давній вплив південної групи. Бо загалом доводиться констатувати, що в Сідлецькій губернії і на Холмщині маємо страшенне поплутання діалектичних рис, характеристичних для північних говорів з одного боку і для південно-західніх — з другого. З приводу цього Михальчук зауважує, що «на протяженні всей території Южно-Русскаго племени мы не встрѣчаемъ теперь ни одного уголка, въ которомъ-бы господствовало такое вавилонское смѣшеніе особенностей всѣхъ нарѣчій и говоровъ этого племени, какое попадаетъ именно въ этой мѣстности; не преувеличивая, можно сказать, что тамъ почти каждая деревня поражаетъ наблюдателя какими-либо неожиданными особенностями въ языкѣ. Изъ этой путаницы я ствуетъ только одно, что чѣмъ южнѣе, тѣмъ въ говорѣ Подляшанъ чаще встрѣчаются отбѣги Украин-

заходила на південь Дніпровим побережжям. Пор. що відповідно до цього на Лівобережжі діалектичні межі тягнуться наввіки з південного заходу на північний схід: південна межа поліських говорів — р. Сула (див. вище), більш-менш паралельно їй р. Десна, як межа білоруських впливів, що тільки місцями, але не глибоко, переходять і на лівий її берег, і, нарешті, сама білоруська мовна територія, що в Дніпровому поріччі тупим клином в українську вганяється. Отже те саме, але в іншому напрямку (з півд. сходу на півн. захід) повторяється й на Правобережжі (див. на карту). — Вертаючися до поділу Камінського, скажу, що взагалі проти виділення західньо-поліської групи сказати, розуміється, нічого не можна. Я навіть висловився б за ближчу схожість східніх (лівобережних) і посередніх поліських говорів, бо окрім твердого закінчення *-т* в формах дієслів (навіть в інфінітиві) в останніх говорах, не бачу інших значних відмін поміж чернігівськими і північними київськими, східніми волинськими та минськими говорами.

¹⁾ Див. И. В. Бессараба. „Матеріали для етнографіи Сѣдлецкой губерніи“. — Сборн. Отд. русск. яз. и слов., т. LXXV, № 7. Спб. 1903.

²⁾ Напр. гуркій, Рудво, пуйги — ст. 2, кулокъ, снупокъ, кунецъ — ст. 8, звуница 13, ластувка 141, батькувщина, дієдувщина 147, ягудочокъ 245 та багато інших, хоч загалом всяке ненаголошене *о*, видимо, не заміняється на *у*. Проте багато і таких прикладів: пучовнѣч 14, окно, камєнь 17, оконьце 13, Хвездоръ 16, яворъ 144, ольшина (але уольха) 14 і инш.

скаго нарѣчя, чѣмъ сѣвернѣе — Полѣшскаго, а на юго-западѣ — Русинскаго» (Нарѣчя... 463). — Пор. ще ст. 458 1).

Може й справді цей факт залежить від історії залюднення цієї Підляської України, що належала спочатку Київській, а потім Галицько-Волинській державі. Можливо, що вже з самого початку Підляшшя, Холмщина і загалом західне Полісся колонізоване було різними етнічними елементами. Пор. між иншим у М. Грушевського згадку про те, що напр. Берестейська волость здавна, ще в XI-XII в.в., вагалася поміж Києвом і Володимиром і взагалі не була міцно зв'язана з рештою Волині. Грушевський припускає,

1) А в тім можна думати, що в цій характеристиці нестійність діалектичного типу, забужних говорів трохи перебільшена. Бо вже й із тих спроб діалектологічної характеристики Холмщини та Підляшшя, які дають давніші дослідники, визначаються більш-менш однотайно головні діалектичні типи на цій території. Так свящ. С. Желеховський („Замѣтки о русскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ.“ — Рус. Фил. Вѣст. XI—1884 р., ст. 255) зазначав, що на узграниччї з Люблинською губ. людність говорить тим самим говором, що і в останній, тоб-то „волинско-галицькимъ“. Решту українських говорів Сідлецької губ. ділить він на поліські (головним чином Володавський пов.) і говори в п.п. Радинському, Більському і Константинівському (істотна їх відзнака—відрізнявання *ы* від *і*). До останньої групи належить і згадувана вже Ломазька говірка. Цілоком таке-ж угруповання дає й А. Григорьев („О малорусскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ.“ — „Древности“. Труды Слав. Комиссиі Имп. Моск. Арх. О-ва, т. III, Москва, 1902, ст. 35-36). Підпирає цей поділ на Холмський або Люблинський і Сідлецький або Підляський говори і В. Шимачовський („Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси“, Варшава, 1897, ст. 104-105), так саме зазначаючи, що говори Володавського і Більського повітів Сідл. губ. належать до першого типу. З другого боку вже Шимачовський зауважив, що єдина підстава відрізнявати сідлецькі говори від люблинських—це дифтонги, яких немає в люблинських говорах. З тієї-ж, розуміється, причини і Соболевський залічує сідлецькі говори до північних, а люблинські до південних (Оч. рус. діал. III, ст. 34-37, 45-47). Навпаки, И. Бессараба каже, що „народная рѣчь полѣшскаго характера является преобладающей въ русскихъ уѣздахъ Люблинской и Сѣдлецкой губ.“ (ор. сіт. 291). Досліди Зілинського, гадаю, дають підстави з більшою певністю думати, що й тут тягнеться широка полоса монофтонгічних перехідних (від північних до південних) говорів і що до цієї полоси належить більша частина говорів Любл. губ. — пор. що люблинські говори теж виказують рефлeksi старих *o*, *e*, *ъ*, що не доходять до *i* (ор. сіт. 364). А тому думаю, що територія південних говорів на Холмщині на карті Михальчуків теж збільшена коштом згаданих перехідних говорів і що чисті південно-західні говори на Холмщині знайдуться хіба що в Грубешівському, Томашівському і Вілгорайському повітах. Пор. ту-ж саму помилку і в „Оч. рус. діал.“ Дурново-Соколова-Ушакова, ст. 105, прим. 197; в с. Раколупах на південь від Холма вимовляють: окно, быда, мышокъ, стена (Михальчук. „Нарѣчя...“ 554), а тому хібно автори „Очерка“ залічують цю говірку до південних, але в с. Рахані Томашівск. пов.: вівця, вікно, біда, мішокъ, хлівъ, скіна (ib. 555). Пор. ще цитату, яку наводить Соболевський (ор. сіт. 45-46): „Въ Люблинской губ., и особенно въ Грубешовскомъ уѣздѣ, народный языкъ соотвѣтствуетъ языку юго-западныхъ (т. е. южно-малорусскихъ) уѣздовъ Волины“ (Батюшковъ. Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ. Вып. 8. Холмская Русь, Спб. 1885, ст. 494).

що це могло залежати не тільки від політичних, але й від етнографічних причин (Іст. Укр.-Руси, т. I³, Київ, 1913, ст. 209-210; — пор. ще ст. 219-220). На це звертає увагу і Шахматов (Ж. М. Н. Пр. 1899, IV, ст. 342). — Див. ще Бессараба. Мат. для этн. Сбдл. губ. 198.

VI.

В цій своїй статті я не можу поставити собі ще й завдання на підставі сьогочасних діалектичних відносин докладно розв'язати питання давньої української етнографії, хоч вони безумовно дають для цього деякі дані і де-в-чому доповнили-б і виправили-б аналогічну спробу Михальчука. Це питання могло-б стати темою окремої розвідки. Тут-же я маю на увазі тільки сьогочасні діалектологічні дані, оскільки вони дають змогу встановити діалектологічний поділ української мовної території на підставі генетичного принципу і, довівши існування двох прадавніх діалектичних відмін, пояснити, як на цьому ґрунті, шляхом дальшої еволюції кожної з них з одного боку і шляхом обоюстороннього поміж ними впливу — з другого, могли постати сьогочасні діалектичні відносини.

Давніші діалектичні групи ми визначили, як і окреслили приблизні їх межі — загальний наш висновок можна висловити так: теперішньому основному діалектологічному поділові на північні і південні українські говори відповідає передвішній поділ на північно-східні і південно-західні говори. Думка це не нова, її висловив ще Михальчук (до цього я ще вернуся, а тут хочу ще тільки додати декілька уваг з приводу сьогочасних діалектичних відносин супроти давніших). Споконвічний поділ української мовної території на північно-східні і південно-західні говори доводиться не тільки тим, що й по цей час на залюдненій здавна українській території видається в вічі ця відмінність, надто коли брати крайні чистіші діалекти ¹⁾. Споконвічна відмінність дово-

¹⁾ Цікаво порівняти з цим ті висновки що до антропологічного типу українського плем'я, до яких прийшов проф. Хв. Вовк на підставі антропологічного дослідження української людности („Антропологическія особенності украинскаго народа“ — „Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, Петр. 1916, ст. 452). Встановляючи, що українці являють собою досить одноставний антропологічний тип, бо відхилення трапляються тільки на окраїнах і пояснюються чужими етнічними впливами, він каже: „Усиливаясь по направлению отъ сѣверо-востока къ юго-западу (курсив мій В. Г.), украинскій типъ является наиболее выраженнымъ въ средней и особенно южной полосѣ Украины“. Далі проф. Вовк встановляє відповідність поміж антропологічними даними і діалектологічною картою К. Михальчука. Мені здається, що відзначений у наведених допіру словах напромак антропологічної відмінности дає змогу встановити ще тісний зв'язок поміж згаданими висновками проф. Вовка і тими діалектологічними даними, що бути їх синтезом для сьогочасного моменту ставить собі завданням оця стаття.

диться ще й тим, що тільки на території посередній поміж цими двома групами протягом віків витворилися говори перехідного типу. З такими говорами на Холмщині і Підляшшю ми вже стрічалися; ми вже згадали і про той величезний вплив, що справили південно-західні говори на поліські в західній їх частині.

Тепер ми стоїмо перед фактом, що така-ж полоса перехідних від південно-західних до поліських говорів тягнеться в напрямку від північного заходу на південний схід через Волинь і Київщину. До таких перехідних говорів я зарахував-би не тільки всі говори, що, маючи північну фонетичну основу (відрізнення наголошених і ненаголошених складів), позасвоювали й деякі риси південно-західньої групи фонетичні й морфологічні. До їх-би я зарахував і всі ті говори, що, маючи південну фонетичну основу, позасвоювали й деякі риси північної фонетики і морфології. З цього погляду напр. всі ті південні київські говори, що поряд з применником або префіксом *від* вживають і фонетичної форми його *од* не можна вважати за цілком чисті старожитні південні говори, бо вони свідчать уже про поліський на їх вплив ¹⁾. Цікаво, що й вимова *сти́л, ніч, поді́л* без палаталізації приголосних перед *і* заховалася власне тільки в цих південних говорах безпосередньо суміжних з перехідними поліськими з вимовою *сти́л, ни́ч, поди́л* (пор. що на Лівобережжі цього нема, там безпосередньо межують говори з *сти́л, ни́ж, поди́л* і *сти́л, ні́ж, под'і́л*) ²⁾. Нарешті, в цих говорах на південній фонетичній основі з'являються і риси північні, надто в обсягу морфології: м'яка відміна прикметників (вище ми згадали, що й форми типу *бага́т'і, -м'і́х...* чи не повстали в цих перехідних говорах), північні форми заіменників (зацілили тільки забутки південно-західніх архаїзмів, як от форма знах. відм. жіноч. роду *ню*), закінчення в дієсловах *-ть*, а не *-т*, пізніші форми мин. часу, форма прийдучого часу *ходитьиму*, паралельне вживання форм *ходжу* і *ходю*, інфінітив на *-ть* після голосних при формах на *-ти*. Пор. ще такі дрібниці, як, прикладом, заіменник *кажен*, а не *кожен*, що характеристично саме для Полісся ³⁾. Одно слово, тут на південній Київщині маємо більш-менш те саме поєднання північних і південно-західніх рис з перевагою південної фонетики і північної морфології, що, як

¹⁾ Чергування *сѣд-* (*вид-, від-*) з *од-* в префіксах залежно від наголошености применник *од* становлять характеристичну рису поліських і перехідних говорів. Порі що на Поділлі цей применник і префікс вживається тільки в формі *від, від-*.

²⁾ Зілинський каже, що тверді приголосні перед *і* з *о* трапляються ще в декотрих місцевих говірках пов. Зінківського, Хорольського та Миргородського — оп. сіт. 346.

³⁾ Про вживання форми *кажен, кажний* на Звизгородщині довідався я від акад. С. О. Єфремова.

це слушно відзначив Михальчук, характеризує і південно-східні українські говори, але тут на Правобережжі це поєднання органічніше, бо перш за все, це говори давніші, ніж лівобережні, і, друге, тут вони витворилися повільнішим темпом, як наслідок безпосереднього довгого сусідства двох головних діалектичних груп. Колонізаційний рух ішов мабуть із ближчих географічно містин і не мав того всеукраїнського масштабу, якого набув цей рух пізніше при колонізації Лівобережжя або Степової України. Хоч результати і там і тут були більш-менш однакові в тому розумінні, що на всьому цьому просторі поширились здебільшого спільні риси, але в південних лівобережних говорах, як спостеріг іще Михальчук, «еще и по настоящее время встрѣчается тамъ первоначальное состояніе механическаго смѣшенія составныхъ частей этого новаго говора и попадаются особенности, носяція на себѣ явный отпечатокъ, то Подольщины, Сѣверщины, то Украинщины, то Волинщины» (458). Отже говори південної Київщини не тільки географічно, а і з діалектологічного погляду становлять центральний український діалект, що органічно поєднує риси двох головних діалектичних груп українських — давніх північно-східних і південно-західних говорів. В цьому ми маємо з'явище цілком аналогічне до московських перехідних говорів, що витворились протягом довгого сусідства двох головних діалектичних груп — північної і південної — руського (тоб-то великоруського) народу. Ця аналогія ще раз доводить найбільше право саме цих південних київських говорів на значіння основи літературної української мови, що й фактично сталося в творчості Т. Шевченка, Нечуя-Левицького та инш. На питання — чому тільки тут на Наддніпрянщині можна сконстатувати обопільний вплив двох головних діалектичних груп українських одної на одну і повстання перехідних говорів і на поліський і на південно-західній основі і чому нема цього далі на північний захід, де, здається, загалом всі перехідні говори постали на поліській основі? — треба, очевидно, шукати пояснення в причинах історичних. На Волині і Підляшшю всі рухи людности української за давніших часів мають напрямок з півдня на північ — від моря і степу на Полісся. Коли за пізніших часів почався протилежний рух, то він тяг не на південний захід, що і сам був густо залюднений і мав потребу поширювати свою територію шляхом нової колонізації, а далі на південний схід — до степових просторів. Тим-то характер перехідних говорів на північному заході инший, вплив тут односторонній, бо його зазнавали тільки північні говори. На південному сході умови були инші, а залежно від цього і результати инші. Говірки, які вище я назвав центральними, я вважаю, таким чином, за перехідні від південно-західних до північно-східних, а не від схід-

ніх південних до західніх південних. Проти останньої думки висловлююся рішучо тому, що південно-східні говори сами становлять результат аналогічного процесу, тоб-то сами до певної міри «мішані», тому, що вони найновішої формації і хронологічно пізніші від «перехідних» правобережних говорів. Набути-ж такого перехідного характеру за пізніших часів, правобережні наддніпрянські говори не могли, бо до кінця XVIII в. вони й політично були відмежовані від Лівобережжя¹⁾. Та і взагалі переносити пізніші географічні відносини на давніші діалектичні, безумовно, неможна.

Таким чином на підставі поданих вище фактів і міркувань можна зробити такі висновки що до генези теперішніх українських діалектів: 1. З-поміж численних сьогочасних українських говорів ясно вирізняються дві групи говорів — північна і південно-західня, котрі ми назвали вище старожитними або архаїчними, в тому розумінні, що вони більш-менш чисто заховують кожна свій дуже давній діалектичний тип. Із діалектів північних найчистіше заховують свій давній діалектичний тип говори східні (чернігівські) і посередні (київські і східні волинські). 2. На узграниччі поміж цими двома великими діалектичними групами, а почасти і шляхом спільної колонізації нових земель, витворився з давніх давен цілий ряд перехідних говорів, при чому на північному заході ці мішаного типу говори постали тільки на північній основі, що може свідчити за іміграцію південно-західних етнічних груп на територію північної групи в західній її частині. На південно-східньому-ж узграниччі поміж старожитними українськими діалектичними групами такі перехідні говори витворились і на північній і на південно-західній фонетичній основі — отже вплив тут був обопільний. Можна думати, що це узграниччя було колонізоване спільними силами найближчих територіяльно південно-західніх і північних українців. 3. Нарешті, говори південно-східньої України — з'явище пізньої формації. Територію цю колонізовано за пізніших часів — протягом XVI—XVIII ст. Колонізаційний рух ішов переважно з заходу, бо фонетична основа в усіх цих говорах та сама, що і в південно-західніх говорах; виняток становлять тільки перехідні від північних до південно-східніх говорів на Лівобережжі, що всі постали на північній основі.

¹⁾ Пам'ять про цю політичну роздільність Правобережжя і Лівобережжя і до цього часу не зникла поміж колишніми узграниччанами. Так на півдні Переяславського повіту, почувши від однієї жінки (Мотри Чернишевої з с. Хоцьок) слово „полщаки“ і запитавшись про значіння його, я довідався, що так у їх селі зовуть задніпрянців-правобережців. З останніх сміються і за вживання слів „але“, „допіру“ та інших переважно лексичних особливостей.

Встановлюючи безпосередній зв'язок поміж цими висновками з сьогочасних діалектичних відносин і даними історичної географії, можна сказати, що сьогочасний поділ української мовної території на головні діалекти, дійсно, більш-менш відповідає поділові на племінні групи давнього східного слов'янства на українській території. До північно-східної групи належали сіверяне, поляне, деревляне і дуліби (вони-ж волиняне і бужане), до південно-західної — тиверці, уличі і хорвати (як що було таке плем'я — пор. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. I³, ст. 210-213; Середонинъ. Русская историческая географія, Петр. 1916 ст. 149-150 і дальші).

З північних племен найчистіше заховалися, як діалектичний тип, сіверяни (північне українське Лівобережжя) і деревляни (північна Київщина і північно-східна Волинь), дулібів — волинян — бужан можна бачити в теперішніх північних українцях західної Волині, Пинщини, Городненщини, Підляшшя і Холмщини без південної її частини, тоб-то їм відповідають західні поліські і підляські говори. Можливо, що з найдавнішої ще доби це плем'я було в ближчих супроти інших північних племен відносинах до племен південно-західних. Полянський діалект дав основу для перехідних говорів середньої Київщини і ввійшов, як складовий елемент, в говори південної Київщини. Що до південно-західної групи, то розмежувати, що тут відповідає тиверцям і що уличам, дуже трудно — пор. взагалі думку про те, що тиверці і уличі одно плем'я, що тиверці тільки місцева назва частини уличів, як племінної групи (Середонин 126-127 і дальші). В усякому разі теперішніх діалектичних відносин неможна цілком переносити в те давнє минуле. Тоді вони могли бути зовсім інші. Те саме можна сказати і про хорватів: як що було таке плем'я, то безумовно, що воно стояло в найближчому спорідненню з тиверцями і уличами. Докладніше спинятися на цьому я не буду.

VII.

Висновки, які я допіру подав, не оригінальні. Аналогічні в великій мірі думки висловлювали вже й інші (Михальчук, Шахматов), і я не можу цього не відзначити. Михальчукові належить та честь, що він перший висловив думку про споконвічний поділ південно-руського плем'я на дві головні групи — південно-західну і північно-східну („Открытое письмо къ А. Н. Пыпину“, Київ, 1909, ст. 46 і 64-65. Датовано цей лист червнем 1886 р.). Цю думку Шахматов уважає „цѣннѣйшимъ обобщеніемъ въ области изученія малорусскаго языка и вмѣстѣ съ тѣмъ единственно научнымъ разрѣшеніемъ тѣхъ недоумѣній, которыя навели М. П. Погодина и его послѣдователей на теорію о не-малорусскої народности полянъ“, („Памяти К. П. Михаль-

чука“ — Украинская Жизнь, 1914, IV, 10).¹⁾ Проте дати широкого синтетичного погляду на розвиток українських діалектів Михальчукові не пощастило. Він торкається цього питання побіжно — у-перше в „Открытомъ письмѣ къ Пышину“, у друге в статті-рецензії „Къ южно-рус. діалектологіи“. Київъ, 1893. В останній праці, приймаючи поправку Соболевського що до основного діалектологічного поділу української території на дві головні групи, а не три, як це він зробив в першій своїй праці, Михальчук визнає „что въ пользу такого дѣленія его имѣются достаточныя основанія какъ въ характерѣ существенныхъ отличій, обнаруживаемыхъ говорами того и другого поднарѣчя, такъ и въ исторіи образования этихъ отличій. Зародыши послѣднихъ, повидимому, очень древніе и обусловливались, очевидно, первоначальнымъ дѣленіемъ южнорусскаго племени, въ этнографическомъ отношеніи, на двѣ главныя отрасли: сѣверо-восточную и юго-западную“ (ст. 7). І далі: „Есть основаніе думать, что современная собственно „украинская“ разновидность галицко-украинскаго („южно-малорусскаго“) поднарѣчя, — позднѣйшаго происхожденія. Она несомнѣнно образовалась на почвѣ древней полянско-древлянскоі рѣчи подъ продолжительнымъ вліяніемъ на нее (начиная вѣроятно съ XIII—XIV ст.) рѣчи Волянянъ и Подолянъ, а, можетъ быть, отчасти также и Галичанъ. Такимъ образомъ современное „полѣшское“ или „сѣверно-малорусское“ поднарѣчье является лишь незначительнымъ осколкомъ прежней обширной отрасли южнорусскаго рѣчи сѣверо-восточнаго (полянско-древлянскаго) типа, успѣвшимъ уцѣлѣть отъ ассимилирующаго напора на нее юго-западноі отрасли, благодаря, можетъ быть, своему изолированному положенію въ глуши лѣсовъ и болотъ. Но въ древности южно-русская рѣчь этого типа, безъ сомнѣнія, охватывала собою всю область южнаго теченія Днѣпра (отъ Припети и Подесенья) и его притоковъ, — сплошь занятую уже нынѣ (въ югу отъ долинъ Тетерева и Остра) украинскою разновидностію галицко-украинскаго поднарѣчя, у которой, однако, и до сихъ поръ еще осталась подкладка прежняго морфологическаго строя, сближающая ее въ этомъ отношеніи съ современнымъ сѣверно-малорусскимъ поднарѣчіемъ и отличающая отъ галицкоі разновидности“ (ст. 8).

¹⁾ Відбудовуючи процес повстання руських мов і народностей, Шахматов цілком виходить із згаданої думки Михальчука („Къ вопросу объ обр. рус. нарѣчій и рус. народн.“; „Введеніе въ курс исторіи рус. яз.“ Петр. 1916; „Кр. оч. ист. малорус. яз.“ та инш.). Саме південній групі південно-руського плем'я признає він активну роль в утворенні української народності і в фонетичній еволюції української мови: від них в українській фонетиці зайшли такі зміни, як монофтонізація дифтонгів (монофтонг *i*), отвердіння приголосних перед *i* та *e*, збіг *ы* з *i* в одному звукові та инш. (див, напр., Введеніе въ курсъ ист. рус. яз. 104).

Рівняючи ці думки до висловлених раніше в „Открытомъ письмѣ въ Пыпину“, легко побачити, що Михальчукъ, прийнявши поправку Соболевського, фактично допустився деякої суперечности з самим собою і з переднішими своїми поглядами. Це примусило його мовчки обійти питання про угорські говори, які Соболевський почасти зарахував до північної групи, бо було-б незрозуміло, як можна поєднати цю останню класифікацію з поглядом про сповонвічний поділ української території на південно-західню і північно-східню групи. Погляду, висловленому в „Открытомъ письмѣ къ Пыпину“, класифікація Соболевського в усякому разі суперечить. В своїх поглядах висловлених в „Письмѣ“ Михальчук, на мою думку, найближче супроти всіх дотеперішніх дослідників підійшов до вирішення питання про діалектологічну класифікацію українських говорів і про повстання сьогочасних діалектичних відносин. Він помиляється тільки в тому, що для сучасного моменту приймає дві головні галузі півд.-руського плем'я — західню або червоно-руську і східню або полісько-українську¹⁾. Правильно-ж характеризуючи „украинское“ наріччя як „вторичную формацію“, що постала з елементів обох давніших груп „преимущественно изъ *волинско-подольскихъ* (юго-западной группы), въ связи съ елементами *полянско-стверяжскими* (сѣверо-восточной группы)“, Михальчук помиляється в тому, що ця „вторичная формація“ постала на ґрунті північно-східньому, як про це він ясніше висловлюється в своїй рецензії (див. наведений допіру уривок з ст. 8).

Найбільша-ж помилка Михальчукова була безумовно в тому, що він зложив занадто високу ціну праці Соболевського „Малорусское нарѣчіе“ (Очеркъ русской діалектології, ч. III). Вона безумовно була того неварта. Хоч вона й подавала, справді, дуже докладно повизбїрувані матеріали, скористувавши силу давніших виданнів, але подавала без жадної навіть найменшої критики. А джерела, з яких матеріали було взято, вимагали дуже критичного до себе відношення, бо ми знаємо оскільки недосконалі звичайно бували всі ті давніші етнографічні записи. Соболевський абсолютно не від-

¹⁾ Здається, що до певної міри від поглядів Михальчукових цієї доби залежав і Кримський, встановлюючи свій основний поділ на західню і східню групи і так саме кладучи в основу переважно морфологічні ознаки — пор., що й Михальчук звертає увагу на той факт, що „что же касается фонетики, то та и другая отрасль подраздѣляется на нарѣчія, имѣющія въ основныхъ чертахъ почти тождественныя звуковыя особенности: *подольско-подпнстрянскія* нарѣчія (западной отрасли) весьма близки къ *волинско-побережско-украинскимъ* (восточной отрасли), а *карпатскія* и *закарпатскія* нарѣчія (зап. отрасли) приближаются болѣе къ *подлянско-полншскимъ* нарѣчїямъ (вост. отрасли)“ („Откр. письмо“ 46, прим.), але не надає йому значіння при встановленні тісніших генетичних зв'язків поміж українськими діалектами.

різняв, що в цьому записові було справді діалектизмом, а що свідчило тільки про вплив літературної мови самого записувача на його запис або й просто про орфографічну передачу тексту. Тим-то, напр., майже нема північного говора, де-б поряд з діфтонгічними рефlekсами *o* не було і монофтонга *y* і навіть *i* (дуже часто і без наголосу). Єдиною заслугою Соболевського було те, що він об'єднав південні українські говори з галицькими в одну групу, чого не зробив Михальчук, але-ж, зарахувавши угорські говори частинно до північних, він звів ні на що позитивне значіння своєї праці, бо дав привід до абсолютно неправдивого розуміння генетичних відносин поміж українськими діалектами, як і самого характеру цих діалектів. Михальчук-же своїм авторитетом, поправку Соболевського що до південних говорів прийнявши, а питання про відносини поміж поліськими і угорськими замовчавши, санкціонував помилку Соболевського.

На працях Михальчука і Соболевського збудовано у Шахматова процес повстання української мови і народности в статті „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“, а ця стаття, як і названі попередю праці, справила величезний вплив на „Пробу упорядкованія українських говорів“ Ів. Зілинського. Остання праця цілком від їх залежить і в висновках своїх що до відношення українських діалектів поміж собою сливе нічого не має такого, що-б не виходило із того розуміння генетичних поміж ними зв'язків, яке дає Шахматов, комбінуючи дані Михальчука і Соболевського (пор. Ж. М. Н. Пр. 1899, IV, ст. ст. 328, 344, 369-370). Поспитаюся це довести. Шахматов цілком спирається на Соболевського, об'єднуючи в одну групу північні і угорські українські говори. Поширюючи-ж слідом за Михальчуком територію південно-українського наріччя супроти того, яку воно фактично займає, він мусить визнати, що тепер вона не суцільна, а розірвана: відірвані від інших говорів північної групи угорські говори і розірвані говори Підляшшя і Полісся говорами Пинчуків, в яких Шахматов, як і Михальчук, убачає цілий ряд південних рис. Таке географічне відношення постало пізніше, як наслідок колишнього руху південних племен — тиверців і волинян — на територію північних. Хорвати заховали риси свого давнього діалекту тільки на заході в Угорській Русі, а дуліби, відійшовши перед тиском південного плем'я волинян на північ, помішалися з племенами середньо-руської групи. Уявляючи собі так повстання сьогочасних діалектичних відносин і виходячи з колишньої єдності північної і карпатсько-угорської груп, Шахматов, розуміється, мусив прийти до висновку, що червоно-руські говори своєю фонетикою в значній мірі належать до північно-українського наріччя: пор., ваприклад, тверде *p*, тверде *m* в 3-ій особі обох

чисел, більше наближення *и* (з *і* та *ы*) до *ы* ніж у південно-українському та инш. Рівняючи говори цієї західньої групи південно-українського наріччя до південно-східніх тієї-ж групи, Шахматов відзначає: „Между тѣмъ какъ юго-восточная группа почти не содержитъ говоровъ со смѣшанными южно-малорусскими и сѣверно-малорусскими особенностями, въ западной группѣ нельзя указать ни одного говора, который былъ бы свободенъ отъ сѣверно-малорусскаго вліянія“ (373). Таку характеристику цих говорів мало не слово за словом повторяє, як ми бачили вище, і Зілинський. Далі, признавши південно-східнім говорам найбільшу чистоту діалектичного типу (374) (бо на західніх позначився вплив північних говорів), Шахматов мусив визнати їх за дуже давні говори. Цим самим відкинуто було думку Михальчука, що це говори пізнішої формації¹⁾, і явилася змога сьогочасні діалектичні відносини цілком перенести на давнє минуле, звичайно в иншому географічному розпросторенні. За давнішої доби теперішні південно-східні говори займали південь української території на Правобережжі (Побережжя поміж Богом і Дністром, як і в Михальчука), північні і карпатсько-угорські — північ, а західні і північно-східні (тоб-то перехідні лівобережні) займали проміжну поміж першими двома групами територію (див. Ж. М. Н. Пр. 327 — 328, 374 — 377). Таке-ж ігнорування принципу, названого в мене вище принципом діалектичної старожитности, бачимо і в праці Ів. Зілинського. Переводячи діалектологічну класифікацію теперішніх говорів, він абсолютно не згадує про історію повстання українських діалектів, так неначе аналогічні до сьогочасних відносини тривають з давніх давен. В цьому пункті всі пізніші класифікації зробили крок назад супроти Михальчука, і спричинився до цього кінець-кінцем Соболевський. Він занадто звужив принципи діалектологічної класифікації і тим самим ввіс плутанину і в розуміння сьогочасних діалектичних відносин і в розуміння того процесу, що їх витворив.

Ті висновки, які подав я передніше, давню відмінність в квантитативних відношеннях поміж північними і південними українськими говорами за голов-

¹⁾ Хоч треба сказати, що привід до цього міг дати і сам Михальчук, бо і в нього що до цього легко спостерегти деяке хитання або невизначеність погляду. З одного боку своє „украинское нарѣчіе“ він уважає за пізнішу або „вторичную“ формацію (пор. „Нарѣчія“ 458 і ясніше в „Откр. письмѣ“ 46 прим., а також „Къ южно-рус. діал.“ 8.) З другого боку він припускає, що „тѣмъ не менѣе въ особенностяхъ всѣхъ этихъ мѣстностей рѣзко отпечатлѣлись одни общіе основныя признаки повидимому древнѣйшаго происхожденія, своеобразно характеризующіе южную отрасль украинскаго нарѣчія“ (ст. 458) (ідеться про форми *водю*, *платю*, *носю*, та инш.), а в „Откр. письмѣ“ (47) гадає, що початки цього наріччя сягають до дуже давньої, видимо, доби — що найменше до XII—XIII століття. В статті-ж „Къ южно-рус. діал.“, як видно з наведеної вище цитати, говориться уже про XIII—XIV в.

ний критерій узявши і діалектичну старожитність на увазі маючи, кінець-кінцем дають мало оригінального і в поділі української території на діалектичні групи і надто в установленні діалектичних меж. Але мені здається, що вони дають змогу зробити деякі поправки до передніших спроб діалектологічної класифікації, усувають деякі неясності в розумінні сьогочасних діалектичних відносин, найбільше-ж дають змогу на підставі їх відбудувати самий процес повстання українських діалектів.

Те нове, що дають вони змогу з безсумнівною встановити, зводиться до таких пунктів.

1. Північна група (поліські і підляські говори) становить одну діалектичну цілість, об'єднану комплексом аналогічних фонетичних з'явищ, що розвилися на ґрунті давнього принципу відрізнення наголошених і ненаголошених складів у цих говорах. Давніше територія цієї діалектичної групи була ширша, сягаючи далі на південь і на Лівобережжі і на Правобережжі.

2. Супроти неї стоїть як друга діалектична цілість — південна група говорів, до якої належать і говори карпатсько-угорські.

3. Найчистіше заховали свій давній діалектичний тип західні говори цієї другої групи. Отже думка про перехідний їх характер не має під собою жадного реального ґрунту і сама виникла з хибної думки, боцім-то карпатсько-угорські говори належать до північної групи.

4. Навпаки, східні говори південної групи становлять пізнішу формацію, що постала на основі давнішої південно-західньої групи, а не на північно-східній. Проте і участь останньої в утворенні цього нового діалектичного типу була дуже велика. Вплив їх найбільше позначився на системі морфології.

5. Об'єднувати з генетичного погляду північні східні і південні східні говори в одну групу, як і західні південні з західніми північними — абсолютно неможна. І по цей час легко можна встановити діалектичну межу, що їх відмежовує. Тільки *перехідні* говори поміж цими групами мають північну основу, що найвиразніше виявляється в рефлексакції \bar{o} , \bar{e} без наголосу.

6. На території південної Київщини найдавніше витворився перехідний тип говору від південних до північних на південній основі. Ці говори можна було-б об'єднати в розумінні центрального українського діалекту.

7. Той факт, що сьогочасні південно-східні говори витворилися на південно-західній основі, дозволяє майже з безсумнівною признати, що тим головним центром, який постачав колонізаційний матеріал для південного Лівобережжя, були Поділля і Галицька Наддністрянщина (як думали Михальчук і Шахматов) — пор. форми типу *ходю*, *ходе*, м'яке *р*, а надто палаталізацію при-

голосних перед *i* з *o*. Теперішні відносини північних і південних говорів на Лівобережжі з безсумнівною доводять, що нові осадчі, котрі прийшли сюди з заходу, вже мали в своїй вимові монофтонг *i* з палаталізацією попереднього приголосного.

8. Нарешті, як висновок про добу протоісторичну, можна виставити тезу, що та споконвічна відмінність, яку ми виявили поміж двома давніми діалектичними групами на українській території—північно-східною і південно-західною,—не меншої ваги, як і відмінність поміж іншими діалектичними східно-слов'янськими групами на території східної Європи, напр. поміж північно-руською і східно-руською (в розумінні Шахматова). Таким чином можна говорити не про три головні діалектичні групи східного слов'янства в давньому минулому, а принаймні про чотири. Цей висновок, вносячи нові деталі і критерії в розуміння давнього діалектичного стану східного слов'янства і даючи нові дані для збудування історичної фонетики українських говорів, міг-би кардинально відмінити поширені ще дотепер погляди що до язикового стану східного слов'янства в минулому і що до теорії спільної праруської мови. Але спинятися на цьому тут не було моїм завданням. (Гадаю присвятити цьому питанню одну з найближчих своїх праць).

Кінець-кінцем я мушу зазначити, що в оцій своїй статті я висловив звичайно тільки невелику частину всіх тих міркувань, які можна було-б висловити, поставивши перед собою таке широке завдання, як з'ясувати сьогочасні діалектичні відносини в межах української язикової території, а значить в'яснити саму їх генезу. Цілий ряд питань, яких треба було-б побіжно торкнутися, я свідомо обминув. Так, я зовсім не спинявся на питанні про чужомовні впливи в узграничних українських діалектах, зокрема в перехідних від українських до білоруських і на принципах діалектологічного розмежування цих двох язикових територій; обминув питання про вплив державних організацій на діалектичний розвиток української мови за давнішої і пізнішої доби і про зв'язок із їх політичними межами географічного поширення деяких діалектичних рис; не спинявся на тих даних, які могло-б дати порівняльне дослідження слов'янських мов для зрозуміння діалектичного стану східного слов'янства в цілому і української групи зокрема за давнішої доби; не обтяжував свого викладу екскурсами про хронологію і причини декотрих із фонетичних з'явищ української мови, як от отвердіння приголосних перед *e* та *i*, збіг *ы* та *i* в одному звукові, зміна *а* в *e* після палаталізованих, отвердіння *р'* та інші, що часом могли-б дати дуже цікаві дані для зрозуміння самого процесу діалектичного розвитку української язикової групи і т. д. Всі ці надзвичайної ваги та інтересу

питання не могли бути порушені в межах невеликої статті, що ставила собі тісніше завдання — діалектологічну класифікацію українських говорів.

Мушу також зауважити, що і в цих тісних межах, які я собі визначив, я весь час відчував страшенний брак матеріялу для того, щоб з потрібною докладністю і певністю обгрунтовувати свої висновки. Нерозробленість української діалектології страшна. Можливо, що дальші досліди над українськими говорами виявлять ще багато нового і незнаного, що ясним освітить світлом і давнє і сьогочасне наших діалектів. Поки що багато ще залишається темного, через те на всі дотеперішні спроби діалектологічної класифікації українських говорів треба і дивитися тільки як на спроби, як на шукання. Так я дивлюся і на свою спробу, і коли мені пощастить своїми новими даними усунути хоч частину тих ваганнів, непорозуміннів та суперечностей, які я відзначив у своїх попередників, і тим самим спричинитися до усталення поглядів і систематизації дальших дослідів, — я вважатиму і це за певне досягнення в обсягу діалектологічного дослідження нашої мови.

Київ.
Травень — Червень
1923 р.

Всеволод Ганцов.

УВАГИ ДО КАРТИ.

Подана тут карта скопійована з „Етнографической карты славянскаго міра“ проф. Любора Нідерле, вміщеної в його „Обозрѣніи современнаго славянства“ (Енциклопедія Славянскої Филології. В. 2 СПб. 1909). Отже межі української мовної території на карті цілком відповідають етнографічним межам українським на згаданій карті проф. Нідерле. Діалектологічний зміст карти цілком відповідає змістові самої статті. Автор спитується визначити межі тільки основних діалектичних груп—північної і південної з двома її головними підгрупами (південно-західньою і південно-східньою), при чому до території кожної з цих основних груп на карті залучено і відповідні перехідні говори, залежно від того, на якій давнішій діалектичній основі вони постали—на північній чи на південній, але територія перехідних говорів на північній основі (тоб-то територія поширення південних впливів на північні говори) позначена на карті штрихуванням. Самі межі, розуміється, тільки більш-менш відповідають реальним діалектичним відносинам, бо визначити їх докладно при сучасному стані української діалектології—річ неможлива. Поділу на дрібніші діалектичні групи на карті не показано. Хоч автор у своїй статті і спинявся коротко на цьому (див. розд. V), але тільки синтезуючи дані своїх попередників, що знов таки дуже недостатні, щоб на підставі їх докладнішу картину сьогочасних українських діалектичних відносин можна було змалювати. До того-ж всі діалектичні межі на українській території до цього часу визначалися аж надто приблизно, а досліджувалися вони ще позверховніше. Отже, навіть припускаючи теоретично, що і в поділі на дрібніші діалектичні групи дотеперішня діалектологічна література більш-менш визначила уже головні відміни українського діалектичного типу, автор практично, за браком фактичних даних, не мав можливости встановити меж їх географічного поширення иным шляхом, як наслідуючи попередників, а значить ідучи навмання і роблячи їх помилки. А тому доцільніше було поки-що від цього відмови-

тися, залишивши встановлення докладніших меж поміж різними діалектичними групами за чергове завдання дальшого діалектологічного дослідження. Таким чином значіння цієї карти—чисто ілюстративне. Проте автор сподівається, що вкупі з статтею вона може мати і практичне значіння, популяризуючи основні відомості з української діалектології і намічаючи шляхи до дальшого і систематичнішого дослідження діалектичних відмін української мови. Отже цей почасти програмовий характер статті і до певної міри практична її мета хай так саме будуть авторові оправданням і за те, що в транскрипціях своїх він не всюди додержувався строго-наукових засобів позначення.




Вс. Г.

Діалектологічна карта УКРАЇНИ

МАШТАБ 1:3.700.000.



Пояснення знаків.

-  Північно-українське наріччя.
-  Південно-українське наріччя.
 - I. Говори південно-західні.
 - II. Говори південно-східні.
-  Територія перехідних говорів (від північних до південних на північній основі).

Олег та Ігор.

(До питання про їх взаємовідносини).

Історія так званої Київської Русі, так має мало джерел і так мало відома взагалі, що всяка нова деталь особливу має вагу для освітлення тієї темної доби. З цього боку дуже цікавий той давньо-єврейський уривок, який надрукував у 1912 р. в Америці проф. Шехтер¹⁾ і який переклав на російську мову у 1913 році академик П. К. Коковцев²⁾. На превеликий жаль, російські й українські історики і досі не звернули на нього потрібної уваги; тим більше повинна зацікавити нас нова робота, яку присвячує цьому джерелу Ю. Бруцкус у I т. «Еврейской Мысли» (вид. 1922 р.) під назвою «Письмо хазарского еврея от X века» (стор. 31—71).

Автор висловив у цій роботі багатько цікавих думок та гіпотез; на жаль, деякі із них мають мало підстав, наприклад, гадка про те, що події цього єврейського джерела ті-ж самі, про які згадують — відоме сурозьке житіє (князь Бравлин) і разом з тим також «Записки готського топарха». Зустрічаємо инколи помилки, як наприклад, вказівка на те, ніби-то радимичі за часів літописних жили на схід од сіверян (стор. 46). Не зупиняючись на цих дрібницях і різних питаннях, яких цілу низку захоплює між иншим наш автор, ми бажали-б сказати кілька слів про головну гіпотезу, яку в даній роботі висловив Бруцкус, а саме, що під «Halgu» цього єврейського джерела треба розуміти не Олега, а Ігоря.

Розуміється, що в даному разі ми маємо цілком штучну комбінацію, коли імення Олега повертається на Ігоря; тут виявляється вплив тради-

¹⁾ Jewish Quarterly Review, 1912, october.

²⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1913, ноябрь.

³⁾ Див. нашу статтю в Извѣстіяхъ Отд. русск. яз. и слов. Р. А. Н., 1914 (т. XIX), кн. I.

цінної літописної хронології і автор цілком забуває про висновки в цьому напрямку покійного академіка О. О. Шахматова, хоч між иншим про їх і згадує (56—57 стор.), чомусь зовсім не приймаючи їх до уваги. Автор робить велику помилку, коли ігнорує паралельне місце до даного джерела, а саме Новгородський перший літопис молодшого ізводу (якому взагалі надавав великої ваги Шахматов), де як-раз Олег виставляється сучасником Ігоря, воеводою його, а не київським князем, тай помірає Олег не в Києві, а десь далеко — не то в Ладозі, не то «за морем». Наближуючи походи «Хальгу» на Хазарію з подіями кінця князювання Ігоря, автор забуває де-про-що, а саме: передовсім напад «Хальгу» на хазарський «Самбарай» (по автору — «Самкерц») «ночю», захоплення його «воровским способом» навряд можна було б зробити із далекого Київа — це швидче вказує на ближчих від Хазарії русів; по-друге, відносно Київської Русі ніяк не можна припустити того, про що в даному разі пише цей єврейський уривок, ніби-то біля 940-х років Русь попала знову під владу хазарів — це цілком противиться нашому літописові; по-третє, не слід забувати літописних звісток про те, що останні роки свого перебування в Києві Ігор був такий обтяжений справами дніпрянськими, боротьбою з уличами та деревлянами, що не міг провадити тієї великої боротьби в Персії та Хазарії, яку за ці часи приписує даний документ «Хальгу».

Як-що, навпаки, не сплутувати Олега («Halgu») з Ігорем і мати на увазі ті відомості, які про Олега подає Новгородський перший літопис, то це давнє-єврейське джерело допомагає нам краще уявити, хто такий саме був наш літописний Олег, — воно зазначає його територію як близьку від хазарів і має його ще за живого у 930-х роках. В такому разі будуть мати свою наукову вартість гадки автора про те, що ці події із життя Олега (а не Ігоря розуміється) одбулися між 932 і 944 р.р. (стор. 47). Тоді слід наближати ці події з відомостями ибн-аль-Асіра про похід русів 943 р. на Бердаю і Персію, де також справа скінчилася поразкою війська і убивством «предводителя»¹⁾, так само, як і в цьому єврейському джерелі оповідається про загибель Олега з військом у Персії. Коли це більш-менш можна прикласти до Олега, то вже ні в якому разі до Ігоря, який в ті часи мав уперту боротьбу на Дніпрі і в цій боротьбі загинув у 945 році.

Із порівняння вище згаданих ріжних текстів можна, здається, зробити тепер такий гіпотетичний висновок про взаємовідносини Олега і Ігоря. Вони обидва могли брати участь в історично-відомому поході на Царгород у 941 році,

¹⁾ Див. у Грігорьєва „Россія и Азія“, Спб., 1876, стор. 24 і инші.

але-ж після цього невдалого походу Олег пішов до Персії і там загинув у 943 р.¹⁾, а його територія, близька до хазар, підпала знову під хазарську зверхність; а Ігор примушений був цілком одмовитись од участі в подіях південно-східніх, звернув усю свою увагу на дніпрянську територію і в боротьбі за міцне опанування середньою Наддніпрянщиною він там і загинув від деревлян в 945 р., залишивши своїм спадкоємцям продовження цієї справи.

Оці окремі подробиці князівських відносин тієї доби допомагають нам потроху краще уявити собі, що таке справді була Русь X-го віку.

23-го серпня 1923 р.
Київ.

Проф. Вол. Пархоменко.

¹⁾ Очевидячки, умова 911 р. це — початок політичної кар'єри Олега, а не кінець, а що-до умови 907-го року—див. статтю Шахматова (Зап. Неофил. О-ва, 1914, VIII).

Українська пісня в старовинному російському співаннику ¹⁾.

I.

Друга половина XVII і початок XVIII віку це була доба, коли вплив української літератури на московську міцно почувався. Чимало вкраїнців із Київа й інших українських осередків приносять до Москви свої знання, пам'ятки свого письменства, і вже тут на новому ґрунті повстають мистецькі та наукові витвори, в перші часи з традиціями рідного їм українського письменства сильно зв'язані.

За останні десятиріччя для освітлення цих впливів багато зроблено в працях А. Соболевського, Л. Майкова, В. Перетца, М. Сперанського й інших ²⁾. Було з'ясовано між иншим й велику роль українського віршу в розвитку московської свіцької поезії: багато з його настроїв і фразеології перейшло до московського письменства, якому ще бракувало мотивів кохання.

Українські вірші перейшли до Москви ще напочатку XVII століття і знайшли тут вони для себе гарно підготовлений ґрунт: тоді-бо широко вже було розвинуто в Москві мистецтво віршування ³⁾. В дальшому своїому розвитку ці вірші про кохання користувалися тим матеріалом, що повсякчас приходив із України, особливо в ті часи, коли приплив до Москви українського елемента збільшувався.

До наших часів зберіглося багато рукописних збірників XVII—XVIII в., що дають нам поняття про ту поезію, яку привозили з собою на північ українці. Псалми та канти, далі перші боязкі спроби лірики кохання, легенькі співи-фабльо — отакий був цей літературний матеріал, вправи числен-

¹⁾ Статя ця окремими частинами була зачитана в Етногр. Секції Київського Наукового Товариства (1921) та Етнографічно-фольклорній Комісії при Всеукраїнській Академії Наук (1923).

²⁾ Див. новітню працю *Н. П. Потова*, Къ вопросу о появлении вирши в сѣверно-великорусской письменности — Изв. Отд. русск. яз. и слов. А. Н., т. XXII (1917, № 2), 1-17.

³⁾ Ibidem, стор. 15-16.

них авторів, що в рамках самої духовної поезії втриматися не могли¹⁾. Тому недурно Варлаам Лащевський жаліється в своїй трагедокомедії, що

Елико кощунствуют кощунны безстудны,

Гдѣ канты слагають; где комплименты блудны²⁾.

Без сумніву, свіцький матеріал цих співанників особливо приваблював до себе нового московського читача. „Когда въ московскомъ обществѣ конца XVII вѣка, — пише акад. В. М. Перетц — съ ослабленіємъ аскетическихъ идеаловъ обнаружилось «обмирщеніе»; когда любовь перестала казаться чѣмъ-то зазорнымъ, или бѣсовскимъ навожденіємъ, а потребовала новыхъ формъ выраженія — первыми явились вирши и пѣсни малоруссовъ, прибывавшихъ въ Москву то въ видѣ учителей, то въ видѣ учениковъ, пѣвчихъ, бандуристовъ, забавниковъ и потѣшниковъ. Малорусская поэзія, уже успѣвшая къ тому времени усвоить себѣ галантную любовную фразеологію тогданней западно-европейской и не отстававшей отъ нея польской поэзіи, послужила первымъ вождемъ нарождавшихся русскихъ лирическихъ поэтовъ, важнымъ звеномъ, связавшимъ новую русскую лирику съ польской и западно-европейской въ одну цѣпь непрерывающагося литературнаго развитія“³⁾.

Ця поезія поширювалася не тільки через співанники. Мабуть ще більше значіння для популяризації української пісні мала жива усна традиція. Річ у тому, що чимало українців — учителів, співаків, бандуристів ішло невпинно з півдня на північ і наприкінці XVII, і на початку, і в середині XVIII віків⁴⁾.

Збірки українських пісень дуже легко закліматизувалися в новому оточенню. Їх переписують, перероблюючи помалу на московський зразок, перекладаючи і озмислюючи незрозумілі речення. Тії надписи, що

¹⁾ Чимало таких збірок описав В. М. Перетц у додатку до 1-го тому своїх „Изслѣдованій и матеріаловъ“ (Спб. 1900, 5-133, 166-192). Багацько свіцьких та спеціально народніх пісень є в тих збірках, що про них пишуть Ц. Нейманъ, Малорусскій пѣсенникъ XVIII в. (Кіев. Стар. 1884, V, 153-158) та М. Грушевський, Співанник з початку XVIII в. (Зап. Н. Т. ім. III. 1897, т. XV, XVII, 1-98). В них окрім набожних пісень, які сходять здебільшого до Богогласників, уміщено багато й народніх — українських, польських та московських. Див. також рукопис Ніжинського Інституту № 180 — М. Сперанскій, Рукописные сборники библиотеки Истор.-Фил. Инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, Приобрѣтенія 1904—1905 г. г. Н. 1905, 35-37.

²⁾ Цитую за Перетцом, ор. сит., 264.

³⁾ „Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики“ — Изв. Отд. русск. яз. и слов. А. Н., 19 7, I, 14; див. також Изсл., I, 206, 239.

⁴⁾ В. Перетцъ, Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVII-XVIII в. — Изв. Отд. русск. яз. и слов. А. Н., 1899, IV, 1240, 1246, 1248, також Изсл. I, 196—197, 207—211. Про українських бандуристів у Петербурзі див. у Д. Ревуцького, Українські думи та пісні історичні. К. 1919. стор. 37, далі В. Г., Придворный бандуристъ въ бѣгахъ — К. Ст. 1888, I, док. 21-23 та А. М., Какъ началось знакомство великороссовъ съ поэзіей малорусской — К. Ст. 1886, VII, 761-763. Див. також П. Сimoni — Труды XII Арх. Съѣзда, 466-467.

трапляються часто в співанниках, дають нам поняття про їх власників та читачів. Головним чином од бурсавів, студентів і осіб духовницького стану переходять вони в широкі верстви до незначних службовців і навіть до селян¹⁾.

Збірники поволі одриваються од свого українського ґрунту. Постійне переписування зміцнює московський елемент у мові. Ба що більше: під впливом української поезії розвивається московська лірика кохання, і зразки її, разом з народними піснями, заносяться до тих-таки збірників²⁾. Тому, що далі до кінця XVIII віку, то що-раз частіше трапляються збірки московського змісту, а український елемент у них обмежується або небогатома народними піснями³⁾, або переробками їх на московський зразок⁴⁾, або деякими уукраїнізмами в мові⁵⁾. Збірки роблять таке вражіння, що їх стиль і зміст уже остаточно озмислено на новому ґрунті, де назустріч українському впливові з'явилися вже й самотні змагання⁶⁾.

Ці рукописні збірники жили головним чином між читачами середніх верстов людности, що не знали певної освіти і мали ще тісні звязки з традиціями народньої словесности. Література друкована, твори Ломоносова і Сумарокова та інших письменників слабо й мляво проходять у ці верстви. Але зріст друку та поширення цих верстов середніх читачів викликало пристосовані до їх інтересів друковані книжки, та вони, пише акад. М. Сперанський: „выражаясь обще, повторяют рукописные сборники начала XVIII в. съ добавленіемъ того изъ верхней литературы, что по плечу среднему читателю“⁷⁾. Зокрема, вже наприкінці 70-х років XVIII-го століття виникають друковані збірки пісень, які зберігають органічний звязок із старими рукописними

¹⁾ В. Перетцъ, Изсл. I, 305-306.

²⁾ Насправжжї, тут не доводиться говорити про чисті зразки того чи инакого жанру. (В. Варенцовъ) зазначає, що любовні пісні та романи, подібні до Сумароковських, заповнюють літературу і своїм впливом часто псують просту народню пісню (В. В., О рукописныхъ сборникахъ стихотвореній конца XVIII ст. — Библ. Зап. 1859. II, 334).

³⁾ Див. вже згадані збірки, про які пише акад. Перетцъ вище, стор. 149 п. 1.

⁴⁾ А. Н. Пытинъ, Народные стихи и пѣсни (Извлеченія изъ рукописей) — Отеч. Зап. 1858, № 1, стор. 311, 315-317.

⁵⁾ Див. збірники, які описав А. Быхковъ, Свѣдѣнія о рукописяхъ Имп. П. Библ., содержащихъ въ себѣ между прочими народ. пѣсни — Труды IV Археол. Съѣзда. Каз. 1891. II, 164 та сл; зб. 1 та 2.

⁶⁾ Цікавий зразок зшитку з народними піснями та елементарними наслідуваннями українських птучних віршів описує Н. Петровский, Рукописный пѣсенникъ XVIII в. — Изв. Отд. русск. яз. и сл. А. Н. 1907, № 1, 239-294. Поруч з цим ішов, але менш помітно, і протилежний вплив — од Москви на Україну. Див. Ю. А. Яворскій, Великорусскія пѣсни въ старинныхъ карпато-русскихъ записяхъ — Изв. Отд. . . . 1912, № 1, 106-117.

⁷⁾ М. Сперанскій, Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ — „Этнографич. Обзорѣніе“, т. 91-92, 1909, № 2-3; окр. одбитка, стор. 3. Пор. Перетцъ, Изслѣдованія... 260.

зшитками¹⁾. Кількість їх — навіть коли рахувати тільки ті, що дійшли до наших часів, — чимала. У дійсності не всі співанники знають українську пісню²⁾; по декотрих тільки збірниках серед пісень „любовных“, „простонародных“, „цыганских“ ми знаходимо й „пѣсни малороссійскія“, що творять звичайно окремий розділ збірника. Таким чином, українську пісню по цих збірниках визнано тільки за окремий жанр поміж російськими піснями, може остільки своєрідний, як і пісні циганські, наприклад. Національної особливості цієї пісні ще не було відчуте.

Український пісенний матеріал із рукописних та друкованих збірників ще не було обраховано та зведено. Початок цієї студії зроблено в невеликій, але дуже коштовній статті акад. М. Сперанського „Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ“; ми маємо в ній загальну характеристику української пісні в російських співаннях 1779—1827 років і — що найголовніше — перелік окремих українських пісень та тих збірників, до яких вони ввійшли.

Всього акад. М. Сперанський нараховує 72 пісні в 32 збірниках. Порівнюючи з російським матеріалом, українських пісень небагато — од 20 до 40 на збірку, тоб-то біля 5-10% загальної кількості.

Український матеріал рідко вміщується поодинокі між російськими піснями та романсами; частіше пісні ці друкуються вкупі, а іноді вони мають собі й окремий заголовок. Повторюючись по різних співаннях, ці пісні не однаково популярні; деякі зустрічаються тільки один раз, інші — частіш (до 10-20), як наприклад: „На бережку у ставка“, „Да їхав же козаченько із України“, „Ах під вишнею, під черешнею“, „Послала мене мати зеленого жита жати“, „Засвістали козаченьки в похід з полуночи..“ та інші.

Українські пісні з цих збірок мало не виключно ліричні, дуже часто про кохання; рідко — жартливі. «Это и понятно — каже акад. М. Сперанський — это так соответствовало вкусу XVIII—XIX вв. къ народной пѣснѣ, примѣнявшихъ мѣрку нѣжнаго, жестокаго романа — чувствительную струю, разливавшуюся и въ остальной литературѣ»³⁾.

¹⁾ Про зв'язок друкованих співанників з рукописними див. *Безсоновъ*, Пѣсни, собранья И. Кирѣевскимъ, VII, 80; *Майковъ*, О старинныхъ рукописныхъ сборникахъ народныхъ пѣсень и былинъ — Ж. М. Н. Пр. 1880, XI, 199; В. *Перетца*, Исслѣдованія.. I, 292, 424 425, та ще — Изв. Отд. . . ., А. Н. 1903. I, 81-82.

²⁾ М. Сперанський знайшов укр. пісні в 32 із відомих йому 80 співанників (повторення видань не рахуються); одб. стор. 9.

³⁾ Одб. стор. 13. Порівн. у акад. *Перетца*: «Къ началу XVIII вѣка и затѣмъ далѣе все болѣе возрастаетъ количество записей любовныхъ пѣсень и къ концу этого столѣтія образуется какъ бы опредѣленный кругъ любимыхъ произведеній этого рода, который съ ничтожными варіаціями вносится въ великорусскіе пѣсенники, сначала рукописные, а потомъ и печатные» — Изв. . . . 1903, I, 82.

Такий вигляд має українська пісня в старому російському співаннику. На протязі лише 26 сторінок акад. Сперанський дає цілий програм для майбутніх розвідок у цій царині. Але й ця стаття — вона все-ж-таки має в собі прогалини, навіть з боку бібліографії, хоч на неї автор і звертав свою найбільшу увагу (що-правда, він і сам передбачав можливість таких прогалин). Це й не дивниця — і новина теми і труднощі розшукування самих співанників, хаос у бібліографії — все це робить зрозумілими такі хиби¹⁾.

Проте, цікаво було-б докладно обрахувати весь той репертуар українських пісень, що вживалися поміж російською публікою в XVIII в. Найперше, ці пісні — навіть і в тих записах, що мають у собі чимало помилок — вони являють собою етнографічну вартість. Наявність пісні в збірнику, який датується певним роком, свідчить про те, що вона біля цих часів жила в усній традиції. Далі, матеріал відомих мені співанників, дає иноді нові варіанти пісень, а иноді і такі тексти, що їх не було ще в друкованій літературі співанників (старих, оскільки про це можна казати на підставі покажчиків М. Сперанського, та новітніх — лубочних виданнях), ні в етнографічних збірках²⁾.

Свого часу ці українські пісні відіграли велику ролю в ознайомленні Росії з Україною. Вміщені між російськими, українські пісні нагадували про Україну, як щось своєрідне та оригінальне. Дуже можливо, що для деяких письменників — наприклад, для Шаховського — вони були джерелом для переробки та стилізації. Одним словом, вони, хоч і тонкою ниткою, але підтримували українську традицію в російському письменстві, аж доки вона, підтримана відродженням українським письменством, почала яскраво і голосно бренті в творчості Гоголя.

Виходячи з отаких міркувань, ця стаття має на меті зробити деякі доповнення до зібраного акад. М. Сперанським матеріалу. Мені пощастило познайомитися з двома дуже рідкими взагалі — в Києві їх майже зовсім нема — російськими співанниками з початку XIX віку; в них обох поруч з російськими уміщено й українські пісні; обидва вони не ввійшли до складеного акад. Сперанським покажчика. Маючи на увазі, що шановний учений користувався книгозбірнями Петербургу та Москви і проте не зазначив цих співанників — можна гадати, що там їх не було, що вони з'являються ніби-то унівами.

¹⁾ Зазначу до речі: П. Житецький згадує «Собрание разныхъ пѣсень». М. 1783 — 1788, про яке нічого не каже акад. М. Сперанський, хоч у цьому збірнику єсть принаймні 1 українська пісня (див. далі № 298) — Енеида Котляревскаго въ связи съ обзоромъ предыдущей украинской литературы. К. 1900, 125.

²⁾ Всі найвідоміші збірники я попередляв, але цим, розуміється, не вичерпується весь друкований матеріал пісень.

З огляду на це, я вважав за потрібне опублікувати з них тексти українських пісень і зробити бібліографічні вказівки що-до варіантів. Я мав на меті вичерпати записи трьох родів: 1) відомі мені старі рукописні і друковані співанники¹⁾, 2) новітні лубочні співанники²⁾, що знаходяться в звязку з старими, 3) етнографічні записи, починаючи з Цертедева і до останніх

¹⁾ Тут я користувався майже виключно тим матеріалом, що його зібрали акад. М. Сперанський та акад. В. Перетц.

²⁾ Українські лубочні співанники ще не досить досліджено. Багато їх зареєстрував *Б. Грінченко* (Литература українського фольклора. Черн.: 1902). Спеціально про них написано статті *В. Данилова*: «Українські лубочные п'сенники» — Київ. Стар. 1905, VI, библи., 213—228; «Додатки до огляду українських співанників та малюнків» — Україна, 1907, III, 390—393; Малорусская народная поэзия въ старыхъ и новыхъ лубочныхъ п'сенникахъ — Рус. Фил. Вѣстникъ, 1910, III—IV, 232—242. Вважаючи за необхідне зазначити, в яких з відомих мені співанників (в 36 із 51, які я переглянув) я знайшов паралелі до тих пісень, що я друкую, я не даватиму повного переліку, обмежившись лише зазначенням №№ з покажчиків Грінченка та В. Данилова (К. Ст.). В додаток до цих покажчиків даю список тих співанників, що не були відомі обом цим дослідникам. Треба зазначити, що В. Данилов описує тільки 18 співанників 1875—1907 р.р. Це число далеке од справжньої кількості цих видань, як і той матеріал, який я міг скористувати.

В примітках до окремих пісень я покликаюся і на лубочні співанники; тому в переліку, який я подаю нище, я позначаю кожний лубочний співанник умовною літерою. *Грінченко*: № 293 (2 вид., 1898 р. — С), № 643 (Щ), № 821 (R), № 867 (2 вид. 1887—L), № 893 (A), № 971 (Q), № 1033 (Z), № 1097 (X), № 1107 (Bv), № 1107 (вид. 1895 р. — B), № 1126 (Bp), № 1159 (B), № 1349 (F), № 1404 (U), № 1495 (T), № 1604 (вид. 1903 — Г), № 1609 (P), № 1657 (B), № 1828 (вид. 1900 р. — H); *Данилов* № 7 (Ov). Далі подаю заголовки в хронологічному порядку. Не маючи на меті дати точного бібліографічного опису (це тема окремої, досить складної, праці), я подаю лише найголовніше в заголовку (виключаючи особливо цікаві видання). Майже всі збірники є в бібліотеці ім. Б. та М. Грінченків при Укр. А. Н.; два — в зібранні Д. М. Щербаківського: 1) Русские народные п'сенни для охочихъ молодцовъ и красавиць. Собралъ Юліанъ Климовъ. Льв. 1871 (Кл.). 2) Як за гаємъ. Собраніе малоросійськихъ думъ и п'сенъ, историческихъ, козацкихъ, чумацкихъ, бурлацкихъ... въ двухъ частяхъ. Собралъ И. К. Кондратьевъ. Москва. Изд. Губанова, 1899 (D). 3) Болонуты. Збірникъ п'сенъ малоросійськихъ та українськихъ... Зібравъ Е. Самойло. Изд. Сазонова. М. 1901 (П). 4) Гречаньки. Собраніе малоросійськихъ п'сенъ въ трехъ частяхъ. М. Изд. Сазонова. 1901. (S). 5) Чумацьк... М. Изд. Сазонова. 1901. (Ж). 6) Українськи п'сенни... Друга сотня. Зібравъ Андрій Конощенко... Одесса, Фесенко. 1902 (G). 7) Те-ж... Третя сотня. Видавництво «Вік» (I). 8) Ой у лузі тай при берези... зібравъ И. Овчинниковъ. Київъ, Губановъ. 1903 (Ov³). 9) Кобзарь... Составилъ Нищенко. М. 1904 (K). 10) Триста найкращихъ українськихъ п'сенъ. Коштомъ книгарни «К. Старина». К. 1904 (Л). 11) Гонъ, мон гречаньки. Нов'йший малоросійскій п'сенникъ. Собралъ Грыцько Мудрый. К. Губановъ, 1906 (M) — власність Д. М. Щербаківського. 12) Закувала та сьва зозули... Зібравъ И. Овчинниковъ. К. Губановъ. 1906 (Ov³). 13) Черевычкы... Составилъ Кукель. М. Сытинъ, 1906 (O). 14) Козацька розвага. А. Пивень. Малоросійскій дивертисментъ для сцени и дома. М. Сытинъ. 1907 (Пв). 15) Титяна чорнобровка... Сборникъ малоросійськихъ п'сенъ. Составилъ Н. Павлюкъ. М. Сытинъ, 1911 — власність Д. М. Щербаківського (N). 16) Въ кинци гребли шумлять вербы... Зібравъ И. Ф. Овчинниковъ. Київъ, Губановъ, 1914 (Ov¹⁴).

публікації наших часів¹). Перші дві групи співанників свідчать про життєздатність пісні в усній традиції тих верстов, де оберталися ці співанники²). Етнографічні збірки дозволяють говорити про сталість пісні в усній традиції за найближчих до нас часів.

Таким чином, той матеріал, який я подаю в коментаріях, — це зведення вказівок на варіанти, що дасть майбутньому дослідникові можливість шукати

¹ Із етнографічних записів (сюди я зараховую всі збірники, надруковані з більш-менш певними науковими завданнями, оскільки про це можна казати відносно перших часів української етнографії), я використував отакі: (зазначаю тільки ті, які мають паралелі до наших пісень): *Цертелева* (Грінч. № 2, 21), *Русалку Днієстрову* (№ 37), *Максимовича* (№ 27, 55), *Wasława z Oleska* (№ 44), *Лукашевича* (№ 77), *Żegot'u Pauli* (№ 99, 100), *Метлинського* (№ 215), *Гачука* (№ 246), *Баліної* (№ 368), *Лаверенка* (№ 392), *Гулака-Артемовського* (№ 501, 1487), *Чубинського* (№ 594), *Руденка* (№ 638), *Лоначевського* (№ 639), *Головацького* (№ 721), *Kolberga* (№ 822), *Радченка* (№ 1063), *Дикарева* (№ 1198), *Новицького* (№ 1375), *Грінченка* (№ 1588), *Лисенка* (№ 1154, 1661, 1839), *Харьковскій Сборникъ* (№ 1382, 1534), *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej t. VII, VIII* (№ 817, 842). Із новітніх: Матеріали для изучения Кубанскаго казачьего, войска. Пѣсни кубанскихъ и терекскихъ козаковъ, собранные *Н. Бигдаемъ*. Вып. I—IX. — *Мих. Врабель*, Угро-русскі народні співанки. Будапешт. 1900, т. I. — Малорусскіе и бѣлорусскіе пѣсни, собранные *Н. Сокальскимъ*. 1903. — *В. Данилогъ*, Пѣсни с. Андреевки Нѣжинскаго уѣзда. Сборн. Ист.-Фил. Инст. в Нѣж. К. 1904, т. V. — Малорусскіе народныя пѣсни, собранныя в 1878—1905 г.г. *Д. Эварницкимъ*, Екатеринославъ. 1906. — Народні українські пісні в Київщині. Записав голос і слова *П. Демуцький*. К. 1907. Вып. I. — *Гнѣдичъ*, Матеріали по народній словесности Полтавской губерніи. Вып. II, ч. 1 и 2 Полт. 1915. — *В. Щепотьевъ*, Народныя пѣсни, записанныя въ Полтавской губерніи. Изд. Полт. Губ. Учен. Арх. Ком. 1915. — Українські Народні Мелодії. Зібрав *Климент Квітка*. УНТ. в Київі. Етнографічний Збірник, т. II. К. „Слово“ 1922. Окрім того, я переглянув збірники білоруських пісень: *Шейнъ*, Вѣлорусскіе пѣсни — Записки Рус. Геогр. Общ. т. V. Спб. 1873. — *Його-юс*: Матеріали для изучения быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго Края, т. I. Спб. 1887. Сборн. Отд. р. яз. и слов. т. XXI. — *Романовъ*, Вѣлорусскій сборникъ, т. I. Губервія Могилевская; Вып. 2. К. 1886. — *Булгаковскій*, Пинчуки — Зап. Р. Г. О. XIII, № 3. Спб. 1890. — *Довнар-Запольскій*, Пѣсни пинчуковъ. К. 1895. — *П. Бессариба*, Матеріали для этнографіи Сѣдлецкой губерніи, Спб. 1903 — Сборн. Отд. р. яз. и сл. т. LXXV; № 7. — *Розенфельдъ*, Вѣлорусскія народныя пѣсни. Спб. 1904 — Сбор. Отд. р. яз. и сл. т. LXXXVII, № 3. — *С. Малесичъ*, Вѣлорусскія пѣсни. Спб. 1907 — Сбор. Отд. р. яз. и сл. LXXXII, № 5. — *Бычко-Машко*, Сборникъ народныхъ пѣсень, записанныхъ въ поселкѣ Калюга-Юмарно... Кобринскаго уѣзда, Гродненской губерніи. Спб. 1911 — Сбор. Отд. р. яз. и сл. LXXXIX, № 4. — Великорускі: *Сахаровъ*, Сказанія русскаго народа. Спб. 1841, т. II. — Русскія народныя пѣсни, записанныя въ г. Казани. Етнографическіе матеріали, собранные *М. В. Овсянниковымъ*. Каз. 1886. — *А. Соболевскій*, Великорусскія народныя пѣсни, т. I—VII.

² Зазначу, між иншим, що терміну «пісня» вживаю умовно: не тільки як п'єсу, призначену для співу, але й для читання. Провести точнішу межу не можливо: складачі збірників вносили до них матеріал не тільки «зъ голоса»; тому, поруч з українськими народніми піснями, зустрічаються в збірках і вірші, які, можна гадати, ніколи не співалися.

оснівне зерно пісні («пісенного архитипу», коли так можна сказати), і ті ва-ріації, в формі яких вона існувала і існує в різні часи і по різних місцях.

Подаючи до друку цю працю, я не вважаю її за щось, що давало-б можливість для широких і вичерпуючих узагальнень. Вона є тільки спроба тієї повної та складної роботи, яка стоїть на черзі: зведення старих та нових українських пісень, подібно до того, як це зробив що-до пісень великоруських акад. А. Соболевський.

II.

Перше доповнення, яке треба зробити до зібраного акад. Сперанським матеріалу, — це пісні IV частини: «Собранія русскихъ пѣсень съ нотами», яка вийшла в Петербурзі р. 1795. Перша частина цього «Собранія» мала три видання (1776, 1782, 1796), II—IV частини не перевидавалися¹⁾. Перші три частини зберіглися в російських книгозбірнях в кількості од 1 до 4 примірників²⁾. Четвертій частини досі не розшукано. II. Симоні знав про існування одного примірника (власність М. Максимовича, перейшла до книгозбірні В. П. Науменка), але його ще не знайдено. Другий примірник був у П. Безсонова, але під той час, коли з'явилася праця II. Симоні, він був опечатаний судовою владою, разом з іншим майном Безсонова³⁾.

Проте, саме ця IV частина являє особливий інтерес. Родом з Харківщини, В. Ф. Трутовський, конче мусів звернути увагу на прихильність до українських пісень відомого кн. Потьомкіна. Через те Трутовський не міг обмежитися трьома піснями, що їх було вміщено в III-ій частині збірки⁴⁾. Ще акад. В. Перетц⁵⁾ висловив був здогад, що в IV-ій частині були головним чином українські пісні. Дослідник «Собранія», II. Симоні, поділяючи цю думку, гадає навіть, що IV-а частина складалася можливо з українських пісень. Підставою для таких висновків було для нього повідомлення Безсонова⁶⁾, що «Трутовській оставилъ намъ въ нотахъ нѣ-

¹⁾ II ч.—1776; III—1779; IV—1795. II. Симоні, Камеръ-гуслиць В. Ф. Трутовский и изданный имъ первый русский нотный пѣсенникъ — Труды XII Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ. М. 1905, стор. 474—477. Пор. *Сопиковъ* № 10980 С.

²⁾ ib. 474—477.

³⁾ ib. 483, пр. 1.

⁴⁾ Ой гай гай гай гай зелененькій,

Тимъ я тебе полюбила,

Що ты молоденькій — III, 17 (№ 15).

Ой коли я Прудыуса любила, любила . . . III, 18 (№ 16).

Ой криче, криче да чорненькій воронъ . . . III, 16 (№ 14) — ib 483.

⁵⁾ Изелѣдованія I, 294.

⁶⁾ Пѣсни собранныя II. Кирѣевскимъ. Изданы Об. Люб. Рос. Сл. подъ ред. и съ доп. П. Безсонова. М. 1874, X, 281.

скільки любимѣйшихъ пѣсень князя Потемкіна». Далі, як найулюбленіші пісні Потемкіна Безсонов називає 21 пісню і між иншим ті 3, які ми бачили в 3-ій частині «Собранія» Трутовського. Все це й примушує Симоні припустити, що Безсонов знайшов ті пісні, які він подає за улюблені Потемкіним, у зібранні Трутовського¹⁾.

До цього можна додати ще деякі уваги.

Відомий російський бібліограф С. А. Соболевський, який р. 1860 бачив IV частину «Собранія», на своїому примірнику II частини зазначив: «Реестръ пѣснямъ, четвертой части (оныхъ 20) на страницахъ же 22-ой, 23-ой и 24-ой ноты съ подписанными между ими словами пѣсни: на бережку у ставка»²⁾. А в тому реестрі «любимѣйшихъ пѣсень», якого надруковано у Безсонова, пісня «на бережку у ставка» займає останнє — 17 місце і, як рахуватися з тим оглавом, що його надруковано у Симоні, то їй і належать приблизно 22—24 сторінки IV-ої частини³⁾.

Нарешті, А. Коципинський пише: «По народному преданію, кн. Потемкинъ страстно любилъ музыку и изящныя искусства. Онъ сочинялъ много пѣсень на южнорусскомъ языкѣ. Любопытно было-бы имѣть ихъ собраніе и этого достигнуть кажется не очень трудно; потому что въ нѣкоторыхъ помѣщичьихъ домахъ есть еще остатки Собранія съ этого времени (1778 г.), когда для принятія Императрицы и князя лучшіе дома соревновали въ томъ, чтобы великимъ гостямъ, посѣтившимъ ихъ край, доставить удовольствіе отборными оркестрами и хорами. . .»⁴⁾. І далі, у своїй збірці Коципинський друкує низку пісень, що входять до вже згаданого реестру улюблених кн. Потемкіна пісень⁵⁾. Коципинський, очевидно, мав у своїх руках або друкований примірник IV-ої частини «Собранія» Трутовського, або рукописну її копію.

На підставі всіх оцих здогадів, не зважаючи на відсутність категоричних вказівок, навряд чи можна сумніватися, що перелік пісень, який ми бачимо у Безсонова, дає нам заголовки пісень IV-ої частини «Собранія» Трутовського.

¹⁾ Симоні, 484; але, насправжки, Безсонов каже про це не так уже певно: „Трутовскій оставилъ намъ на нотахъ нѣсколько любимѣйшихъ пѣсень князя, но и *кромя* того, съ именемъ «Потемкина» сбереглося много еще другихъ любимыхъ его украинскихъ пѣсень и мелодій“. Далі, в примітках 21 назва пісень — Пѣсни, IX, 281.

²⁾ Симоні, 477.

³⁾ іб. 479—483; числа сторінок трохи перевищують №№ пісень.

⁴⁾ Писни, думки и шумки руського народа на Подоли, України и въ Малороссійи. Спысаны и переложены пидъ музыку *Ант. Коципинськымъ* (Властність видавця). Изд. Б. Корейво. Кіевъ. 95 пѣсень. [1885], стор. 92—93; [Гр. № 893].

⁵⁾ Див. нижче.

Таким чином, весь збірник Трутовського, очевидно, мав отакі українські пісні: 1)

1. Ой кряче, кряче да черненькій воронь...

Див. нижче, спів. 1800 р., № 289.

2. Ой гай, гай, гай, гай зелененькій...

Те-ж, № 294.

3. Ой колы я Прудыуса любила...

Те-ж, № 295. Примітка Безсонова: «Театр.» — очевидно, вказівка на обробку цієї відомої народньої пісні в «Казакъ-Стихотворцѣ» Шаховського (ява XIII).

4. Ой послала мене мати

Так починаються 2 пісні; див. нижче співанняк 1800 р. № 287, 302.

5. Чи яжъ кому виновать

Див. нижче, № 285; примітка Безсонова: «обработка Сквороды».

6. Чайка.

Очевидячки, отая дуже відома пісня: «Ой біда чайці небозі» (Максимович 1834, I, № 29²); Закревський № 37; П'єсни Кир'євского IX, 378—381). Про популярність пісні в 30-х роках XIX в. між українськими дідичами пише Іван Бороздна (Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма. Письма въ стихахъ къ гр. В. П. З.—у Ивана *Бороздны*. М. 1837, стор. 16):

Восторгомъ чувства закипѣли
Какъ чайку древною запѣли.

А. Коципинський (ор. сіт. 92) пише: «въ Батуринѣ эта п'єсня во всеобщемъ употребленіи; тамошніе старожилы приписываютъ ее гетману Мазепѣ».

В лубочних співанняках зустрічається дуже часто. Див. DLNOPRSЛІД

7. Болыть моя головонька...

Сперанський, одбитка стор. 22, № 46 — 4 співанняки. Див. Закревський № 105.

8. Та ходывъ ченчиць...

9. Добре ти Ляхи чинять...

Есть у спів. 1819 р. Див. Сперанський, одбитка, 24, № 62.

10. Ой зрада, чорни брови...

Див. П'єсни Кир'євского X, 233; співанняки DS.

11. Ой Сербихо...

Див. Максимович 1834, № 47 — очевидно, відгук сербської колонізації в Новоросії. Див. нижче № 13.

12. Северинь.

Див. Вігдай III, № 3; Безс.: «хоровал», в підправленому тексті — у Гапука, стор. 126—129. Гоголь, 386, № 179 пор. Zw. A. Kr. VIII, (I). З лубочн. спів. — Пв: «п'єсня хоровая».

¹) Подаю перші рядки, або заголовки, користуючись оглавом Безсонова — П'єсни X. 281.

²) Див. *М. Мочульський*, Кн. Микола Андреевич Цертелєв. Біографічно-літературний нарис — Україна, 1917, III—IV, 60, пр. 1.

13. Ой сербине черноусы. . . .

Див. К. Ст., 1884, XII, 757—758; відломок того самого сюжету у Клм.
№ 63; пор. піс. ОВ¹⁴, стор. 68—70.

14. На тымъ боци, на толоци. . . .

15. Ой йхавъ казакъ доломъ — водою. . . .

16. Наихали до пана Жида Запорозьци въ гости. . . .

Порівн.: Голов. Ш. 471, № 3 (Žeg. P., II, 41).

Ой приїхавъ козакъ до Жида на сабашть:
Помогай Бѳгъ Жиде! як же ми ся машь?

17. За все гораздъ. . . .

18. Ой наступивъ чорны волъ на ноги. . . .

19. А въ поле иду. . . .

20. Взойду я на гору билыми ноженьками. . . .

Див. нижче, спів. Д. М. Щербаківського, № 500.

21. На бережку у ставка

Див. нижче, № 281.

Пісні ці для нас особливо інтересні тому, що більшість їх (12 з 21) по інших співанниках не зустрічається. Ба що більше — для них не знайдено паралелів (може поки-що) в пізніших етнографічних збірках. Надруковані у Трутовського тексти це єдині записи цих пам'яток усної творчості, що зникли вже з народньої традиції. (Пісні записано з нотами, значить з голосу).

Ще не загублено проте надію, що IV-у частину Трутовського буде знайдено і видано з усіма надрукованими в ній текстами і нотами.

III.

Не зважаючи на те, що акад. Сперанський у своїх відшукуваннях стародавніх співанників узяв за вихідний пункт бібліографічні покажчики Сопікова та Смірдіна, він не звернув уваги на показаний у Сопікова під № 9300 співанник, з яким мені, через ласкавість С. Паночіні, пощастило познайомитися.

Співання має довгий та многослівний заголовок, типовий для цього роду збірок: „*Всеобщій Пльсенникъ, или новое собраніе лучшихъ всякого рода пьсенъ, какъ то: Любовныхъ Ньжскихъ, Пастушескихъ, Театральныхъ, Издѣвочныхъ, Выговорныхъ, Военныхъ или Солдатскихъ, Простонародныхъ, Веселыхъ и Печальныхъ, Плясовыхъ, Цыганскихъ, Хороводныхъ, Святочныхъ, Подблюдныхъ, Свадебныхъ, Малороссійскихъ и прочія. Въ двухъ частяхъ, расположенныхъ на двенадцать отдѣленіевъ. Часть Вторая. Москва. Въ Губернской Типографіи, у А. Рьшетникова. 1880 года*“¹⁾.

¹⁾ У тому примірнику, який зараз у моєму розпорядженню, початковий лист першої частини вирваної, через не я наводжу заголовок із другої (є одміна проти того, що читаємо в Сопікова).

На нашому примірнику видно наслідки довгого користування. У ньому немає кількох аркушів¹⁾, ріжки аркушів часто загнуті або стерті. Дуже цікаво, що особливо зачитані сторінки з українськими піснями, а це свідчить про виключний інтерес читачів до цього розділу. Багато сторінок мають написи, які дозволяють уявити собі, хто саме читав уважно цього співанника. Вицвіле чорнило, напівстертий олівець, нечитке письмо багато залишають нез'ясованим, але-ж те, що можна прочитати, дозволяє хоч трохи догадуватися про ту публіку, що читала співанник. Здається, що він обертався головним чином серед москалів. Один із написів відтворює ті настрої, що їх викликало читання, малює ті перспективи кохання, які уявлялися тому, хто писав цю нотатку: „Когда приду съ солдатъ черезъ семь лѣтъ — нѣтъ не останешься, Уля дорогая я приду тебя любить, но, чтобы“ (I, 143). Інші написи так само дозволяють уявити собі становище читачів: „... чтеніемъ пользовался фельдфебель Гренадерскаго Графа Аракчеева полка²⁾ Хрян“ (I, 290-299). В іншому місці ми читаємо прізвище фельдфебеля Кулешова (II, 6), в третьому: „Ефреѣтор Федор“ (II, 69), нарешті, один напис називає фельдфебеля (прізвище нечитке) „кременчуцького“ полку³⁾ (II, 60). Очевидячки, співанник обертався не в одному лише полку.

Нарешті цікаві й самі прізвища, які зустрічаються в записах. Окрім тих, що їх згадано вже вище, кілька разів зустрічається імя Григорія Шкури (I, стор. XIII; II, 1), чи Шкурки (I, 223), далі — Чаплинскій (I, стор. XIII); Вириденко (II, 66), Гриценко, г. Золотоноша (задня сторінка палатурки, також I, 45), Блиновенко (II, 348), Свириденко (ib). Гадаю, що такі прізвища досить пояснюють особливу зачитаність сторінок з українськими піснями.

Певне, те оточення, в якому опинився цей примірник, — випадкове. Можна гадати, що співанники, призначені для російської публіки, жили головним чином на півночі⁴⁾. Крім усього змісту співанника, про це свідчить і мова українських пісень, звичайно сильно понівечена. „При малорусскомъ его (мови) характерѣ въ общемъ — каже ає. Сперанскій — языкъ пѣсенъ значительно искажается въ пользу общепринятаго литературнаго, На

¹⁾ I, стор. 1-44; од стор. 45-48 є тільки верхня частина; II, 279-282, 343-344; із заголовку 2-ої частини одірвано з XI стор. і, очевидно, до XVI.

²⁾ Полк було введено до лейбгвардії р. 1813 — Енциклоп. Словн. Бр.-Е. п/т. 18, стор. 617.

³⁾ Полк було сформовано р. 1806 — ib., п/т. 32, стор. 631.

⁴⁾ Поруч з такими збірками були ще й інші — збірники-альбоми, які народжувалися на Україні й там-таки залишалися. Див. напр., альбом Андр. Іщенка, 1780-1782. Золотоноша (В. Науменко — К. Ст. 1889, II, 488-495) і трохи пізніші (1814-1818) польські в своїй основі збірники-альбоми — Н. Янчук, Замѣтка о старыхъ рукописныхъ пѣсенникахъ — К. Ст. 1888, X, док. 1-20.

скільки мало чувствовалась издателями эта сторона п'єсни, видно изъ того, что одна и та же п'єсня прямо переводится на русскій ладъ, при чемъ остаются, конечно, малоруссизми которая сохранила въ другихъ случаяхъ свой малорусскій обликъ болѣе или менѣе¹⁾. Те саме треба сказати й про наш збірник. Досить переглянути одну сторінку, щоб побачити ту велику кількість різноманітних зіпсувань, які в деяких місцях змінюють текст пісень до незрозуміння. Багато помилок, що закралися до тексту збірника, як він ще формувався та жив у рукописі, збільшилися багатьома друкарськими помилками, яких у нашому збірнику взагалі чимало, зокрема-ж в українському його розділі, де багато чого було незрозумілого для складачів і коректорів.

Проте, і в цьому навіть хаосі можна зазначити, що деякі пісні більш менш гарно зберігли своє українське обличчя—принаймні, більшість пісень. На меншій частині їх позначилось багато великорусизмів²⁾; а в одній з них їх така сила, що українізми визирають тільки випадково.

Нема ніякої можливости визначити якісь принципи в праукраїнських піснях. З цього погляду виявляють вони повний хаос. У деяких випадках *и*, що вимовляється як *i*, передається точно, через інших воно стоїть на своєму звичайному місці. Тому ми й маємо форми, як „м'єри“ й йому до рифми — „зв'єри“ (№ 285), або „хл'єба“, „ли“ (№ 290) і „вирне“ (ib.), «завитлы» (№ 306) та зовсім дикі наші „дивушка“ (№ 286) поруч з „д'євчиноньку“ (№ 292), „д'єтина“ (дітина). Таку саму непослідовність можна бачити і в інших випадках: „теб'є“ і „тоб'є“ (№ 283), «мине» (= мене, № 285, 295), «мин'є» (= мині, № 292). помітими нахил передавати *e* без наголосу через *и*: «ночивала» (J «сердицьку» (№ 292), і поруч—«миленка» (№ 295, № 306).

Приклади показаної плутанини, які я брав з тих пісень, що зберігли свій український колорит, збільшуються в тих текстах, що зазнали на собі русифікації. Це ми помічаємо не тільки в фонетичній „поцалую“ (№ 281, 296), «головонька» (№ 299), «козанько» (№ 297), а в лексичній — «молодушка» (№ 296), «д'євоньки» (№ 303) і в низці інших дуже курьозних, попсованих українського тексту³⁾.

Було-б дуже цікаво визначити, коли саме цей примірник жив ак життям, тоб-то, коли його читали. На жаль, ми не маємо тут

¹⁾ Сперанський, 13.

²⁾ № 281, 282, 297, 298, 301-303.

³⁾ Більшість з них зазначено в кон'юнктурах, які я подаю в примітках до цих пісень.

вказівок, окрім характеру написів. Іноді ми зустрічаємо досить старий почерк (I, стор. XVI; II, 66), іноді він наближується до типу скоропису 30-40 рр. Половину XIX століття, здається, можна вважати за тую межу, що після неї збірник мав тільки випадкових читачів.

Що-до змісту, то співанник має ті самі жанри пісень, які зазначено в заголовках інших збірників¹⁾. Українські пісні, що становлять XI відділ збірника, мають 26 №№²⁾, тоб-то біля 4 1/2 % всієї кількості пісень³⁾ — приблизно таке саме відношення, яке бачив у приступних йому співанниках кад. М. Сперанський.

Українські пісні цього збірника, як і інших співанників того роду, вноманітні змістом і відбивають ті-ж-самі дві традиції, які позначаються в рукописних зшитках XVIII ст. З одного боку, ми бачимо в них чисто народні пісні, з другого — віршові вправи невідомих українських поетів. Віднести глибоку межу поміж двома цими групами не можливо: відомі-бо в земні впливи, якими обмінювалися штучна та народня поезія в XVII-XVIII вв. Народні образи широкою хвилею проходять до творів індивідуальної поезії, а склад, ба й сама форма, головним чином, метр українських пісень засвоюється й українською народньою піснею⁴⁾. Це досить з'ясовує спробуючі, на які ми натрапляємо, шукаючи певних критеріїв, щоб одне відокремити до тієї чи іншої категорії. „Въ малорусской поэзиі — пише академик Сперанский — давно уже ставшей выраженіем настроеній думъ и чувствъ культурнаго класса, чрезвычайно трудно выдѣлить и безъ того условно понимаемую народную лирику изъ полународной и народной; зачастую то, что было народнымъ въ концѣ XVII в., къ концу XVIII ст. становится до такой степени обычнымъ и привычнымъ, до того гармонирующимъ съ общимъ репертуаромъ тогдашняго «народнаго» репертуара, что не оказывается возможнымъ трогать, выдѣлать эти пѣсни изъ числа народныхъ“ До того-ж, русская поэзія, даже такъ называемая народная, сложившаяся подъ вліяніемъ польской, изобилуетъ чисто литературнымъ наслѣдіемъ въ фразеологія, манеры трактовать сюжеты, самихъ сюжетовъ“⁵⁾ У цих тихіх взаємовідносинах поміж народньою та штучною

див. „Роспись“ Сомикова, № 9291, 9298.

№№ 281-306; ч. II, стор. 333-362.

треба додати, що „простонародных“ пісень — 68 (II, 163-220), „плясовые, простонародные и цыганские“ мають 31 № (II, 221-235), „хороводные, святочные и подблюдные“ — 254, а „свадебные“ — 21 (II, 225-280).

в. П. Житецкий, Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. К. 1893, стор. 136, — В. Перетцъ, Очеркъ старинной малорусской поэзиі — Изв. Отд. р. яз. и сл.

Тор. В. Сиповский, Русская лирика. Вып. I. XVIII в. II. 1914, стор. 60.

Перетцъ — Изв. Отд. р. яз. и сл., 1907, I, 146.

пісенною поезією за певний критерій не може бути наявність даної пісні в збірниках народніх творів: із пісень штучних невелика кількість залишилась у народньому вжитку¹). З другого боку, в перших етнографічних збірках дуже часто зустрічаються і штучні пісні²).

Пісень напевно штучного походження в нашому збірнику — меншість. Такі — пісні про кохання (№ 282, № 298), написані досить незграбною мовою, повною чужих для української народньої поезії виразів³). Таке й міркування філософського характера „чи язь кому виковатъ, за що погибаю“ (№ 285), в якому автор дивується з своєї сумної долі, од якої він бачить тільки чимало незаслужених образ. Далі бачимо життєве вагання: автор міркує, що йому робити: одружитися, „чи в ченци постригтися“ (№ 303) — вірш, що дає нам змогу уявити собі постать парубка, який кінчає духовну школу і стоїть на роздоріжжі свого життя.

І деякі штучні пісні дозволяють нам трохи з'ясувати ті верстви, де вони повставали та жили. Школяр (№ 286) та школярі (№ 301) беруть участь у фривольних пригодах. В одній пісні згадуються „канцеляристи, что писали листы“ і студенти, які добре знають компліменти; в іншій — пилігрим, „в городах грецкихъ много бывалый“ (№ 305).

З других штучних віршів треба зазначити відому пісню Головатого, складену з приводу переселення на Кубань запорожців (№ 290); далі, ніби взяту з веселої інтермедії промову пилігрима, який розповідає, що він бачив підчас своїх мандрівок (№ 305).

Не викликають ніяких сумнівів з боку свого народнього походження пісні ліричні⁴). З меншою певністю можна це казати про ті пісні, в яких лірика передає своє місце фавулі: іноді це помічається ще невизразно⁵), а іноді розвивається до невеличкого фавбльо, хоч-би й дуже простого змісту (№ 291 — кохання замужньої жінки). У цих піснях видно нахил до жартов-

¹) Див. нижче прим. до № 285; тако-ж В. Даниловъ, *Піснн села Андреевки Нѣжинскаго уѣзда* — Сб. И.-Ф. Общ. при Институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ т. V, стор. XI; *Його-от*; *Ненародныя піснн въ украинскомъ фольклорѣ*. Пошана. Сборникъ Харьковскаго Историко-филологич. Общ. т. XVIII. Изд. въ честь проф. Н. Ф. Сумцова. X. 1909, 279-285.

²) Wacława z Oleska (1833) обурювало те, що до збірок українських пісень заносили й ненародні пісні (див. А. Пытинъ, *Исторія русской этнографіи*. Спб. 1899. III, 12); штучні пісні були й у збірнику Метлинського — див. Н. Сумцовъ, *Пятидесятилѣтне сборника Метлинскаго* — Изв. Отд. р. яз. и сл., т. X, 1904, № 2, стор. 17; А. Пытинъ, *ib.*, III, 149-150.

³) „воспаночка“ (моспаночка), „касаточка“ (№ 282), „почто“, „друже“, „недостатокъ“, „А для комплиментовъ разыскуешь студентовъ“ (№ 298) — речення, які досить свідчать про російські та книжкові впливи, що проймали цю поезію.

⁴) №№ 288, 289, 292, 299, 304.

⁵) № 284 та № 287.

ливого сюжету, маленького оповідання з веселим кінцем. Така, наприклад, пісня № 281, де розповідається про дівчину, яка впала в ставок і досталася в нагороду тому козакові, що її з ставка витяг. Або № 297: козак шукав візоньки, що заблудила в лісі, а знайшов дівчину, яку й не відпустив від себе, аж націлувався в-волю. Деякі пісні трактують про кохання, що раптом та буйно спалахнуло поміж парубком та дівчиною (№ 301), коли дівчина вимагає собі молодого чоловіка (№ 294). В другому місці ми зустрічаємо невідступне кохання козака (№ 306), або навіть і зовсім примітивні взаємовідносини, коли дівчина признається матері, що вона почувала з школярами (№ 286, № 302). Нарешті зустрічаються й звичайні пісні про старого (№ 293, № 296), або неприємного чоловіка (№ 283).

Таким чином ліричних пісень у нашому збірнику меншість (прибл. 10). Перевага лишається без сумніву за піснями, що мають нахил до жартовливого змісту (прибл. 15). Це й одрізняє наш збірник од тих, що їх бачив акад. Сперанський; на його думку жартовлива пісня зустрічається по старовинних співанниках рідше, ніж лірична 1).

Звертаючись до питання про оригінальність нашого збірника та порівнюючи його склад з реестром українських пісень із старих співанників, ми помічаємо, що з 26 №№ нашого збірника 25 зустрічаються по скількись разів. Пісень-уніків так що й зовсім нема; тільки одна пісня невідома акад. Сперанському з відомих йому збірників (№ 299), а інші ми бачимо од 1 до 18 разів. Очевидячки, до збірки увійшли найпопулярніші за тих часів пісні.

Щоб вірно оцінити український пісенний матеріал нашого співанника, потрібно детально порівняти його до інших і з'ясувати, таким чином, яка була його залежність од раніших збірок, що нового вніс він до репертуару українських пісень, і як він вплинув на пізніші. Але тут нам на перешкоді стають великі труднощі. Українські пісні в нашому збірнику становлять тільки невелику частину його змісту і міркувати про звязок його з іншими тільки на підставі цього матеріалу — річ дуже непевна. Із старих-же збірників поки-що досліджено тільки українські пісні. Окрім того, цих співанників у Києві майже нема; тому порівняти пісні текстуально я не мав ніяковісінької змоги 2).

А проте стаття акад. Сперанського дає ґрунт для деяких висновків про місце українських пісень у старовинних російських співанниках. Користуючись реестрами їх та тих пісень українських, що там надруковані 3),

1) стор. 13, § IX.

2) Це порівняння я міг зробити тільки що-до IV вид. зб. Прача (див. далі розділ IV).

3) Доповнюю матеріалом IV частини Трутовського та 2-го вид. Прача.

можна визначити ролю кожного співанника в популяризації українського репертуару, а так само й те, які пісні особливо міцно липалися в загальному вжитку.

Перший збірник, який дав українські пісні і навіть у великій кількості — це, як відомо, „Собраніє“ Трутовського, що про нього ми вже вище сказали. Далі, р. 1780, співанник Чулкова-Новікова дає 17 нових пісень, але вони в українському репертуарі не прищепилися¹⁾. Далі багато нового дала збірка 1790 р. „Молодчикъ съ молодкою на гуляньѣ съ пѣсельниками, поющими новыя пѣсни городскія и деревенскія, простыя, ухарскія и самыя нѣжныя“²⁾. Інші співанники, що їх було видано перед нашим³⁾, вводили невелике число українських пісень: од 2 до 5. Наш співанник був 10-ий збірник, що мав українські пісні. До нього в репертуарі було вже 56 №№ їх, тоб-то більше, ніж $\frac{3}{5}$ усіх пісень у старовинних співанниках, які відомі акад. Сперанському і мені⁴⁾. Із цього фонду і було взято більшість пісень нашого збірника: 23 пісні з 26 відомі в раніших співанниках, а 3 зовсім нові; 2 з них було прийнято і пізнішими збірниками⁵⁾.

Варто зазначити, що для свого часу наш збірник дав найбільшу кількість українських пісень. Співанники, видані раніш, не мали більш, як 21 пісню.

Що-до змісту свого українського матеріалу, то в одній своїй частині (№ 281-290, № 294-297) збірник наближується до співанників 1795 та 1798 р.р.⁶⁾; решта українських пісень зустрічалася перед тим тільки у Чулкова або Прача; пізніш і по деяких інших збірках.

А які-ж висновки можна зробити що-до оригінальності нашого збірника?

Я вже був зазначував, що подібні до нашого друковані співанники, якщо вони не були передруками, сходять до рукописних зшитків. Виникання друкованих видань змінило, звичайно, процес складання цих збірок: складач призначеного до друку збірника мав уже змогу комбінувати матеріал: в його розпорядженні були і рукописні зшитки, і друковані видання, ба що більше — й записані з голосу пісні. Збірники оригінальні, які вносили багато свіжого матеріалу, мали, розуміється, тісний звязок з рукописною та усною традицією.

1) З 17 пісень 8 не зустрічаються по інших збірниках.

2) З 15 пісень цього збірника 13 не були раніш відомі.

3) Зазначені акад. Сперанським на стор. 14-15, №№ 1-9.

4) Тут я трохи попереджую підсумки: окрім зазначених акад. Сперанським, я рахую й усі ті збірники, про які я подаю відомості в оцій статті.

5) Принаймні № 300 повторюється ще в 4 співан.; № 304 — в 3.

6) Акад. Сперанський зазначив їх під № 7 та 8.

Що-до нашого співанника, то невелика кількість оригінального матеріалу дозволяє припустити, що для українських пісень складач його користувався головним чином друкованими текстами — зокрема згаданими вище збірниками 1795 та 1798 рр., Чулкова-Новікова та Прача.

Цікаво, нарешті, з'ясувати пізнішу долю тих українських пісень, що входять до нашого збірника, зазначити ті з них, які особливо довго лишалися в репертуарі. Тут нам треба взяти на увагу матеріали двох родів. Перше — це лубочні співанники, до яких темні та неосвічені складачі вносили ті пісні, які вони вважали за цікаві для споживачів цієї літератури. Друге — особливий інтерес являють етнографічні збірки; вони свідчать, що взята в XVIII-му столітті з уст народніх пісня жила до часу запису в народній обихідці.

Більшість наших пісень (15 з 26), відомі й лубочним співанникам¹⁾; це тільки зайвий раз підкреслює певну традицію од старих збірок до новітніх продукцій лубочних видавництва²⁾. Не ввійшли до лубочних співанників здебільшого вірші: вони були менш рідні та зрозумілі тим верствам, поміж якими жили співанники. Не ввійшла до них і пісня № 299, яку вперше надруковано було в нашому співаннику і яка не прицепилася в пізніших збірниках.

Що-до етнографічних збірок, то з 11 пісень, які не ввійшли до лубочних співанників, більшість (7) не було записано й етнографами³⁾. Очевидячки, лубочні співанники не охоче брали з рукописних зшитків та друкованих збірок те, чого не співав народ; вірші-фабльо, вірші-романси мало входили в народній ужиток⁴⁾.

Таким чином, оголошуючи далі друком 26 пісень — ми подаємо в них принаймні 7 невідомих ще в етнографічній літературі сюжетів. Текстів старих співанників, де иноді передруковувалися ці пісні, рахувати не можна: майже уніка, вони потребують такого самого видання (хоч-би в зведеннях), як і рукописи.

Друкуючи тексти пісень, я не змінюю їх ортографії та пунктуації; проте, я подаю необхідні кон'юктури, які допоможуть зрозуміти текст і виправити розмір.

1) Нема №№ 282, 284, 290, 291, 296—299, 302, 303, 305.

2) Пор. *Даниловъ* — Р. Ф. В., 1910, III—IV, 237.

3) 4 пісні — №№ 296, 297, 302, 303 — не записані зовсім, 3 — № 282, 298, 305 — мають лише один-два, та й то далекі, варіанти.

4) № 284 стала народною піснею (див. нижче): в її настрої було багато такого, що було близьке народнім масам (пор. до № 300 — народньої пісні); № 290 записав лише Максимович, якого цікавили історичні пісні, та Закревський, який узагалі користувався старими співанниками — див. *П. Ефименко*, рец. на «Старосвѣтского Бандурнесту» — Основа, 1862, XI, 27—48; № 291 відома в двох записах; про № 299 я вже казав вище.

Вказівки на варіанти не будуть, звичайно, вичерпуючі, хоч я і прагнув до повноти. Де можливо, я зводив варіанти до груп: маю надію таким чином полекшити працю для дальших дослідників. Тексти лубочних співанників я зазначую нарівні з іншими; не вважаючи їх за рівноцінні, я гадаю, що вони заслуговують на більшу увагу, ніж та, яку вони мали (були) досі. Хоч і не безпосередньо, вони все-ж-таки одбивають смак тих верств народніх, де вони оберталися.

№ 281.

- | | |
|--|---|
| 1. На берешку у ставка, На дощечки у млинка, Фартук прала дивчина, Плескалась якъ рыбчина, | Да й шабельки при ботцы, Стережиш дивчано, Моя любо рыбчино, Одна къ млину неходи, |
| 5. Да й упала, вставъ ни маге, Гей ни мае тутъ ни кого, Ой нікому подбѣгти, Щобъ дивчину вытягти; Кричить, пробу ее мати, | 40. Да й вѣ ставочикъ не впади, Вмежъ вѣ ставочку натребешься; Ой да дуже процовавъ, Чи якъ тоби вытягавъ, Для гарнаго твиго стану, |
| 10. Щобъ дивчину ратовати, Каже що за процатую, И дивчину подарую. Гой дивчина уродлива Руманая чорнобрива: | 45. Чи я тоби не достану. Якъ вѣ вечеръ буду близенько, Приди до мене серденько! Руманая чорнобрива, Оченьки ясоньки, |
| 15. Оченьки якъ ясоньки, Губоньки якъ розоньки, Рученьки мякесиньки, Ножиньки бѣлесеньки, Гарная якъ квіточька, | 50. Губоньки якъ розоньки, Рученьки мякесиньки, Ножиньки тонесеньки, Гарная якъ квіточка, Любая якъ рыбочька, |
| 20. Любая якъ рыбочка: Да й умѣть танцювать, Съ козаками жиртовать. Якъ козакъ тутъ изгодився, Заразъ вѣ ставокъ опустився, | 55. [Да] й умѣть танцювать, [Съ] козаками жиртовать, [Козаче] любесинькій, Мой голубе сизесенькій, Потондуї со мной якъ можешъ, |
| 25. Знай шовъ швидко винъ дивчину, Да пій вытягъ якъ рыбчину. Гой козаче уродливый, Молоденькій, да й жиртливый, Усоньки чернявые, | 60. Пожиртуй себѣ якъ хочешъ; За твою я процатую, Все, что маешъ, подалую: Усоньки чернявые, Зубоньки перловые, |
| 30. Зубоньки перловые, Чупчикъ твій круглесенькій, Да й жупанъ синесенькій, Червонная шапочка, Тая огулярочка, | 65. Чупчикъ твій круглесенькій, Да й жупанъ тонесенькій Червонная шапочка, Тая огулярочка Колижъ доля то моя, |
| 35. Сафьяновы чаботцы, | 70. Такъ не хай буду твоя. |

5. Замість — в став небога; 9. Зам.: кричить пробі; 11. за працю тую; 22. жартувати; 26. Да і; 27. Гей; 36. шабелька при боці; 42. Вмеж; 55—57. Обірано. 60. див. 22.

Найпопулярніша з усіх відомих акад. Сперанському пісень: 18 збірників 1792—1827 р.р. (Спер., 20, № 21). Окреме видання: «Мадороссійская пѣсня на берешку у ставка съ полнымъ хоромъ и со всею вокальною и инструментальною музыкою». Спб. 1794 (Див.

Симони, 471; *Грінченко* № 4). На думку Симоні (ib. 484) — це одбитка з «Собранія» Трутовського.

У деяких співанниках читаємо: «Сія п'єсня введена въ употребленіе, какъ по своему хорошему голосу, такъ и потому, что была любимой кн. Потемкина» (*Спер.*, 12). В другому: «П'єсня сія была любимой Г. А. Потемкина, а по веселому своему голосу, который почитается наилучшимъ въ музыкѣ, п'ѣта была всякимъ» (*В. Перетцъ*, Изслѣдов., I, 297, пр.). «Эта... п'єсня цѣликомъ положена на ноты Трутовскимъ... ее и до нашихъ дней лучшіе п'ѣвческіе хоры сберегали на нотахъ и исполняли». *Безсоновъ* (X, 281). Пор. *А. Л.*, Князь Потемкинъ и малор. п'єсни — К. Ст. 1891, XII, 482—484. Зустрічається і в рукописних збірниках (*Евсѣевъ*, Описаніе рукописей, хранящихся въ Орловскихъ книгохранилищахъ. Ор. 1905, 56).

Пісню цю надруковано в Трутовського (IV част.; див. вище, стор. 25, № 21), Прача²⁻⁴, № 150. (Текст трохи чистіший). У *Закр.* 97, № 144, окрім невеликих варіацій до нашого текста, немає р.р. 47—67, а в своїй більшій частині рядки його тексту збігаються з нашим: 13—22, 29—34. У *Чубинського*, V, 1117, № 40, текст коротший (= 1—14, 21—22). Далі: *Вігдай*, III, 22; *Гацук*, 60 («Українка»). Лубочні тексти ДВПЛС не дають великих варіантів; МР знають новий кінець на 12 рядків: дівчина признається, що не любить того козака, що її врятував, а любить іншого.

Пор. опис козака з «челядином гречним» в інтерлюдіях Г. Кониського — *Житецький*, Про укр. нар. думи. К. 1919, 70.

№ 282.

- | | |
|---|---|
| 1. Скажи минн, повѣдай, Воспаночка моя: За чимъ мени нелюбиль, Касаточка моя? | 10. И писеньки питы не гораздъ, И въ скрыпочку играты, На цымбалахъ забавлять Въ гусельки бренчаты |
| 5. Или любиты необыкла Мене ты одного? Що ходишь и бродишь По другимъ молодцамъ? Тачи яжъ такъ не усасть, | 15. И пашню пахаты, И добраго коня сядляты, И дѣвчатъ любиты И къ себѣ ихъ примавиты. |

1. Напевне — «моспаночка»; 9. Та чи (??); 12. забавляти.

Зустрічаємо в 9 старих співанниках (*Сперанський*, № 7, стор. 19 і нище) 1790-1819 р. В інших записах я її не знайшов.

№ 283.

- | | |
|--|---|
| 1. Буду собѣ купила Да за свои гроши, Велять люди любиты, А онъ не хорошій: | 10. За рикъ дви починки. Я тобѣ не жинка И не господня, Три дни хати не мела, Сमितья не носила: |
| 5. Якъ станеть требовати, Треба съ хаты утекати; За щожъ мене муженьку бьешь За якія вчинки? Чи я тобѣ ни напяла | 15. Продай муже корову И купи кобылу, Щоб было чимъ возыты, Сमितья на могилу. |

5. Коло цього рядка блідим, ледви помітним олівцем приписано: кляти; 7. так саме: „чировѣк“ — це напевно поправки, які вносив читач-українець, який знав цю пісню з живої традиції.

У Прача головні одміни: 8. винки, 10. заразъ.

Спер. (18, № 5): 11 старов. співаників 1790-1819 р.р. Прач⁴ (№ 141) — невеликі варіації. Живі записи дають звичайно більш поширені тексти. *Waclaw z Oleska*, 365, № 207: та за ним: *Kolberg*, II, № 333 (180) і *Головацький*, II, 469. Пор. П'єсни, зібрання *Н. В. Гоголемь*. Изданы Г. Н. Георгієвскимъ. Памяти В. П. Жуковскаго и Н. В. Гоголя. Спб. 1907. Вып. 2, стор. 230, № CLXXVII; пор. стор. 347, № 107. *Закрев.*, 86, № 122. Новітні — з Волині — *Zw. A. Kr.* VII, (198), № 39; з Харківщини — *X. Сб.* 1897, XI, 381; Кубані — *Вігдай*, III, 26. Останній варіант одрізняється од інших своєю поширеністю. Відломок цієї пісні, деталь її в білор. вар: *Малевичь* 151, № 4. В лубочних співаниках — це одна з найулюбленіших — LNBвЛПОВ³SNFXDKAKЛ.

Простота нашого тексту примушує бачити в ньому первісне зерно, що помалу зростало в живій традиції.

Віда = „горе-злосчастье“ — див. *Zw. A. Kr.* VII, (216); *Гоголь*, 384, № 76.

№ 284.

1. [Да їхавъ] же казаченько изъ Украины,
[И побачивъ] дивчиноньку при долини,
[Съ] коня скочилъ
[Къ] ней прискочилъ
5. Ты скажи мни дивчинонька не обмань[вай]
Хто тебе породивъ, и якъ твое имя?
Мене маты пордила дивчиною,
А пипъ имя давъ Кулиною.
Ты Кулина сердце мое,
10. Ты пиды за мене за мужъ дивчинонько,
Полюби мене крипко, мое серденько;
Я козаче не дураче,
Черезъ ричку скочу въ поле.
И колы ты меня догонишь.
15. Такъ тоды я тебѣ по люблю.

1—4. початок цих рядків обірвано. 4. „Къ“ чи „До“

Сперанський (стор. 19, № 12): 11 співаників 1790-1822 р. *Бычковъ* (ор. сіт. 175) — 1 рукопис. Текст нашого співаника — зіпсований й мало зрозумілий відломок; *Чубинський* V, 1190, № 1 — дає кращий варіант з розвиненим діалогом. Інші, ще більш поширені тексти у *Waclaw'a z Oleska*, 392, № 248 і *Лукашевича* 120, № 6.

№ 285.

1. Чи якъ кому виновать? за що погибаю—
Ни гдѣ отъ злыхъ чилвѣкъ покоя не маю:
Ненавидятъ, гонятъ, бють, живцемъ пожирають,
Якъ ястребы на бѣдную пташку нападають;
5. Лютой ярости огнемъ пылають без мѣры.
И метаються на мя, якъ лютые звіри,
Ни скрытпся не могу, ни явно прожити:
Явно гонятъ, а в тай бють, подкладаютъ сѣти,
Не машь кому боронитъ, ни кто не ратуетъ,
10. Плачу, воплю и рыдаю, да ни кто нечү[еть].
За щожъ гонятъ, за що бють. якая пр[ичина?]

9. Нема-ж . . . боронити. . . ратуеть.

- За то гонять, за то бьютъ щ[о я сиротина]
 О Боже мой! едине начальным[ъ утѣха],
 Возри на мя сиротину, избавь [сего лиха]
15. [Ты ж]ъ видишь на мене противны навѣты,
 [Изволь] мене у Себе отъ ихъ злобы скрыты;
 [А] дай Боже врагамъ, нехай будуть знаты.
18. Що я живу подъ кровомъ Твоѣй благодаты.

Акад. *Перетц* зазначає цю пісню в 5 рукописних зшитках XVIII в. (Изсл. I, 287—289); *П. Житецький* — у 2 (Укр. народні думи, 51). Окрім того, я знаю цю пісню в збірничку початку XIX ст., який належить київському бібліофілові А. Н. Александровському. *Сперанський* — 9 зб. 1780—1815 р.р. (20, № 24). Прач⁴, № 145 — дає тільки 3 рядки. Наш текст найближче сходиться з Чулковим-Новиковим (Перетц, 316); очевидно він пішов од нього, або-ж обидва вони пішли од якогось спільного.

На думку акад. Перетца, який спеціально розглядав цю пісню, вона «весьма популярная пісенка літературного походження, извѣстная еще въ половинѣ нашего вѣка и кое-гдѣ, въ захолустяхъ, еще сейчасъ распѣваемая любителями Размѣръ этой пісни роднить ее съ древнѣйшими произведениями малорусской искусственной поэзии» (313—314). Можливо, що популярність цієї пісні пояснюється її настроєм. «Недовольство жизнью, исканіе лучшего, отчаяніе найти его. и т. п. мы находимъ въ цѣломъ рядѣ пісенниковъ XVIII вѣка . . .» (Перетц, ib. 248; пор. «Приложенія» до I-го тому, 172; № 52 — вірш, який нагадує своїм настроєм і наш текст).

Пісня перейшла й до народніх верстов; А. Потебня навіть вважав був її за народню (*Чуб.* V, 448). Варіант *Головацького* (I, 357, № 20) трохи поширює деякі мотиви нашого тексту. В лубочних співанниках рідко: ОХ.

№ 286.

- | | |
|---|--|
| <p>1. Да ораль мужикъ при дорозѣ, <i>Гей, гей, гей при дорозѣ.</i> <i>Гей, гей, гей при дорозѣ.</i> Въ него жъ волы круторози;</p> <p>5. Да повѣсилъ торбу на березѣ. Да и тажъ торба не простая: Со пшеничными пирогами; Да и тамъ дивкы грибки брали; Да тыжь дивкы торбу скрали;</p> <p>10. Подъ кустикомъ схоронили,</p> | <p>Да и листичкомъ призакрыли. Да однажъ дивушка Ненила, Онажъ въ лисѣ заблудила; Бежъ мати спрашивала:</p> <p>15. Да и гдѣжъ дочи ночивала? Ночивала мати съ школярами, Да подъ черными соболями; Ой и тамъ было спать тепленько,</p> <p>19. Да болятъ мое серденько.</p> |
|---|--|

2—3. Очевидячки приспів.

Акад. *Сперанський* — 9 співанників 1780-1819 р.р. (20, № 23); в рукописах зустрічається часто: акад. *Перетц* знає 3 тексти XVIII в. (Изв. О. р. я. сл. 1899, IV, 1250; Изслѣдованія, I, 289, 291); е в рукописному альбомі А. Івченка (К. Ст. 1889, II, 493); зросійщений текст у тому збірничку, що його описано в Отеч. Зап. 1858, I, 311 (пор. *Соболевський*, II, № 87). Часто і в етнографічних та в лубочних збірках. Всі тексти можна поділити на 2 групи: 1) *Бігдай*, I, 14; *Гнидич*, II, вип. 1—2, стор. 76, 301 № 631, № 1031; *Романовъ*, I, 2, 196, № 44; співанники D № 146, B, Z — пісня закінчується зниканням торби з пирогами. 2) наш збірн., *Загр.* 100, № 150; *Чуб.* V, 1177, № 2260; Івченко; спів. D № 69, FPBSГПРQВв дають поширення; досить не-до-речи додано розмову матери з дівчиною: мати питається, де ночувала дочка; тексти нашого зб., Івч. та Чуб. відповідають: «с школярами» — вказівка на тії верстви, де оберталася пісня; в інших текстах — «с комарами». Можливо, що тоді, коли пісня одійшла од «школярів» — замість

них було вставлено «с комарами», що більш підходило до змісту пісні. — Порівняння з текстом Івченка, майже сучасним до нашого, дає деякі незначні варіанти.

Згідно з Костомаровим (Собр. Соч. Спб. 1905, кн. VIII, 658 — 659) комар — тема жартовливої пісні.

№ 287.

[Ой послала мене] мати.

[Зеленого жита] жатя;

В нашому примірнику од усієї пісні зберіглося лише 2 слова. Пісня була, очевидно, довга. Приблизно 6 рядків було на стор. 344 надруковано з пісні № 288; на долю № 287 припадає таким чином біля 50. Яка саме була ця пісня?

З такими 2 першими рядками зустрічається пісня в рукоп. зб. Петерб. Публ. Бібл. (А. *Бычковъ*, Труды IV Арх. С. Каз. 1891, II, 175). *Спер.* (19, № 17) зазначає пісню: «Послала мене мати, зеленого жита жатя». Співанник 1817 р. подає для тієї-ж-таки пісні отакий підзаголовок: «прекрасная украинская пѣсня, называемая косари» (*Спер.* 12). Прач⁴, № 148 друкує пісню, що, починаючись отакими самими словами, має приспів:

Ой нуте косари, що не рано почали;

Хоть не рано почали, да богато утяли.

Такий самий приблизно текст маємо у *Артемовського* (Трет. десяток, № 2, ст. 4), в співанниках А (з покликанням на *Žegot-y P. I*, 58), П. Варіанти до цього текста: *Глиб-дичь*: II, 1, № 769; *Лис.* (Збір. у. п. Друг. десяток, ст. 16, № 10) дає приблизно такий самий текст, але без приспіву.

Проте, ми не можемо твердити, що в нашому збірнику було надруковано ту самісіньку пісню, що й у Прачевому. Відомі й такі пісні, які збігаються з цією тільки її заспівом: двома першими рядками: *Гулак-Арт.*: Укр. п. 1868, № 12, № 18; *В. Дани-ловъ*, 32, або приспівом (пор. *Метлинський*, 314; *Закр.*, № 115; співанники: I, № 35; B, № 31). Заспів та приспів занадто загальні місця пісні, щоб на підставі їх твердити про тотожність пісні. Окрім того, пісня ця займає більше місця, ніж усі зазначені вище її варіанти. Навіть коли припустити, що пісню було надруковано з приспівом після кожних 2 рядків, то й тоді вона не зайняла-б 50 рядків. Очевидячки, в нашому співаннику було надруковано ще невідомий варіант цієї пісні.

№ 288.

1. [Засвістали козаченьки — въ походъ зъ полуночи;
Заплакала Марусенька — свои ясны очи;
Не плачь, не плачь, Марусенько, — не плачь, не журися;
За своѣго миленького — Богу помолися!
5. Стоить мѣсяць надъ горою, — та сонця не має;
Мати сына снаряжала въ чужую сторону:—
Поѣзжай мій сыночку, да не забавляйся,
Черезъ четыре недѣльки до дому повертайся.
Радъ бы я матанько, щобъ повернувся,
10. Но чого мій воронъ конь въ воротахъ спотыкнувся?
✓ Богъ знає, Богъ видає, коли въ гостыню,
Прийми мою за винчанную за родную дытину.
Якаяжъ бы мій сыночку годинка настала,
Що бы чужая дотыновка за родную стала?
15. Посіюжь я яру пшеницу и озимое жито:
Учежь много козеченька на Украини убито,
А отъ Кракова до Бѣнова не велики дви мили,
18. Лежать наши козаченьки по три, по четыре.

Рядки 1 — 5 друкую за *Закревським*. 7. Напевно: не забаряйся; 9. Зворот, не властивий україн. пісенній мові; *Закр.*: скоріше вернуться; 10. теж; може—«вороний конь»; 11. домою встигну?

Дуже популярна й до останніх часів, ця пісня була відома акад. *Сперанському* в 8 співанниках 1790—1819 р.р. (порівн. *Перетцъ*, Изсл., 295, 296). З повними подиву й захоплення коментаріями її надрукував р. 1825 *Цертелевъ* („Благонамѣренный“, ч. XX, № 20, стор. 216—220), а пізніш й багато інших етнографів. Маючи намір присвятити цій пісні невелику окрему розвідку, обмежусь лише загальними увагами.

Всі українські записи близькі поміж собою. Частина — *Церт.*; *Макс.* 1834, III, № 3, стор. 140; *Чуб.* V, 532, № 135; співанники СКЖЩ — маючи деякі варіації, дають закінчену з боку композиції п'єсу про від'їзд козака. Інші записи — *Баліної* № 53; *Загр.* 59, № 80; спів. DQMKZ Вв Ов⁶ Ов, Ов¹⁴БП і наш текст поширюють оснiвне зерно 4 рядками (наш текст р.р. 15—18), що мало звязуються з цілістю (иноді — 2; SP). Окремо стоять: *Вігдай* III, № 11 і інші, які далеко одходять од сюжету рядків 1—14 нашого тексту. Див.: *Чуб.*, V, 1006, № 108; *Розенфельдъ*, 66, № 16; *Радченко*, 184, № 130; *Вігдай*, XII, № 158, *Шейнг.*, 668, № 716.

№ 289.

1. Ой кряче, кряче, да чорненкїй воронъ,
Да на глубокой долинь 2.
Ой плаче, плаче, молодой козаче,
По несчастливой годинѣ 2.
5. Ой кряче, кряче, да чорненкїй воронъ,
Да у лузе надъ водою 2.
Ой плаче, плаче, молодой козаче,
На коньку да на вороному. 2.
Вороной коню грай ты подо мною,
10. Да разбый тугу мою. 2.
Разбый, разбый тугу по темному лугу,
Козакови, да молодому.
Ой їдетъ козакъ да д[ороженькою 2].
Слезенкками умывает[ся.]
15. Десь моя женка, десь моя старенька,
Да за мною увивается. 2.
Та въ недѣленку рано пораненку,
Да якъ солнце не выходило. 2.
Да сѣзжалася вся моя родина,
20. Вона мене да выпроважала. 2.
Выпровожаешъ моя родиненку,
Да чи не жаль тебѣ буде. 2.
Якъ я поїду на ту Украину,
Да между чужіе люде. 2.
25. Ой згадай меня моя стара нене
Сѣдаючи да обѣдати. 2.
Десь моя дѣтина на чужой сторонѣ
Да не кому да отвѣдати. 2.
Ой згадай меня моя стара нене,
30. Ой якъ сядешъ у вечери ясти. 2.
Десь мой дѣтина на чужой сторонѣ,
Да не мае отъ него вѣсти. 2.

15. Очевидячки — ненька; так і в рядках 25, 29; так само і в Прача⁴. 16. уби-
вається? 18. всходило? 23. У Чубинського № 436 Б — в сторону чужую.

Сперанський (18, № 3): 8 співанників 1779—1819 р.р. Між иншими — всі видання *Прача*, *Макс.*, 1834, III, № 11, стор. 141, *Чубин.* V, 877, № 436 А та Б; *Артем.*: Збірник

2 десяток, 10, № 6; *Лис.*. Збірн. пісень, V, № 30; лубочні співанники — LDRSIVTBZ. Тексти не дають багато одмін.

№ 290.

1. Эй горе намъ журитися, пора перестати,
Дождалися отъ Царицы на службу заплати,
Дала хлибъ, соль и грамоти за вѣрныя службы:
Ой теперъ мы, миле братья, забудемъ вси нужды:
5. Въ Таманѣ жить, вирне служить, границу держати.
[Рыбу ловить, горижку] пить, щей будетъ богати,
Да вже треба женитися и хлѣба робити.
Кто прійде къ намъ изъ невірныхъ, то якъ врага бити.
Слава Богу и Царицѣ, а покой Гетману!
10. Злѣчили намъ въ сердцахъ нашихъ великую рану,
Благодаримъ Императрицу, молимо ся Богу,
Що намъ Она указала на Таманъ дорогу,

1. Годі. 2. За службу. 6. Вирвано; вставлено згідно з текстом Житецького.

Цю пісню Антона Головатого акад. *Сперанський* зазначає в 5 співанниках 1795 — 1819 рр. (19, № 29). Як каже *Житецький*, це „первое литературное произведение на языкѣ чисто народномъ“ було надруковано в „Нов. Ежем. Сочиненіяхъ“ 1792, ч. LXXVII, ноябрь, 23-24 (передрук див. Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. К. 1900, 119). Як порівнювати наш збірник до цього тексту, то він дає нецікаві ортографічні одмін. Те саме у *Макс.* 1834, II, № 50, стор. 133. *Сахарова*, II, 276 № 7; *Везсонова*, IX, 389; *Закр.* 22, № 16; *Вігдья*, II, № 5. Спів. X, № 103. Максим. між иншим пише: „Сложена и пѣта 12 Августа 1792 года по случаю полученія грамотъ Царицыныхъ, привезенныхъ черноморскаго кошевого войска судьею Головатымъ“. Про історичні обставини див. *М. Драгомановъ*, Нові укр. пісні про громадські справи², К. 1918, 21-22. Пісні складено й про самого Головатого: *Грінч.* III, № 1433 та 1434. Портрет — див. в ст. *Оп. Сластиона*, Портрети Антона Головатого — Н. Мвн. 1918, III, 37-48.

II. *Житецький* односить цю пісню до елегічних віршів: „по складу своєму онѣ близько стоять къ народнымъ пѣснямъ, наминая такъ называемыя псалмы, только безъ религиозной подкладки. Составлялись онѣ не для чтенія, а для пѣнія, по образу народныхъ пѣсень, потому онѣ и дошли до насъ не въ старинныхъ рукописяхъ, а в позднѣйшихъ записяхъ, изъ устъ народа“ (ib. 117).

№ 291.

1. Ой не видъ милъ мѣсяць свѣтитъ, видкиль ясны зѣрки,
Да внадився козаченько до чужой ижикки,
Да внадився, да внадився якъ кабанъ до жита,
Да вшежъ въ него нема реберъ и голова побита.
5. Чого мужикъ догадався в сѣни притаився,
А на тотъ часъ козаченько до жинки згодився.
Мужикъ думавъ що ячній снопъ да, взявъ молотити,
Отбивъ ребра, руки, ноги, голова побити,
Видно кутя до порога въ порога залага,
10. Кунтушъ съ плечъ, шапку до долу, окномъ яко мога,
Ой втикати, да втикати до третьей хати,
Оглянетца назадъ козакъ и следа не знавши;
Почимъ знати, почимъ знати козацкую жинку,
Сама вона боса ходить, горшкомъ вод[у] носить,
15. Выйди, выйди молодеце съ горшкомъ по водичу,
Не хай же я подивлюся на плахту дрибничу.

1. Замість відтіль. 2. Зам. чужої жінки. 15. Зам. молодеце.

Спер. (22, № 64) знає тільки в зб. Прача, 4 видання (№ 136), що дає справніший порівнюючи до нашого текст. *Чуб:* V, 675, № 270 дає тільки 7 рядків. *Гацук.* 92 — підправив її. Перші 3 рядки — популярний заспів, після якого йде вже інакший текст. Див. Клм. № 55; Д, 117 № 19. Див. також: В № 87, Z № 87.

Сюжет цієї пісні — фабльо, поширене і в епічній літературі і в інтерлюдіях.

№ 292.

1. Катилися возы съ горы, поломали спицы,
Да вжежъ минѣ не ходити на тѣ вечерниці,
Да вжежъ минѣ не ходити куди я ходила,
Да вжежъ минѣ не любити ково я любила,
5. Дай черезъ дорозинька ходимъ по теляты,
Як у тебѣ такъ у мене чорны бривеняты.
Дай шолъ козакъ черезъ бойракъ, бойракъ похилився,
На козака пригодинка козакъ зачирився,
Дѣвчиноньку выкликая не голосно свисно:
10. Ходи сюда сердце мое на одну годинку,
Чи ты моя, чи не моя да сердинку будишь,
Коли моя сердце будешъ хвалити ми Бога.

8. зажурився? 9. свиснув? 11. дай?

Спер. (23, № 53): 3 спів. 1790-1819 рр. Характерна для цієї пісні її многоваріантність. З зовнішнього боку вона об'єднується формулою: Катилися вози з гори — поломали спиці, з внутрішнього: Любилися, кохалися — тепер перестали.

Усі варіанти зводяться в кілька груп, але з них жадної не можна вважати за первісну. Можна гадати, що такою і була самісінька формула паралелізму, яка по різних місцевостях набула різного тематичного розвитку. 1) WOI, 353. № 191, *Гоголь*, 229, № CLXXI; тему розвито з образа: Kohaly sia, lubyli sia, jak holubiw para. 2) *Kolberg*: II, 192. № 356: про розлуку розповідається коротенько; первісна формула набуває імперативного уклону: Lubite sie szogni oszu . . . , 3) *Закр*, 71, № 99 — найповніший варіант; співанники КРИБ так чи інакше скорочують; 4) Спів: DFRS, виходючи з первісної формули, дають контамінацію з інакшим сюжетом: ой у полі нивка, на їй материнка. 5) Формула збільшена новим мотивом: же на моеї головонькѣ вѣночекъ не буде — *Врабель*, 41. 6) Наш текст дає новий варіант, бідно й невдає розвинений. — Знов такі інакші варіації в альб. 1814-1818 рр. — див. *Янчук*, К. Ст. 1888. X, док. 8.

Первісна ця формула давала іноді й інакше розвинення. Див. *Лоначевський*, 537 № 226. . . . шаталися два глитаї: Де тут вечерниці?; *Враб.* Співанки, 293, № 208.

Грінч. № 930 — зазначає окреме видання цієї пісні р. 1886 з підзаголовком „Слова Квитки“.

№ 293.

1. Ахъ! подъ вишенью, подъ черешнею.
Стоялъ старой съ молодою,
Якъ и съ ягодою.
И просилася,
5. И молилася:
Пустижъ меня старый дѣду на улицу погулять.
[А]хъ! и самъ не пойду,
[И] тебе непушу.
Хочешъ мене старенького да и покинути,
10. Ой не кидай же мене моя бабусенька,
На чужой сторонѣ,

- При лихой годинѣ,
Куплюжь тебѣ хатку,
Еще сѣна жатку,
15. И ставокъ,
И млинокъ,
И вишневыи садокъ.
Не хочу я хатки.
Ай ни сѣна жатки,
Ни ставка,
20. Ни млинка,
Ни вишневаго садка.
Ой ты старый дядуга,
Изогнувся якъ дуга,
А я молоденька,
25. Гуляти раденька.
Ой сгиньте, пропаде,
Вы старыя кости,
Не сушите, не крушите,
Моей молодости;
30. Ой ты старый кахи, кахи,
А я млада смѣхи, смѣхи;
Ай ты старъ, я молода,
33. Между нами зла невзгода.

1. У Прача — вишнею. 3. Пр. — з. 10. Пр. Марусенько. 17. Пр. вишневенькій.

Спер. (21, № 30): 14 сп. 1780-1827 р. Акад. *Перетца* (Изсл, 287 — Изв. . . 1907. I, 179-180) зазначає її в 2 рукоп. збірках XVIII в.; один з цих текстів дає „едва ли не простѣйшую и первичную редакцію пѣсни“. Всі записи я поділяю на 3 групи: 1) текст акад. *Перетца*, нашого збірника, *Закревського* 17, № 7; *Гнибича* II, 1, № 909, спів. QBOvZBvXГN. 2) Наталка Полтавка, I, 3 — коротший од нашого (1-25), сп. DSKBF; Ов°Ов°, 3) W. Ol. 302, № 202; *Голов.* I, 231, № 63; близький до нього сп. А. № 93 — текст розвятий без особливо цікавих змін. Ці угруповання дозволяють нам накреслити життя цієї пісні в усній традиції. Перша група — це стара народна традиція: у третій — ми маємо розвиток її; друга — опирається на друкований текст „Наг.-Полт.“ і од нього через співанники знов спускається до народніх верстов.

Окрім цих текстів маємо і ускладнені инакшими мотивами: *Гнид.*, II, 1, 140, № 764: пісня закінчується п'яницьким рефреном: На здоров'є тому, чію водку пьемо. На погибель тому, хто завідус кому і далі. В сп. О, окрім цього мотиву, приєднано ще й головне з пісні № 283. Див. варіацію на ту саму тему *Гоголь*, 159, № LV.

№ 294.

1. Ой гай, гай, гай, гай [зеленецькій.]
Ти нея тебе полубила, [ще ти молоденькій.]
И на мѣстѣ була, и горѣлку пила,
И росады накупила, весь огородъ засадила, 2
5. И росада моя принялася була,
Дѣвчина съ козакомъ понялася була 2
И капусточка, и кочаньичко,
Вѣрно съ козакомъ жениханьичко 2
Ой не бійте мене, и не лайте мене,
10. Коли я вамъ докучила, такъ отдайте мене, 2
Отдайте мене за Волошина,
Що я дѣвчина, да хорошая, 2

- Ой ненько моя, ая дочька твоя,
Тогдѣ було бити, вчити, якъ маленька була, 2
15. А теперь я велика, треба мене челоуѣка,
Ни стараго, ни малаго, средяго молодаго, 2
Щобъ и въ полѣ оравъ, да и въ домѣ дбавъ,
18. Мене жъ молоденькую да хозяйкою звавъ, 2

1-2. Відновлено згідно з Прачевим текстом. 2. У Прача здається вірніше: тим я. 7. вірне 15. Замість середнього. 16. У Прача: въ домѣ бивъ; в нашему зб. — вірніше.

Спер. (стор. 18, № 1) — 8 співанників 1779-1827 р. з невеликими одмінами: W. Ol. 427. № 299; *Голов.* I, 326; *Бігдай* VI, 224; VI, 260 і мало не однаковий текет у сп. MDPQSOв³Ов¹⁴. У текеті ХСб. XII, 403, № 68 бракує рядків 1 — 7, проте більш розвито рядки 8 — 17; замість „Волошина“ — „Турчина“. Пор. *Гнѣдичь* II, 1, № 687. У *Гоголя*, 389, № 182 — уривок. В контамінації з відомою пісню: „І шумить і гудить...“ — в російському варіанті *Овсянникова*, № 294.

№ 295.

1. Ой колы я прудыуса любыла, любыла,
Не одна я черевичьки зносила, зносила,
Цуръ тебе прудыусе,
Пекъ тебе прудыусе,
5. [Сама себе] дивуюся, съ прудыусомъ цѣлююся. 2.
* * *
- [Ой приѣхавъ] мой миленьки у ночи, у ночи,
[Заставъ меня съ] прудыусомъ на печи, на печи;
[Ц]уръ тебе прудыусе,
[Пекъ] тебе прудыусе
10. [Сама себе дивуюся с]ъ прудыусомъ цѣлююся. 2.
* * *
- Ой кто тебе мой мленьки и сказавъ, и сказавъ,
Що у мене прудыусъ ночевавъ, ночевавъ?
Цуръ тебе прудыусе,
Пекъ тебе прудыусе,
15. Сама себе дивуюся, съ прудыусомъ цѣлююся. 2
* * *
- Наѣхали Москалики и Донецъ, и Донецъ,
Дали мне два рублика на танецъ, на танецъ,
Цуръ тебе прудыусе,
Пекъ тебе прудыусе,
20. Сама себе дивуюся, съ прудыусомъ цѣлююся.
* * *
- И копѣчку на горѣлочку, и шажокъ на медокъ,
Щобъ у меня молоденькой не болѣвъ жовотокъ,
Цуръ тебе прудыусе,
Пекъ тебе прудыусе,
25. Сама себе дивуюся, съ прудыусомъ цѣлююся. 2.

2. Повинно бути: не одни? 5—9. відновлено. 10. собі.

Спер. (18, № 2): 8 співан. 1779-1819 рр. Далі: *Закр.* 108. № 154, *Лис.* збірн. . . для хору, X, № 109. У лубочн. спів. дуже часто: 1) Тексти: *Закр.*, ВВВNBQOв¹⁴ дають різні комбінації з 3-4 строф; найсуцільнішу та з боку логіки найзв'язанішу комбінацію дає Ов¹⁴. Текст *Лис.* додає до цього ще одну строфу, яка не має такого тісного зв'яз-

ку з сюжетом пісні. 2) Тексти SFB контамінують даний сюжет з новим про непокірну жінку, що не хоче працювати. Інші — КНПВ більш менш скорочують цей текст; 3) Наш спів. дає 1, 4 та 5 строфи зовсім нові; 2 останні, мало звязані з піснею. Перша група — це, очевидно, оснiвне зерно пісні; останні — її пізніші наростки. Далеку варіацію дає спів. К, 90.

Прудіус, Прутівус за *Закр.*, II, 494; *Грінч.*, 493— „Усач“. Іноді й ширше: „... так и зиркае, деб москаля знайти, або инчого прудіуса“ (*Тобіл.*, Найм, III, 7). *Шаховської* у своїй опері „Каз. Стихотв“. (I, 2) надав цьому слову значіння ймення особового, розуміючи його, як імення для старої грубої людини. Напевно Шаховської знав цю пісню із старих співаників; сп. Д. — дає текст за Шаховським.

№ 296.

- | | |
|--|---|
| <p>1. Охъ, дале бо не хочется, Коло печи ворочиться, Да въ тоненькой сорочицѣ И въ рубковой наметицѣ.</p> <p>5. Мой старый мужъ за пичьюю Кахи, кахи, кахи, кахи; А я млада съ милесенькимъ Хихи, хихи, хихи, хихи; Чи ты стар, чи не дюжъ,</p> <p>10. Иль экое лихо, Я чешуся, копошуся, А ты лежишь тихо, Подушечка, подушечка, Да ты пуховая,</p> <p>15. Молодушка, молодушка, Да ты молодая: Ково люблю, ково люблю, Тово поцалую, Пуховую подушечку</p> <p>20. Тому подарю. Ахъ! ни душечки, Ни подушечки, Ни той рѣчи,</p> | <p>Съ кѣмъ спать лечи.</p> <p>25. Пошолъ Петрокъ въ чеснокъ, А Улька въ цыбульку, А вотъ тебѣ Петрачокъ, Солодненькой чесночокъ, Натко тебе Улька</p> <p>30. Горькая цыбулька. Не хочу я у тебе брать. Отвѣчала Улька: Мнѣ нельзя тебя любить, Ибо ты старенекъ,</p> <p>35. Ты Русинъ, ты жъ Русинъ, А я Католичка, Ты великъ, ты великъ, А я не величка; Ты въ ботахъ, ты въ ботахъ,</p> <p>40. [А я в]ъ черевичкахъ [А каза]къ ей говоритъ [Смил]уйся панья [Люблю т]ебя паче себя, [Хоть ты] Католичка;</p> <p>45. Люблю тебя больше, Что ты не величка.</p> |
|--|---|

1. далєбі. 10. чи-якое лихо?

Акад. *Сперанський* (стор. 20, № 19): 3 співаники 1791 — 1812 рр. Пісня тільки на половину українська, великорусизмів у ній дуже багато. Наприклад, рядки:

Подушечка, подушечка
Да ты пуховая
.
Ково люблю, ково люблю
Тово поцелую.

мені довелося чути од дівчат Путивльського повіту, на роботах в економії Лебединського повіту на Харківщині. Можливо, що це взагалі поширена формула. Дивись: *Овсянниковъ* 82, № 11; 100, № 12. У *Гнєдича* II, 1, № 565, стор. 41-42 надруковано коротеньку пісню, яка відповідає рядкам 1-9 нашої. Виходячи з цього, а також з аналізу композиції пісні, можна прийти до висновку, що в нашому тексті з'єдналися 2 пісні: одна українська друга великоруська з подібними метрами та мотивами.

№ 297.

1. Три дни спавъ 2, спавъ три години,
А всежь съ материной лихой причины, 2.
Казавъ мене мой богатый погнати козы,
Въ зеленую дуброву, въ густыя лозы;
5. Кинуся, порвуся, простру оченьки,
Гляль я, гдижь козы; ахъ! нема козанки.
Скочу я, скочу до лѣса,
Чи низъ ели козонка волки до бѣса;
Скочу я, скочу сюды не туды,
10. Назадъ ся вертаю, незнаю куды.
Ахъ! вижу, вижу, здалека вижу,
Здалека вижу подъ сосною лежить;
Чи не мояль козанка тамъ заблудила,
Ажь мине хппотамъ такъ навалила.
15. Ай бачу, бачу—дивчину спрячу,
Радъ бо я збудити, лядва не прячу;
Стянувъ я за бѣлы рученьцы,
Открыла дивчина черны оченьцы,
Кричала, хаила — яжь неважалъ,
20. Поколь я личико не нацѣловаль.
Дай Боже до вика козанку пасти,
Щобъ мине тако грубы напасти;
Дай Боже до вика козы убити,
Дабы ся зъдивчамъ такъ не любити.
Охъ, моя! охъ, моя! доля лихая,
26. Гдижь моя дилася коза рябая?

3. Може, мій батько? 6. де-ж. 8. Замість: чи не з'їли козоньку. 14. ? 15. спячу?
16. ледвѣ не прячу? 22. Може: такі губи напасти? 24. дівчатами.

Сперанський (2), № 20) — з збірника. У другому рядку бачимо „матерой“ — менш певний текст. Майже самостійний варіант до цієї пісні зустрічаємо в «Русалці Дністровій» (Гр. № 78) в відділі „Старина“ (ст. 119); напевно — пісню взято з старого запису.

№ 298.

- | | |
|--|--|
| <ol style="list-style-type: none"> 1. Недамъ покою, Пойду за тобою: Почто оставляешь, Совѣсти немаєшь, 5. Пріятель и друже. Ахъ! какъ присягался, Бога небоялся, Что будешь мнѣ вѣрнымъ, А не лицемѣрнымъ; 10. Все то отмѣнилось: Чи я не вродлива, Чи я не чернобрива, Чи яжь не молода, И панскаго рода. 15. Оглянися друженько, Что мя укоряешь, | <p>Сама тое узнаешь. Какъ мнѣ тебя взяти, Что могу я знати?</p> <ol style="list-style-type: none"> 2). Явивши евой недостатокъ Ты и сам признаешь, Когда совѣсть маешь; Тѣ канцеляристы, Что писали листы, 25. Такъ мнѣ учинили. А я молодая, То не разсуждая, [О]тписи давала, Совѣсти незнала, 30. [Всѣмъ] вѣрила равно; [Вотъ те]бѣ наука, О серденьку мука; |
|--|--|

- Знай, какъ поступати,
 Не многимъ внимати,
 35. Но единого знати,
 Будеть, тебѣ листовъ,
 А канцеляристовъ,
 Да дѣль треба много,
 Безъ тебя убого,
40. Ты бывай здорова;
 А для комплементовъ,
 Взыскуешь студентовъ,
 Они добре знаютъ,
 И не опускають,
 45. Какъ наша братья.

14. Не панського рода? 17. самъ? 32. Треба: А.

Сперанський (23, № 54): з збірки 1780-1819 рр. Окрім цього, зазначує її *П. Житецький* у співаннику, про який я згадую (на стор. 152, прим. 1); там з пісні наведено тільки 12 рядків, які відповідають 22-28, 39-44 нашого тексту.

Вірша ця являє діалог, у значній мірі зіпсований.

№ 299.

1. Ой! прїѣхаль мой миленкой съ поля,
 Плаче, плаче, у оконочка стоя:
 Гой, бѣдная голованька моя!
 Що се занедужила да миленькая моя,
 5. Ой! умру, я умру, мой миленькой, умру;—
 Изруби мене дубовую труну;
 Надень на мене тонкую сорочку,
 Сховай мене въ вишневомъ садочку,
 Высыпай на мене високу могилу;
 10. Посади на ее калину, малину,
 Ой тутъ будетъ загуле летати,
 Рано и вечеръ будетъ вона куковати.
 А мени буетъ веселенько лежати.
 Мой миленькой по садочку ходить,
 15. Малое дитя за ручиньку водить.
 Гой, устань, ты устань, милая моя,
 Расплакалось да дититка твоя.
 Не хай плаче, да кари очи будутъ,
 19. Вона меня у вить свый незабудеть.

4. твоя? 6. зроби. 8. вишневому. 11. зозуля? 17. дитинка.

Єдина в нашому співаннику пісня, якої нема в відомих акад. *Сперанському* старих співанниках і в новітніх лубочних. Етнографічні записи: *Метлинський*: 265-272 — 7 варіантів; *Чуб.*: V, 365, 367, 782 № 716, 720, № 359 — 7; *Лисенко*, вып. VI, № 6; *Гнѣдич*: II, 1, № 702, 705; *Дикарев*, Вор. Сб. 306; Харк. Сб. VIII, 556. *Новицький*. Сб. X. И.-Ф. О, VI, 2, стор. 143; *Рудченко* XXXI, 2; білоруські — *Довнар-Запольський*, № 529, *Романов*, I, 6, № 14. Життя цієї цікавої побутової пісні заслуговує окремої розвідки. Оснівне її зерно — передчування смерті жінкою, бажання, яке вона висловлює що-до свого похорону, та важке становище удівця з дітьми (в деяких варіантах він бере нову жінку). Різні варіанти розвивають окремі мотиви, які знаходяться в пісні Чоловік замислюється, що було причиною жінчиної хвороби: може його побої (Дикар, Ром., X. Сб.). Жінка радить чоловікові, що робити з дітьми, щоб вони не плакали: найняти мамку (Гнѣд., № 702), бавити їх (Гн., № 755), одружитися вдруге (Метл., Гадяч). В деяких варіантах жінка має призру на чоловіка: вона передчуває, що чоловік її не любить і бажає її смерті [Зв. А. Кт, VIII, (39)]; її смерть тільки містифікація, щоб вивідати справжнє відношення до неї чоловіка — *Гол.* II, 469, № 1.

Цікаві ті пісні, які ускладнюють оснiвне зерно сторонніми йому мотивами. Варіант Нов. переносить в обстанову сватання; у Рудч. та Дов.-Зап. — пісня йде вже не з уст жінки: про смерть думає чумак, який занедужав у дорозі.

№ 300.

- | | |
|---|--|
| 1. Йшовъ козаць с Дону, И съ Дону до дому; Сѣлъ надъ водою Бѣлы руки моестъ, 5. Очи протираетъ, Долю проклинаетъ: Доля моя, доля, Чомъ ты не такая, Якъ чїя другая; 10. Що люди не робятъ, Да хороше ходятъ; А я за робляю, Ни чего не маю; | Що за гойную 15. И то прогуляю. Найму я музики: Грайте музики, грайте; Отъ села до села Музики играють, — 20. Мнѣ люди лають. Отзовется доля По тый боль моря. Казаче, бурлаче, Не проклинай долю. Доля твоя, доля 26. Якъ и чїя другая. |
|---|--|

19. Замість — мене.

Спер. (22, № 50): 4 співанники 1806-1819 рр. Всі варіанти цієї дуже популярної пісні поділяються на 3 групи: 1) Найкоротший у *Котляревського* (Наг.-Полт., I, 8) і слідом за ним снів. К. Інакші варіації: X. Сб. XI, 460, сп. ВГ. В усіх піснях цієї групи ми бачимо тільки скаргу долі. 2) Доля дає більш-менш поширену відповідь: наш збірн., *Даниловъ*, 54, № 41; *Макс.*, 1834, 170 № 39; *Чуб.*, V, 478, № 67; X. Сб., XI, 466; VIII, 158; співанники LVвOVZPFRBUTADXOв²; всі ці тексти одрізняються тільки невеликими одміними. Оригінальніші тіі тексти, які переносять нас у чумацьке життя: збірн. Д. М. Щербаківського, № 502, див. нижче; *Чуб.* V, 1042, № 1065. Знов інакші — *Щепотьев*, № 23. 3) *Закрес.*, 73, № 103; *Вігдай.* IX, № 324 — дають окрім поширеної відповіді долі детальніший малюнок життя щасливої людини. В уривку QOв¹⁴ — пісня позбавлена діалогу.

№ 301.

- | | |
|--|---|
| 1. Симъ день молотила, Чехъ, Чехъ за робила; Сама соби дивовалась, Що зъ Ляшейкомъ прогуляла. 5. Ни жаль мина гроши, Бо Ляшекъ хоропій; Ручку въ ручку притискае, Сердце съ сердцемъ розмовляе. Колябъ все я стратила, 10. А зъ Ляшинькомъ бавила: Ляшикъ любый, Ляшикъ милый, Зъ Ляшкомъ пыйду до могилы. Якъ въ день, такъ въ ночи Ляшекъ милый предъ очи, 15. Ляшекъ милый, Ляшекъ любый Зъ Ляшкомъ пыйду погуляю. | Цуръ, пекъ, чиловику Геть, прочъ ты мужику Вечераты не готую 20. Симъ разъ Ляха поцѣлю. Симъ день робить буду, Таки Ляха забуду, Еще Чехъ зароблю, Таки Ляшка требаблю. 25. Пусти мене мати, Пусти погуляти; Гуляла я вчора Съ утро до вечера. Всѣ Ляхи на дворѣ, 30. Ая съ однимъ въ окоморѣ, Ручку въ ручку прижимала Сердне съ сердцемъ козмовляла. |
|--|---|

В тексті друкарська помилка: розмовляла.

Спер. (23, № 52) — 3 збірники 1810-1819 рр. Наш текст дає новий варіант до тих, які відомі в інших збірках. Тільки в ньому навпроти мужикові ставиться лях, а не

козак. Але й узагалі тільки рядки 1—12 спільні обом. Типовий для всіх запис — це текст *Закревського*, 12, № 3; небагато одмін од останнього у *Вігдая* V, № 97, в співанниках МРКБГП. Нову варіацію дає Климов, № 79: 15 рядків ідуть за Закревським, далі нова деталь: „Геть прочь, вся родина, и мужь и дружина . . .“.

№ 302.

- | | |
|--|---|
| 1. Ой послала мене мати Рыбы куповати, <i>Хихи, хохо, рыбы куповати,</i> Ая рыбы некупшла, | Сподевайся, панья матко, Альбо сына, альбо дочьки: Коли будеть сынокъ, |
| 5. Въ школу заблудила. Да задавъ же мнѣ тамъ Школяръ велико обещаadlo; А я того невыучила, Ажъ личико зблекло. | 15. Будеть онъ дьячекъ; Коли будеть дочька, Будеть она швачка; Коли будеть сынокъ, Будеть козачекъ, |
| 10. Наварижъ ты панья матко Съ перцемъ поливочки; | 20. И небудеть швачка, А будеть козачка. |

3. Очевидячки рефрен. 10. Навари-ж.

Сперанський (23, № 55): З співанники 1780—1819 р.р. *Чубинський* V, 1188, № 3 дає новий варіант, в якому тільки рядки 1—2, 4—5 збігаються з нашим текстом. Останні досить детально розвивають той самий сюжет. Окрім цього, інакший текст *Чубинського* (V, 175, № 357), який починається: «Да веліла мені мати Тонку пряжу прясти» — дає подібний варіант: замість праці — у дочки думки про гостя, який її „на ночь пудмовляє“.

№ 303.

- | | |
|--|--|
| 1. Самъ я не знаю, Що чинити маю, Чи мнѣ женитися, Чи въ ченцы постригтися? | Добра рѣчь жена, Колибъ только она Бога мовляла, Хлиба заробляла, |
| 5. Прошу мя порадте. * * * | 25. Всигда мнѣ помогала. * * * |
| Прошу дѣвоньки, И у васъ у довоньки. Дайте пораду, И сердцу отраду | А не ленилась, Всигда трудилась, Чамъ бы мы дѣти Могли прѣодѣти, |
| 10. Якъ на свѣтѣ жить. * * * | 30. Чгобъ не померли. * * * |
| Начнуть быти Жена и дѣти. Мысли покойны, И всигда пристойны, | А бо то лихо, Звыкли жинки тихо, Въ лежку лежати, А ничимъ недбати, |
| 15. На чужихъ не взглянешь, * * * | 35. Только потяготись. * * * |
| Якъ оженюся, То всѣмъ зажурюся; Треба купити Начовки и корыто, | А такъ тоею, Лежнею своею, На день успѣтеъ, Во мужъ одуреетъ, |
| 20. И про запасъ колыску. * * * | 40. Хотъ бы былъ философъ. |

Сперанський (стор. 23, № 56): 3 співанники 1780—1819 р.р. Ця вірша — літературне оброблення побутового мотиву, який знає і народня пісня. Див. *Žegota Pauli*, 185, № 1 — *pięśń do tańca*:

I sam niewiem co mam robić,
Czy się żenić, czy tak chodzić.
I sam niewiem co mam robić,
Czy wędrować, czy się żenić
Wędrował bym — półki bola —

Ożenić się: cierp niewola
Jedno woła: tatu, tatu,
Drugie woła: daj mi papu,
Trzecie woła: daj mi chleba.
A mnie żony niepotrzeba.

№ 304.

1. Велѣла мнѣ мати
Зелень ячмень жати:
Жни, жни, моя Дуненько,
Жни моя серденько.
5. [Жм]еню нажала,
[У ме]жи лежала:
[Жни], моя Дуненько,
[Жни], моя серденько.

- [Вѣ]никъ нажала,
10. [Къ] сердечьку прижала:
Прижми, моя Дуненько,
Прижми, моя серденько.
Ячменное зернечко,
Уколело въ сердечко:
Терпи, моя Дуненько,
16. Терпи моя серденько.

5—10. Обірвано.

Відома акад. *Сперанському* (№ 38) в 9 збірках 1780—1827 р.р.; акад. *Перетц* знає її в 3' рукописних збірках (Изсл. 287 і 291, прил. 123). Новіші записи — *Закревського*, 110, № 166; *Головацького*, I, 331, № 170; співанників: FQSOB — дають майже однаковий текст; він небагато одмін має од нашого тексту, який можна вважати за оснiвне зерно цієї пісні.

Білор. варіант — коротенький *Романов*, I, 1, № 148.

№ 305.

1. Челомъ бью панове Люблине,
И вамъ мещанки Люблинки,
Да и вамъ же дивки чернобровки;
Чи знаете мене: бо я Пилигримъ старій,
5. Въ городахъ Грецкихъ довольно бывалій.
Греки говорятъ да вси они въ носъ,
То ихъ привѣтство антрофось колось;
Бо вы того не будете знати,
Такъ лебше по просту буду мовляти:
10. Дайте горилки, налейте мнѣ торбу,
Положу я ея на моемъ горбу,
Иду такъ до Риму, гдѣ ея немають,
И только едину воду потягають:
Бо такъ-то намъ нудно горилки не пити,
15. А мыжь коханка безъ тебя неможемо жити.

7. ἄυθρωπος καλός. 10. Зіпсовано. 11. Мосму.

Спер. (№ 72) — тільки в „Собр.“ Чулкова-Новікова 1780 р. з трохи зіпсованим звертанням: „попове-мѣщане“. Звертання „попове-мѣщане“ читаємо ми й у шкільній декламації (*В. Перетц*, Кт історії польск. и русск. народ. театра — Изв... і відбитка Спб., 1904, 24). Пилигрим, каже акад. Перетц — „этотъ герой интермедій давно отлился въ опредѣленный типъ; встрѣчается онъ въ вертепномъ дѣйствіи, а также и въ польской интермедіи еще въ первой половинѣ XVII в. Пилигриммы обычно выступаютъ лгунами въ разсказахъ о своихъ путешествіяхъ“ (ib. Спб. 1905, 45).

№ 306.

1. Переходомъ въ чистомъ полѣ завітлы Волошки,
А якъ тебѣ полюбивъ, що румяна грошки,
Гей, перестань ты до мене ходити,
Мене молодую съ розума сводити.
5. Якъ не перестану, поколь не достану,
Румянаго личка, хорошаго стану.
Якъ маю перестати, когда люблю тебѣ,
А тыжъ моя сердонько пусти мене до себѣ.
Якъ мене пустити, мати ключи маєть,
10. И великимъ замкомъ двери замикаеть:
Вскрала ключи у матери, мати не почувла,
А своего миленькаго до себѣ кликнула.
Ахъ! ты, мой миленьки, утѣшь мою душу;
14. Що ты подиктуєшь, то чинити мушу.

Сперанський (№ 57): 3 співанники 178) — 1819 р.р. Найстарші тексти — в рукоп. зб. Моск. Синод. Бібл. (*В. Перетцъ*, Изв., 1907, I, 161), та в так само рукописному співаннику *М. Грушевського* (З. Н. Т. ім. Ш. у Львові, XV, 22). В обох текст починається з рядка 3 нашого і в загальному відповідає йому. Окрім того, у Грушевського він має й продовження, де розповідається про наслідки одвідування „миленького“. Новіков дає майже тотожний з нашим текст (*Перетцъ*, Изсл., 175—176). З незначними одміними (без рядків 13—14 нашого тексту) надруковано цю пісню у *Чуб.*, V, 136, № 289; по рукоп. збірнику Кулша у *Закр.*, № 52. Також і в спів.: DOBВvQZ; цікаво, що ці останні тексти майже до слова збігаються з тим, який надруковано у Чубинського. *Гнѣдичъ*, II, 2, № 277, знає в народній традиції роменського повіту пісню, що починається: „перейшли ми чистое поле, завітлы волошки“. *Гоголь*, 202, № 15 — невеликий уривок.

Костомаров (VIII, 530) зазначає, що волошки, що їх народня творчість зараховує до любовного зїлля, рідко зустрічаються в співах. Як приклад, він подає рядки:

Ой у поли, въ чистомъ поле завітлы волошки,
Полюбивъ тебе дивчино, що чернява грошки.

IV.

У своєму переліку акад. *Сперанський* зазначає видання збірника Прача-Львова р. 1790 і пізніші: 1802, 1805, 1806, 1816 рр.¹⁾ Проте, в коментаріях до окремих пісень він покликається тільки на перше видання. А. Пальчиков у передмові до новітнього суворінського видання збірки²⁾ вказує після 1-го тільки 2-е видання: р. 1806 — доповнене і р. 1815 — передрук 2-го. Видання Суворіна, повторюючи 2-е, є таким чином вже 4-им. Для українських пісень воно має особливий інтерес: їх у ньому не 6, як у вид. 1790 р., а 15 (№ 135-150). Порівнюючи до збірн. 1800, нових — 9³⁾.

Збірник Прача-Львова цікавий не тільки кількістю українських пісень, але й тим, що тії пісні, які ввійшли до нього, записані з голосу

¹⁾ стор. 14, № 3.

²⁾ Русскія народныя пѣсни, собранныя *Н. А. Львовымъ*. Напѣвы записаль и гармонизоваль *Ив. Прачъ*. Изд. Суворина, Спб. 1896, стор. V.

³⁾ Цікавих одмін порівнюючи до зб. 1800 р. нема.

аматорів та родичів, які весь час співали в домі Н. А. Львова¹⁾. Проте, я, на жаль, не можу подати самих текстів пісень. Другого видання 1806 р. в моєму розпорядженні немає, а в передруку його, згідно з спостереженнями акад. В. Перетца пісні „напечатаны не только съ исправленіємъ грубыхъ грамматическихъ ошибокъ, но и съ прибавленіємъ новыхъ“²⁾. Мушу тому обмежитися тільки вказівками на початок пісні³⁾ і бібліографією варіантів.

У збірнику Прача-Львова в трьох його останніх видавнях українські пісні займають VI-ий, останній відділ⁴⁾. У коротенькій передмові ми читаємо: „Свойство малороссійскихъ пѣсень, и напѣвъ ихъ совсѣмъ отъ русскаго отличенъ. Въ нихъ болѣе мелодіи, чѣмъ въ нашихъ плясовыхъ; но не видно ни одной армонической малороссійской пѣсни, которая бы равнялась съ нашими протяжными“⁵⁾. Употребленіє съ давнихъ временъ бандури между малороссіянами способствовало усовершенствованію ихъ пѣнія“⁶⁾.

Переходжу до самих пісень.

№ — 135 див. нижче, збірн. Д. Щербаківського, № 691.

№ — 136 див. вище, зб. 1800 р. №№ 291.

№ — 137 Чито тал Кулина

Живе край дороги,

А въ Кулины бѣло лице

И черныя брови; 2.

Акад. *Сперанський* не знає цієї пісні. Відома в співанниках MDSX. Текст їх збігається з Прачем у рядках 1-35; 36-55 механічно преднаво з відомої пісні (див. вище № 283).

¹⁾ Пальчиковъ, стор. XIII.

²⁾ Исслѣдованія... I, 291-296.

³⁾ Зазначати пісню тільки першими її рядками не завсіди річ певна: часто пісня починається однакоим заспівом, який вводить у різні сюжети. Обмежуеться небагатьма прикладами. Після відомих рядків: „Ой під гаєм, гаєм, гаєм зелененьким“ 1) найчастіше продовження — це: «Там орала дівчинонька воликом чорненьким. Але, окрім того, зустрічається: 2) «Брала дівка льон дрібненький» — *Чуб.*: V, 359 № 703; *Кв.*: № 336; порів *Чуб.*: V 496, № 108; 3) «Ой там ходила мила зъ миленькимъ» — *Чуб.*: V, 631 № 238, порівн *Zw.* А. К, VIII, (198); 4) «Помандрував в чисте поле козак молоденькій» (I, № 39); 5) «Там стояло хортовище с своима хортами» — *Дем.*: II, № 245; 6) «Ой за лисом темненьким, ой там грає козак Нечай» — *Л.* № 109. 7) «Плыве Дунай чистой да быстренькій» — *Гоголь*, 235, NCLXXXVI. Або знов після рядків: «Ішов козак з дому, з дому до Дону...» окрім того, що ми бачили 1) в збірн. 1800 р. № 300, маємо ще й инакші пісні: 2) *Эварн.*: № 104; 3) *Гнидич.*: II, 1, 357, № 829; і багато инакших прикладів можна-б ще навести.

⁴⁾ Попередні відділи: I „хороводныя“ (10 №№); II „Плясовыя или хоровыя“ (60 №№) III. „Протяжныя“ (48 №№); IV. „Свадебныя“ (10 №№); V. „Святочныя“ (6 №№).

⁵⁾ Складачі збірника поділяють російські пісні по роду музики на: 1) „протяжныя“, або „армоническія“ — „минорныя“ та 2) „плясовыя“, або „мелодическія“ — „мажорныя“ — стор. XV.

⁶⁾ стор. XVII.

№ 138 — див. вище № 293.

№ 139 — Шука рыба въ мори гуляе доволи,

А я молодъ на чужини, да не маю доли.

Акад. *Сперанський* (№ 27) — 2 співацники 1799—1812 рр. 1) *Максим*. 1834, 164, № 27 дає майже такий самий текст, а за ним і співанники ХМС. *Чуб.*: V, 941, № 20 дає текст Максим., вставляючи заспів: «О вийду я, вийду на гору кругю, та гляну я, подивлюся на воду биструю». 2) спів-и КЛ розвивають такий самий сюжет з незначними доповненнями. 3) спів. RNTU дають текст нашого збірн. = 10-24. 4) Етнографічні записи з Білоручини дають рекруцькі варіяції цих самих пісень; кінець збігається з рядками 10-24 — *Булгаковський*, 140; *Бычко-Машко*, № 16.

№ 140 — див. вище, № 294.

№ 141 — „ „ № 283.

№ 142 — Їхавъ козакъ за Дунай,

Сказавъ: дивчина, прощай,

Акад. *Сперанський* (№ 60) — 15 збірників 1812—1827 рр. Цій пісні присвятив окремий розділ у своїх розвідках акад. *В. Перетц* (*Изв.* 1903. I, 104-110). Пісню цю склав Климівський, український письменник XVIII-го віку (див. *В. Срезневський*, *Климівський-Климовъ*, „козакъ-стихотворецъ“ — *Об. Х.И.-Ф. Общ.* XVI, 509-546). На думку акад. *В. Перетца*, пісня була відома в народній традиції в двох варіантах — в 4 та 6 строф. З 1806 р. її зафіксовано у Прача, пізніш — у Шаховського („Козакъ-Стихотворецъ“, д. I. я. 1) майже в такому самому тексті. Етнографічні записи та лубочні співанники знають її з різною кількістю строф (иноді порядок їх переплутано): 4 — *Прач*, *Голов.*: I, 563, № 3. 5 — *Арт.*: III, 6; *APQ.* 6 — *WO*, 231; *Максим.*: 141; *Голов.*: I, 129, № 81; *Щеп.* № 83; співанник, зазнач. акад. *В. Перетцом*, 109; 7 — *Загрев.*: № 27; *Чуб.*: V, 291, № 576; *Дем.* II, № 139, співанники NMDBOBОВ³ОВ¹⁴N; *Легасов* (див. *Перетц*, 119). Єсть і уривки в 3 строфах — спів-и ХКЖ; окрім цього, акад. *Перетц* зазначив і велику ампліфікацію цієї пісні — до 24 строф (див. 107).

№ 143 — Въ славномъ городѣ Переяславѣ

Да покопали танцы ¹⁾,

Ишовъ козакъ отъ дѣвчины

Да не къ вечеру вранцѣ.

Акад. *Сперанський* цієї пісні не знає. Єсть вона в рукописному альбомі Іщенка (*К. Ст.* 1889. II, 494) — побутова пісня з відбитками історичних подій.

№ 144 — див. вище № 292.

№ 145 — „ „ № 295.

№ 146 — „ „ № 289.

¹⁾ Напевно „шанці“.

- № 147 — Ой! на грець білий цвѣть
 Да вже опадає,
 Любивъ козакъ дивчиноньку
 Да вже покидає; 2.
 Нехай покидає,
 Як самъ соби знає;
 Щасливая дороженька,
 8. Куды винъ годає. 2.
 9. Ой! пидъ гаємъ, гаємъ,
 Гаємъ зелененькимъ...— відома пісня до р. 28-го.
 29. Ой; выйду я, выйду я
 На гору крутую,
 Туды сюды згляну
 На води быструю: 2.
 33. Шука риба грає
 Дай та пару має;
 А я бідный, біднесеный
 36. Пароньки не маю! 2.

Акад. *Перетц* (Изсл., 291) зазначає цю пісню в рукоп. збірн. поч. XIX в. Акад. *Сперанський* цієї пісні не знає. Вона являє цікавий зразок контамінації декількох сюжетів; через те порушується композиційна суцільність оснiвного зерна — відомої пісні (рр. 9-28). В такій формі — попури — пісня не відома по інших записах. Етнографічні тексти починаються з рядка 11 і дають невеликі варіанти. Див: *Загр.*: № 47; *Артем.*: I, № 5; *Чубинський*: V, 1819, № 19; *Бессараба*: 86, № 3 — *Лончевський*: 112, № 39. Те саме майже й по всіх співаннях: DSPYUQVZOVBJLPOB°X. В інших текстах бачимо різні поширення — *Гнѣд.*: II, 1, 93 № 668; *Дикар.*, 304-305, X. Сб.: XI, 397 і особливо *Вігдай*: V, 167. Пісня ця проявила особливу здатність до ампліфікації.

№ 148 — див. вище № 287.

№ 149 — Да просивъ мене Горасимъ, Горасимъ, Горасимъ, Горасимъ.
 Щобъ я пишла граты зъ нымъ, граты зъ нымъ, граты зъ нымъ,
 граты зъ нымъ;

А я Горасима не люблю, не люблю, не люблю, не люблю,
 И граты зъ нымъ не пйду, не пйду, не пйду, не пйду...

Акад. *Сперанський* (№ 61) знає цю пісню в співаннику 1812 р. З невеликими одніями зустрічаємо її в сп-ах DLRZ. Останні рядки (11-18) — уривок з уміщеної у *Гоголя*, 243, № 34 пісні; порівн. у Трутовського (див. вище, стор. 168, № 13). В варіанті сп. Пв. ці останні рядки значно розвилися.

№ 150 — див. вище № 281.

Які підсумки можна зробити що-до оригінальності та що-до змісту цього збірника?

Перше його видання внесло до українського репертуару співанників 3 нові пісні (№ 6, 2, 1; в 2-ому вид: № 148, 144, 176); друге — знов дало 6 (№№ 135, 137, 142, 143, 147, 149). З них деякі (№№ 148, 142) і далі іноді повторюються в пізніших співанниках.

Три тексти (№№ 137, 143, 147) не відомі акад. Сперанському; для № 143 я взагалі не знаю більше друкованих паралелів; інші два теж не повторюються в етнографічних збірках. Що-до лубочних співанників, то в них ми не знаходимо паралелів тільки для зазначеної вище під № 143; очевидно, репертуар Прача прийшовся публіці до смаку, хоч і не так, як репертуар із збірника 1800 р.

Цілком зрозуміло, що в цьому співаннику віршів так що й зовсім немає; його пісні записані з голосу; а таких віршів, які набули популярности романсу (напр. «Чи лж кому виноват...», зб. 1800 р. № 145), було небагато. Мало й пісень-фабль (№ 136, № 150); більшість — побутових (№ 138, 141, 143), чи побутово-ліричних: мати, яка чекає на сина (№ 139); син, що в подорожі згадує свою матір (№ 146), розставання (№ 142, 144); дівчина, що хоче вийти за-між (№ 137, 140).

Що одрізняє цей збірник — це наявність пісень-попуррі (№№ 135, 137, 147, 149), в яких в-одно з'єднано скількись сюжетів, може на підставі подібних узагалі метру та мотиву. Захоплення музичним боком пісні в верствах, що не знали української мови, багато сприяло отакій деформації пісні.

V.

Останній збірник, який я маю на меті розглянути — знайомий мені тільки в уривку, приблизно рівному $\frac{1}{2}$ всього видання (стор. 421-836). Ця частина в відомому мені примірнику¹⁾ зберіглася досить добре та не нагадує цим зачитаного примірника зб. 1800 р; навіть написів ніяких немає. На першій сторінці уривку читаємо: „Новий всеобщий пѣсенникъ часть IV“. Нижче, на тій-таки сторінці надруковано й пісню № 445; сторінка 674 закінчується рядком: „Конецъ пятой части“; з сторінки 675 починається „часть VI“ (п'ятої не зазначено): „Театральныя аріи, пѣсни и хоры, изъ новѣйшихъ и лучшихъ оперъ, какъ то . . .“; далі перелічено заголовки 38 опер.

Поважачен Сопікова та акад. Сперанського не дають нам нічого, що-б нагадувало цей збірник. Єдиний критерій для зазначення *terminus, post quem*

¹⁾ Власність Дан. Мих. Щербаківського, якому я за його ласкавість щиро вдячний.

було надруковано цього співанника, можуть бути заголовки опер на стор. 675. Найпізніші з них — „Жидовская корчма“ 1817 року¹⁾. Можна гадати, що й *terminus, ante quem* не далекий од цього часу: весь інтерес таких співанників був у свіжості та новизні його матеріялу. Тому, як час видання збірника можна прийняти кінець 10-х років, або початок 20-х XIX століття.

Склад збірника подібний до сп. 1800 р. Головна одміна змісту — надзвичайна повнота театрального матеріялу. Починаючись з № 695 (стор. 676), він обривається на № 1010 (стор. 836)²⁾. Цей матеріял має свою історично-літературну вартість: не всі опери, які були виставлені на сцені, мали друковані видання, хоч і набували іноді великої популярности.

Характерна для цього збірника наявність (не завжди) підзаголовку, в якому переказується зміст пісні та її мелодія. „Въ сей пѣснѣ изъясняется, что любовникамъ ночи пріятнѣе дней. Голосъ съ томністю пѣжный“ (№ 457); іноді називається й автора: „Пѣсня счастливаго любовника, который достигъ своихъ желаній. Сочиненіе князя И. М. Долгорукова. Голосъ изъясляющій восклицаніе“ (№ 495)³⁾.

Українських пісень не озмислено як окремий жанр; вони не становлять окремого розділу і розпорошені без жадного ладу. В 4-ій та 5-ій частинах їх — 17; окрім того, деякі уміщено серед театральних арій⁴⁾.

Що-до цілости текстів, то ми бачимо те саме, що і в збірнику 1800 р.: деякі зберіглися більш-менш гарно, в деяких мову попсовано⁵⁾.

Зміст пісень цього співанника небагато одрізняється од зб. 1800 р. Два вірші — про кохання (№ 651), вагання про шлюб (№ 692), дві історичні пісні (№№ 577 та 578)⁶⁾. Більш поширена група жартливих пісень-фабльо; вони всі в тій чи иншій мірі трактують про примітивні форми кохання (№№ 495, 497, 498, 499, 501), або про наслідки його (№№ 497

¹⁾ В. Марковъ, Историческій очеркъ русской оперы съ самого ея начала по 1862 г. Спб. 1862, 65: „Удача отъ неудачи, или приключеніе въ жидовской корчмѣ, соч. Семенова, музыка Ленгарда. Имѣла успѣхъ и долго держалась на сценѣ“ — пор. П. Арановъ, Лѣтопись русскаго театра. Спб. 1861, стор. 251. — В. Стасовъ, Русскія и иностранныя оперы, исполнявшіяся на императорскихъ театрахъ въ Россіи въ XVIII и XIX-мъ столѣтіяхъ. Спб. 1897, 39.

²⁾ Текст останніх 5 опер обірвано.

³⁾ Що-до українського матеріялу — див. нижче.

⁴⁾ В опері „Жидовская Корчма“ — №№ 695, 699 та 702 — дуети; в оп. „Козакъ стихотворецъ“ арії та дуети: №№ 736 — 738, 740, 743, 744, 747, 748, 750, 751 — пор. Сочиненія кн. А. А. Шаховского. Спб. изд. Суворина, Дешевая Библиотека № 207; сторінки 6, 8, 9, 11-12, 15-16, 17, 23, 24, 27, 29.

⁵⁾ №№ 496, 499, 500, 509.

⁶⁾ З цих 4 пісень 3 ми вже бачили в спів. 1800 р.

та 501). Ліричних пісень небагато; зовсім немає пісень жіночих; два варіанти пісні про долю (№№ 502 та 690), думи козака, який згадує про родину (№ 689), заповіт чумака, який вмирає на дорозі (№ 579). Інші пісні: одна дуже відома жартлива (№ 487), дві зіпсовані, неясного змісту (№№ 496 та 500) і наприкінці пісня-попуррі, в яку уміщено чоловічу ліричну пісню (№ 691).

Спеціально літературний інтерес має „козацька піснь про Бонапарта“, цікава своїм жанром оди-травестії.

Як і збірник 1800 р., і цей подає мало такого матеріалу, якого-б не знав покажчик акад. Сперанського: із усіх 17 українських пісень тільки одну не вміщено в загальному списку — це велику віршу про Бонапарта. Із збірником 1800 р. цей співанник має 7 спільних; з 2-им виданням Прача-Львова тільки 2. Із усіх співанників що-до українського матеріалу збірник найбільш наближається до співанника 1819 року (12 спільних №№) — того, який надрукував найбільшу кількість українських пісень¹⁾; можливо, що наш збірник одною своєю частиною це вибірка з нього. Не знаючи певного часу видання цього збірника, не можна нічого сказати, що саме з українського матеріалу було через нього внесено в літературу співанників; проте, треба підкреслити, що кількість українських пісень його була вже відома в інших співанниках, які вийшли в світ перед ним.

Порівнюючи матеріал співанника з етнографічними записами та лубочними співанниками, можна зазначити, що тут паралелі зустрічаються не так часто, як у збірнику 1800 р. Для 4 пісень²⁾ ніяких друкованих паралелів я не знайшов; як і того разу, це переважно вірші. 5 пісень не ввійшли до пізніших лубочних збірок³⁾. Очевидячки, матеріал цього збірника не прийшовся так до смаку читачам, як збірник 1800 р.

№ 487.

1. Ой посіявъ мужикъ да в полѣ ячень:
Мужикъ каже: ячень; жинка каже: гречка,
Ни мовъ мни ни словечка!
Не хай буде гречка.
5. Не хай, не хай не хай, не хай, не хай буде гречка!
Да уже той ячень въ полѣ зеленився,
Мужикъ каже: ячень, и проч.
Да уже той ячень у поли взошовъ.
Да уже той ячень въ полѣ поспѣваетъ,

¹⁾ Сперанський, стор. 17 № 21.

²⁾ №№ 500, 501, 681, 692.

³⁾ №№ 495, 497, 577, 578, 579.

10. Да уже той ячмень у поли поспивъ,
 Да уже той ячмень у поли пожали,
 Да уже той ячмень у копны поклали,
 Да уже той ячмень и съ поля звозили,
 Да уже той ячмень и помолотили,
 15. Да уже той ячмень въ солодъ поростили,
 Да уже той ячмень въ пиво зварили,
 Да уже то пиво скоро и попили
 Мужикъ каже: ячмень; жинка каже гречка!
 Ни мовъ мини ни словечка!
 Не хай буде гречка.
 21. Не хай, не хий, не хай, не хай, не хай буде гречка!

Дуже поширена пісня. Акад. *Сперанський* (№ 37) — 7 співаників. Різні записи етнографічні (*Чубинський*, V, 682 № 286; *Голов.* I, 330, № 169; *Бігдай* I, 16, і в співаниках КЛАХЖГНОР) дають малоцікаві варіації, які зводяться головним чином до переміщення рядків.

№ 495.

1. Я тобі завѣтаю, галю моя,
 Яжъ тебе и пытаю, сердце мое,
 Что у тебя за гости були,
 Да все безъ мене? —
 5. Буль Лявчинко изъ Кракова,
 А Бравчинко изо Львова
 А мой милый Придыбайло,
 Сердцу моему сподобайло
 Изъ самага, изъ самага Запорозья.
 10. Я тобі завѣтаю, галю моя,
 Яжъ тебе и пытаю, сердце мое,
 Чѣмъ ты гостей годовала,
 Да все безъ мене?
 Эль Лявчинко курятинку,
 15. А Бравчинко гусятинку,
 А мой милый Придыбайло,
 Сердцу моему сподобайло
 И зо мною зъ молодою лебединку.
 Я тобі завѣтаю, галю моя,
 20. Яжъ тебе и пытаю, сердце мое,
 Чѣмъ ты гостей подчивала,
 Дя все безъ мене?
 Пиль Лявчинко горелочку,
 А Бравчинко вишнебочку,
 25. А мой милый Придыбайло
 Сердцу моему сподобайло,
 И зо мною съ молодою медъ да вино.
 Я тобі завѣтаю, галю моя,
 Яжъ тобі испятаю, сердце мое,
 30. Гдѣ ты гостей спать клала,
 Да все безъ мене?
 Спаль Лявчинко на соломкѣ,
 А Бравчинко во коморкѣ
 А мой милый Придыбайло,

35. Сердцу мому сподобайло,
 Изю мною, зъ молодою на перинахъ
 Я тобі завѣтаю, галю моя,
 Якъ тобі испытаю, сердце мое,
 Якъ ты гостей провожала
40. Да все безъ мене?
 Лявчинко шляпу зняль,
 А Бравчинко руку взяль,
 А мой милый Придыбайло,
 Сердцу мому сподобайло
 Изю мною, молодую да нацѣловался
 И намиловався, якъ у саду соловей
47. Ягодъ назобався, прочь поленуль.

8. мому, див. 17-26 та інші.

Акад. *Сперанський* (№ 47) — 2 збірники. Пізніше *Гоголь*, 315, № 58. *Голов*; IV, 179-181; *Чуб.* V, 671, № 268 Г. *Квітка*, № 303. У своїй відомій статті „Порча українськихъ народнихъ пѣсенъ (Кіев. Ст. 1893. VI) Драгоманов наводить цю пісню, якъ прикладъ „порчи“ в великоруському оточеннї української пісні. Наш текст доводить, що, коли й можна тут говорити про таке псування, то воно ішло значно раніше, ніж про це свідчать наведені в Драгоманова записи.

Якъ паралель до самарської редакції цієї пісні, яку наводить Драгоманов, вкажу на дуже подібну до неї з оршанського повіту — *Роман*. I, 2 215. № 79.

№ 496.

1. Диду мій, сердце мій
 Да порада моя, да потиха моя!
 Да порадь ты мене, да потишь ты мене,
 На чужой сторонѣ, при лихой годинѣ!
5. Я тобі не забуду, покиль жива буду:
 На порози нижнымъ, на покушки вышнымъ:
 А на печи прахъ, прахъ, а на полу жиръ, жиръ,
 Повожи вража бабо, чи я буду живъ, живъ?
 Ой черезъ лись, черезъ лись, черезъ бандуравку,
10. Веде старый бородатый молодую дивку.
 Дидъ иди, михъ несе
 А у миху макъ, макъ, а у руци ракъ, ракъ —
 Милый же мій раченьку, постережи маченьку;
 А я б йду в хатку, поцѣлую бабку
15. Трычы двачи разъ, трычы двачи разъ.

6. ? 7. жар? 8. Поворожи. 9. дубрівку? 13. Матінку? 14. пійду.

Акад. *Сперанський* (№ 26) — 8 співаників; од них, очевидячки, вона й перейшла до лубочних збірок (ЖД).

№ 497.

Ой! въ зеленомъ да у лузѣ дивчина гуляла,
 Паслажъ она овечушки, да не доглядѣла:
 Одного не ма'ягнати!
 Пишла дивчина шукати

5. Поздно вечеромъ
 Не знай шлажь она ягнятко журилась на Бого,
 Дай нашлажь тутъ дѣвчиненька купца молодого,
 Я не знаю чи шукати, чи вить купца уतिकати:
 Боюся его.
10. Не втинай же дѣвчиненько, не боюсь моя мила,
 Отдамъ тоби то ягнятко, что изъ стада сгубила,
 Не хай наша журьба згине,
 Повеселимся.
 Жартовали съ купцомъ добре, не скажу никому
15. Цѣловались изъ купчикомъ, да пишла до дому,
 На що маму намъ ягнятко,
 Будеть у мене дитятко
 Съ купцомъ гуляла.
 Ой ты Донуя моя мила, що ти изробила
20. И чемужь тому купцови зубы не побила?
 Гей! не можна моя ненью!
 Прохаль дуже! винъ у мене,
 Якъ же витказать?
 Сежь я пйду до судици, купца позывати,
25. Винъ не будетъ, винъ не станетъ съ дочкою жартовати;
 Не хай доньку не зымаить,
 И цъ Донскою не жартуеть
 Поздо вечеромъ
 Хотъ ты пйдешь до судища, не боюся его,
30. Коли твоя Донька мила до сердца моего.
 Купецъ дарить, зберегаить,
 Не хай твоя Донька знаить
33. Своего купца.

6. небого? 10. не бойсь. 26. займаеть. 27. зъ донькою.

Акад. *Сперанський* (№ 31) — 5 співаників. Два дуже цікаві варіанти бачимо у *Чубинського V*, 1077, № 212, та 1112, № 23; в них замість купця — попмолоденький, що не боїться позови до владики: „я владыці поклонюся“. Наш текст — зіпсований запис того самого сюжету.

№ 498.

Див. вище; спів. 1800 р., № 295; невеликі, переважно орфографічні одмін.

№ 499.

- Ой! ктожь бачив, да кто чуль,
 Кто у мене ночью буль?
 Була въ мене звѣрина,
 Изъ карина очима.
5. Да любиль мене попивъ снѣгъ
 Ой давалъ мене воливъ сямъ;
 Дурнажь була не взяла:
 Шестьямъ воливъ орала,
 Я сьдмаго бы продала,
10. Погонщикабъ навяла.
 Погонцику молодой!
 Доженн волы до воды,

- Гей тамъ трава и вода,
И дѣвчина молода.
15. Тамъ воликовъ напоишь;
Зъ дѣвчиною постоишь;
Тамъ воликовъ попасешъ
И до хая поженешъ;
Тамъ воликовъ въ толаку
20. И дивчину пидъ руку.
Черезъ рѣчку гребилка,
Да немажъ мою сердинка.
Кличу, кличу, не чуче;
Не хай здоровъ во чуче;
25. Через греблю смежинко,
Да болить моя сердинко,
Болить сердце и душа,
Що дивчина хороша.
Нещастливый парабокъ
30. Не мае щастье до дивокъ,
Только щастье до вдовиць,
До хорошихъ молодиць,
Гей, дивчина, го, го, го!
Полюбижъ мене голова:
35. Сорочки я не маю,
Женитися гадаю.
Скажижъ мене правденько,
Чи любишь мене щиренько?
Не хай же я знать буду,
40. И горевать забуду.

6. Онъ. 8. воли бѣ. 18. гаю поженешъ. 22. мого серденька. 24. нуче? 25. стежинка.
34. голого.

Акад. *Сперанський* (№ 48) — 4 співанники. *Данилов*, 89, № 290 подає коротенький варіант на 6 рядків; *Сокальський* № 27, № 28 — два ще коротші. Співанники LZ дають текст, що в головному відповідає рядкам 1—18 нашої пісні; наш текст, очевидячки, являє собою контамінацію 2 окремих пісень (прибл. 1—20, 20—40).

№ 500.

- Ой! выду я на гороньку бѣлыми ноженъками,
Ой! гляжу я на дубоньку карами оченьками,
Ой! на дубоньку сизъ голубеньку гуетъ,
Щожъ на козаченька за пригодинка будетъ?
5. А я-тои пригодинки не боюся,
Да на себѣ дѣвчинонька надѣюся. —
Гей любилъ, да покинулъ.
Дивчину чернобриву,
Щобъ знали нашихъ!
10. Ой! дурна була, да не разумная,
Що козаченька щидрымъ сердцемъ любила,
Ой! я тоби любилъ, якъ нарокомъ,
Пока не обернеться, ко мни бокомъ;
Я съ тобою гуляю,
15. А то свое гадаю,
Що дурена еси.

- Ой дурна була, що такъ учинила,
 Що на улици до козака я ходила,
 Была жъ тебе дивчина да ходити,
 20. Да была жъ тобі дивчину да любити;
 Позволяю тобі,
 Маю и рацу себе.
 23. Тобѣ не люблю.

2. карима. 11. щиримъ. 12. ? — 16. дурепа? 19. Булож тобі. 21-23 ?

Акад. *Сперанський* (№ 41) — 4 збірники. Инакших паралелів не знайдено.

№ 501.

- Ой! у ково собаки лихи,
 Дай некому вытти, оборонити!
 Вишла дивчина, оборонила,
 Та мое сердце исвеселила:
 5. Ой, вы собаки, въ солому спаты!
 А вы, козаки! просимъ до хаты!
 Зарежу гуся, не обоймуся,
 Зарежу двои, серденьки мои!
 Пийдимъ до саду, до винограду;
 10. Да натрусимъ груши полны фартуки;
 Пийдимъ до саду, до винограду:
 Дай лежимо спати на сій кровати.
 Ой, мамо, мамо! щожъ мини сталось,
 Шождъ у мини въ черевы затрепеталось?
 15. Чи щука рыба, чи осетрина?
 Дай глядишь Донинку, чи не дитина.
 Колиждъ будить дивчина; то моя причина,
 Колиждъ будить хлопчикъ, то будить дьячекъ,
 Колиждъ будить дивчина, то будить чвачко,
 20. Щобъ шила хлопчикамъ всимъ сорочки.

16. Донечку. 7. ? 10. Да гляди-ж. 19. швачка.

Акад. *Сперанський* (№ 42) — 3 збірники. Инакших текстів я не знайшов. Рядки 17-19 порівн. до п. 1800 р. № 302, 14-19.

№ 502.

1. Да чумаче, бурлаче, молодой казаче,
 Да що заробляешь той тѣ пропиваешь
 А якъ загуляешь, музыки наймаешь
 Ой грайте жъ музыки отъ дому до дому,
 5. Щобъ не журилась моя мати стара,
 Пока музыки грали, той насъ люди знали,
 А якъ перестали, той лаяти стали,
 Дай шовъ козака зъ Дону дай сивъ надъ водою,
 Дай сивъ надъ водою, проклинаетъ долю:
 10. Доляждъ моя доля, не такъ якъ чужая,
 Що вдовы не роблять, да хороше ходять,

- А я заробляю; да й те пропиваю.
 Да чумаче, бурлаче, молодой козаче!
 Да пійшовъ жебъ ты на Донъ, нанявся въ сапетку;
 А въ сапетки добро; тамъ хлиба доволь:
 16. Сухари та вода; то козацкая ѣда.

1. го. 11. люде?

Див. вище, збірн. 1800 р. № 300.

№ 577.

Козацкая пѣсня про Бонапарта.

- Що за гвмъ такий несется!
 Кажуть зовсимъ Прусъ пропавъ.
 Чортъ зна що тутъ роздається,
 Що Прусъ съ жинкою втикавъ.
5. Отъ кого же? от французза,
 А задавъ ему винъ туза.
 Давъ ему такъ трепака;
 Щожъ підскочивъ гоцака.
- Що гораздъ было дивитца,
 10. Якъ нашъ Цесаръ помылівся,
 Якъ Россія стала битца,
 Тыжъ французу все дивівся.
- Ты нейшовъ помогати,
 Зъ нами славу добивати,
 15. Щобъ зъ Россіей роздрили
 И французовъ щобъ побити.
- Дали чорту Бонапарту.
 Да такую гарну жарту.
 Що ажъ крехче и теперь,
 20. Окопавшися мовъ звѣрь.
- Вся Европа затрусилась,
 Що така бѣда случилась,
 Захотѣвъ? дае приказъ,
 Королемъ щобъ бувъ заразь.
25. Якъ набравъ кнпшеню грошей
 И Прусацкаго добра,
 Взявъ дивчатъ, жинокъ хорошихъ,
 Наробивъ богацько зла.
- Тутъ и Прусъ узнавъ, що лихо,
 30. Бо дошло вже не до смиха,
 Стари, мали, вси бѣгутъ,
 Що вси съ голоду помруть.
- Зажуривсь Прусакъ тугенько,
 Якъ бы горю пособить?
 35. На колінки павъ любесько,
 Александра ставъ просить.
- Змилуй батько, спобый пане!
 Защити вить бусармана
 И не дай погибнуть намъ,
 40. Всимъ Прусацкымъ головамъ.
- Тутъ нашъ батичко хорошей,
 Заразь хлопцамъ давъ приказъ:
 Наберите хлиба, грошей
 И въ походъ идить заразь
45. Усмирить врага поганьца,
 Бонапарта бусарманьца,
 И товарищвзъ его,
 Щобъ ни смивъ робить сего,
- Тутъ все выйско замутилось,
 50. Мовъ какъ пчолы изъ улывь,
 У Прусака очутилось
 Кучи гарныхъ козакивъ.
- А французъ тудыжъ понхнувся,
 Здуру якъ пазырь надувся,
 55. Щобъ на Рускихъ нападать,
 Щобъ назадъ ихъ повертатъ.
- О пресучій вражій сину!
 Що гадаешъ объ собі?
 Подставляя свою лишь спину,
 60. Зъ Руски драгца не тоби!
- Грудъ на грудъ коли приставить,
 Къ одному ще лять прибавить,
 То Русакъ у сихъ побье,
 Тутъ же сочъ и самъ умре.
65. Но тоску французъ не виривъ,
 Битца захотивъ на лобъ;
 Якъ же Рускій штыкъ протырывъ,
 То кладе у сихъ у гробъ.
- А гарматы, сабли, ппки,
 70. Та ще Рускій духъ великій,
 Чи французовъ не побьютъ?
 Де? ажъ къ чорту заженутъ.

- Тутъ узнавъ, що Руске войско
Не зуміє измѣнять,
75. Смерть несе съ собою близко,
Всихъ заставитъ утѣкать.
- Тутъ долю взнавъ нещастну,
Сунувся що по напрасну,
Думавъ въ славу ту зловить,
80. Щобы Русскихъ побѣдить.
- Брешишь се не такъ злучилось:
Якъ попробували сыль,
Погань зъ бою потащылась,
Руски гонять ихъ у тыль.
85. Поттють узадъ штыками.
Догоняють козаками,
Внизъ и на гору повздуть
Якъ собакъ французовъ бьютъ.
- Не дивись, що такъ гуляють
90. Надъ погаными людьми,
Но дивись якъ закончають,
И спасуть усѣ дома.
- Тутъ Царь милостивый, добрый,
Не вирвався щобъ ворогъ злобный,
95. Каже подданнымъ своимъ:
Нуте братцы, битца зъ нимъ!
- Глянь — и старъ и малъ несутся;
Каже; батику! идемъ съ тобой.
Старость жме — да сердце бьется,
100. Силы духъ придасть рукой.
- Накаратъ врага погана,
Бо ихъ вира вся попрана,
И жинки — то гоманять,
На войну пдти велеть.
105. Стары тутъ Царемъ избранны,
Воины були колись.
Съ хаты бувъ не честью званы,
Молодыми родились.
- Позабули вси пригоды,
110. Панской вси хотя породы.
Ны передъ всякъ хочеть стать,
Щобъ врага докоратать.
- Скилько же, спроси забралось
Тутъ отборныхъ козакивъ?
115. Сотъ шесть тысячь насмыкалось,
Окроми большихъ панивъ.
- А ще сколько то по воли,
Проситъ дать и имъ въ тѣмъ доли,
Щобъ въ товарищи принять,
120. И звельтъ поганца гнать.
- Вражий сыну, песскаженны,
Якъ се думаешь соби?
Се не тый же викъ блаженный,
Що давъ панствовать тоби.
125. Такъ не смій взять оборону,
Зъ головы звими корону.
Припади Царю къ стопамъ
128. То винъ всемъ дастъ милость вамъ.

1. грім? 37. спробій? 60. з Руським. 62. Къ одному. 64. хочь. 65. тому? 79. «въ» — зайве. 88. повзуть. 98. батику! йдемъ. 100. придасть. 123. вже.

Акад. *Сперанський* не знає цієї пісні. Частина її (рядки 1-18, 25-44, 49-52, 113-128 надруковано у *Безсонова* (Пісні Кир'ївського, X, 147-149), який, між іншим, знаходив її по співанниках.

Ця пісня — це твір якогось невідомого поета, який, надаючи їй оригінальну форму оди-трагестії, очевидно, мав на меті зробити її популярною в масах. Наполеонівські війни викликали до життя оди (див. Сборн. X. И.-Ф. Общ. т. XVI; К. Стар. 1886. I, 187-195) і народні пісні. Як спостерігає *М. Драгоманів* (Нові історичні пісні про громадські справи: К. 1918, 29), російські війни XVIII та XIX вв. майже не відбилися в українській народній пісні. Проте, деякі подано в *М. Суцкова* (Слобідсько-українські історичні пісні. Укр. Етногр. Збірн. К. 1914, т. I); пісні з епохи 1812 року знаходимо у *Л. Добровольського* (Укр. Етн. Зб. I, 68); навіть про кримську кампанію оповідають подані в *Н. М. Барсова* 3 пісні (К. Стар. 1885; IV. 795-798).

№ 578.

Пісня має такий заголовок: „Благодарность Малороссіяня за благодѣяніе Императрицы Екатерины. Сочиненіе извѣстнаго Сковороды“ (!). У цьому тексті помилка менш, ніж у зб. 1830 року (див. вище, № 290).

№ 597.

Пісня молодого Малоросіянина, которой препятствіємъ своей женидѣбѣ починаеть смерть, воображая оную близкою, по причинѣ частыхъ своихъ отлучекъ. Голось жалобной.

- | | |
|-------------------------------|-----------------------------|
| Малесинкій соловейко! | Не хай заржетъ конь вороний |
| Що ты не щебечишь? | Стоя надо мною. |
| Ужъ радъ бы я щебетати, | Ой зачуеть стара мати, |
| Да и голоса не маю. | Сидючи у хаты: |
| 5. Молодинькій козаченько! | 25. Ва вжешъ моего сыночка |
| Що ты не жинився? | На свѣтѣ не мае! |
| Ужъ радъ бы и жинитися, | Колибъ була зензюленька, |
| Да и долы не маю: | Ябы политѣла: |
| Потерялъ я свою диву | Силабъ, пала на могилу, |
| 10. Ходючи въ дорогу. | 30. Даѣ сказала куку: |
| А у Ротни, горятъ огни, | Подаѣ, подаѣ ми сыночку |
| А въ Томанѣ чутко. | Хошь едину ручьку! |
| Помиръ козакъ, помиръ козакъ, | Ужъ радъ бы я, моя маты, |
| Въ недѣленьку в Раньѣ; | Оби, дви подати; |
| 15. Поховали козаченька, | 35. Насыпали земли много |
| Въ зеленомъ буйраці. | Не могу подняти |
| Ой въ Томани товарицу | Стулилися сладки уста, |
| Чини мою волю: | Не могу промолвить; |
| Вывидь коня воронаго | Сомкнулися ясны зорки, |
| 20. И выняси збрую; | 40. Не могу проглянуть. |

9. долю. 11. Ромні. 12. Томані. 14. вранці. 16. байраці 25. Та вжеш. 27. я була зозуленька. 34. обидві.

Акад. *Сперанський*; (№ 51) — 2 співанники. *Чубинський* (V, 864-860, № 423), *Бігдай* (VI, № 218), *Яворницький* (№ 579) дають не багато одмін. Мелодія — у *Баліної* (№ 69); *Новицький* (Сборн. ХИФО, 131, № 2) дає инакший варіант: в ньому більш розвинено заповіт козака; в нього-ж вплетено ще й елемент кохання. Порівн. *Гоголь*, 400, № 202.

№ 651.

Див. вище, спів. 1800 р. № 282; скількись орфографічних одмін.

№ 689.

Див. вище, спів. 1800 р. № 289; те-ж саме.

№ 690.

Те-ж саме, № 300.

№ 691.

- Ой у полѣ вишня, чему не черишня,
 Любилися, кохалися чему небережно;
 Трай 4. — чему небережно. 2.
- Ой у полѣ нивка на ней материнка,
 5. Тамъ дивчино жито жала, сама чернобривка;
 Трай 4. — сама чернобривка 2.
 Одна гора високая, а другая низка,

- Одна мила далекая, а другая близко;
Трай 4. — а другая близко. 2.
10. А я свою близкую людям подарю,
А до тія далекой и самъ помандрую.
Трай 4. — и самъ помандрую. 2.
Ой у сей близкой, воли да коровы,
А у тій далекой черны брови. 2.
15. Ой у сей близкой воли поздыхають,
А у тій далекой брови низлиняють
Трай 4. — брови низлиняють. 2.
Катилися возы съ горы да въ долиняѣ стали,
Любилися, кохалися, чему перестали,
20. Трай 4. — чему перестали. 2.
Катилися возы съ горы поломались спицы
У межъ намъ братцы не ходити на те вечерницы.
Трай 4. — на тѣ вечерницы. 2.
Чортыбъ пиришь вашу матеръ зъ вашими дѣвками,
Коли жъ насъ не даете, берите ихъ сами,
26. Трай 4. — берите ихъ сами. 2.

2. У Прача: неберемся. 22. ужеж. 24. просив? 25. Коли-жъ намъ?

Акад. *Сперанський* знає її (№ 63) в одному збірнику. Акад. *Перетц* (Изсл. I, 291) — один рукопис. З невеликими орфографічними однінами надруковано її в другому виданню Прача (№ 135). Пісня ця цікавий зразок тих пісень-попуррі, які ми частенько зустрічаємо по етнографічних записах. Оснівна частина, рядки 7—18, дуже відома й поширена пісня. Див.: *Закрев.* № 64; *Чубинський V*, 258, № 67. *Демущький II*, № 133; *Артемовський I* № 52, співанники ALUT; трохи далі: Kolberg II, № 189a; *Головацький I*, 140 (= Wasl Ol. 297). Той самий варіант, але з приспівом — в співанниках ДМР. — Пісня перейшла й до росіян; див. про це у *Перетца*, Изсл. I, 327-329. Окрім заспіву (1-3), до пісні ввійшли відломки теж дуже поширених пісень (4-6; 17-23). В цілому вигляді ми знаходимо цю пісню в співанниках ЛОВ; те саме — з заспівом — RQBZPN; і — навіть з поширеннями у *Чубинського V*, 551, № 152 та особливо — у *Бігдая I*, 9.

№ 692.

Див. вище, зб. 1800 р. № 303; невеликі одміна.

VI.

Які підсумки можемо ми зробити на підставі поданого матеріялу?

Передовсім, матеріял цей був неоднаковий: перші рядки пісень і збірника Трутовського, те-ж з непевних передруків Прача і, нарешті, тексти двох співанників, що їх ми можемо вважати за близькі до уніків.

Що-до кількісних результатів, то тут ми можемо збільшити число, яке дає нам стаття акад. Сперанського і, замість 33 збірників, до яких увійшов український матеріял, — рахувати поки-що 35, з 90 піснями замість 72.

Що-до новітності самих пісень, то з тих 37 текстів пісень, які я подав у цій статті, 11 не мають собі відповідних паралелів в етнографічних

записах та лубочних збірках¹⁾; їх можна знайти тільки по аналогічних до наших співанників уніках.

Яку вартість мають ці числа?

Я не ставив собі за спеціальну мету розшукувати старі співанники, до яких увійшли українські пісні. Таких співанників у Києві майже немає. При нагоді мені пощастило ознайомитися з 2 такими збірками, і обидві вони, як виявилось, незнайомі акад. Сперанському. З цього можна зробити лише один висновок: таких співанників напевно було значно більше, ніж пощастило їх знайти шановному вченому і в них знайдуться ще невідомі пісні та вірші.

Другий бік питання — етнографічна вартість цього матеріалу. Мені вже доводилося зазначувати зіпсування мови в більшості пісень, руйнування тіла самої пісні; очевидно, пісню вже не відчують за самостійну та закінчену цілість: її обривають або навпаки, більш-менш механічно з'єднують з іншими сюжетами. Таке явище можна порівняти до того, що з великим сумом зазначав був ще р. 1898 Б. Грінченко. Він спостерігав велику кількість таких пісень, що „не имѣють рѣшительно ничего своего: это лишь механическое сцѣпленіе отдѣльных частей другихъ пѣсень, сцѣпленіе, иногда даже не имѣющее никакого цѣльнаго содержанія, объединяющего эту смѣсь. Это уродливый продуктъ безсилія творческаго духа . . . “²⁾

Ті пісні-попуррі, які ми бачили в збірнику Прача-Львова та в уривку останнього співанника, дають нам вказівки на явище, яке було етапом до того зруйнування пісні, що його спостерігав Б. Грінченко. Пісня одірвалась од того ґрунту, що її виростив. У новому оточенні, здебільшого поза українськими верствами, її не завжди відчують, як одну композиційну цілість. Не могли підтримати її ритм і мелодія: простота та нескладність їх доводили до сполучення одної пісні з другою на підставі спільних рис.

Далі, здається мені, що на підставі матеріалу співанників можна зробити одну поправку до того, що написано було про новітнє життя української пісні.

М. П. Драгоманов у своїй статті „Порча украинскихъ народныхъ пѣсень“³⁾ наводить приклади псування української народної пісні під впливом російської фабричної та салдацької. На його думку, навіть відношення між чоловіком та жінкою набувають у нових піснях деяких рис цинізму; іноді кохання малюється навіть як продажне. Пісні, чи точніше, вірші,

¹⁾ Оскільки я можу це стверджувати на підставі відомого мені матеріалу.

²⁾ Етнографические материалы, собранные в Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Черн. 1898, стор. XXX — XXXI.

³⁾ див. вище стор. 185.

що списувалися в збірники, а потім друкувалися в співанниках, дозволяють нам инакше освітлювати такі явища. Ми бачили, що в цих збірниках частенько з'являються вірші¹⁾ — фабльо, в яких відношення між парубком та дівчиною набувають певного примітивізму та еротичного напрямку.²⁾ Цілком зрозуміло, коли література фацецій та жартливих інтермедій дуже часто базувала свій сюжет та комічні ефекти на цинічному анекдоті чи на деталях його, що ті самі прикмети через бурсаків та дяків «пиворізів» перейшли до штучного віршу, який мав тісний зв'язок з народньою піснею. Таким чином, нові риси в малюванні кохання повстали самостійно на українському ґрунті і надто раніше, ніж виникла специфічна російська, салдацька, та фабрична пісня.

Петро Рулін.

¹⁾ а потім і пісні.

²⁾ Київ. Стар. 1893. V, 459-473.

Листування запорозьких козаків із султаном.

Так зване листування запорозців з турецьким султаном, — воно надхнуло І. Є. Репіна намалювати славнозвісний образ («Запорозці пишуть листа до султана»), — відоме нам із багатьох списків. Друком, мабуть чи не вперше, його оголосив року 1869 Андрій Попов, із хронографа 1696 р.¹⁾ Року 1872 це листування знову надруковано в «Русской Старинѣ» за декількома списками, що перебували у приватних осіб, і ще за одним, який видобуто з паперів «Московского Архива»²⁾. Трохи згодом, у тому ж таки журналі д. Симоновський надрукував: «Отвѣтъ запорожцевъ турецкому султану», з пам'яті, у такій редакції, яку він чув був за дитячих літ од своєї бабки, що жила на Чернігівщині³⁾. Року 1895 Д. І. Еварницький подав текст того листування, не зазначивши джерела, тільки поєликаючись на його копії, що зберігаються «у багатьох любителях южно-русской старины»⁴⁾. Попало це листування і до «Історії України-Руси» Миколи Аркаса (1908, Спб. 248 — 249).

У «Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» VII (1911), 113 і д. надруковано султанову грамоту до запорозьких козаків і їхню відповідь у двох редакціях, із трьох списків одшуканих на Катеринославщині у приватних осіб... Нарешті «Отвѣтъ запорожскихъ козаковъ султану Махмуду» знаходимо в «Элементарномъ курсѣ русской исторіи» К. І. Добриніна⁵⁾, як бачиться, в редакції, надрукованій у Д. І. Еварницького⁶⁾.

Хоч варіанти і того і того документа султанової грамоти і козацької відповіді, у зазначених виданнях, дозволяють казати про різні ізводи та

1) «Изборникъ славянскихъ и русскихъ повѣстей и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи», 455-456.

2) «Русская Старина», т. VI, 450.

3) «Русская Старина», т. VI, 701.

4) «Исторія запорожскихъ козаковъ» II (Спб. 1895), 518, порівн. 517.

5) Вид. 4 (М. 1912), прим. 130.

6) Зрештою є деякі одхилення од того тексту, що його оголосив Еварницький, переважно орфографічні. Одне слово тут пропущено («Кобыляча с...а», а вставлено імення султана «Махмуда» в адресу «Отвѣта».

редакції, то самий зміст листування надто вже нескладний. У листі турецького султана трохи чи не найважливіша річ це — гучне й пишне титулування, куди входять назви царств турецького, грецького, македонського, вавилонського, єрусалимського, асирійського, олександрійського, вірменського, ба навіть «усього світу», а також споріднення з богом та ще згадка про особливі відносини до мусулман і християн. Найнезначніше місце в грамоті забирає коротка й енергійно висловлена султанська вимога, нехай запорозці піддадуться султанові з усеньким людом. Це коротчий ізвод, що його видав А. Попов («Изборникъ», 455), і знаходиться він у декількох рукописах, напр. в Анатоліївському збірнику кол. Казанської Духовної Академії. Подарував його р. 1916 до академічної бібліотеки останній ректор Академії єп. Анатолій Грисюж; л. 80) ¹⁾. У другому ізводі число титулів ще й проти цього збільшено. Додано «братъ солнца и луны», «необыкновенный рыцарь», «попечитель бога самого». У другій частині додано вимогу, нехай вони його, султана, не турбують своїми наскоками.

Другий ізвод подано в «Русской Старинѣ» 1872 (VI, 450), «Лѣтописи Еватеринославской Ученой Архивной Комиссії» VII та в Миколи Аркаса (248).

У другому ізводі зустрічаємо й імення султана, що ніби мав скласти тую грамоту. Це Мехеммед IV («Рус. Стар.» VI. 450; «Лѣтоп. Еватериносл. Арх. Ком.» VII. 113) або Ахмет III («Лѣтоп. Екатерин. Архивн. Комиссії» VII. 115).

Що-до хронологічної дати, то списки першого ізводу датуються звичайно 7 липня 1678 року. В списках другого ізводу позначено 1680 року («Рус. Стар.» VI. 450), а це підходить до часу панування Мехеммеда IV (1648 — 1687 р.), тільки-ж не Ахмета III (1703-1720).

Нарешті, перший ізвод вирізняється ще й згадкою про м. Чигирин, куди султан пише свою грамоту.

Запорозький одпис дійшов до нас теж у двох ізводах. Обидва вони повні нестерпучої лайки на султанову адресу. Кожен титул його перевернуто на виворіт і наділяється лайливим епітетом: син *турецького* султана обернулося — в сина *проклятого* султана, із *цесаря вавилонського* зробилося — вавилонський *кухар*, з *короля олександрійського* — олександрійський *свинопас*, із *божого* внука — внук *адов*, то-що. На султанову вимогу нехай вони піддадуться, іде рішуча відповідь: не піддамося й битимемося з тобою.

¹⁾ Вперше використано цей цікавий збірник у статті «Вѣдомости Московскаго государства» (1702 р.), — «Извѣстія Отдѣлення Русскаго Языка и Словесн. Рос. Академіи Наукъ» 1918, I. II. Загальний зміст збірника, складеного за першої половини XVIII стол. — отакий: копії з російських курантів і «Вѣдомостей Московскаго Государства» і друковані примірники цих журналів за різні рски, апокрифічне листування європейських імператорів, і нарешті скількись літературних оповіданнів.

Обидва ізводи цього документу мають одміну найперше в мові: слов'яно-руська в першому і українська в другому. Далі одміна полягає в тому, що другий ізвод поширшав, і це річ зрозуміла, бо він є відповідь на ширший текст султанового листа. Трапляється він у тих самих рукописах і списках, що й лист. Кожна теза султанського листа викликає антитезу в запорозькому одписі. Як султан взиває себе не аби-яким лицарем, що його ніхто не переможе, йому іронічно одказують: «Який ти в чорта лицар! що чорт висерає, ти й твоє військo пожирає!»

Перший ізвод для одпису, а так само і для султанової грамоти одзначається ще одним власним ім'ям — Чигирин, бо звідтіль ніби козаки одписували. Дати немає, але її можна визначити з одного боку датою султанової грамоти (1678), а з другого боку натяком на захоплення турками Кам'янця-Подільського, а це сталося року 1672, і це зазначив уже Костомаров ¹⁾.

Перший ізвод козацької відповіді подано в хронографі 1696 року і видав його Попов («Изборникъ», 456). В Анатолієвському збірникові (л. 80 об.) зустрічаються такі варіації, які виявляють декотру неточність даного ізводу у списку хронографа. Наприклад, замість «бронника» в хронографі — у ньому «бразникъ», замість «Каменца-Подольного» — «Каменца-Подольскаго», замість незрозумілого «равень смуту» — «равень есть скоту».

Другий ізвод має своєю чергою дві редакції: одну подано в «Русской Старинѣ» (VI, 450—1), у Добриніна і в Мик. Аркаса. Тут «братъ солнца и луны» взивається «самого чорта братомъ и товарищемъ и люципера секретаремъ». Дається відповідний одпис і на решту титулів султанових, напр. «Македонскій колесникъ, армянська свиня, татарскій сагайдакъ». Та що більше цього: до речі, а то й не до речі бува подавано усякі такі лайливі вирази, що жаднісінького не мають відношення до титулів султанових: «свиняча морда; рѣзняцька собака, нехрещеный лобъ», то-що. Відповідь на вимогу піддатися уміщено ближче до початку, і таким чином розірвано оте навиворіт перекручене титулування. Відповідь ця така: козаки туркам не піддадуться, а битимуться з ними землею й водою.

У другій редакції цього другого ізводу порядок думок відповіді пристосовано до султанової грамоти: спершу йдуть репліки на кожен його титул, причому і тут є особливості, як «лютеранська попруга» ²⁾, а потім — рішення битися до-краю. Два списки цієї другої редакції не зовсім збіга-

¹⁾ «Русская Старина» VI, 451.

²⁾ Попруга — ремінь, щоб прикріплювати сідло. В іншому списку: «лютеранський потуга» — тоб-то сила, захист.

ються. Надруковано їх у «Літописи Екатерин. Ученой Архивн. Комиссії», VII, 113 — 114 та 115 — 116. Назвемо їх *a* і *б*.

Обидві редакції закінчуються майже однаково: «гак відповідають тобі козаки». Далі йде дата; її я подаю в пристойнішому вигляді, отак, як її надруковано в підручнику Добриніна: «числа не знаєм, бо календаря не маєм; місяць у неби, годь у книзи, а день такій у насъ, якъ и у васъ — поцилуй за те ось-куди насъ». Проте до оцієї невиразної хронологічної дати, в двох списках другої редакції, додано точне зазначення часу — в *б*) — 1600 р., а в *a*) — 1639 року 15-го червня, хоч *б*) це відповідь Ахметові III, який панував напочатку XVIII ст.

Другий ізвод одрізняється від першого не тільки цією датою, а ще й підписом (його в списках першого ізводу немає): «Кошовий атаманъ Захарченко со всимъ кошомъ запорозьскимъ» («Русская Старина»), або «Кошевой атаманъ Иванъ Сирко со всимъ кошемъ запорожскимъ»¹). У списках другої редакції другого ізводу без імення: «Запорозьского (низового) війська кошовий с товариствомъ».

Імення кошових отаманів ніби-то збільшують реальний зміст і фактичну правдивість другого ізводу, який так само, як і перший, дає вказівки на те, що листи написано близько до 1672 року. У першій редакції ці вказівки полягають в епітетах: «Камінецькій катъ, Подольській злодіюка», а в *a*) і *б*) — «Подольскій катъ».

М. І. Костомаров, подавши року 1872 у «Русской Старині» свій список листа запорозців, писав був: «Трудно рѣшить, дѣйствительно ли былъ данъ такой отвѣтъ, или это измышленіе, но во всякомъ случаѣ старое, запорожское» (VI, 451). Що це вигадка — то про це в мене не має ніяких сумнівів, хоч де-хто, як підручник Добриніна, й дуже вірить в автентичність цього листування²).

¹) Ще докладніше у Мик. Аркаса: «Кошовий отаман Иван Сирко з отоманнею і зо всім старшим і меншим Дніпро-Низовим війська запорожського товариством». (249).

²) На те, яка легковірна, не те що звичайна публіка, а навіть часом і журнали до фальсифікатів у царині дипломатичних і юридичних актів, вказує випадок з наказом царя Олексія Михайловича про німців, датованим 1661 (1651) роком. Цього наказу з лайливими висловами на адресу німців-вихідців до Росії, який забороняє ставити німців на воевідства, надруковано вперше в «Русской Старині» 1871, III, 393. Хоч особа, яка подала цей документ, і видавала його за копію з оригінала, редакція надрукувала його як курйоз, не зазначаючи свого відношення до питання про його автентичність. Проте А. Гатцук у «Русскомъ Архивѣ» 1871, 0249 — 0260, став саме на таку точку погляду; до того-ж він розповів цікаву історію, як за царювання Павла I вишло розпорядження вилучити цей наказ з усіх присутніх місць і як урядовці перше, ніж знищити його, вивчали попереду на пам'ять його текст, а згодом з пам'яті його й надруковано. Той-таки Гатцук тут-же зазначив, що за часів Олександра I хтось був поширив чутку, ніби-то наказ Олексія є сфальшований і що його можна вважати не більш як за пашквіль...

Нижче я подам довід на те, що документи ціі підроблені. Що-до запорозького саме походження листування, то це ще в мене стоїть під питанням.

Із двох ізводів листа козаків більше поширений — писано українською мовою, — чи не гадати, що він і є пізніший, перероблений на українському ґрунті! Що-до першого ізводу, то його так само, як і обидва листи султанові, написано правильною великоруською мовою, і я ладен навіть гадати, що з'явився він у Москві, у звязку з иншими, так само зфальшованими листами. До такого висновку дійшов я, ще не познайомившись з текстами тих инших підроблених листів, що їх видрукував А. Попов із хронографу 1696 р. (листи I — I-IX — «Изборникъ», 448 — 458). Листи ці мене цілком переконали в правдивості моєї думки.

Ось ці листи: 1) «Посланіе отъ великаго Государя царя и вел. князя Іоанна Васильевича всея Русіі самодержца къ турецкому салтану». 2) «Лѣта 7054-го году посланіе турскаго Салтана къ Московскому царю Івану Васильевичу всея Русіі». 3) «Супротивно посланіе отъ царя Іоанна Васильевича къ Турецкому царю Салтану». 4) «Списокъ з грамоты какову писалъ Турской Царь къ Римскому цесарю Леопалдусу». 5) «Списокъ с цесарской грамоты какову писалъ къ Турецкому Салтану». 6) «Списокъ съ переводу польскаго письма, а въ Пошѣ переведено съ Турскаго письма и языка, каково писмо прислано отъ Турскаго Царя къ Польскому королю, а Поль-

Змѣнуло багацько років, і наказ царя Олексія знову вийшов друком; знову на сторінках того-ж-таки поважного журналу («Русская Старина» 1898, червень, 578). На цей раз преса відзначила апокрифічність цього жартливого наказу, і навіть вказано автора його І. Ф. Горбунова («Новое Время»). Що правда, це теж не правдиво: окрім того, що наказ цього не запесено було ні до одного з видань творів славнозвісного коміка, але-ж він відомий нам уже з копії початку XIX стол.

Після редактора «Русской Старини», згаданого документа було оголошено в декількох виданнях «Маленькой христоматіі для взрослыхъ» відомого гоструна К. А. Скальцького (у 1904 р.). Складач цієї христоматіі не зазначив, звідкіля він запозичив текст наказу, і не виявив свого відношення до питання про його автентичність. Пропустила це питання і критика. Але завявся тим *М. П. Ліхачов* у спеціальній статті «Вымышленный указъ царя Алексѣя Михайловича» (Спб., 1913. Відбиток з «Сборника статей въ честь Д. Ф. Кобека»). Автор статті не розбрав це «вымышленное царское распоряженіе, нелѣпость содержанія котораго совершенно очевидна». Він тільки зазначає, що ця «неискусная имитация акта де-петровской Руси совершена задолго до И. Ф. Горбунова и оттого не носитъ характера простой шутки». Автор зібрав чотири списки цього наказу: 1850 р., 1830 і початку XIX ст. Один з останніх 1814 року. До цього саме моменту Н. П. Ліхачов і односить появу цього наказу, проймаючого різким ворогуванням до німців: «которымъ тогда жилось такъ хорошо на Руси, что одинъ выдающийся русский генералъ желалъ въ виде награды производства въ „яѣмцы“».

А проте, під час війни з німцями в 1914 і дальших роках деякі російські історичні й неісторичні журнали знову надрукували сфальшованого цього наказу Олексія, як характерного ніби для німців і для відносин до них російського уряду часів Олексія Михайловича.

скої король тотъ переводъ прислалъ съ посломъ для совѣту къ вел. государю къ Москвѣ». 7) «Снимокъ с писма каковъ присланъ въ Чигиринъ къ Казакомъ отъ Турскаго Салтана Іюля въ 7 день 1678 году. 8) Отвѣтъ отъ казаковъ изъ Чигирина Салтану». 9) «Посланіе Турскаго Салтана къ Польскому Королю.

Андрій Попов не тільки познайомив російське суспільство з цими цікавими пам'ятками, але й спробував визначити час і мотиви їхнього повстання. Хоч перші три документи стосуються до XVI ст., тоб-то до часів Івана Грозного, та проте всі ці дев'ять документів складено, як він гадає, в самому кінці XVII ст., може навіть скількись лише років перед складенням того списку хронографа 1696 р., до якого їх занесено. *Попова* в тому переконує їх стиль і зміст. А-за привід скласти отії підроблені листи, скеровані проти турків, був найперше, як гадає Попов, отой споконвічний, історично складений на Русі погляд на турків, як на головних ворогів християнства й самої Руси. Отакий погляд у тодішніх освічених людях зміцнювали і літературні пам'ятки — всякі повісті про повоювання Царгороду і зруйнування слов'янських держав, і ті всякі віщування, що трапляються по наших рукописних збірниках XVII ст. До цього всього долучилася ще й російсько-турецька війна, що вибухла наприкінці царювання Олексія Михайловича і велася Росією у спілці з Польщею і Австрією. «Во время этой войны, слѣдовательно въ 70-хъ или 80-хъ годахъ XVII в., скорѣ всего могло придти на мысль русскому книжнику сочинить переписку съ султаномъ отъ лица главныхъ участниковъ въ борьбѣ съ нимъ. Что сочинитель прежде всего обратился къ старинѣ, къ Іоанну Грозному, и отъ его лица составилъ грамоты къ султану, это оправдывается славою Іоанна, его завоеваніями Казани и Астрахани, подвигами, производившими такое сильное впечатлѣніе и на современниковъ и на потомковъ. Можетъ-быть, впрочемъ, сочинитель съ особою цѣлью начинаетъ свою переписку грамотами Грозного. Турецкая война была не совѣмъ счастлива для русскихъ, велась вяло, безъ рѣшительныхъ успѣховъ, и сочинитель счелъ за лучшее вмѣсто Алексѣя Михайловича или его слабого преемника Феодора Алексѣевича выставить представителемъ Руси грозного царя Іоанна Васильевича». Що-ж до решти грамот, то в них «единственнымъ представителемъ Руси остаются „Чигиринскіе Козаки“, грамота которыхъ написана энергичнѣе и польскихъ отвѣтовъ султану и австрійскихъ»¹⁾.

В оцих міркуваннях Попова А. правдивий тільки факт сфальшування всіх надрукованих у нього грамот та ще цілком природній здогад про мо-

¹⁾ «Обзоръ хронографовъ русской редакціи» II (1869), 228—229.

сковське походження листування Грозного з султаном. Вже й розглядаючи кожну з цих грамот зокрема що-до її змісту, тону, форми, різноманітності дат — приходимо до думки про неавтентичність кожної з них зокрема. Ще ясніше це сфальшовання виступає, як зрівняти їх одну з одною. Цікаво, поперше, те, що грамоти, які видав Попов, не випадково опинилися вкупі в хронографі 1696 р.,— ми бачимо їх мало не в такому самому сполученні і в інших рукописах. В музеї «Русского Археологического Общества» в Збірнику ч. 43 (за описом Д. Прозоровського) уміщено ч. ч. 5, 2, 6, 9 і окрім того — «Подлинный списокъ з бесчестного и богомерзского листа, которой турецкой султанъ Магометъ писалъ и присылалъ къ немецкимъ владетелемъ и всемъ христианскимъ людемъ в нынешнемъ 1663 году». В Анатолієвському збірнику є ч. ч. 4, 5, 6 (у новій редакції) і окрім того — «Списокъ епистолия султана Турскаго къ Цезарю римскому и королю польскому».

Далі виявляється, що саме з отих листів взято й титули в листі султановім до запорозців, сама суть вимог, бундючний тон у султана і лайливий характер запорозьких одповідей. Так, коли торкнулися титула султанового, то вже в ч. 2 ми зустрічаємо «надъ царьми царь», «надъ князми князь», «стражь гроба Господня», а в ч. 4 «сынъ Божій», «монарха турскій, греческій и македонскій, царь арменской, Великаго и Малаго Египта, царь всея вселенныя», «земного рая стражь и хранитель гроба Господня», «государь всеѣхъ государей», «царь всеѣхъ царей», «древа жизни начальникъ»; у ч. 6: — «внукъ божій», «царь непобѣдимый», «король александрійскій», «надежда потѣшения бусурманского»...

Доводити неавтентичність усіх тих листів, які надрукував Андрій Попов, і які були зразком і для нашого листування, не доводиться: вона ясна сама собою. Але мені гадається, що вони старішого, аніж гадав був видавець, походження, і до того не російського.

Шоста зфальшована грамота із надрукованих у Попова має назву: «Списокъ переводу польскаго письма, а в Полшѣ переведено с турецкаго письма и языка, каково писмо прислано отъ Турскаго царя къ польскому королю, а польской король прислалъ съ посломъ для совѣту къ великому государю къ Москвѣ»¹⁾. Листи, що вміщені в Анатолієвському збірникові, видають і себе за переклад з турецької мови на польську і мабуть на німецьку (ч. 75 і 75 об.). Ще ясніше вказано на тії шляхи, якими попадали до нас отакі грамоти, у списку листа ч. 9, надрукованому в «Костромской Старинѣ» з отаким

¹⁾ «Изборникъ» 554 - 555. Але в спискові Археологічного Товариства сказано: «Переводъ с нѣмецкаго письма, октябрю 1 числа. Переведено в нынешнемъ 178 (1669) году октября в 24 день» (Прозоровский, 66 - 67).

заголовком: «Отказная грамота Турска царя, какъ ево королевскому величеству въ Польшу съ посломъ прислана, а переведена сперва съ турскаго языка въ полскую рѣчь, а съ полскою въ немецкую рѣчь»¹⁾. А список Археологічного Товариства до цього додає: «а изъ немецкой въ нашу словенскую рѣчь»²⁾.

Й отакі заяви — це не є цілковита вигадка. Справді-бо, ці листи прийшли до нас здебільша із-закордону. У курантах 1621 р., серед новин політичного характеру, вміщено статейку про листування турецького султана з королем польським: «Изъ Гданска города въ грамотахъ пишутъ, что Турской царь къ Польскому королю такову отказную грамоту прислалъ: Мы, салтанъ, пресвѣтлѣйшій и неодолимый, сильный царь и ангиль Божій» і т. д. В цій грамоті султан дивується, що король, не боючися його великої сили, надумався з своїми королевичатами піти проти нього і без будь-якої вини й причини почав воювати його підданців у султанському цісарстві — державі Московській. Султан загрожує не тільки Краків, але й «всѣ стольные города и места» польського короля з землею зрівняти, бо він не боїться «боговъ» королівських, і хоче його святих в плуги позапрягти і ними «воротать тѣ пустыя земли Булгару и Юдѣю». На ознаку, що війна розпочинається вже, султан із свого боку посилає криву шаблюку³⁾. За неавтентичність цього найдавнішого у нас перекладу листа з серії зфальшованих, промовляє вже хоч-би віднесення автором-султаном Московської землі до своїх володінь...

Лист цей — особливої редакції і не збігається ані з 6, ані з 9 ч.ч. Андрія Попова. Не скидається він і на султанового листа до польського короля, що датовані 7 березня 1637 р.⁴⁾. Нарешті не збігається він і з листом-відповіддю царя турецького Османа до короля Сигізмунда III з року 1620, занесеного разом з «листомъ королевскимъ» до Переяславської хроніки, написаної року 1636⁵⁾.

Той факт, що мало не рівночасно списки султанової грамоти до польського короля стають відомі і в Гданську і в Переяславі під Київом, править за вказівку на місце первісного походження і поширення отаких фальсифікатів, а саме на Польщу.

¹⁾ «Костромская Старина. Сборникъ, издаваемый Костромской Ученой Архивною Комиссією». Выпускъ лучший. (1894 Кострома). Додаток, стор. 45-60 (із збірника Богородицько-Игрицького Манастиря). Ід. Уварова рук. ч. 1844 (XVII ст.).

²⁾ Сборник № 43, л.л. 22-25.

³⁾ А. Шлосбергъ, «Начало періодической печати въ Россіи» — «Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія», ч. XXXV (Нової серії — 1916 р.) 92—93.

⁴⁾ «Костромская Старина» III; додаток 45 і д.

⁵⁾ «Лѣтописъ Самоила Величка», I (Київ, 1848) додаток 3-5.

Не знаючи докладно часу, коли з'явилися перші такі листи, ані автора їх, я не візьмуся визначувати мотиви складення їх. Але коли мотивом була авторська пиха, то складач, безумовно, досяг мети: перші ці спроби мали такий успіх, що поширилися в різних редакціях навіть по інших державах, а потім їх почали наслідувати.

Можлива річ, що в тій самій Польщі, а може й у Німеччині, склали листування султана з імператором Леопольдом (1637 - 1657) ¹⁾, яке теж перейшло до Росії (у Попова ч.ч. 4 і 5) і очевидно теж через Посольський «Приказъ». Наведений у «Записках Желябужскаго» лист «Турского султана к цесарю Леопанору (Леопольду)», позначено, як скопійований у «Государственномъ Посольскомъ Приказѣ» ²⁾.

Нарешті десь складено ще невідому в друку «Епистолию султана турскаго к цесарю римскому и королю польскому» (!), що має в собі силу недоречностей і в адресі і в титулі султановому, ба навіть у його іменні («Мамагемъ») і в змісті, і в статистичних даних про величину Царгороду і число вулиць у ньому, божниць, шкіл, заїздних дворів і базарів торгових, царських конюшень, фонтанів водяних, милярень торговельних, млинів і, нарешті, корчом ³⁾.

Перейти на російський ґрунт і прищепитися тут такі твори могли тим легше, що тут були й оригінальні листи такого змісту. Це два листи до турського султана від Іоанна Грізного і один лист - відповідь про внесення виходової данини за 12 років з загрозою, що в разі відмови султан сплюндрує руські землі (А. Попов, ч.ч. 1 - 3) ⁴⁾.

Так само мабуть російського походження було й «Посланіє Александра Македонского к русскимъ княземъ», що його витяг А. Попов із хронографа 1679 р. («Изборникъ» 443). Для лайливого і ущипливого обміну думками поміж кореспондентами, за зразок могло стати класичне листування Андрія Курбського з Грізним. Не дурно-ж в одному збірнику одне з по-

¹⁾ У списку Археологічного Товариства ч. 43, л. л. 11 - 13, датоване воно 1663 р. (Прозоровський, 66-67). Перекладено його в Москві 1669 р. Роком 1663 датовано також і грамоту султана Махеммеда до німецьких володарів і всіх християнських людей (25 об. - 27).

²⁾ «Записки Желябужскаго» (Спб., 1840) 84 - 87.

³⁾ «Анатоліевскій Сборникъ Казанской Духовн. Академіи» 78. Ця статистика нагадує «Краткое сказаніе» середни XVII ст. «О Египтѣ градѣ», в якому 14000 «мезгитей» з собою стовпів кам'яних в кожній, 14000 вулиць по 30000 дворів на кожній, 14000 лазень (Археолог. Т-ва рукопис ч. 34 - Прозоровський, 55).

⁴⁾ Окрім хронографа 1696 р., вигадане листування між турецьким султаном і православним московським царем зустрічається і в інших рукописах («Сборникъ Археогр. Комиссії», XVII в. ч. 43) в описі Прозоровськ. л. 15. Публічн. Бібліотека Q IV, 414 (XVIII ст.) л. 191; Погод. ч. 1570 (XVII ст.) л. 173 об. - 178 об. та ч. 1573 (XVII) л. 19 - 24 об.; згадка за 1893 р. 116 - 117.

сланнів кн. Андрія Михайловича до царя Івана Васильовича уміщено поміж листами турецького султана до Грізного і до польського короля ¹⁾.

З другого боку, російські книжники, можлива річ й із дипломатичного відомства, встигли виявити себе й фабрикацією зфальшованих документів, таких як вигадані статейні списки посольств до турецького султана Мурата—Андрія Іщеїна (7078-1570) і до короля Максиміліяна і Захара Сугорського та Ж. Квашніна (1576, 1578 р.) ²⁾.

Вважаючи на все вищесказане, можна було-б гадати, що в Москві, наслідуючи листування султана з польським і німецьким володарями, складено й листування його з запорозцями, звичайно, у першому його ізводі. За це промовляє і російська мова цього ізводу і його беззмістовність, що є наслідок незнайомости автора-москвича з турецько-козацькими стосунками. Але проти отакого здогаду—напис на одному списку листування: «*Перевод с листа польского писма*» ³⁾, і вміщення його в іншому списку серед звісток із польського життя ⁴⁾. Отож треба гадати, що Польща наділила нас і цими двома пам'ятками зфальшованої дипломатичної літератури.

Таким чином, без сумніву, зфальшовані—низка тих султанових листів до європейських володарів і їхні відповіді до султана, поруч яких по декотрих збірниках уміщено листування запорозьких козаків із султаном. Безсумнівний—і вплив як ідейний, так і в формі, вказаних листів на це листування. Але навіть у самому листуванні козаків із султаном маємо такі дані, що вказують на їх неавтентичність. Це передовсім його недипломатичний тон. Запорозці мали свою канцелярію з освіченими людьми, що дотримувалися встановлених форм дипломатичних зносин і навіть відмови на неприйнятливі вимоги прибіралися в цілком пристойні вирази ⁵⁾. А на образи козаки відповідали, звичайно, не грубіянськими листами, а короткими вдарями, молодецькими наскоками на Крим та на береги Чорного моря...

Далі, проти автентичности промовляє і різноманітність ізводів та редакцій з неоднаковими датами листів, що розходяться трохи не на ціле століття. Очевидячки, вже переписувачі XVII-XVIII ст. почували неймовір-

¹⁾ Археографічної Комісії ч. 43.

²⁾ «Вмышленные статейные списки» (Памятники древней письменности XLI (1883)—Карамзін, «Исторія государства Россійскаго», IX, прим. 442.

³⁾ Рукоп. музею Рос. Археол. Т-ва ч. 204 (в описі Прозоровського). Тут маємо султанове послання до Чигирина з лайливим листом козаків 1678 р.

⁴⁾ Рос. Археол. Т-ва ч. 43 (Прозоровський, 68).

⁵⁾ Зразки дипломатичного листування запорозців оголосив Бодяньський у «Чтеніяхъ Московскаго О-ва исторія и древностей Россіи», рік III (1877—8), ч. I. Листування і інші папери шведського короля Карла XII, польського Станіслава Лещинського, татарського хана, турецького султана, генерального писаря Ф. Орлика і київського воеводи Йосипа Потоцького. З листи кошових отаманів до шведських королів, див. ще в «Кіевск. Старині» 1899, I.

ність такого обміну компліментами поміж султаном та козаками, тому вони й намагалися надати листуванню більше реальних рис, перемінюючи роки і вносячи відоміші імення султана, чи кошового отамана. В більшості списків зовсім імень немає. У деяких фігурує Магомет IV (або Мумагед), в одному Ахмет II... Більшість відомих списків підписано «кошовим отаманом» чи просто «отаманом з товариством», а в деяких додано й імення отамана— Івана Сірка. Це був мало не найславнозвісніший кошовий отаман, обірали його на цю посаду багато разів, і пробув він отаманом мало не 15 років (1659—1660, 1663—1668, 1673—1680), а відомо, що кошового, звичайно, обірали на один рік¹⁾. Але зате ми зовсім не знаємо отамана Захарченка, що виступає в списку Костомарова²⁾. Його зовсім не зазначає ані Скальковський у цитованій праці, ані Рігельман в «Історії о козакахъ запорожскихъ» (М. 1847), ані Еварницький³⁾.

Нарешті тее місце, звідкля писали козаки, у списках першого ізводу, на мій погляд старшого, воно названо—це Чигирин. Але-ж Чигирин з 1649 року—це столиця гетьманів українських, а не резиденція кошових отаманів. Як гетьманська столиця, Чигирин міг бути добре відомий, але, здається, що тільки десь далеко од України можна було поплутати гетьманську резиденцію з кошем запорозьких козаків...

Залишається ще сказати про походження другого ізводу листування. Коли перший ізвод з'явився в Польщі, то другий, український ізвод виїшов з України, де й поширився в безлічі списків і розбивсь на дві редакції. За це промовляють мова другого ізводу, усунення таких недоречностей як Чигирин, додання підпису запорозького отамана з іменням, чи й без імення, та—перли українського гумору.

Таким чином, хоч і зфальшоване, «листування запорозців з султаном» є цікавий історично-літературний факт,—цікавий і своїм походженням, і зв'язком з іншими подібними до нього документами, і дальшою своєю долею, і нарешті образом Репіна... — Анад. Костянтин Харлампович.

¹⁾ Скальковський, «Історія Новой Сѣчи или послѣдняго коша запорожскаго» (Одеса, 1841).

²⁾ «Русская Старина» VI, 451.

³⁾ Д. І. Еварницький пристосовує «згідно з переказом» згадане листування до часу зараз після розгрому Сіркюм Кримської орди, з яким зв'язано автентичний лист Сірка до Кримського хана (23 вересня 1675 р.) і — збільшення зненависти до запорозців. Перше ніж рушити своїм військом на Січ, султан Мегеммед IV послав листовну вимогу, нехай козаки йому піддадуться, на яку запорозці й відповіли оцим курйозним листом. Сам Еварницький припускає апокрифічність султанового листа («можетъ быть мнѣмаго»), але визнає «полное согласіе переписки съ духомъ запорожскихъ казаковъ». Історія Запорозж. казаковъ, II, 517, пор. Аркас: «Ці листи може й вигадані, але вигадані дуже влучно» (249).

Д о д а т к и ¹⁾.

I. Списокъ с листа салтана турецкого, писанного в Чигиринъ х казакомъ рѣчь го іюля в 3̄ день ²⁾.

Салтанъ, сынъ салтана турецкого, цесарь турецкой, греческой, макидонской ³⁾, вавилонской, іерусалимской, паша ассирійской, великого і малого Египта король александрійской, арменской ⁴⁾ і всѣхъ на свете обитающихъ, князь надъ князи ⁵⁾, внукъ Божій, храброй воинъ, намѣстникъ ⁶⁾ христіанской ⁷⁾, распятого Бога ⁸⁾, господарь ⁹⁾ великій, дѣдичъ на земли, надежда, утешение ¹⁰⁾, христіаномъ скорбь і падение. Повелѣваемъ вамъ, чтобъ есте добровольно поддалися со ¹¹⁾ всѣми людьми.

II. К салтану отвѣтъ из Чигирина от казаковъ ¹²⁾.

Салтанъ, сынъ проклятого салтана турецкого, товарищъ сатанинъ, бездны адовы, салтанъ турецкой, подножие греческое, поваръ вавилонской, бражникъ ¹³⁾ іеросалимской, колесникъ ассирской ¹⁴⁾, винокуръ великого с малого ¹⁵⁾, свинопасъ александрійской, арчакъ ¹⁶⁾ арменской, песь татарской живущій ¹⁷⁾ проклятый аспидъ, похититель Каменца Подольского ¹⁸⁾ і всѣхъ земныхъ подданной ¹⁹⁾ лпыхъ і скаредъ і всего свѣта привидѣнье, турецкого уѣзда бусорманъ, равень естъ скоту ²⁰⁾, клеветръ сатанинъ і всего сонмища, адовъ внукъ, проклятого сатаны гонецъ, распятого Бога врагъ і гонитель, рабомъ его, надежда і утѣшение бусорманское, падение и скорбь ихъ же. Не поддадимся тебѣ, но битися съ тобою будемъ.

III. Списокъ Епистолия Султана Турскаго к цесарю римскому и королю польскому

От превысоце царствующаго Бога на небеса (?) мы единъ токмо султанъ Мамагемъ в великой милости Богъ на земли, надъ всѣми велможнѣйшіи непобѣдимый цесарь великоименитаго Вавилона и ниневитцки іудейскій же и богатые Индѣи цесарь, кирнейскій, аравитцкій, медцкій, александрскій, цесарь великого и малаго Египта, велможный въ титлах и гербахъ во Иудеи і въ Греции и избранстве арменскомъ уроженіи побѣдитель и цесарь іеросалимскій Цесарь надъ всѣми цесарми и королми і архикнязи по всей земли отъ востока солнца даже до запада, папа райскій, господарь и хранитель гроба распятого Христа, грозный бичъ и насилникъ христіанские единъ великие господарь надъ всѣми господари и Богъ всеа земли.

Повелеваемъ тебѣ, цесарю во Ерманиі і кралеві польскому, и всѣмъ архикняземъ, папе, кардиналомъ, епископомъ и всему твоему причту, подъ виною разорения прине

1) У додатках I і II ми подаємо листування поміж султаном і козаками із списку Анатолійського збірника кол. Казанської Дух. Академії, л.л. 80 і об., і в III-м — з того-ж-таки збірника ніде ще не надруковану «Епистолию султана турецкого к цесарю римскому и королю польскому», л.л. 78-80. В увагах до своїх додатків I і II ми даємо варіанту із хронографа 1696 р. у виданні А. Попова («Изборникъ», 455, 456).

2) У А. Попова: списокъ съ писма каковъ прислант въ Чигиринъ къ Казакомъ отъ Турскаго Салтана Іюля въ 7 день 1678 году. 3) Македонской. 4) Армянской. 5) князми. 6) навітникъ. 7) христіанскій. 8) хранитель распятого Бога. 9) Государь. 10) надежда и утѣшеніе бесерманское. 11) со — немає.

12) Отвѣтъ отъ Казаковъ изъ Чигирина Салтану. 13) бронникъ. 14) Ассирейскій. 15) и малаго Египта. 16) арчагъ. 17) живущій — немає. 18) Подольскаго. 19) подданныхъ. 20) равень смуту.

подданство вельможно(й) коруне нашей. То тебѣ і всей земли изволихомъ возвѣстити. Есть убо умышление наше с тобою тремнадцатми господарствы со всѣми народы силами нашими стат тысяща тысящ і триста тысящ конныхъ и пѣшихъ вонновъ то есть сила наши великого монарха турецкого, каковы ни самъ ты, ни предки твои и имѣли не видали, которую силу предъ столичнымъ своимъ градомъ Вѣднемъ узриши.

І какъ та сила наша столичный твой градъ і во всю твою землю завитаютъ, в тотъ часъ дома и замки твои раззоривше и зжегше.

А тебе самого и съ всѣми ж твоими способники и с помощники с королем полскимъ и с предреченными всѣми государствы с папою и со всѣми причетники твоими и со всѣми силами и сооружениемъ военнымъ положивше поливше кровию вашу пси наши накормивше і всю выпустиши землю лютейшею смертию какову можемъ выдумать злѣйшу на колъ живыхъ изъ живыхъ кожи драть и пороть впрягать под оружье в заточенье не возвратное засылать і на катарги в вѣчную муку і неволю отдавать будемъ.

И всѣхъ яко псовъ на сворехъ велможъ твоихъ въ свою землю вести станемъ то непременно, с велможнымъ нашимъ цесарскимъ словомъ крѣпко себѣ предложихомъ и твой престолъ римскій со златою твоею коруною і с маломошнымъ скипетромъ въ подножие ногъ своихъ положить и тебе самага со всѣми велможами христианскими до основания разорити и лютымъ мучителемъ продати і весь родъ вашъ христианскій выкоренить.

То тебѣ, цесарю и кролеви полскому, сказати изволихомъ, чтобы нашего величества не ослушались и подножию нашему покорилися безо всякаго прекословия.

Писахомъ в преможнейшемъ нашемъ Граде в Византии.

Который градъ предки наши силою рукою у вашихъ предковъ взяли мужи і жены и дѣти всѣхъ искоренили. Такъ и нынѣ тебѣ, цесарю въ Германіи и кролеви полскому і всѣмъ землямъ вашимъ на вѣчный позоръ и поругание ваше учинити умыслихъ.

79 об. Отъ рождения нашего 1111 г.

Отъ превысочайшаго же начала скипетра нашего 11-го году,
Имущимъ въ положеніи своемъ,

дѣхнѣ мѣ улицъ,
дѣрдѣ божницъ,
дѣхнкѣ училища грамотныхъ
у гостинныхъ дворовъ
рѣкѣ базаровъ торговыхъ
рѣн конюшенъ цесарскихъ
цѣчз оонтин водяныхъ
рѣ корчемныхъ домовъ
сѣ мыленъ торговыхъ
хѣ мелницъ

80. Великость града нашего въ стенахъ триста шестьдесятъ стадей.

Акад. Костянтин Харлампович.

Замітки до історії українського письменства XVII-XVIII вв.

I—III.

При дослідженні й описуванні різних, здебільша маловідомих збірок рукописів та стародруків¹⁾, трапилося мені бачити чимало матеріялу і що-до історії українського письменства. За виїнятком вартого окремої уваги, позалишалися цікаві дрібниці, яким я й присвячую оцих кілька заміток.

У першу чергу подаю я відомості про деякі латино-польські пам'ятки, що додають дещо до історії українського письменства XVII і XVIII вв. Майже всі вони досі були маловідомі або й невідомі. Між иншим, вони й тим цікаві, що характеризують довге блукання тогочасного українського письменства по царинах мов: польської, латинської і т. зв. «слов'яно-руської», аж поки за Котляревського українське письменство стало міцно на народній ґрунт.

I.

До літературної спадщини Мелетія Смотрицького.

Мелетій Смотрицький, цей найвидатніший на українському ґрунті письменник першої половини XVII віку, хоч і був українець родом, але як відомо, писав мало не виключно польською мовою. Як-що не оглядатися на його Граматику і на проблематично приписані йому твори К्लерика Острозького²⁾, то єдиним його літературним твором по-українському написаним, серед численних польських, зазначалося досі саме Казання на чесний погреб Леонтія Карповича, архимандрита Виленського, 1620 року з друкарні братства Святодухівського в Вильні видане.

¹⁾ Ще в 1915—1917 рр. я був виготовив до друку: I. Описаніє рукописныхъ и старопечатныхъ собраній гор. Курска; II. Описаніє рукописныхъ и старопечатныхъ собраній гор. Смоленска; III. Описаніє рукописей Харьковской Духовной Семинаріи і IV. Описаніє рукописей и старопечатныхъ книгъ быв. Софроніевоі пустыни, Путивльскаго уѣзда, Курской губерніи (усі досі в рукописах).

²⁾ Див. у *К. Студинського* в передмові до «Памяток полемічного письменства к. XVI і поч. XVII в.» (= *Памятки укр.-руської мови і літератури*, видані Археографічною Комісією Наук. Тов. імени Шевченка. Том V. У Львові, 1906), стор. XL і инші.

Це видання рідке. Примірник Казання, що належить бібліотеці Київсько-Михайлівського монастиря, вазначався досі єдиним¹⁾. А все-ж учені не раз користувалися оцим стародруком²⁾; *І. Каратаєв* зробив йому докладний бібліографічний опис³⁾, а пізніше *С. І. Маслов* передрукував усю книжку з огляду на її вартість для історії проповідництва і бажаючи зробити її приступною для широкого кола вчених⁴⁾.

Далеко не так пощастило польському виданню Казання Смотрицького. Воно залишилося зовсім невідоме дослідникам, як давнішим, так і новим, і не тільки українським та російським, але й польським. Не згадують про його ні *A. Jocher*⁵⁾, ні *M. Wiszniewski*⁶⁾, ні *W. Maciejowski*⁷⁾, ні інші автори загальних оглядів старого польського письменства. У *K. Estreicher'a*, в його величезній *Bibliografii polskiej*, правда, зазначено „Kazanije na czestnyj pogreb Leontija Karpowicza Episk.“⁸⁾, але, як бачимо з самої фонетики слів: *czestnyj, pogreb, Leontija* (замість справжніх польських: *znamięny, pogrzeb, Leontego*, див. нижче), — *Estreicher'у* було відоме не польське видання Казання Смотрицького, бо до того-ж те саме видання зазначив він і в відділі: *Druki polsko-ruskie prowincyj polskich tloczone kirylicą*⁹⁾. *Estreicher'a* наслідує *L. Finkel*¹⁰⁾.

Справжнє польське видання Казання Смотрицького я знайшов серед багатьох інших цікавих польських стародруків¹¹⁾ у 1917 році в Фундамен-

1) *С. Голубевъ*. Исторія Киевской Дух. Академіи (періодъ до-Могилянскій), Київъ, 1886, стор. 106, прим. 1. — *С. И. Масловъ*. Казанье Мелетія Смотрицкаго на честный погребъ о. Леонтія Карповича. Київъ, 1908, стор. 10 (відб. з „Чтеній въ Истор. Общ. Нестора-лѣтописца“, кн. XX, вип. 2 і 3).

2) Мнтр. *Макарій*. Исторія русской церкви. Т. XI, Спб., 1882 (2 вид. Спб., 1903), стор. 252-256. — *С. Голубевъ*. Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Томъ I, Київъ, 1883, стор. 106-107 і ин. У названих працях можна знайти і нарис тих історичних обставин, за яких це Казання виголосив був Смотрицький.

3) *И. Каратаевъ*. Описание славяно-русскихъ книгъ, напечат. кирилл. буквами, т. I, Спб., 1883, № 262 (= Сборникъ Отд. рус. яз. и слов. Ак. Н., т. XXXIV).

4) *Масловъ*, op. cit., 11.

5) *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce...* т. II, Wilno, 1840.

6) *Historia literatury polskiej*, т. VIII, w Krakowie, 1851, str. 319-346.

7) *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830...* т. III, Warszawa, 1852, str. 455-469.

8) *Estreicher*, op. cit., część II, т. I (Ogólnego Zbioru tom VIII), Kraków, 1882, str. 174.

9) *Estreicher*, op. cit., т. VIII, str. XIX.

10) *Bibliografia historii polskiej*. Część III, zeszyt 1. W Krakowie, 1904, str. 1756.

11) У 1917 р. Смоленська семінарська бібліотека мала цілу колекцію польських стародруків (понад 60 примірників з XVI та XVII вв.), переважно польських проповідників: *Andrzejkiewicza J., Birkowskiego F., Dąbrowskiego S., Gilowskiego P., Gutowskiego B., Hinczy M., Liberiusza H., Liberiusza J., Krosnowskiego J., Leopoldy G., Lorencewicza A., Młodzianowskiego Th., Morawskiego J., Ohilewicza P., Pontana L., Radlińskiego J., Ruszela P.,*

тальній Бібліотеці Смоленської Духовної Семінарії (потім переданій Смоленському Державному Університетові), підчас праці своєї над загальним описом рукописів та стародруків цієї бібліотеки.

Заголовок його такий:

Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego y przewielebnego Meża Pana y Oycsa Leontego Karpowicza,.... przez Meleciusza Smotriskiego pokorne(g)o archiepiskopa polockie(g)o... odprawowane; w Wilnie, 1620.

Це — невеличка брошура форматом у 4-ну, без декількох листків у середині і на кінці (усього було цілих лл. IV + 23 нумерованих), друкowana звичайним за тих часів у Польщі т. зв. „готичним“ шрифтом. На титульному листі нерозбірний запис скорописним католицьких письмом XVII в. оскільки можна зрозуміти, з попередженням до католицьких читачів про те, що цю промову виголосив М. Смотрицький ще gdy był schizmatykiem, тоб-то передше, ніж приєднався 1628 року до римської церкви.¹⁾

Брошуру оправлено вкупі з п'ятьма іншими польськими стародруками того-ж часу в один збірник²⁾, який і знаходився в бібліотеці під значком:

Schönflissius'a A., Schyrwida K., Skargi P., Starowolskiego Sz., Stephanowicza A., Węgrzynowicza A., Wojsznarowicza K., Wujek'a I., Zelińskiego D. й інших. Ця збірка утворена була відомим Гедеоном Вишневським, еп. Смоленським, що завів у Смоленську і самий колегіум, потім перетворений в семінарію. Збірка дуже цінна для необхідного, але сливе ще не зробленого порівняння української проповідницької літератури з польською.

Перелічу до-речи декілька польських стародруків Смоленської семінарської бібліотеки, не відзначених у Estreicher'a ні в основному списку старих польських виданнів (tt. VIII i IX Ogólnego Zbioru), ні в Dodatках до його (в кінці tt. VIII, IX, X i XI):

- Herbest Benedict, Konfessia Braci Czeskiej. Poznań, 1566.
- Benedykt, X., Kazania na święta uroczyste, t. II, Warszawa, 1702.
- Birkowski Fabian, Kazania niedzielne doroczne, t. I, Kraków, 1612 i t. II, Warszawa, 1628.
- Gruszynski Krzysztof, Raj duszy chrześcianskiej. Kalisz, 1678.
- Laurer Jan Christian, Orator politicus, albo wymowny politik. Thorunii, 1699.
- Pietkiewicz Jozef, Żywot św. Onufryusza, Wilno, 1636.
- Starowolski Szymon, Arka testamentu, zamykająca w sobie kazania niedzielne całego roku. Część I, Kraków, 1684 i інші.

¹⁾ Дату цю позначено в самому запису. Приєднання М. Смотрицького до унії в учених працях звичайно відносять до 1627 р. і навіть до давнішого ще часу (М. Макарій, Історія руской церкви, т. XI, вид. 2, Спб., 1903, стор. 336.—С. Голубевъ, Петръ Могила, т. I, стор. 148; А. Осинскій, Мелетій Смотрицький, Архієпископъ Полоцькій, Київъ, 1912, стор. 92—99. Але до 1628 р. Смотрицький перебував потайним уніятим. Характерно, що 1628-им роком за старих часів датували перехід Смотрицького до унії як католика (в оцій приписці), так і православні (в аналогічній приписці на примірнику Θρηνοσ'а М. Смотрицького 1610 р., теж Смоленської семінарської бібліотеки, що належав сп. Гедеонові Вишневському).

²⁾ Склад збірника такий:

- 1) Zwierciadło pocutujących (?), без заголовку і без початку самого тексту, стор. 5-222.

5. 7/VІ. ³⁶/зз. Оправа збірника — дошки, обтягнені шкурою. На передній шкурятині палітурці витиснено золотом образ Тройці.

Отакі зверхні особливості новознайденого польського видання промови Мелетія Смотрицького.

Що-до наукової оцінки цього факту, то без спеціального порівняння польського тексту з українським і без стилістичного їх аналізу, чого свого часу я не зробив докладно¹⁾, нема можливості дати певну відповідь на ті питання, що отут самі собою виникають, а особливо: котрий із двох текстів оригінальний.

Рація писати це Казання польською мовою в Смотрицького, здається, була та-ж сама, що й для інших творів. Це було бажання розповсюдити його серед тодішнього освіченого і попольщеного громадянства. Це тим більш натурально, що зазначене Казання — не проста церковна промова над гробом Карповича, а разом з тим і спроба Смотрицького, користуючись зручним випадком, оголосити й затвердити першу свою появу на тому місці (архієрейському), на яке обібрано було не його, а Карповича, і яке він посів у значній мірі випадково²⁾. Тому ця промова і нагадує в деяких місцях як не звідомлення Смотрицького з минулих подій, то свого роду заспокоюючу декларацію з зарокom в усьому наслідувати покійного номіната Карповича.

До того-ж треба додати, що й тут не обійшлося в Смотрицького без полемічного елементу, що вимагав польської мови, бо направлений був проти ворожої польсько-католицької сторони. Крім прямих нападок на унію³⁾,

2) Księgi czwiczienia chrześciańskiego przez xiędza Gabryela Leopoli tę. Jaworów, 1619, стор. VIII + 174 (Estr. t. VIII, str. 169).

3) *Його-ж*, Przymaki duchowne, Gorzycza u Kwas. Jaworów, 1619, стор. XII + 196 Estr., ib., 170).

4) *Його-ж*, Wąż miedziany, albo Rozmyślanie nadroższej męki Syna Bożego. Lwów, 1618, стор. VIII + 147 (Estr. ib., 147).

5) *Його-ж*, Historya o Jonaszu. Dla Rozmyślania nadroższej męki Pana Jesusowey. Lwów, 1618, стор. VIII + 132 (Estr. ib. 166).

6) Польський текст Казання Смотрицького 1620 р.

1) В той час, зайнятий загальним описом усіх Смоленських збірок рукописів та стародруків, я не міг довго спинятися на окремих №№, хоч і цікавих, і мусів відкласти всю подібну спеціальну роботу до иншого часу. Що-до зазначеного стародруку, то цей час знов не прийшов не з моєї вини. На мої численні запитання про долю цієї книжки з Смоленська я одержував досить безнадійні відповіді: цей стародрук загубився і досі його не знайдено. Користуюся випадком висловити тут мою подяку був. бібліотекарям Смол. Держ. Університету М. А. Цявловському і А. П. Серебреннікову за їх готовність стати мені в пригоді у відшуканні цікавого мені пам'ятника.

2) *Макарій*. Ист. рус. церкви, т. XI, кн. 2, стор. 251.

3) Казання, лл. 4, 17 об., 27 і др.

бачимо в Казанню Смотрицького тенденційне змагання надати Карповичу славу мученика, що потерпів за віру од латинників¹⁾.

Тому й важливо було Смотрицькому видати також і по-польському своє Казання поруч з українським текстом, який явився мабуть переважно з приводу виголошення його в церкві. Польський текст Казання ще виразніше підкреслює те дивне з'явище, що найвидатніший свого часу український письменник за польщизною майже не вживає української мови в своїх літературних творах.

Факт існування польського видання Казання підкреслює ще й друге цікаве і теж досить дивне на перший погляд з'явище тогочасного українського письменства — паралелізм виданнів. Того-ж таки самого року (1620-го), у тому-ж самому місті (Вильні) і в тому-ж самому навіть Виленському братстві випущена була в світ аж ціла низка виданнів, хоч і невеликих, хоч, видно, і в обмеженій кількості примірників, але спеціально присвячених тій-же самій події — смерті архімандрита Виленського братського монастиря Леонтія Карповича²⁾.

Крім вищезазначених двох виданнів Казання Смотрицького, — в братській друкарні того-ж-таки року було надруковано ще Лямент 8 свѣта оуббгихъ на жалосное преставленіе... в Бѣѣ Велѣбного Гдѣна шца Леонтія Карповича³⁾. Проф. С. Голубев відзначає, що було випущено також одразу два видання і цієї книжки: „польское“ і „русское“⁴⁾. Проте в питанню про польське видання Ляменту бачимо якусь плутанину⁵⁾, що частенько трапляється при сучасному досить невпорядженому стані бібліографії українського письменства.

¹⁾ *ib.*, лл. 16—18. Пор. *Макарій*, *ib.* т. X, 433.

²⁾ Що Виленське братство, маючись далеко не в блискучому стані (*Сцзгуро Д.* Виленское Св.-Духовское братство въ XVII и XVIII вв.— Труды Киев. Дух. Ак., 1899 г., т. I, стор. 555 і сл.), не пошкодувало коштів на цілий ряд виданнів з приводу смерті Карповича, — це пояснюється, крім вищезазначеного, також і великою популярністю Карповича, яка нам відома з багатьох інших джерел (напр. із Палінодії Зах. Копистенського, з Записок Петра Могіли, Діаріуша Аф. Филиповича і инш. Див. *Макарій*, *Ист. руо. церкви*, вид. 2, Спб. 1903, стор. 256; *Харламовичъ*, *op. cit.*, 399; *С. И. Масловъ*, *op., cit.*, 17).

³⁾ Бібліографічний опис цього видання див. у *Ив. Каратаева*: *Описание славяно-русскихъ книгъ...* Спб. 1883, № 258, стор. 261.

⁴⁾ *С. Голубевъ*, *Исторія Киевской Академіи*, К. 1886, стор. 106, прим. 2: „Проповѣдь эта (Лямент П. П.) издана была въ годъ смерти Карповича (1620 г.) на русскомъ и польскомъ языкахъ. — Единственный извѣстный экземпляръ этой брошюры на рус. языкъ находится въ Варшавѣ, въ бібліотекѣ Красинскихъ, а на польскомъ — въ Импер. Публ. Библіотекѣ“.

⁵⁾ Проф. С. Голубев (*op. cit.*) називає „Лямент“ надгробною промовою, що складена була самим Карповичем. *К. Харламович* (Западно-русскія православныя школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898, стор. 399, прим. 1) одмовляється це зрозуміти: „Мы находимся

II.

Панегірик Пилипа Івановича на честь Галятовського.

Серед рукописів бібліотеки Київської Дух. Семінарії, тепер переданої до бібліотеки Інститута Народної Освіти (до колишньої Університетської), знаходиться латино-польський збірник на 189 лл. в 4-у, писаний в 80-х роках XVII в., переважно в Вильні, в братському монастирі Св. Духа.¹⁾

Тут, на лл. 184—185 міститься невелика, з деяких боків цікава панегірична орація на честь Йоанікія Галятовського, найвидатнішого, як відомо, представника українського письменства в другій половині XVII ст.

Із заголовку промови²⁾ видно, що її було виголошено 1 березня 1685 р. Автором її, як і інших у цьому збірнику, був якийсь Пилип Іванович.³⁾ У додатку до цієї замітки ми подаємо самий текст промови. Скількись слів не розібрано, бо до-краю вилиняло чорнило й папір попсовано водою.

Вже сама мова цього панегірика звертає на себе увагу.

Вона — яскравий зразок модного в XVII і XVIII вв. на Польщі, Литві та Україні польсько-латинського макаронізму. Це — польська мова, але так перемішана з цілими уривками зовсім неасимільованої латинської мови, що не так легко одразу сказати, який елемент тут переважає.

Вище, у першій нашій замітці, згадано було про мало не повну перевагу польської мови над українською у Мелетія Смотрицького в 20-х роках цього-ж-таки XVII ст. Це мало свої причини й свої наслідки, та в це я не буду вдаватися. Але до-речи буде мимохідь зазначити, що процес одхилення од народної мови тривав ще й далі, і, як це ми бачимо з тексту поданої промови, дійшов мало не до абсурду, коли ускладнився міцним впливом мови латинської.⁴⁾

внѣ возможности объяснитъ такое странное совпаденіе: въ одинъ годѣ въ одномъ городѣ выходятъ два произведенія съ тождественными заголовками, изъ которыхъ въ одномъ Карповичъ оплакиваетъ чью-то смерть, въ другомъ кто-то оплакиваетъ его самого!⁴⁾

1) *Н. И. Петровъ*. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ гор. Кіевѣ. Вып. I. Москва, 1891, стор. 276—7, № 233. Бібліотечний значок рукопису: VIII. I. 38.

2) Див. нижче, стор. 222.

3) Про автора згадується на 156 л. збірника, в загальному заголовку всіх промов: *Orationes variae polonicae, per me Philippum Iwanowicz compositae, habitaeque variis in locis...* Ці промови (як і весь збірник) писано одною рукою, мабуть, авторською.

4) Про „періодъ іезуїтско-макароническій“ у польській літературі див. „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ *Пыпина и Спасовича*, Спб. 1865, стор. 404 і далі.

Що-до вживання макаронічної латино-польської мови на Україні, то його можна дослідити на протязі майже двох віків XVII та XVIII, а найбільш — у другій половині XVII в. й першій — XVIII-го. Такою мовою висловлювалися переважно представники

Латинський вплив узагалі йшов переважно через школи. Не вважаючи на ту небезпеку, перед якою остерігав ще на початку XVII ст. Іван Вишенський та його однодумці, на Україні заведено було по школах латинські науки за польсько-єзуїтськими зразками, а швидко й уся заснована Петром Могилою Київська колегія (потім академія) набула латино-польське обличчя. Це підтримувалося для українців також і вимогами громадського життя в тодішній польській державі. Bez łaciny rłaci winy — жалівся ще Сильвестер Косів про долю невчених українців по судах та сеймах.¹⁾

Науки про віршову й ораторську штуку (т.-зв. піітики й реторики) як у Київській колегії, так і по інших школах викладалися також по-латинському й на підставі латинських зразків. Іноді по школах і прямо рекомендувалася латино-польська макаронічна мова. В піітиках вона вважалася за найкращу, наприклад, для сатири.²⁾ Але в ораторській штуці, зокрема панегіричній, латино-польський макаронізм виявлявся найповніше, бо і в життю вважався за ознаку найпристойнішого тону та доброї освіти оратора.³⁾

верхів тодішнього громадянства: магнати, гетьмани, митрополіти, єпископи, архімандрити і різного роду вчені та привілейовані люди, аж поки цю мову замінила в другій половині XVIII в. в тієї-же приблизно ролі мова французька і почасти російська. Численні зразки латино-польської мішаної мови, уживаної в той час на Україні, можна знайти в виданнях: „Памятники, изданные Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ“, „Архивъ Юго-Западной Россіи“, „Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣв.-Зап. Руси“, і в інших подібних, найчастіш у листуванні значних осіб між собою, в судових та адміністративних справах. Такою мовою в зручних випадках всловлювалися такі, наприклад, видатні діячі того часу на Україні, як: Петро Могила Сильвестер Косів, Йоасаф Кроковський, Варлаам Ясинський, Тимофій Щербацький, Георгій, Кониський, Михайло Козачинський; гетьмани: Богдан Хмельницький, Юрій Хмельницький, Виговський і інші. Іноді цю мову бачимо і в полемічних творах. Було-б цікаво довідатися докладно про еволюцію цього жаргону на Україні, про його соціально-економічні та психологічні підстави, про численні перехідні відтінки його та впливи до інших штучних мов, уживаних на Україні в тую взагалі макаронічну епоху.

¹⁾ Exegesis, to iest danie sprawy o szkołach Kiowskich y Winickich, 1635 p. Передрук в т. VIII ч. I Архива ю.-з. Россіи, Київъ, 1914.

²⁾ В трохи пізнішій піітиці Нуметтус (в ркп. К.-Печ. Лаври № XI. 122, л. 29) сказано про це так: Scribitur autem satyra carmine hexametro, vel jambico, vel polonico, optime autem m a s a g o n i s t i c o. Як приклад, тут подається макаронічна латино-польська сатира Кохановського на безженство римського духовенства. Але про штучний макаронічний вірш автор цієї піітики вже завважає: Carmen hoc non tam utilitatis, quam delectationis est ad inventum (л. 63 об.).

³⁾ Про латино-польське макаронічне ораторство, як рису найхарактернішу для останньої чверти XVII в. див. в ст. П. Гаврилова: „Характеристика польскихъ и южно-русскихъ литературныхъ теченій посл. четверти XVIII вѣка, въ связи съ общимъ направлениемъ тогдашней франц. литературы. Київъ, 1900, стор. 5—8 (відб. з Київ. Старины, 1900 р., № 4).

З цього погляду те з'явище, що Пилипові Івановичеві спало на думку утворити свій панегірик отакою чудною мовою, не було-б для нас таке цікаве, як-би цей панегіриста рівночасно не виставляв себе за учня Галятовського. Шановник Галятовського, він не міг стати в рівні з своїм учителем, що в своїх творах, як відомо, дав значну перевагу українській літературній мові. Це з того боку для нас важливо, що на тлі отаких дрібних і іноді позагублюваних письменників ясніше вирисовується дійсна постать Галятовського і небагатьох, подібних до його, представників власне українського письменства того часу. В історичному порівнянні з своїм оточенням вони здаються значнішими й навіть народнішими, ніж з першого і мимоволі суб'єктивного погляду.¹⁾

В 1685 р., коли складено було цього панегірика, Галятовський справді був архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря, як це зазначено в промові, і не зважаючи на швидкий уже кінець днів своїх († 1688 р.), був зайнятий випуском у світ тільки що оддрукованого в Чернігові підручника до сповіди під назвою „Грѣхи размаиті“ — вже одного з останніх своїх творів²⁾.

Цікаво-ж довідатися, що саме поставив у заслугу Галятовському його сучасник і на що звернув він увагу в його діяльності, майже вже закінченій?

Передамо коротенько зміст промови.

З прикладів Платона, Аристотеля й Соломона оратор показує, як щиро іноді шанують своїх наставників їхні учні, навіть царственні й славетні: (Аристотель — Платона, Олександр Македонський — Аристотеля і цариця Савська — Соломона). Автор вважає за необхідне, щоб подібну-ж честь оддали й архімандритові чернігівському, бо в його знаходить те, що Олександр в Аристотеля і цариця Савська — в Соломона.

Що саме знаходить — про це в другій частині промови. „Ми бачимо, висловлюється автор, по всій руській окрузі (на саѣмъ Roxolanskim окрѣгу) Ваші медодайнні твори, з яких лється душам пожиточний солод і в яких вірні бджоли, нагодувавши свої уста й серце, знаходять поживу духовну, що

¹⁾ Питання про народність Галятовського порушив, напр., *П. Житецький*, в останньому розділі своєї книжки: *Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв.* Київ, 1889, стор. 147—162.

²⁾ Зазначену книжку Галятовського було надруковано 16 лютого 1685 року, а панегіричну промову йому виголошено було 1-го березня того-ж-таки року, тоб-то через два тижні. Про згаданий твір Галятовського див. мою брошуру: „Грѣхи размаиті“ — мало-извѣстное сочиненіе Іоанникія Галятовскаго. Київ, 1915 (відб. з надрукованої, але не випущеної в світ і втраченої XXV книжки „Чтеній въ Ист. Общ. Нестора-лѣтописца“).

веде до життя вічного". Галятовський, далі вказує автор, веде синів своїх до Небесного Отця не тільки своєю проповідницькою наукою, але й живим прикладом свого побожного життя, відомого по всьому світу (przez niemały swiata tego przesiąg).

У третій і останній частині своєї промови автор висловлює побажання, щоб з уст Галятовського ще на довгі роки можна було слухати медоточиві слова його золотої науки (miodopłynne złotey nauki sły szeć mogli słowa) і, приклонившись до ніг патрона, доручає себе його ласці та добродійній прихильності.

Промову збудував автор коротенько, штучно, але й не надто, як на той час; з ерудицією, але помірно¹⁾, що треба сказати і про інші польські та латино-польські промови Пилипа Івановича. В одній з них бачимо навіть проблески деякого художнього почуття.²⁾

З того матеріялу, який зібрав у своєму збірнику Пилип Іванович, видно, що з нього була людина досить освічена, охоча до т. зв. eruditiones (переважно історичного змісту), досвідчена в теорії і практиці віршування, але найбільше — в реториці. Цілих курсів цих наук у збірнику немає, але уривки зібрано з багатьох джерел.³⁾

Хто-ж такий був цей Пилип Іванович і з якого приводу взявся він за промову на честь Галятовського?

З огляду на загальний зміст промов і на склад усього збірника треба гадати, що це був один з наставників Виленської братської школи, мабуть, учитель реторики.⁴⁾ Що-до приводу, з якого пристосовано промову на честь Галятовського до 1 березня 1685 р., то про це щось певне ска-

¹⁾ Крім традиційного тексту з св. Письма, од якого автор не хтів чи не міг ухилитися, бачимо тут згадку з Виблії про Соломона й царицю Савську (III Царств, X, 1 — 13). Про Аристотеля, як виховника Олександра Македонського, автор міг довідатися як не з готових eruditiones, то з книжки про Олександра Вел. відомого йому Курція. Я мав під руками трохи пізніше видання: Q. Curtius Rufus: De rebus gestis Alexandri Magni, Lugduni batavorum, 1696, lib. I, capp. 2 — 3, pag. 4 etc. Тут справді казково оповідається, що Аристотель дав Олександрові prima literarum elementa (7), науку de naturis animalium etc.

²⁾ Це бачимо, наприклад, в орації на Різдва Хр., виголошеній автором у 1682 р. на честь Тризни (Климента), настоятеля Виленського Братського ман. й номіната-нареченого єпископа білоруського (лл. 162 — 3). Тут автор, наприклад, згадує з приводу патронового герба про „wspaniałe narcyusy, krwawe róże y srebrne lilie“...etc.

³⁾ Маю на увазі отакі статті збірника: Eruditiones з Курція (л. 11) та з Лівія (лл. 120 — 155); конспект піітики, складеної в 1671 р. у Львові (лл. 14 — 23); уривки з піітики Модзелевського (23 — 30), Institutiones componendarum orationum ex variis rhetoricis excerptae (42 об. — 63), деякі вірші та инший подібний матеріял.

⁴⁾ Про те, що автор мав відношення до Виленської братської школи, свідчать дві його промови: одна 1681 р., присвячена свв. Костянтинові й Олені, як керівникам шкіль-

зати трудно, та це для нас і не має особливої ваги. Як-би цей панегірик навіть і не виходив по-за стіни Виленської братської школи, будучи складений професором реторики, як зразок для учнів, то й тоді-б саме вже його існування в Вильні свідчило-б про широку популярність Галятовського навіть по-за межами власне України¹⁾.

Подано повністю латино-польський текст промови Пилипа Івановича Галятовському з zachovannям правопису оригінала.

ORATIO

ad admodum Reverendum Patrem Joanicium Galatowski, Archimandrytam Czernihowiensem, habita Anno 1685, Martii die 1.

Swoia iest weneratio Platonom, swoia dowcipnym Aristotelesom, swoia mądrym Salomonom, swoia iest weneratio y poważney świętobliwosci Waszey, wysoce w Bogu Przewielebny Mści Oycze Archimandryta Czernihowski!

Jedni iako docentes a doctis discipulis suis, drudzy a discipulis simul et Regibus honorantur. Tak Arystoteles Platona, tak wielki Macedo swego Arystoteles, tak krolowa Sabba mądrogo Krola swym weneruie ukłonem. I trudno nie wenerować tego, cui honor debetur, ponieważ według Mendrea: Sapiens in populo haereditabit honorem, et nomen illius erit vivens in aeternum. Jeżeli haereditabit, to mu necessario honor debetur. A zatym idzie, iż przez ustawiczną pospolitego ludu weneracją, nomen illius erit vivens in aeternum.

ної молоді виленської, друга — 1682 р., на пошану шкільному префектові (ad praefectum congregationis). Пор. *Д. Сцільуро*. Ор. cit. Тр. К. Д. Ак., т. II, стор. 253 і сл.; т. III, 47, 48—50.

1) Проте есть деякі підстави гадати, що Пилипа Івановича до цієї похвали—промови Галятовському спонукав якийсь реальний привід, так-само, як і до орації Павлові, що згодом став патріархом Костянтинопільським (л. 175), або Симеонові, митрополитові Смоленському (л. 183—4) й иншим персонам, яким присвячував свої панегірики наш автор. Недаром-же він зазначив, що свої промови виголосив він *variis in locis*. Передостанню промову сказав він 10 січня 1685 р. вже не в Вильні, а в Смоленську. Можлива річ, що живши і студіювавши в першій половині 80 рр. XVII в. в Виленському братстві, автор у січні 1685 р. перебрався до Смоленська, а через сім тижнів був уже в Чернігові, де й почав з доручення себе ласці та прихильності Галятовського, може й справді колишнього свого вчителя та наставника в Київській колегії (в 50-60 рр.: *Н. И. Петрова*: Киевская Академия во вт. пол. XVII в. Киевъ, 1895, стор. 29—30). Це тим більш правдоподібно, що під той час Виленське братство перебувало в скрутному матеріальному стані і під зміцненим утиском польського уряду (*Д. Сцільуро*, ор. cit. Труды К. Д. Ак. 1899, II, 538—546), а покинути Вильню авторові було тим зручніше, що це було як раз напередодні т. зв. „вічного миру“ в 1686 р. Польщі з Москвою, коли вся лівобережна Україна з Київом, Черніговом і Смоленськом перейшла під владу Москви, а вся православна людність Литви й Польщі підлягла управі київського митрополита.

Toż samo my w świętobliwości Waszey upatrujemy, co niegdyś Alexander w Aristotelesie, Sabba w Salomonie. Widziemy na całym Roxolanskim okręgu Przewielebnosci Waszey melle fluentia scripturarum opera, z których salubris animis(?) profluit dulcedo, in qua apes fideles, zanurzywszy swe usta y serce, mają alimentum activum spirituum vitalium, seu ducturum(?) ad vitam aeternam. Widziemy y przez niemały swiata tego przeciąg prawdziwego Oyca prawdziwą ku nam, synom swoim, miłość, usiłującą przykładem żywych cnot y zbawiennej nauki, wiernych do niebieskiego pociągnąć Oyca, przez co tak honorem, iako y memoriam infinitam przewielebność Wasza u wszystkich meretur. Jeżeli u wszystkich słusznie, przeto y my ukłonem naszym wenerujemy świętobliwość Waszą.

Wenerujemy ukłonem, to in votis mając, abyśmy z tych ust na przeciągłe lata miodopłynne złotey nauki słyszeć mogli słowa, z których tot et tantae in terrarum lucem salubres profluxerunt doctrinae. A przy ukłonie plantas Przewielebności Waszey humili amplexu cingimus, recommendując się poważney łasce y dobroczynnemu Waszey Mści Miłościwego Pana affektowi.

III.

Новознайдена Київська піітика.

У невеликій колекції латинських шкільних курсів XVIII в., що була в бібліотеці Курської Духовної Семінарії, знайшов я, між иншим, курс піітики, читаний у Київській Академії під таким заголовком:

De arte poëtica praescepta cum pernecessariis observationibus ex probatissimis authoribus summam collecta et in usum poëseos studiosis tradita et explicata... a Professore poëseos reverendissimo sapientissimoque viro Hieromonacho Gedeone Slominski (л. 1).¹⁾

Ця піітика належить досить свого часу відомому науковому діячеві, знавцеві мов жидівської, грецької і слов'янської, Гедеонові *Сломинському* (або *Слонимському*), спершу професорові піітики (в 1745 р.) і філософії (в 1746) в Київській Академії, а потім у 1747 р. викликаному до Петербургу для перевірки Біблії, пізніш ректорові Московської Слов'яно-Греко-

¹⁾ Піітика ця знаходилася в збірнику київських латинських курсів 40 рр. XVIII в., на перших 100 його листках. Цей збірник (усіх 356 лл., в 4-у) зберігався в бібліотеці під значком: Ркп № 14. XXIII, Г. ^{54/6403}. Крім зазначеної піітики, до складу збірника входили ще отакі академічні підручники: I) *Congeries praesceptorum rhetoricorum...* реторика *Тихона Александровича* 1745-6 р. (Пор. *Н. Петровъ*, Описаніе... вип. III, стор. 292, № 692); II) *Institutiones rhetoricae...* *Доситея Галяховського* 1746-7 р. і *його-ж*, *Manuductio ad logicam sive dialectica* 1747 р. (Пор. *Петровъ*, Описаніе ркп. Церк.-Археол. Музея, в. II, К. 1877, стор. 391, № 427; *С. И. Масловъ*, Обзоръ ркп. 6-ки Унив. св. Влад. К. 1910, стор. 20-21, № 51).

Латинської Академії (в 1758-1761 рр.), що помер у 1772 р. на посаді архімандрита Межигірського монастиря.¹⁾

Курс Сломинського не датований, але знаючи, що Сломинський читав піітику в Київській Академії тільки в одному 1744—45 році²⁾, те до цього часу ми ї повинні її однести. В такому разі Сломинський виступить перед нами в цьому курсі як наступник на кафедрі Тихона Александровича і як безпосередній попередник відомого літературного і громадського діяча Георгія Кониського, в добу найбільшого розвитку Київської Академії³⁾, коли в складі більш, ніж ста учнів класи піітики⁴⁾, можлива річ, слухав Сломинського і Сковорода⁵⁾, що ї сам пізніш викладав піітику. Як бачимо, курс Сломинського складався в цікавий момент: в останній час перед тим, як шкільні записки в Академії уступили своє місце друкованим підручникам, т. зв. схоластична поезія—псевдокласичній, силабічне віршуння—тонічному, а «слов'яно-руська» українізована мова—російській мові Ломоносівської школи.

З огляду на те, що курс Сломинського рідкий і досі невідомий був навіть авторам спеціальних дослідів⁶⁾, я подам декілька відомостей про його склад, які мені свого часу пощастило зібрати.

1) Біографічні відомості про Г. Сломинського див. у *С. Смирнова: Історія Московской Славяно-Греко-Латинской Академіи*. М. 1855, стор. 202-203; у *В. Аскоченського: Київъ съ его древнѣйшимъ училищемъ Академією*, ч. II. К. 1856, стор. 140-141, 520; у *Д. Вишневського: Киевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія*. К. 1903, стор. 142, 202-203; в «Актахъ и документахъ, относящихся къ історіи Киевской Академіи», тт. I-IV (див. покажчики в кінці тт.); у *К. Харламовича: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь* (т. I, Казань, 1914, стор. 483, 571, 599, 657, 663, 665—6, 671—2 і 785).

2) *Д. Вишневскій*, *op. cit.*, 142.

3) *Н. Петровъ. Очерки изъ історіи укр. лит. XVII и XVIII вв.* К. 1911, стор. 21, 24-25. *II. Житєцкій. Энеида Котляревскаго и древнѣйшіи списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорус. лит. XVIII в.* К. 1900, стор. 39 etc.

4) В 1744 р. в класі піітики було 136-учнів, при загальній кількості їх в Академії—1160 (на $\frac{2}{3}$ з дітей світських верстов українського і чужого громадянства). *Мак. Булгаковъ, Історія Киевской Академіи*. Спб. 1843, стор. 151.

5) *Н. Петровъ. «Первый (малороссійскій) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Григорія Савича Сковороды»*,—Труды Киев. Дух. Ак., 1902, т. III, стор. 590-592. Як гадає Петров, Сковорода повернувся до Академії в 1744—45 р., мабуть, до класи піітики, і був в Академії до 1750 р.

6) Цієї піітики не видно в таких досить багатих на рукописні латинські підручники бібліотеках, як київські, або описані семінарські бібліотеки: чернігівська, смоленська й інші. Тому, може, й не знають про неї не-то-що дослідники загальної історії Київської Академії, як *Макарій Булгаков* і *В. Аскоченський*, але навіть і автори спеціальних монографій: *М. Петров* («О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Киевской Академіи отъ начала ея до преобразования въ 1819 году»—Труды Киевской Дух. Акад., 1866 р. №№ 7, 11 і 12; 1867 р. № 1; 1868 р. № 3; а також *Д. Вишневскій*, *op. cit.*, 142. В останній праці подано найдокладніший спис шкільних піітик першої половини XVIII в., але тут зазначено тільки самого автора (Сломинського) і нічого не

Піітика Сломинського починається передмовою (лл. 2—3 об.: Praefatio ad cultores poëseos) і складається з трьох книг.

Перша книга (лл. 4—61 об.) має отакий заголовок, з якого видно і її зміст: Liber I: De origine, necessitate, natura, materia, fine et requisitis poëseos; item de tropis, figuris, de generibusque, virtute et viciis carminum; de necessitate et utilitate styli, de usu et modo eius et variis exercitationum generibusque.

Це — звичайна в піітиках *загальна* частина, в якій викладається наука про походження, природу і необхідність поезії (про це у Сломинського сарут I), а потім даються відомості про головні елементи поетичних творів, незалежно од їх родів: про тропи (у Слом. сар. II), фігури (сарр. III—V), метри (сар. VI) і т. д. Усіх глав у першій книзі 11.

В другій книзі (лл. 63—83 об. Liber II: De speciebus poëseos) бачимо *спеціальну* частину піітики, що торкається тільки окремих родів поезії. Тут знаходимо розділи: про поезію епічну (сарр. I і II), про трагедію, комедію і трагікомедію (сар. III), про поезію буколичну, сатиричну, елегічну, ліричну і епіграматичну (сар. IV і остан.).

Третя книга (лл. 84—100. Liber III: De elementis seu principiis rhetoricis) містить у собі початки реторики. Цієї книги переписувач чи радше викладач не скінчив, і вона обривається на середині четвертого розділу.

Перше, що звертає на себе увагу в складі піітики Сломинського, це близьке її відношення до піітики Т. Прокоповича. Тут бачимо подібний-же матеріал по розділах першої книги, ту-ж саму кількість і той самий роз-порядок родів поезії — у другій книзі. Але єсть де-в-чому й одміни.

В піітиці Сломинського перш за все знаходимо значно більш поширений, ніж у Прокоповича, реторичний елемент. Крім розділів реторичного змісту в книзі першій (як це й у Прокоповича), усю третю книгу Сломинський присвятив самій реториці.

Сильне поплутання піітики з реторикою — риса взагалі характерна для складу київських підручників поезії¹⁾, найбільш — старих (до Прокопо-

згадано про його піітику. Проф. М. Петров у пізнішій своїй праці (Акты и документы, т. I, ч. 2, стор. 304) робить помилкову вказівку мабуть на курс Кониського замість курса Сломинського.

¹⁾ В езуїт. піітиці 1637 р. (рхи. К.-Соф. соб. № 442), що-правда нескінчений, реторичного відділу немає. Теж і в польсько-езуїтській Poëtica practica 1648 р., і в піітиці Сарбевського, оскільки про це можна судити із їхніх змістів, поданих проф. В. Резановим у його працях: «Къ исторіи русской драмы. Экскурсъ въ область театра іезуитовъ». Нѣжинъ, 1910, стор. 302-9 і «Къ исторіи русской драмы. Поэтика М.-К. Сарбевскаго». Нѣжинъ, 1911, стор. 4-8. В польських піітиках, указаних акад. В. М. Перетцелю у його «Ист.-лит. изслѣдованіяхъ и матеріалахъ», (т. I. Спб. 1900, стор. 46 і сл.) єсть і реторичні відділи, але далеко не в такому широкому обсягу, як у київських підручниках.

веча), де риторика займає цілу половину курсів піїтики, а іноді навіть і більшу їх частину¹).

Теофан Прокопович на зразок Понтана збудував вже чистіший тип піїтики, розподіливши її не на дві частини: риторичну і власне піїтичну, як це було раніш, а на три книги самої піїтики, тільки з деякими розділами загально-риторичного, чи краще сказати, стилістичного змісту.²) Але більшість його послідовників (а серед них і наш Сломинський), незадоволені цією реформою, вертаються до старої звиклої традиції і до курсу піїтики знову вносять риторикю, хоч часто (як у піїтиці Сломинського) її обривають її на середині, мабуть, з кінцем шкільного року.³)

Що-до причин такої мішанини теорії поезії з теорією красномовства в Київській Академії, то це робилося почасти з технічних умов⁴), почасти через велике значіння, яке надавалося риторичі⁵), а найбільш, здається, через той хаос, який панував (а почасти й досі панує) в царині т. зв. гуманітарних наук з боку їх розмежування між собою.⁶)

¹) Це бачимо в отаких, напр., старших київських піїтиках кінця XVII в.: в піїтиці Fons Castalius 1685 р., ркп. Соф. соб. № 446 (риторика займає перші 44 лл., піїтика — 40 останніх); в піїтиці Мих. ман. № 1729 (риторикю бачимо на перших и останніх 61 лл., піїтику—всього на 39 лл. середніх); в Самоена 1689 р., ркп. Соф. соб. № 449 (реторика тут на перших 109 лл., піїтика—на 57 ост.); в Луга 1696 р., ркп. Соф. соб. № 455 (реторика на останніх 100 лл., піїтика—на 50 перших) і т. д.

²) Див. піїтику Прокоповича в ркп. Київ. Церк.-Арх. Музея, № J. III. 93. 14, або в виданню Г. Кониського Mohiloviae, 1786.

³) Автор піїтики 1742—43 р. «Liber de arte poetica», ркп. К.-Соф. соб. № 682, л. 150, між иншим, так зазначає вимогу звичайної програми риторичного елементу в класі піїтики: «De principiis solutae orationis, amplificatione, nimirum de periodis, tam propriis, quam impropriis, ab initio huius anni praeceptorum sufficienter dictum est; nunc restat nobis dicere: quid sit chria, et quot sint partes eius. item quantum fieri potest breviter exponere doctrinam seu modos scribendarum epistolarum». Таким чином у піїтиці звичайно викладалися отакі розділи з риторики: 1) про періоди, 2) про хрії і 3) про листи. Так бачимо у Сломинського і в деяких піїтиках до нього, напр.: в Via ingenios poeteseos candidatos, 1729 р., Трохимовича, за ркп. К.-Печ. Л. № XI, 118 і в Tabulae praeceptorum poeteseos Варнави Старжицького 1730 р. за ркп. К.-Печ. Л. № XI, 109. Порівн. вимагання пізнішої акад. інструкції 1752 р., складеної Г. Кониським і офіційно затвердженої митр. Т. Щербатким, де пропонується починати викладання риторичних відомостей також у піїтиці і навіть у синтаксисі. (Макарий Булгаков, Ист. Киев. Ак., стор. 127-8).

⁴) З початку, хоч і недовго, піїтику викладав укупі з риторикою один професор і в один рік (Н. Петров, Киев. Академія во вт. полов. XVII в. Київ, 1895, стор. 80—81).

⁵) Докладніше про викладання риторики в Київ. Ак. див.: Н. Петров, О слов. наукахъ и лит. зан. в Киев. Ак. — Труды К Д Ак 1868 г., № 3, 465—470.

⁶) Згадаємо до-речи, що більш-менш чистий тип теорії поезії так і не виробився на Україні і в Росії. З початку до піїтики вкрадалася риторика, а пізніш було й навпаки. Майже рівночасно з піїтикою Сломинського, в 1744 р. склав Ломоносов свою відому «Риторикю» показующую общія правила обоєго краснорѣчія, то-єсть ораторіи и поезіи (Соч. Лом., изд. Рос. Ак. Н., т. III, Спб., 1895). Тут виявилася традиція викладати поезію в складі риторики, традиція, яку підхопили пізніші напів-схоластичні реторики і донесли її аж до половини XIX ст.

Піітика Сломинського має ще одну одміну проти свого оригіналу — піітики Т. Прокоповича, це — внесення окремого відділу про вірш силабічний, той, що його звали тоді *versus vernaculus*, або *versus slavonicus seu polonicus*¹⁾.

Поетика на Україні була заснована, як вище сказано, на латинських зразках. Крізь пануючу латинську традицію нелегко було з початку пробитися до шкільного навчання навіть старішому і міцнішому польському штучному віршеві.²⁾ Але слідом за польським помалу показується в піітиках і український силабічний вірш, хоч мовою своєю і далеко ще не народній. Після латино-польської скрути українська літературна мова не одразу перейшла до живих джерел народньої мови. Була ще стадія мови „словено-руської“, що в другій пол. ХVIII в., образ з псевдокласичним літературним впливом, широко прийняла в себе ведикоруську течію.

Окремий відділ, присвячений поруч польського вже й т. зв. „слов'янському“ віршеві, був утворений тільки наприкінці 10-х років ХVIII ст.³⁾ Спершу цей відділ був спільний тільки заголовком. Польський елемент тут значно переважав. Але чим далі, тим „словено-руський“ вірш, іноді злегка українізований, займає все більше місця в спільному відділі, аж поки

Коли *Белінський* з приводу дев'ятого видання реторики Кошанського (1844 р.) пішов рішучою війною на реторику взагалі, як на „науку вздорную, пустую, вредную, педантскую, остатокъ варварскихъ схоластическихъ временъ“ (Поли. собр. соч. Бѣл. подъ ред. Венгерова, т. IX, Спб. 1910, стор. 160), — то він, між иншим, обвинувавши її в захопленні чужих меж. „Всякая наука должна имѣть опредѣленное, только ей одной принадлежащее содержаніе; она не должна соединять въ себѣ нѣсколькихъ наукъ вдругъ“ (ib., 158). Стилістику Бел. вважав за потрібне віднести до вищої синтакси (т. зв. *Syntaxis optata, syntaxis figurata*), а реторику зовсім скасувати. Слідом за Белінським і другий критик 40-х років *В. Н. Майков* звернув увагу на закоренілу мішанину в царині словесних наук. (Соч. В. Н. Майкова. Томъ II, Київ, 1901, стор. 196). Порівн. міркування сучасної методології словесних наук що-до їх диференціації між собою.

¹⁾ Відділ, присвячений цьому віршеві, у Сломинського міститься на лл. 58 — 61 об., під заголовком: *De generibus vernaculorum versuum cum brevibus exemplis*.

²⁾ Відділ про польський вірш бачимо вже в першій відомій нам Київській піітиці *Fons Castalius* 1685 р. (ркп. Соф. соб. № 446, лл. 68 об. — 73 об.). Тут немає ще згадки про український вірш. Польські-ж приклади дібрано майже виключно з Кохановського і з досить добрим почуттям поезії і природи. Але в багатьох наступних піітиках к. ХVII і поч. ХVIII в., а також і в піітиці Т. Прокоповича, знову немає окремого відділу про польський вірш, не кажучи вже про український.

³⁾ Це зробилося трохи раніш, ніж зазначено у проф. *М. Петрова* (О слов. науках и лит. зан. — Труды Киев. Дух. Ак. 1866, т. II, стор. 326). Проф. Петров показує перший такий відділ у піітиці *Parnassus* 1719 — 20 р. (за ркп. Мих. ман. № 1718, лл. 91 — 99), а тимчасом він єсть уже в піітиці *Hymettus* 1718 — 19 р. (за ркп. К.-Печ. Л. № XI, 122, лл. 61 — 64 об.). В обох піітиках відділ про силабічний вірш уміщено, правда, ще в додатках, а не в основному тексті, як це бачимо з 30 рр. ХVIII ст.

в піїтиках 40 років: у Александровича і особливо у Сломинського і Кониського він майже зовсім витіснив польський.¹⁾

Піїтика Сломинського цікава ще й тим, що одна з перших зазначила вплив нової російської літератури. За ідеал поетичної штуки Сломинський вважає вже не тільки традиційні вірші Кохановського²⁾, або Т. Прокоповича³⁾, але й твори нового тоді для України письменника — Кантеміра. В уяві Сломинського Кантемір, це — *poeta elegantissimus ac doctissimus*, що пише *stylō venusto*.⁴⁾

Про Тредьяковського і Ломоносова та про введені ними нові основи поезії (т. зв. псевдокласичної) і віршування (тонічного) Сломинський ще не згадує. Подібно до своїх попередників, він ще вчить про обов'язковість правил силабічної системи, висловлюючись про це таким чином: *Carmen scylabarum seu polonicum, cuiuscumque sit generis, debet constare certo numero syllabarum, certo loco et praecipue in fine similiter desinentes dictiones; caesura non debet secare dictionem ita, ut una pars ad caesuram, altera ad cadentem referatur, etc.* (л. 58).

Сломинський відрізняє дев'ять родів (*genus*) „слов'янського“ віршу і до кожного додає приклади з своїх, мабуть, власних віршів.⁵⁾

1) З цього погляду піїтику Сломинського треба поставити не нижче од піїтики Кониського, і таким чином примат Кониського в перевазі „слов'янського“ віршу перед польським, приписаний йому Петровим (ib, 327), належить його попередникам.

2) Сломинський слідом за Прокоповичем наводить скількись уривків з „Визволеного Єрусалима“ Торквато Тассо в перекладі Петра Кохановського (лл. 49 об., 68 і інші).

3) З творів Прокоповича маємо у Сломинського переклад VII елегії Овідія (лл. 31—32), уривок з трагікомедії „Владиміръ“ (л. 71 об.—72), епітафію Варлааму Ясинському (лл. 82—83) і латинську *Elegia Alexii* (лл. 34—36). Про останні згадані вірші Прокоповича див. статті *О. Грузинського* в Рус. Фил. Вѣстн. 1910, № 3—4 (т. LXIV) і в Записках Наук. Тов. в Київі, 1909 р., кн. 4. До епітафії Варл. Ясинському Прокоповича в списку піїтики Сломинського єсть чимало цікавих варіантів.

4) На л. 32 наведено у Сломинського Кантемірів переклад VII елегії Овідія. Ще про Кантеміра у Слом. згадується в відділі про сатиру (lib. II, cap. IV, § 11). Раніш од Сломинського, Кантеміра знає на Україні Тихон Александрович в піїтиці 1743—44 р. (ркп. К.-Печ. Лаври № XI, 92, лл. 101 об.—107 об.). Тут подається текст II-ої сатири: „На зависть и гордость дворянъ злонравныхъ“, значно відмінний од тексту, виданого П. А. Єфремовим („Сочиненія, письма и избранные переводы кн. А. Д. Кантеміра, т. I, Сиб. 1867, стор. 32—64).

5) Деякі з віршів, поданих у Сломинського, пристосовані до тодішньої „злоби дня“— перебування в Київі імп. Єлизавети Петровни з наслідником Петром Федоровичем (29 серпня—12 вересня 1744 р.). З цих віршів два найбільш характерні нижче подаю повністю; один присвячено Петрові Федоровичеві, другий—Симонові Тодорському, царському духовникові і законовчителеві царевича та його дружини Катерини. З інших віршів за браком місця подаю тільки їх початки.

Симон Тодорський, архієп. Костромський, якому, крім нижче приведеного повністю, присвячено в піїтиці ще два вірші, не був чужий для Академії, а також для Сломин-

До *першого* роду Сломинський відносить 13-складові вірші з цезурою після 7-го складу (7 + 6). Приклад — сатирична епіграма на шляхетство з його прихильністю до гербів и фамільною гордістю:

Початок: Познавать не отъ гнѣзда брля орловъ треба,
Но буде ли несмѣжно смотрять на свѣтъ Феба,...

2-й рід — із 14 складів з цезурою після 8-го складу і з внутрішньою римою в першій піввіршу (4 + 4 || + 6), тоб-то т. зв. *леоніський* вірш. Приклад — gratуляція на весняне свято мученика Юрія:

Когда долѣ вся на полѣ прозябають цвѣти,
С круга неба свѣтла Феба лучами согрѣтій,
Нашъ ли Парнас в приличній час станеть в цвѣти скудень,
Твой в кругъ лѣта Фебъ полнѣ свѣта когда взійдетъ чудень?
Фебъ ангель твой от вѣчних кой в небѣ озареній,
Свѣтъ имѣеть, тебѣ лиеть, Георгій Блаженній.
Вѣчної вѣсни сей небесній свѣтъ знакъ возвѣщаеть
Нынѣ бо васъ в весенній часъ свишше просвѣщаеть,
Дабы убо сіе любо солнце вамъ блистало
Весну злату, всебогату, щасте й сотворяло (л. 58 об.).

3-й рід — із 12 складів з цезурою після 6-го (6 + 6). Приклад — привітання гостей:

Поч.: Вдругъ з цвѣтами наши и сердца развити (л. 58 об.).

4-й рід — із 11 складів з цезурою після 5-го (5 + 6). Приклад — привітання архієп. Симонові Тодорському:

Поч.: Облак, приѣмши от моря високій
владу, отдаеть довольнѣйши токи, ... (л. 59).

5-й рід — теж із 11 складів, але з перемішаною римою через одну. Приклад — привіт тому-ж-таки Симонові Тодорському:

Поч.: Нижѣ языкъ кой исповѣсть довлѣеть,
хотя и въ рѣчи будетъ красной силній,...

6-й рід слов'янського віршу у Сломинського — це т. зв. «*сабінний*» розмір, що складається з трьох віршів по 11 складів (5 + 6) і четвертого т. зв. «*адонічного*» віршу — з 4 складів. Приклад — привітання знову-ж-таки Симонові Тодорському:

ського. Незадовго перед своїм призначенням при царському дворі, Симон Тодорський був професором Київської Академії (в 1733—1742 рр), де поклав був початок шкільному навчанню мов: жидівської, грецької й німецької і де взагалі з'явився представником нового науково-критичного напрямку. Тодорський був учень відомого Міхаеліса (1717—1791), під керуванням якого студіював східні мови в Гальському університеті. Геден Сломинський своєю чергою був найкращий учень Тодорського (*Макарій Булгаковъ*, Ист. Киев. Ак., 154). Про С. Тодорського див.: *М. Булгаковъ*, ор. cit., 153—4 і 175—6; *Филаретъ*, Обзоръ рус. дух. лит. Спб. 1884, стор. 325—6; *В. Аскоценскій*. Киевъ... ч. II, стор. 142—4; Акты и документы, относ. къ исторіи Киев. Ак., отд. II, т. I, ч. I, стор. 231—4 і інші.

Теци, аможе судьбы зовуть Бога
 И через заслуги устланна дорога.
 Путь тебѣ буди сей щаслив и правій
 Ко верху слави.
 Нѣтъ, свѣтильнику не стоять под спудомъ,
 Ни главнимъ ползать по землѣ лѣтъ удомъ,
 Ни бысеръ скритъ на версѣ дїядими, —
 Блистаеть зримій.
 Такъ добродѣтели красота нетлѣнна
 Не должна лежать яко вещь безцѣнна,
 Но как дражайших образъ нравовъ здравій,
 Въ версѣ бысть слави.
 Жизнь твоя Христовъ въ тебѣ образъ пишеть,
 Духъ апостолску въ тебѣ ревность дшеть,
 Тѣмъ в образѣ тебѣ какъ добропримѣрну
 Быть стаду вѣрну.
 Восходи убо на верхъ чести прамо,
 Какъ свѣтлій добротъ образъ блистай тамо,
 Поколь вѣнчаеть передъ святыми явѣ
 Богъ вѣнцемъ слави (л. 59 об.).

7-й рід, що за Сломинським відноситься до лірики і єсть *диколон-дистрофон*, складається з двох родів віршів: 13-складового (7 + 6) і 7-складового. Приклад — привітання гостей:

Початок: Сама вкоренила намъ то свойство природа,
 Чтобъ столь желали, сколь тѣшились с прихода
 Гостя превожделенна,
 Щастїя непремѣнна. (л. 60).

8-й рід Сломинський теж відносить до лірики і називає його *триколонтристрофон*. Він складається з трьох родів віршів: 5 — , 4 — і 6-складових. Як приклад цього роду віршів, Сломинський наводить привітання наступнику Петру Федоровичу, складене підчас його перебування в Києві:

| | |
|----------------------|-------------------------------|
| Крѣпка в державѣ, | В роди послѣдни |
| Свѣтлая в славі, | Петръ твоей наслѣдній. |
| Ти, Россіе, | Петръ камень твердъ, |
| Сугубіе, | Великосердъ, |
| Больши еще сили | Петръ адамантъ аки. |
| Множишь якъ рѣки, | ** |
| Идуци во вѣки, | Пусть вѣтръ гоненій, |
| Сѣюць слави | Буря смущеній |
| Гласъ держави | Злѣ възвѣеть, |
| В Геркула предѣли. | Не довлѣеть |
| ** | Двинуть, хотъ сурова, |
| Сили вѣкъ позній | Петръ бо защита, |
| Твоей нѣсть грозній, | Крѣпчайшій счита, |
| Ибо нову, | Утвердитъ тронъ, |
| Як орлову, | Не будетъ ронъ — |
| Содѣлаеть паки | Петръ крѣпка основа. (л. 61). |

9-й рід одведено Сломинським акростихові, що складається з 13-складових віршів, але таким чином, щоб з початкових лігер виходило якесь імення, титул, то-що. В прикладі — вірш на честь тодішнього митрополіта Київського Рафаїла з приводу його добродійств на користь Академії. Тут з початкових лігер кожного двостиха складається слово „Рафаїл“:

Поч.: Римській оній монарха, зблажаясь ко смерти,

Такову о себе р'ччъ изволилъ простерти,... (л. 61 об.).

Із наведених у Сломинського дев'яťох родів „слов'янського“ віршу особливу увагу, здається, треба звернути на 2-й і 8-й, бо переважно до їх пристосувалася дальша еволюція віршування на Україні і перехід його од силабічної системи до тонічної.¹⁾

Початкову стадію цього переходу ми бачимо у Сломинського і в його попередників. Виразніше-ж пристосування старого віршу до тонічної системи відбулося у найближчого послідовника Сломинського, у Георгія Кониського, але і в його також не одразу.

Порівнюючи піїгику Кониського (в рукопису Церк.-Археолог. Музея при Київ. Дух. Ак. № I. Ш. 82. 3) з піїтикою Сломинського, бачимо велику подібність. Кониський цілком переніс з піїтики Сломинського весь відділ про силабічний вірш, з додатком тільки деяких слів і з іншими прикладами. Близьке наслідування Сломинському бачимо і в останніх частинах піїтики Кониського (в ркп. Ц.-А. Муз.), починаючи од перифразування заголовку і до повторення иноді самого тексту²⁾.

Сказане відноситься до того тільки курсу піїтики Кониського, який заховався, як сказано, в ркп. Церк.-Археол. Музея, і був, мабуть, читаний Кониським у перший (1745—46) рік його вчителювання в класі піїтики Київської Академії. В рукопису-ж Київ.-Софійській бібліотеки № 489 зберігся *другий* курс піїтики того-ж-таки Кониського, читаний, треба гадати,

¹⁾ Про роліу т. зв. леонінського віршу в еволюції укр. віршування я не стану розводитися, бо це давно вже зазначено ак. М. І. Петровим (О слов. науках и лит. зан. — Труды К. Д. Ак. 1866 г., т. II, 328 — 330; пор. його-ж: Очерки изъ истории укр. литературы XVII и XVIII вѣковъ. К. 1911. стор. 56 — 57), і це вийшло до новіших праць з історії і теорії укр. віршу (В. Н. Перетць, Ист.-лит. изсл. и мат. т. III, стор. 33; В. Ягубський. Наука віршування, К., 1922, стор. 55). Проф. Пегров тільки марно поклав розроблення леонінського віршу в особливу заслугу Кониському. Не тільки найближчий попередник Кониського Сломинський (як це ми бачили вище, в 2-му роді його віршів), але й раніші складачі квівських піїтик звертали нерідку увагу на леонінський вірш. Укажу, напр., на *Via lactea Варлаама Новицького*, 1736 р., ркп. К.-Печ. Л., № XI, 101, л. 182 об., *Liber de arte poëtica* 1742 — 43 р. *Сильвестра Добрини*, ркп. Соф. соб. № 682, л. 104 об і *Praecepta de arte poëtica* 1743 — 44 р. *Тихона Александровича*, ркп. К.-Печ. Л. № XI; 92, л. 32 об.

²⁾ Порівн. наур. Слом. л. 82 і Кон. л. 121.

вже в наступному 1746—47 році. Тут перший курс вже значно перероблено. Крім инакшого розподілу і инакшого викладу загально-піітичного матеріалу¹⁾, бачимо і в відділі про силабічний вірш варте для нас доповнення — згадку про тонічне віршування і про оди Ломоносова.

Цікаво, що тонічна система не здалася Кониському чимсь цілком відмінним од старої силабічної. Тому він і пристосував її так сміло до згаданого VIII-го роду силабічних віршів, який ще Сломинський схарактеризував був як триколон, а сам Кониський в першій редакції своєї піітики — як *genus ad lyricem pertinens; estque multiplex nempe pro varia exigentia toni; aliud enim est dicolon, quod duo genera carminum complectitur, aliud tricolon, quod tria, aliud tetra colon, quod quatuor generibus constat.* ²⁾

Це пристосування тонічного віршу до VIII роду, а не до якого-небудь иншого, сталося, здається, тому, що в цьому роді найбільш порушувалася до того часу силабічна рівноскладовість, хоч, правда, і в обмеженій мірі і за уважливим контролем теорії. В цьому роді найбільш виявлялася реакція проти силабічної монотонності, яка вже, видно, обридала і проти якої вже в межах силабічної системи відбувалося шукання ритмової різноманітності.

Різнманітність ритму в силабічній системі її останніх представників на Україні досягалася не тільки умисним порушенням рівноскладовости (як в *genus VIII*, почасти в VII і VI), або перемішанням рим (*genus V*), або їх помноженням (леонінський вірш); був і ще один пункт, де стара теорія ніби-то підходила до нової: для віршів 10-ти-складових і менших (в 9, 8, 7 складів і т. д.) в силабічній теорії цезуру не вважали за обов'язкову і навіть рекомендували її не робити.

Ось ці-то «вільності» силабічної системи і дали підставу Кониському в другій редакції його піітики віднести до Ломоносівського тонічного віршу не як до чогось принципово иншого і нового, а як до того-ж-таки силабічного віршу, але з помноженням одих звичайних «вільностей». Характерно, що їх поширене вживання у Сломинського і Кониського обмежується рамками самої тільки *ліричної* поезії; по-за її-ж межами стара силабічна система цими теоретиками віршування вважається за цілком непорушну ³⁾.

¹⁾ В Соф. сп. піітика Кониського розділяється не на три книги, а на дві частини загальну й спеціальну. Більше змін у першій частині. Після загальних відомостів що до природи поезії, її походження і т. д., викладається вся одразу наука про віршування: латинське (метричне) і слов.-польське (силабічне), а не так, як в Ак. сп., де про лат. віршування сказано в відділі III-му, а про слов.-польське — в відділі VIII-му. Далі, в Соф. сп. весь загально-стилістичний матеріал зібрано в відділах III і IV, а старі окремі відділи II-й (*De tropis et figuris*) і VI (*De necessitate, utilitate et usu styli*) зовсім скасовано. Не бачимо також і багатьох з старих прикладів.

²⁾ Піітика Кониського в ркп. Ц.-А. М., л. 83 об.

³⁾ Щоб з'ясувати силабічну точку погляду українських теоретиків 40-х років XVIII ст. на тонічне віршування, наведу переклад того місця піітики Кониського

Проте, згадаємо до-речи, не тільки Сломинському або Кониському, але й далеко пізнішим українським теоретикам поезії нелегко було зійти з старої силабічної позиції. Теорія довго ще тяглася позаду од практики з її живим почуттям нової ритмової течії в віршуванні, що йшла з заходу через північ. От чому з одного боку на Україні досить рано і помітно цікавляться одами Ломоносова, навіть і по школах ¹⁾, а з другого боку — тодішня теорія поезії аж до кінця XVIII століття і початку XIX-го, якщо не залишається цілком при старій силабічній системі, то довго не йде далі за компромісову теорію Тредьяковського ²⁾.

Павло Попов.

(в другій її редакції), де він каже про VIII рід віршів в звязку з одою Ломоносова 1745 р. Кониський тут висловлюється таким чином: «Восьмий рід віршів, що відноситься до лірики, буває розмаїтий і різноманітний, дивлячись на різну міру тона (pro varia videlicet exigentia toni). Один буває диколон, що містить у собі два роди віршів, другий—триколон, що складається з трьох, инший—тетраколон—з чотирьох. З цих родів одні мають більше складів, другі — менше; одні з цезурою, другі — без цезури. Деякі мають каданси, влаштовані або просто, або посередині; або змішано, або звичайно (quaedam simpliciter et im medietate, quaedam permixtım et mediocribus aliis versibus positas cadentes habent). Так склав свою оду в 1745 році Михайло Ломоносов, хімії професор імператриці Єлизавети і великим князям: наслідникові Петрові та його дружині Катерині, промовану під час їх шлюбу, яку (оду) він починає так:

Не садъ ли вижду я священній,
Въ едемъ вишнымъ насажденній,
Гдѣ первій узаконень бракъ?...

(Далі йдуть дві строфи оди до слів: «Излейте чистый токъ ключей». П. П.)

«Тут у кожній окремій строфі два роди (віршів): один складається з 9, другий—з 8 складів і обидва без цезури. Дев'ятискладовий дистихон повторюється тричі, а восьми-складовий — двічі, при перемішанню між собою кадансів таким чином, що кожна строфа складається з 10 віршів». (Ркп. Соф. соб. № 489, л. 22; порівн. л. 16 об.). Порівн. *Н. Петрова*: О слов. наукахъ и лит. зан. — Труды К. Д. Ак. 1866 г., т. II, стор. 327-8.

¹⁾ Окрім Кониського, до перших прихильників поезії Ломоносова належав ще Давид Нащинський, як і Сломинський, учень С. Тодорського, знавець німецької мови, з 1758 р. ректор К. Академії, а в 40 роках ще вчитель однієї з нижчих її клас. Тут він і почав викладати уперше «переводы и поэзію російскую». («Воспоминанія Ае. Лобьсевича о времени обучения своего въ Киев. Академіи въ 1747—1752 гг.». — Акты и док., относ. къ ист. Киевск. Акад., отд. II, т. I, ч. 1, стор. 385; пор. ib. 234, 409; пор. *В. Аскоченский*. Киевъ... ч. II, стор. 123, 160 і инш.). В акад. інструкції 1752 р., складений ректором Г. Кониським і затвержений митр. Т. Щербацьким, вже офіційно пропонується в піітиці «предложить de generibus sagmınush науку, и читать напрімѣръ на русскомъ Теофановы или Ломоносовы... избрании стихи и роды стиховъ». (*Мак. Булгаковъ*, Історія Киев. Академіи, 127). Одним з найраніших зразків Ломоносовського псевдокласицизму на Україні з'являється ода Ігната Максимовича на 1 травня 1761 р. (*Е. Пятуховъ*, Зам. о нѣкот. рукоп., хран. въ б-къ И.-Ф. Инст. кн. Безб.—Извѣстія Института, т. XV (1895 г.), стор. 33-40; *Л. Мацвевичъ*, Ода на первый день мая 1761 г. (Литературный памятникъ старой Киевской Академіи).—Тр. К. Д. Ак., 1897, № 9, стор. 94-114.

²⁾ Після Сломинського й Кониського мало дійшло піітик до нашого часу, але ті, котрі нам відомі, продовжують стару латинську традицію з деякими додатками з Тредьяковського. Про одну з таких пізніших піітик (1767 р.) ак. М. І. Петров зазначив, що

Нові матеріали до життя й творчості Котляревського.

I. I. Котляревський і „Вольное Общество любителей Россійской Словесности“.

У збірнику „Литературные портфели“ (ч. I, „Время Пушкина“, в-во „Атений“, 1923 р.) А. Лященко надрукував цікавого листа І. П. Котляревського до М. І. Гнедича (зібрання Пушкінського Дому) і висловив думку, що „поводом к написанию настоящего письма послужило избрание И. П. Котляревского в 1821 году почетным членом Вольного Общества любителей Россійской Словесности в С.-Петербурге. Повидимому, об этом избрании уведомил Котляревского особым письмом его земляк, товарищ председателя Общества Н. И. Гнедич, ответом на сообщение которого и явилось настоящее письмо И. П. Котляревского“ (37-38 ст.).

Але А. Лященко не використав архіву самого „Общества“, який переховується в Петербурзькій Академії Наук і в якому є нові і повніші матеріали що-до стосунків між „Обществом“ і Котляревським.

Виряжений до Петербургу од Української Академії Наук для студій над Котляревським, я поруч із іншими матеріалами використав і архів „О-ва“.

Наводжу насамперед лист Котляревського після обрання в „почетные члены“ до голови „Общества“... поета Федора Миколаєвича Глінки.

Милостивый Государь
Федоръ Николаевичъ!

За особенную честь поставляя себѣ избрание меня въ почетные члены Высочайше утвержденного вольного общества любителей Россійской Словесности, признательнейшую благодарность мою приношу всему достопочтенному Обществу и въ особенности вам Милостивый Государь за лестное для меня участие въ семь дѣлѣ.

Дипломъ на званіе почетнаго члена, уставъ и списокъ Г.г. членовъ общества, имѣлъ я честь получить отъ Василія Ивановича Г-на Туманского.

вона «раздѣляется на латинскую и русскую поэзію: послѣдняя уже исключительно говорить о тоническомъ стихосложеніи, а именно о слогахъ, стопѣ и риемѣ». (О слов. наукахъ и лит. зан.— Труды К. Д. Ак. 1866, т. II, 330). Але піітика 1767 р. не більше, як звичайна латинська не з видатних, а окремо від неї додано в збірнику скорочений виїняток з праці Тредьяковського: «Способъ къ сложенію росе. стиховъ, противъ выданнаго въ 1735 годѣ исправленный и дополненный» (Соч. и переводы какъ стихами, такъ и прозою Василія Тредіаковского. Т. I, Спб. 1752, стор. 95-155). Навіть пізніші і вже друковані «Правила піітической» Аполоса Байбакова, що з 1776 року замінили собою рукописні піітики в Київ. Акад. і мали аж до 1826 року десять виданнів, були також засновані на старих лат. піітиках і почасти на теоретичних працях Тредьяковського. (А. Кад.любовский. «Правила піітической» Аполоса Байбакова. Журч. Мин. Нар. Просв. 1899, № 7, ч. 324, стор. 195 і далі).

Желая быть полезнымъ обществу сколько силы мои позволяютъ, жертвую въ пользу онаго 40 экз. малороссійской Энеиды, которую въ слѣдъ за симъ доставлю; васъ же Милостивый Государь покорнѣйше прошу, быть ходатаемъ у Общества, не отвергнуть малаго моего приношенія.

Поручая себя покровительству вашему и благорасположенію, съ отличнимъ почтеніемъ и преданностію честь имею быть.

Милостивый Государь
вашимъ покорнѣйшимъ слугою
Иванъ Котляревскій.

Октября 28 дня
1821 года
Полтава.

Журнал Общества — „Соревнователь просвещенія и благотворенія“ оповіщавъ, що „О-во“ обрало Котляревського, „уважаая отличные познанія (его) въ наукахъ и отечественной словесности“ (1821. ч. XVI, ст. 109). Из паперів „О-ва“ видко, що Котляревського обрано „почетнымъ членомъ“ 29 серпня 1821 р., і що того самого дня обрано й поета В. І. Тумавського (українця з походження) „членомъ-сотрудникомъ“.

Далі видко, що дійсно до „О-ва“ надіслано було 40 примірників „Енеїди“, один — для бібліотеки, 39 — для продажу на користь „О-ва“.

У списках членів „О-ва“ Котляревський завсїди в графі „отсутствующихъ“...

Але твори свої Котляревський надіслав до „О-ва“ скільких разів: 1) 1821 року, очевидно скоро після обрання — „Отрывокъ изъ V части Энеиды на малороссійскомъ языкѣ: Эней посѣщаетъ Эвандра царя Аркадіи и приглашаетъ его къ союзу противъ Латинцевъ“, 2) 1822 року „отрывокъ изъ малороссійской Энеиды (кн. V)“, 3) 1823 року — „отрывокъ изъ малороссійской Энеиды“.

З журналу „ученыхъ упражненій“ „О-ва“ видко, що в засіданні 11 вересня 1822 р. уривки з „Енеїди“ було заслухано і вони дістали такий присуд: „одобрено“, „избрано большинствомъ голосовъ“. „Избрано“ — для надрукування в журналі „Соревнователь...“, де уривки з V пісні „Енеїди“ і з'явилися (1822 р. ч. XVII).

На засіданні цьому були присугні: А. А. Нікітін, В. М. Княжевич, В. Г. Анастасевич, Д. В. Сахаров, К. Ф. Рилсев, П. Н. Арапов, Я. Г. Ковальов, І. К. Анічков, Е. П. Люценко. З них — В. Г. Анастасевич — працював у галузі української історії, надрукував чимало укр. матеріалу в своєму журналі „Улей“ (див. статтю про „Улей“ в збірн „Certum bibliologicum“, 1922 р.), К. Рилсев, — відомий поет-декабрист, написав кілька творів на українські теми, між иншим в примітках до поеми „Войнаровский“, пояснюючи слово „ватага“, він покликався на Котляревського.

Из творів, які заслухано було на цьому засіданні „Об-ва“, лише „Критику“ П. Плетньова: „Кавказскій Пльнникъ“ — „одобрено“ та „избрано единогласно“, инші твори (Д. Сахарова, Іванчина-Писарева, Д. Ознобишина, „І. Получарського“) ухвалено було, — „исправить“, „незбр.“, „избр. б. гол.“.

Додам, що в архіві „О-ва“ знаходиться ще лист полтавського кореспондента „О-ва“ (1818 року, листов) Мих. Микол. Новікова, з приводу відкриття „Института для благородныхъ дѣвицъ“ (об'яву про відкриття додано до кореспонденції), в ній знаходимо цікаві рядки про Котляревського: „Полтавскій домъ воспитанія бѣдныхъ отличенъ во всѣхъ отношеніяхъ, чему много содѣйствуетъ всегдашнее почти пребываніе въ Полтавѣ Малороссійского Военного Губернатора, обращающаго особенное вниманіе на сіе заведеніе и примѣрное усердіе и попеченіе главного его надзирателя маіора Котляревського, извѣстнаго переложеніемъ Виргиліевой Энеиды на отечественный его Малороссійскій языкъ. Чинovníкъ сей, въ кругу воспитанниковъ, представляетъ попечительнаго и строгаго родителя; награда трудовъ его напечатлѣна всегда на лицѣ его, удовольствіе внутреннее и одобреніе совѣсти видны во всѣхъ чертахъ его и онъ, колико строгъ въ управленіи воспитанниками, столько ж заботливъ о доставленіи имъ удовольствія“.

Павло Филипович.

II. До тексту „Москаля Чарівника“.

Друкуючи в зібранні „Творів Івана Котляревського“ (видання друге, в-во „Вік“, 1918 р.) „Москаля Чарівника“, редактор цього видання, С. О. Єфремов зазначав, що текст пієси виправив був за автографом П. І. Зайцев. Ознайомившись у Петербурзі з рукописом Котляревського, який переховується в Російській Академії Наук, я побачив, що П. І. Зайцев усього тексту не перевіряв: виправивши переважно кінець пієси та дрібні помилки (не всі) попередніх видань (див. зазначене видання, прим. С. О. Єфремова, 164 ст.), він не помітив їх найбільшої хибн — що в них пропущено цілу сценку (не помітив цього й В. І. Срезневський у статті „О нѣсколькихъ автографахъ И. П. Котляревскаго“ — в „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1902 р. кн. III).

Я оце наводжу теє пропущене місце.¹⁾ У яві VII-ій після слів Москаля (в розмові з Михайлом) „Да, съ тощимъ брюхомъ плохой сонъ будетъ“... (зазначене видання, 141 ст., внизу) стоять не дальші його слова „хочешъ хозяйка“... і т. д. (їх ми зустрінемо пізніше), а таке місце (додержуюсь правопису рукопису, лише додаю пунктуацію, якої часто нема в К-го).

Михайло: Хотя бы ты, Тетяно, заспывала. Може бь на животѣ полегчало.

Солдатъ. Въ самомъ дѣлѣ, спой, Танюша, что ни есть.

Тетяна. Хиба московську, що мене одна дячиха вивчила.

Солдатъ. Нутка ну, спой Рускую; вѣрно такъ же спають какъ я вашу.

Михайло. Почуешь тай скажешь тогда чи прійде тобѣ подутру.

Солдатъ. А какъ эта пѣсня начинается?

Тетяна. Больно сердцу.

Солдатъ. О! Эту и я знаю — начинай хозяйка, и я стану подпѣвать.

№ 8.

Больно сердцу мила друга не имѣтъ,
 Скучно, грустно одиночкою сидѣтъ.
 Кто со мною часъ пріятный раздѣлитъ?
 Кто слезою меня въ горѣ подаритъ?
 И цвѣточекъ лишь огъ дожжика цвѣтетъ,
 Такъ и сердце лишь занятіємъ умвють,
 Гдѣ для сердца мила друга мнѣ найтитъ?
 Чувства передъ кемъ души своей открытъ?
 Ахъ! Люблю я — но сказать того боюсь,
 Безъ увѣренности я любви страшусь.
 И безъ словъ любовь мнѣ можно доказать,
 Сердце знаетъ, какъ и друга испытать;
 Буду молча нѣжно друга я любить,
 Буду молча радость, скуку съ нимъ дѣлितъ.

Михайло. Ащо? Гарна пієня?

Солдатъ. Правда твоя: да и жена твоя славно поють.

Тетяна. Не дуже и славно, а такъ якъ ты спѣваєть мельницу.

Михайло. А їсти все таки хочется.

Солдатъ. Хочешъ, хозяйка, я тебя выручу и накормлю твоего мужа, тебя и себя?

Далі текст відомий. Наведена мною сценка є в першому виданні („Українській Сборникъ“ Срезневського, 1841 р. кн. 2, а не 8, як помилково зазначено в „Бібліогр. показч.“ Комарова); вперше, її пропущено в виданні П. Куліша (1862 р.), а його видання повторювали й пізніші видавці.

¹⁾ Значачу до-речи, що в рукопису Котляревського всі ремарки автора написано російською мовою.

Куліш, можлива річ, свідомо викинув зазначену сцену, бо вона для розвитку дії нічого не дає, лише збільшує „вокальну“ частину пієси. Але сценка ця цікава й цінна для загальної характеристики пієси (типова „комічна оперетта“ XVIII віку) і зокрема для характеристики російського елемєнту в творчості Котляревського: пієся, що її співає Тєтяна, звичайно, не народня пієся, а штучна — романс в „народньому дусі“. Його скомпонував, можлива річ, сам Котляревський за готовими зразками Сумарокова й інших російських поєтів XVIII віку, та напів-народніх творів із співаників, що містили такі, напр., „пїєсни простонародные“:

Скучно матушка весной мнѣ учить одной
А скучней того нейдетъ ко мнѣ милой ¹⁾ і т. д.

Павло Филипович.

III. До „Москаля-Чарівника“ Котляревського.

Возний в „Наталці-Полтавці“, Финтик та Москаль в „Москалі-Чарівнику“ — всі ці представники певних професій мають характерну для них мову, що відбиває оточєння, в якому вони перебували. Финтик навіть співає пієсню („Тобю восхищенный...“), в якій, щоб висловити своє кохання, користується канцелярськими термінами. „Ета пїєся — каже він, — вєсьма бойкая! Она моего сочинєнія“.

Характерна мова часто стрівається в російській комедії, починаючи ще з Сумарокова. ²⁾ Але вона була занадто простою підхідною, до якої міг легко додуматись кожний автор, що писав більш-менш у реальному дусі. Більш цікава для нас инша підхідка Котляревського — любовна пієся з канцелярськими виразами. Можна думати, що й для цієї підхідки були вже зразки в російській літературі. Принаймні в одному співанку ³⁾ сучасному „М.-Ч.“ ми знаходимо під ч. 636 отаку пієсню:

О ты всѣхъ прелестей палата!
Ты Президентъ души моей:
Твой взоръ Указъ мнѣ изъ Сената,
Понеже въ волѣ я твоей.

* * *

Твоей прельщєнь я красотою,
Спѣшу въ секвестрѣ себя отдать,
Мєня ты можєшь за собою
Бєзъ пошлїнь справясь отказать.

* * *

Въ Архивѣ ль я когда бываю
Иль въ Канцелярію спѣшу:
Повсюду образъ твой встрѣчаю,
Въ повьтѣ межъ бумагъ ищу.

* * *

На-вѣкъ твоей я преданъ власти,
Въ журналъ любви моей впиши,
Прочти экстрактъ нѣжнїйшей страсти
И выпиши пламенной любви.

* * *

¹⁾ „Всеобщій пїєсенник“, ч. II, 209 ст. — Пор. попередню статтю П. Руліна про співаники.

²⁾ див. Н. Бродский. История стиля русской комедии. „Искусство“. 1923, № 1, 172-184. Порів. „Русская поэзия“ С. Венгерова; Спб. 1897. т. I, 262, п. СXXXI.

³⁾ див. мою статтю „Укр. пієся в старому рос. співаннику“.

Взгляни хоть разъ одинъ умильно
 Въ конторѣ сердца моего:
 Оно трепещетъ, бьется сильно
 И ждетъ отвѣта твоего.

* * *

Твои мнѣ разговоры сладки,
 Я подъ присягой говорю!
 Они пріятнѣй мнѣ, чѣмъ взятки
 Бездумному Секретарю.

* * *

Пришлижъ любви моей прошенье,
 Я предъ тобою бью челомъ,
 Скрѣпи о мнѣ опредѣленье
 Своей улыбкой, какъ перомъ.

* * *

И такъ, какъ бы процессъ безгласной,
 Судьбу мою возобнови;
 Я буду истецъ самой страстной
 Выше прописанной любви

* * *

Какъ мѣсто то, которымъ льщуся,
 Въ твоємъ я сердце получу;
 Сидѣть въ совѣтѣ откажуся;
 Министромъ быть не захочу.

* * *

Но какъ себя, всѣхъ золь въ добавокъ,
 Въ своей Герольдѣи буду зрѣть:
 Мнѣ лучше безъ суда и справокъ
 На лобномъ мѣстѣ умереть (стор. 614-615).

Безперечно, ця пісня стрівалась і в старіших співанниках. Для них була характерною традиція передрукувати вірші з попередніх збірників; деякі співи жили протягом кількох десятиків років. Друге — в співанниках пізнішої доби помічається тенденція уміщати, як новий матеріал, вірші вже відомих поетів-сучасників — Нелединського, Мелецького, Дмитрієва та інших. Нарешті, можна думати, що самий жанр таких „професійних“ пісень був значно поширений вже задовго до „Москала-Чар.“ Принаймні, в одному співаннику 1796 р. ¹⁾ ми зустрічаємо вірш з отаком заголовком „Мореходець, изъясняющій любовь свою тѣми словами и мыслями, какими по привычки къ мореплаванию воображеніе его наполнено“. І далі — багато морських термінів — „брамсели“, „фокъ“, „марселя“ і т. и., до яких автор дає примітки з поясненнями.

Російські співанники, в яких між іншими уміщались і українські пісні, були дуже розповсюджені і наприкінці XVIII в. і в першій половині XIX-го, і Котляревський, без сумніву, повинен був їх знати. В них міг він знайти або надрукований вище канцелярський вірш, або якийсь інший взірець того-ж самого жанру. В цих-же напевно співанниках ознайомився Фінтик і з іншими піснями, які він пропонує Тетяні співати — „Склонитесь вѣки“, „Съ первыхъ весны“, „Всѣ забавы“, „То теряю“, „Не прельщай меня драгая“, „Почто ахъ не склонна“. Принаймні частину з них ми стріваємо або в друкованих співанниках, або в тих рукописних зшитках, що були джерелом для цих друкованих видань. Трудно казати щось певне на підставі 2-3 слів, якими Фінтик зазначує пісні,

¹⁾ Карманный пѣсенникъ, или собраніе лучшихъ свѣтскихъ и простонародныхъ пѣсень, ч. I-III. Москва въ вольной типографіи Пономарева 1796., стор. 112, № 4.

все-же-таки треба зазначити, що в одному рукописному зшитку XVIII в. і в „Собраніи разныхъ пѣсенъ“ Чулкова ми знаходимо пісню „Всѣ забавы мнѣ не милы“; ¹⁾ далі в рукопису кінця XVIII в. і в друкованому виданні 1800 р. — иншу: „То теряю, что люблю...“ ²⁾ Що-до пісні „Не прельщай меня драгая...“, то це популярний вірш Сумарокова. ³⁾

Цікаво додати, що пісня Финтика, з приводу якої подано цю замітку ввійшла в деякі пізніші лубочні співанники. ⁴⁾

Петро Руді.

¹⁾ див. ак. Перетцъ. „Исслѣдованія и Матеріалы“. Спб. 1900; т. I прил., 115, № 24; — Сочиненія М. Д. Чулкова. т. I. Собраніе разныхъ пѣсенъ. Спб. 1913, 544 (III, № 36).

²⁾ Н. Петровскій. Рукописный пѣсенникъ XVIII в. — Изв. Отд. Рус. Яз. и Слов. 1907. I, 281, — № 32. — співанник, 1800 р. описаний мною в уже згаданій моїй статті.

³⁾ див. „Русская Поэзія“ 262; пісня 2.

⁴⁾ див. співанники, зазначені в Літературі українського фольклору Грінченка — № 867 (с вид. 1887 р., стор. 108), № 1053 (ч. 46), № 1107 (ч. 50).

Досліди над Чернігівським Спасом.

(Коротеньке звідомлення).

Минулим літом 1923 року Українська Академія Наук доручила мені зробити досліді над найдавнішим пам'ятником нашого мистецтва, що зберігся найкраще — над Спаським Собором у Чернігові.

Собор цей збудував великий князь чернігівський Мстислав Тмутараканський, один із синів Володимирових ¹⁾ перед 1034 роком, бо в цьому році він помер, не добудувавши храму. Ні зовнішня форма цього важливого пам'ятника, ані план його не були відомі вченому світові в певних рисах. Тая зовнішня форма, яку пам'ятник має тепер з його тривітварними абсидами, з його покриттям, барабанами та банями, на гадку деяких учених, могла бути й инакша за первісних своїх часів. І вчені не жаліли: надавали йому п'ять приділів, однобокість (одна башта). Останній погляд про п'ятипридільність в описову літературу Собору вніс, між иншим, і найповажніший з усіх тих, хто писав про цей пам'ятник, — єпископ чернігівський Філарет. З його легкої руки по всіх описах Собору ми читасмо: «четвертий і п'ятий приділ знято...» Навіть вислані од Петербурзької Академії Мистецтв спеціалісти-архітекти А. Павлінов та А. Авдієв за-для того, щоб вони поробили повні обміри Собору ще в 80-х роках XIX ст., не провіривши насправжки вказівок Філаретових, занотували у себе, як справжню дійсність, їм відому, отую помилкову вказівку Філаретову. Ба що більше — і цього вже їм ніяк простити не можна — вони підтвердили, що ніби-то вікна в стіні північного нефу пробито тоді, коли знято хори, тоб-то наприкінці XVIII ст. А що-до загального вигляду Собору з західного його боку, то була отака гадка. Собор був «однобокий» — тоб-то ліворуч з північного боку стояла з давніх давен башта, а з півдня — праворуч — башта з'явилася за париці Катерини, задля симетрії, що її Собор не мав за давніх часів.

Отакі погляди тай інші ще, такі самі безпідставні, про які я вже тут згадувати не буду, викликали обережність до всього того, що торкалося цього пам'ятника, у кожної особи, якій доводилося хоч якусь годину оглядати Собор.

Досвідчене око фахівця не з усіма отими здогадами попередників згоджувалося. Децо здавалося сумнівним, а деякі гадки були явно підозрілі.

Відавна вже пам'ятник цей вимагав уваги, як вимагають досі всі наші пам'ятники великокнязівської доби (Софійський Собор, Михайлівський монастир, церква Печерської Лаври, ц. Михайлівська у Переяславі, божниця у Старогородці, Кавіівська церква й чимало інших), на які вчені ще не звернули належної своєї уваги. Немає з цих пам'яток навіть що-найелементарніших, що-найзвичайніших частин того, що треба взагалі мати для цих пам'ятників: справжнього, докладного плану, замість отих, «на око» зроблених, що ними користується учений світ. Бо — сором признатися — все те, що досі надруковано з описів і видання цих пам'яток — це не що, а просто макулатура. Навіть те, що зробив небіжчик А. Павлінов та А. Авдієв для чернігівського Спаса, не відповідає

¹⁾ Правда тепер є така теорія, що Мстислав не був син Володимирів, а прийшлий, чужоземний витязь.

дійсності і не може воно в жадному разі стати ґрунтом для наукової студії, бо призводитиме тільки до помилкових висновків.

Несподівано, на превелике щастя для науки, ці пекучі потреби науки не тільки зрозумів, ба й дав реальну можливість задовольнити їх той орган, який, власне кажучи, зовсім не для того створений, щоб за науковими потребами даної місцевости стежити.

Чернігівський Губвиконком широко і щиро пішов назустріч цьому науковому заповзяттю, всі досліді взяв він на свої кошти, підтримував їх увесь час матеріально й морально. Завдяки його допомозі, роботи почалися в липні місяці біжучого 1923 року, а закінчилися в жовтні. Тут-таки мушу попередити, що досліді ще зовсім не закінчені, закінчилися лише праці в цьому сезоні. Окрім автора цих рядків, що йому доручила Академія Наук керувати дослідями, брали в них участь: найперше науковий співробітник Академії Іп. Вол. Моргилевський, що провадив архітектурні обміри; далі, П. І. Смолич, як помічник в археологічних дослідях (недовгий час, але дуже корисно ту саму роль виконував П. П. Курінний), М. М. Петров, як помічник при обмірах і, нарешті, П. Македонський, якому довелося винести на своїх плечах найбільший тягар над збиванням нового тинку, вишукуванням старої кладки та при обмірах. Окрім цих осіб велику роботу проробили — і за це їм Академія Наук висловила свою щирю подяку — члени історичного гуртка, студенти місцевого ІНО (спочатку гурток Губарха). Я дозволю собі навести тут їхні ймення — тіі, кого може помилково пропущу, хай мені це вибачать — і ще раз на цьому місці висловлюю їм, як керівник над дослідями, свою щирю подяку від себе за ту важку, чорну роботу, яку вони провадили весь час нарівні зо мною і яка власне кажучи і зроблена в таких великих розмірах лише завдяки цій молодій добродійній силі. Це були такі особи: 1) О. Богданів, 2) В. Бондаревський, 3) М. Варварова, 4) І. Варзар, 5) М. Герасимовська, 6) Т. Головинська, 7) М. Дорошенко, 8) В. Єфимовський, 9) Д. Зарковський, 10) О. Зінченко, 11) Г. Кирей, 12) В. Лаврененко, 13) О. Мишин, 14) М. Мироненко, 15) В. Мисюренко, 16) О. Подорванова, 17) О. Поліщук, 18) Л. Поповський, 19) В. Подтергер, 20) В. Сафонович, 21) Г. Силенко, 22) В. Сировотка.

Досліді, скеровані на те, щоб з'ясувати кількість приділів, надзвичайно цікавий дали матеріал. Розкопками, що провадилися навкруги Собору, встановлено: що з півдня і з півночі в східній частині Собору, до нього були прибудовані маленькі, майже квадратові в плані, з півкруглими виступами — вівтарями на схід, прибудова, щось близьке до капличок, відомих по деяких країнах середньовіччя, то-що. Ці вівтарні частини виходили на двір мало не нарівні з теперішніми боковими гапсидами Собору. Фундаменти цих прибудов з такого самісінького матеріялу, що й фундаменти самого Собору — сірий та червонуватий пісковик і вапняк на рожевому міцному цементі. Тая частина мурів на цих фундаментах, що збереглася в землі, складена з того самого матеріялу, що й фундаменти, але зверху вже накладено широку червону цеглу з смугами вповдовж. Ця накладка значно пізніших часів. І тая й тая прибудова мали майже однаковісінський розмір. І тая й тая фундаментами своїми не звязані з фундаментами Собору, — кожний фундамент будувався окремо. В північній прибудові помітно стараннішу роботу, ніж у прибудові південній. Північна прибудова; окрім того, впушена в землю на більшу глибину, ніж південна. Південна прибудова відноситься до пізнішого часу, порівнюючи з північною, яку треба віднести до часів будування самого Собору.

У північній прибудові впушено пізніш до самого споду фундаменту, нову будівлю; стінки її торкалися старих і в усіх частинах її повторювали; складена вона була з червоної великої цегли з смугами, — тієї самої-таки, що знаходилася і на решті тих старих мурів, що позалишалися над фундаментом. Цюю впушену будівлю колись перекрито циліндричним склепінням, що провалилося в середину. Уламками цегли й цілими цеглинами завалено було весьне нутро прибудови. Між такими уламками цегли, особливо в спідній частині, ближче до долівки, знайдено скількиє кавалків шифера й мармуру й крім того скількиє кусків тинку з слідами і рештками мозаїки. Звідсіля видно, що колись якась частина муру була покрита мозаїкою. Такі знахідки примусили старанніше дослідити мурі Собору, особливо в вівтарній частині. Але, на жаль, ніде і ніяких слідів од мозаїки на мурах не залишилося.

У південній стіні північної прибудови (що торкалася стіни Собору) була замурована ніша-аркосоліум, уже з пробитою діркою і пограбований. Знайдено лише зразок намиста з янтарю. На долівці, в цій прибудові, лежало просто на пісковому дні три похорони; двоє чоловічих — головами на захід і третій дуже пограбований і порозкиданий. Напрямок його установити було важко. Біля перших двох кістяків знайдено два срібні хрести. Один з них величезний (наперсний), з позолотою і гарним різним малюнком, інших речей при них не було.

Південна прибудова зберегла гірше: через неї пройшла труба від парового опалення Собору, зруйнувавши середню частину, а при самих стінах Собору фундаменти будівлі були розкидані — це місце дослідів єпископа Філарета, який на підставі цих маленьких розкопок вивчав четвертий і п'ятий приділ, яких насправді ніколи не було. Кладка фундаментів цієї прибудови недбайлива, іноді каміння накладено так, що воно дуже далеко видається з загальною вертикальною площи, чого не буває в інших місцях Собору. Фундаменти опускалися не так глибоко, як у прибудові північній. Та проте прибудова ця цікава все-ж-таки: в одній частині гасиди цієї прибудови кладка великокнязівська з її рожевим цементом так перемішана з червоною, широкою цеглою, що дає для історії техніки і архітектурних засобів будівлі надзвичайно багато нового.

Тут у маленькій улоговині цієї прибудови, у її вівтарній частині знайдено скарб срібних речей великокнязівських часів: він складався з таких речей:

- 1) Два великі «ковти» з черневими зображеннями фантастичної птиці (хвіст у неї переплітається); кругом низка кулястих окрас.
- 2) Дві великі сережки в формі дротяного кільця з надітими на нього трьома великими намистинами, з зерневими окрасами.
- 3) Два двусторчаті браслети з черневими окрасами, в окремих кружечках.
- 4) Одна монетна гривна київського типу.
- 5) Кількадесятя цілих і поламаних півциліндричних порожніх бляшок, з яких склалися нагрудні ланцюжки.

Скарб загорнутий був у тоненьку тканину, від якої залишилися тільки незначні сліди.

Під ним був великий уламок тинку з малюванням.

Доба, до якої він відноситься: не раніш од першої половини двадцятого століття і не пізніш од другої половини XIII ст.; як це можна гадати на підставі технічних, художніх, а також стилістичних особливостей. У південній прибудові жадних слідів похорону не знайдено, крім долівки і заснування в зруйнованій стіні аркосолія, що його гарно вимазане дно і решти стінок з розписю залишилися.

Із форм плану і з характеру прибудови судячи, — це були каплички похоронного змісту з вівтарями. За пізніших часів, у добу козаччини, викинуто все, що було в північній прибудові, і впущено туди каплицю з нового вже матеріялу. Через які причини викинуто з цієї прибудови все, що там було, за це ми скажемо в своєму докладному звідомленні.

Під північною стінкою північної прибудови, серед інших похоронів, явно пізнішого часу, відкрито гробницю великокнязівських часів, складену з плит малинового шиферу, Овруцького походження. Зверху в цій гробниці над уламками з заваленого склепіння був похорон пізніших часів, не раніш од XVI ст. Похорон у самій гробниці порушено через пробиту в короткій боковій стінці дірку і кістяк потривожено. У рештках зовсім перетлілої тканини, яка була на кістяку, знайдено чимало золотих ниток, що ними ця тканина була проткана.

З боку коло південної прибудови відкрито склеп з широкої цегли, яку звичайно звуть цеглою литовської доби, але і цей склеп збурений, склепіння завалилося і кістяки потривожено.

Біля південно-західного рогу Собору відкрито рештки маленької церковки надзвичайно цікавого типу. Своєю західною стіною вона трішки виходила за лінію західної стіни Собору, тоб-то остійки, оскільки виходила протилежна північна башта. І вона так само, як і мури північної башти, не була зв'язана в кладці з Собором. Південна стіна її дотикалася безпосередньо до стіни Собору, вона надзвичайно груба. Три

півкруглі віттарні частини вирізано з середини в східній стіні, таким чином східня стіна знадвору не мала півкруглих виступів, а йшла по одній рівній лінії. Рештки стінок віттаря з внутрішнього боку були покриті малюванням. Із решток цих руїн (фундамент і частина мурів од них збереглася гарно) судячи, церковка ця була висока і, як це можна бачити далі, мала звязок з Собором: з хор Собору є двері з обробкою великокнязівських часів у бік цієї церковки. А тепер цей хід закладено стіною нової башти.

На підставі певних літописних даних можна було гадати, що в Соборі поховано скількись великих князів, з самого засновника Мстислава Тмутараканського починаючи. Але, як виявилось із спроб відкрити долівку Собору, старих похоронів під долівкою поки-що не знайдено. У вісьмох шурфах, що прокладені в Соборі, трапилися тільки: два склепи (з цегли), не раніші од XVI ст. і в двох шурфах окремі похорони без усяких речей. Але вважати досліди під долівкою Собору за закінчені абсолютно не можна. Частину що-найвидатніших місць у Соборі не обслідувано, на це не вистачило в цьому році ні часу, ані засобів, ані інших можливостей. У тих, що досі трапилися, склепах знайдено пограбованих небіжчиків. При вскриттях долівки пощастило знайти в одному шурфі середнього нефу частину долівки великокнязівської доби, яка знаходилась на глибині 1 м. від сьогочасної долівки і являла собою шиферні плити малинового кольору з геометричним узором (концентричні колеса). Між цим узором у вирізаних досить глибоко порожнинах була колись інкрустація з іншого матеріялу, та тепер уже тієї інкрустації немає.

Чотири колони Собору мають інакший вигляд тепер, ніж це було за великокнязівської доби; вони були майже на половину тонші, ніж тепер, бо тепер їх обклали для міцності навкруги. І таким чином той благородний матеріял, з якого зроблені колони — білий мармур, тепер закрито.

Якщо тепер уявити собі внутрішність Собору так, як вона була за старих часів, то він вийде значно вищий, на цілий метер; колони його були значно тонші; таким чином вигляд Собору усередині був значно стрункіший, не такий приземистий, не такий важкий, як тепер.

Над первісною долівкою зняли ми чотири долівки, які були накладені на неї. Усіх, виходить, було п'ять долівок у Соборі, включаючи й сьогочасну.

На хорах Собору, очищуючи пізніший тинк з первісного великокнязівського, на парусі склепіння під західно-північним барабаном завважено рештки старого малювання, що йшло в напрямку східньої підпружної арки. Як до-ладу розчистили, то відкрилася частина малювання на внутрішній поверхні східньої підпружної арки. Тут зображена постать стоячої святої en face. Це — жінка молодих ще років з свіжим повним обличчям без ніяких аскетичних рис. Вона тримає в лівій руці книжку (євангелію), а правцею показує на неї. Довкола голови німб. На голові біла хустина. Одита в червонобрунатну одіж. Збереглася лише до колін. Зверху і знизу старий тинк пооббивано. Через те, що перед нами не старе, аскетичне обличчя, а досить молода людина, через те, що вона не мучениця, а проповідниця, через те, що поміщено її в серії малювань тут, а не в іншому місці, через усе це, можна було-б швидко відгадати, і хто вона є, і як її ймення. Але, ці свої міркування ми примушені відкласти до ширшої нашої публікації. Що-ж-до художнього боку цього малювання, то поки-що зазначу ось-що. Зображення малював художник великої школи, з певним підходом з боку реалізму, з дуже гарним знайомством з декоративними принципами і завданнями. З'єднання цих двох ніби-то протилежних принципів у такій кольоровій гамі, де є лише три фарби, підкреслює, що той художник, котрий малював нашу святу, був мистець із гарної школи, з великою практикою. Мистцем цим міг бути, із деяких особливостей і прикмет судячи, художник київського виховання, або царгородського. Далі: малювання це зроблене характерною технікою — це темпера і ні в якому разі не фреска. Значити це мшу зразу-таки, бо пора покінчити пусті балачки і назвати темперу темперою, а фреску — фрескою. Давно вже пора ознайомитися з технікою і матеріялом наших малювань.

На підпружній арці коло віттаря (в тому самому нефі) знайдено уривок малювання з іншими кольоровими гамами. Тут є рештки зображення чоловічої постати,

ноги, частина плаща і меч. Рисунок ніг — типовий для з'ясування освічености майстра в розумінні ним природи.

Окрім того, на старому великокнязівському тинку, на підпружній арці південно-західного барабана, коло самої п'яти арки відкрито невеличкі (до 0,15 м. заввишки) два малюнки святих і малюнок розквітлого хреста, виконаних червленню і оловом. Це робота художників підчас відпочинку, — «жарти олівця».

На трьохчастій арці хор (яка відділює лівий боковий неф від центрального) під останню хвилину наших дослідів відкрито скількись окремих погрудних зображень святих, у гарних кольорових гамах.

Що-до тих переробок, які на протязі тисячолітнього існування пам'ятника на ньому зроблені, то вони стосуються до перекриття Собору. Коробові склепіння, бані і почасти барабани складені з пізнішої цегли.

Хори бокових нефів Собору (праворуч і ліворуч) лежали не на коробових склепіннях як взагалі тоді вживалось, а на дерев'яних балках, що дірки від них на мурах знайдено.

Підправлена також за пізніших часів південна стіна Собору.

Тепер знято з Собору що-найдетальніші обміри горизонтальних і вертикальних розрізів. Виміряно всі окремі частини: арки, вікна, склепіння, бані. Як усі чорнові дані буде переведено у чистові кресленики (їх має бути кількадесят), то можна буде сказати — працю над дослідженням Собору і міркування про його походження можна розпочати. Матеріалу чимало. Сьогоднішні наші умови не дали спроби виконувати чистові кресленики на місці, як цього вимагає техніка обмірів, щоб уникнути будь-яких непорозумінь, але обміри Собору робилися так детально, що, гадаю, непорозумінь жадних не буде.

На підставі всіх тих даних, які в нас на руках, можна гадати, що Собор мав за давніх часів у загальних рисах такий самий вигляд, який має і тепер, плюс тієї його частини, яких тепер уже нема, або, інакшими словами, — міркування про п'ятипрідільність Собору відходить у царину безпідставних здогадів.

Кінчаючи своє коротесеньке звідомлення про доручену мені Академією Наук справу, дозволю собі висловити мою щирю подяку Чернігівському Губвиконкомові, який дав змогу розпочати велику наукову справу, особливо-ж Голові Тимчасової Комісії для дослідів, В. Г. Биструкову, який зрозумів важливість принципів, покладених в основу дослідів над цим пам'ятником першорядної ваги.

Микола Макаренко.

Київ. 25/XI 1923 року.

Про історично-архітектурний дослід над Собором Спаса у Чернігові.

В-осени 1923 року автор цих рядків після 5-тирічної праці над Собором Софії Київської, виїздив був до Чернігова, щоб ознайомитися з Собором Спаса, який хронологічно стоїть поруч Св. Софії; тимчасом бувшому Завгубарх'ові Я. М. Ждановичеві спало на думку перевести науковий дослід Спаса за допомогою Чернігівського Губвиконкому.

Клопотання Я. М. Ждановича мали успіх, і Чернігівський Губвиконком, вважаючи на важливість дослідів найстарішої на Україні архітектурної пам'ятки, дав кошти на працю, яка з початку-ж розпалася на дві самостійні частини: 1. археологічну, 2. історично-архітектурну.

Першу частину взяв на себе науковий співробітник Української Академії Наук М. О. Макаренко, другу — автор цих рядків.

Історично-архітектурний дослід затягнувся аж на 1½ місяці проти археологічного й закінчився тільки 22 жовтня ц. р.

Наслідки цього дослідів такі:

Переведено ґрунтовний, як вертикальний так і горизонтальний обмір усієї будови з усіма-таки прибудовами навкруги Собору, що їх було відкрито археологічними розкопками.

Досліджено й покласифіковано по добах геть-усі будівельні матеріали, як давні, так-само й пізні; для каміння й вапни точно, а для глин, з яких зроблена цегла різних діб, — приблизно встановлено кар'єри. Підібрано по кольорах й привезено до Києва колекції цегли.

Через зняття тинку в багатьох місцях, як знадвору, так-само і всередині Собору, досліджено, описано, виміряно кладки самого Собору, а також і всіх переробок та добудов.

З боку окремих конструкцій спостережено, що всі покриття Собору, себ-то всі скуфії бань, склепіння які перекривають головний архітектурний хрест, всі конхи гапсид, не виключаючи склепінь під хорами, — пізні; це вказує на те, що колись із Собору була справжня руїна, цілковито відкрита впливові стихій. Одним і пояснюється, чому в ньому залишилося так небагато стінного малювання, яке затратилося було од негоди.

За надзвичайно важливу знахідку треба вважати точні вказівки (гнізда від дерев'яних балок) на те, що бокові хори (емпори) Собору були дерев'яні¹⁾.

Коли розчищено паруса під малою північно-західньою банею на підпругній арці, автор цього 1-го серпня відкрив першу в Спасі фреску (образ невідомої святої). Цю фреску видатний авторитет у питаннях візантійського мистецтва, Д. В. Айналов, що одвідав був роботи в Спасі, відніс до царгородської школи XI сторіччя. Що-до техніки виконання наведеного малювання думки розійшлися: одні звуть його фресковим, інші — темперою. Проте дуже уважне вивчення давнього тинку, на якому малювання оте зроблено, живовидячки показало, що тинок наносилося на підпругну арку частинами, великими площами (знайдено межі між ними), а це-ж радше на фрескову, як на темперову техніку вказує.

Перед виїздом з Чернігова, 20 жовтня, в арках, між лівою парою так званих пучкових стовпів, на хорах Собору, відкрито іще низку фресок образотворчого характеру; за браком часу їх не тільки не вивчено, ба навіть і не зфотографовано.

Оскільки обмірних матеріалів зібрано таку силу, що є спромога побудувати точну картину Спаса з геть-усіма плановими й конструктивними особливостями, то справу історично-архітектурного досліджу, можна вважати за закінчену.

Збираючи докупи найголовніші досягнення історично-архітектурного досліджу над однією з найцікавіших будов у Східній Європі першої половини XI сторіччя, характер планування, деталі конструкцій, надзвичайно високо розвинена цегляно-бетонна техніка будування, походження фрескового малювання, згідно з думкою проф. Д. В. Айналова, доводиться вважати Храм Спаса за будову зроблену майстрами Західньо-візантійської архітектурної школи. Нарешті, висловлюю свою щирю подяку:

Чернігівському Губвиконкомові, Голові тимчасової Комісії для досліджу над Собором Спаса В. Г. Биструкову, Заступникові Голови Я. М. Ждановичеві, Секретареві Комісії В. В. Дубровському, мойому головному помічникові в обмірах і досліді над Собором П. А. Македонському, також лекторам і студентству Чернігівського І. Н. О., а саме:

А. И. Богданову, В. Бондаревському, Н. К. Варварові, І. В. Варзар, М. Герасимовській, Т. М. Головинській, Н. Н. Гоценкові, М. Дорошенкові, В. С. Євфимовському, Д. Л. Зарковському, О. Зенченкові, С. Д. Иванову, Г. А. Кіреї, В. Лаврененкові, А. Мінінові, М. Мироненкові, В. Мисюрєнкові, В. В. Нероді, М. М. Петрову, О. І. Подорвановій, В. К. Подтерчеру, О. С. Поліщуківій, Л. С. Поповському, О. С. Ракиті, Б. Сафронівичеві, П. І. Смолічеві, Г. Силенкові, В. М. Сироваткові.

Іполіт Моргилевський.

¹⁾ Чи не про дерев'яні емпори каже літописець, описуючи катастрофу в Десятинній церкві, що сталася під той час, як Київ опанували були татари?

S l a v i a.

Časopis pro slovanskou filologii. Vydávají O. Hujer a M. Murko. Ročník I, sešit 1, 2-3,4.
Praha, 1922-3.

Усесвітня війна одбилася і на долі слов'янознавства; найважніший дотеперішній центр його — Відень (через політичний розгром й економічну катастрофу Австрії) підупав, занидів цілком, — і ролю його перейняла, річ цілком природня, П р а г а. Вона-ж-бо мала всі дані для того, як духовий центр найкультурнішого з-поміж слов'янських народів, як столиця одної з найсильніших тепер економічно держав Європи. А як у 1920 році припинив своє мало не 50-річне існування Ягічів Archiv für slavische Philologie, то серед празьких славістів виникла думка видавати свій орган. Здобувши матеріальну допомогу од чеського Міністерства Шкільництва й Народньої Освіти, вони перетворили цей план у діло — і перед нами уже 4 (в трьох випусках) книжки «С л а в і я». Виходити має журнал чотири рази на рік 10-аркушевыми випусками, і присвячується він слов'янській філології (слов'янське мовознавство, письменство, давнина й етнографія, давня й культурна історія, поскільки вони з'язані з філологічними науками). Журнал уже встиг об'єднати коло себе славістів із усіх країн, продовжуючи з цього погляду традиції Ягічевого «Архіву». Та в одному він пішов іще далі. Поскільки для «Архіву» (та й узагалі для тодішньої славістики) за міжслов'янську мову вважалася була мова німецька, то С л а в і я хоче бути слов'янська і своєю формою — «щоб могли слов'яни про висліди своїх дослідів матірньою мовою писати», бо це — на думку редакції — матиме ще й тую добру сторону, що ревнителі слов'янознавства зазнайомлюватимуться з окремими мовами слов'янськими. Та залишено на волю авторам писати й будь-якою світовою мовою (англійською, французькою, італійською, німецькою). За об'єктивне відношення редакції свідчить хоч-би отака увага до болгарської статті Арнаудова: «І росіянам, і болгарам залишаємо на волю вживати старого чи нового правопису». У згаданих чотирьох книжках маємо статті мовою: чеською, російською, польською, болгарською, сербсько-хорвацькою, словінською, французькою і німецькою.

Найбільше в цьому річнику уваги присвячено мовознавству. Тут ми маємо статті *Мейє* (про початкове слов'янське *ju-*), дві статті *Ван-Вейки* (про переніс наголосу в сербській мові і східньо-литовських говорах і друга — про Зографське евангеліє), статтю *Т. Торбієрнсона* (про старо-болгарські новоутворення типу *неса*), *Веліча* (про праслов'янську мову), *Ендзеліна* (про наголос у литовських словах, запозичених з російської), *Трубецького* (про праслов'янські останки деяких індоєвропейських граматичних категорій), *Карцевського* (про дієслівну систему сьогочасної російської мови), *Рамовиша* (граматичні дрібниці з словінської мови), дві статті *Дурново* (про сполучення *ки* зам. *кы* в Гал. Еван. 1144 року та про мову Київських Листків), *Вайса* (про Фрашчичів псалтир), *Івшіча* (про хорвацькі глаголичні переклади з старочеського), *Скожа* (про слов'яно-румунські мовні наближення), та *Францева* (до історії видання Флоріанського псалтиру).

Історії письменства присвячено тільки статті: *Акубца* (Масарик і чеська література), стаття *Ляужого* (Гончаров в кругосветном плаванні), *Анічкова* (стаття про Веселовського) та стаття *Кідрича* (про південно-слов'янські видання з доби реформації).

Одна стаття — *Арнаудова* — торкається етнографії (про т. зв. болгарський весняний «буенец»).

Широко теж поставлено й відділ критики. Тут ми, між иншим, маємо рецензію *Полівки* (на працю Цонева, История на българский езикъ. Софія 1919, чи власне на вступ до цієї праці, у якій автор намагається дати нову класифікацію слов'янських мов), його-ж таки рецензію на Кошутичеву російську граматику; далі рецензію *Нідерле* (на працю акад. Шахматова, Древн. судьбы русск. племени), *Пастрнека* (на праці Теодорова - Балана про Климента Охридського, та про Кирила й Методія), *Кульбакіна* (на Майєрову працю про занепад деклінації в болгарській мові), *Ван-Вейка* (на Майєрову-ж працю про слов'янську й індо-європейську інтонацію), *Вайнгарта* (на Ягічеву студію про слов'янський переклад Апостола), *Бріжнера* (на III том Нідерлевих *Starozitnosti* та на двотомову колективну історію польської літератури, видану Краківською Академією Наук), *Ендзеліна* (на Ван-Вейкові Старопруські студії), *Львінського* (на Щепкінову Палеографію), автореферат *Лося* (на свою граматику давне-церковно-слов'янської мови), рецензії *Бема* (на стокгольмські видання Лядкого: Грібоедова, Крилова, Лермонтова та на Прохашчину студію про Достоевського), *Кравса* (на I і II том зібрання Томсєнових праць), *Шпіни* (на історію польського віршу Лося), *Новака* (на ювілейний збірник Влчкові), *Куби* (на праці Христова, присвячені народній болгарській музиці) та криптонімну рецензію на статтю Кондакова про мітичну торбу з землею тягою.

Окрім цього є ще й відділ хроніки, де, між иншим, подано обширні огляди про найновішу літературу болгарського мовознавства (*Младєнова*), про праці 1918-1921 р. р., дослідженню польської літератури присвячені (*Хшановського*) та праці з слов'янської філології в Росії за 1914-1921 р. р. (*Яжобсона й Богатирьова*).

Ближче нас цікавлять три статті, бо присвячені вони українознавству. Дві з них (мовою чеською писані) належать акад. *С. Смаль-Стоцькому*; це рецензія на Шевченківський Збірник (вид. Київ. Держ. Вид-ва, 1921 р., за ред. Филиповича й Григорука) — рецензент докладно (на 7 стор.) зупиняється на кожній статті зокрема. Друга — це замітка: «Українська Академія Наук у Києві». На підставі «Звідомлення про діяльність У. А. Н. за 1919 рік» автор дає коротеньку історію заснування її, далі зупиняється на організації її Історично-Філологічного Відділу і закінчує рецензією на першу книжку «Записок» Відділу. У третій замітці (теж чеською мовою) невідомий автор (*Р. І.*) подає рецензію на I й IV число «Науки на Україні», наводючи з них деякі звістки про праці в царині слов'янознавства на Україні й закінчуючи коротесеньким некрологом акад. Сумцова.

Єсть, правда, ще скількись місць, що безпосередньо України торкаються — це в згаданій статті *Богатирьова-Якубсона*. «В Малороссии (підкреслення скрізь мос. В. Д.) вышел за годы революции ряд книг, посвященных малорусскому наречию.... Вышедшие учебники украинского литературного языка грешат против науки крайне сепаратистской тенденцией (?)» — і далі коротенька згадка про праці в царині мовознавства «Киевской Академии Наук» (стор. 177-178). Так уїлася їм бідним у кість і кров отая стара термінологія (ба не самісінька термінологія; для них Київ і Харків це давня російська провінція), що й на еміграції вони її позбутися не можуть. Та за ці скриті, й смішні вже тепер, випадки проти українства найменше відповідати може редакція.

Починається журнал, не випадково мабуть, статтею-згадкою акад. *Ягіча* про *Archiv für slavische Philologie*. Варто зазначити один момент із цих його згадок. Як перебрався Ягіч до Петербургу (в 1880 р.), то думав, за допомогою Академії, видавати тут замість Архіву якийсь новий орган, щось на зразок Міклошичевої *Slavische Bibliothek*. Мав він про це нараду з акад. Гротом і наслідок був той, що краще буде, як Архів, так як досі, виходитиме в Берліні. «Бо як я сказав, що тоді я був-би мусів і хотів до нового міжнародного слов'янського органу приймати статті усіма слов'янськими мовами, серед них польською і малоруською (українською)», то Грот розчарував автора запевненням, що уряд навряд чи дасть на це згоду.

Та отой намір Нестора слов'янської філології перейняла наступниця Архіву — «Славія», що стала йому на зміну. Побажаємо-ж їй так само безсторонньо й високо тримати прапора чистої науки й об'єднати, на користь науки, представників усього слов'янського світу!¹⁾

17/хп 1923 р.

Василь Дем'янчук.

О. Синявський. Украинский язык. Пособие для практического изучения украинского языка на рабфаках, в техникумах, курсах для взрослых, а также для самообразования. Одобрено Методкомом Главпрофобра НКП У.С.С.Р. Книгоспілка. Харків 1923. ст. VIII + 120.

Мое завдання — вказати тут на допущені в підручнику неточності й помилки наукового характеру²⁾.

Ст. 1. Видиме непорозуміння є авторове твердження: «согласные перед ... е ... не будут настолько тверды, как если бы произнести по-русски „нэбо“».

Ст. 2. Про звук *h* сказано: «Буквой *z* в украинском языке обозначается особый гортанный звук, звонкое придыхание, как бы звонкое *x*, только образуемое без притиснения задней части языка к мягкому нёбу».

Характерне українське *h* це дзвінкий приди́х, звук фрикативний *гортанный*, який може мати й відповідну собі безголосу відміну. *X* це безголосий фрикативний *велярний* звук; йому відповідає дзвінкий фрикативний *велярний* звук *ʎ*, характерний для південно-великоруської вимови. Проти *x* і *ʎ* звук *h* глибшого творення. (Про українське *h* див. О. Брокъ. Очеркъ фізіології славянської рѣчи СПб. 1910 (Енциклопедія слав. філології подъ ред. ак. И. В. Ягича, вып. 5₂), ст. 43, 49, 57). Зрідка маємо в українських говірках *h* із славим звуженням, і тоді цей звук наближається до звука *x*: (Див. Олафъ Брокъ. Угро-руское нарѣчіе села Убли, СПб. 1899, ст. 23, 33).

ст. 2. «Апостроф (') в украинском ставится после согласных, когда они не сливаются с последующими *я, ю, е, ѣ*». Мова може бути або про сполучення м'яких шелестових з *и, о, а, е, і*, або про сполучення м'яких чи твердих шелестових з *и́, і́о, і́а, і́е, і́і*.

ст. 4. «Это различение твердых и мягких зубных перед *і* известно почти всем говорам украинского языка, и не следует, поэтому, это различение стирать, т. е. произносить стіл, густі, здібний и проч., как стіа, у місті, у гнізді и пр., что происходит под влиянием русского языка».

Про російський вплив тут мови бути не може; можна тільки говорити тут про вплив правопису на вимову. Це й справді помітно. А втім, м'які шелестові перед *і* з *о* мають по українських говірках більше поширення, ніж думає автор: «Доволі правильне м'ягчене шелестівок перед *і* з *о* чує ся в східній Галичині: у Бойків, по часті у Гуцулів, в многих місцевих наддністрянських говорах (особливо над правобічними допливами Дністра), по часті на Буковині; в Росії: в губернії бесарабській, подільській, херсонській, катеринославській, харківській, в південній часті полтавської і в південно-східній часті київської губ., одначе й в згаданих закордонних говорах місцями ріжниця ще не зовсім затерла ся (прим. в декотрих місцевих говірках пов. зінківського, хорольського, миргородського полтавської губ., на Поділю і и). (Іван Зілинський. Проба упорядкування українських говорів — Відбитка з збірника Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці, Львів 1914, ст. 346).

¹⁾ Вже як була набрана оця наша замітка, надійшла до Київа й I кн. II-го річника цього журналу, теж дуже цікава і чимало принесла матеріялу з царини українознавства — та докладний розгляд її ми залишаємо для наступної вже книжки «Записок». В. Д.

²⁾ Безперечно, підручник О. Синявського належить до дуже путящих книжок. Ред.

ст. 8. Форма *оливець*, яку подає автор замість *оливець*, суперечить укр. *оливо*, *олив'яний*, *олив'янка*¹⁾.

ст. 8. «После небных согласных *жс, ч, ш, щ, джс, й...*» З поданих тут шелестових звуків тільки *й*, коли його вимовляти вужче, з шелестом, є дзвінкий язиково-піднебінний спірант *ʃ*, що належить до категорії твердопіднебінних звуків. Характерне українське *й* це нескладовий голосового характеру звук *й*, що має функцію шелестового звука. Звуки *жс, ч, ш, джс* належать до категорії зубних.

ст. 9. Як не пояснити *а* на місці *о* в словах *багатий, гарячий, гаразд* і инш.²⁾, не можна це *а* зіставляти з *а* в *ламати, помагати, ганяти, скажати, знемагати* та инш. Чергування *о* з *а* в наведених дієсловах іде з праслов'янської доби, і не є українська особливість. Пор. ст.-ц.-сл. *рождѣ-раждѣѣ, скобождѣ-скобождѣѣ*, польськ. *gopić-uganiać się, pomódz-pomagać, skoczyć-skakać, łamać*, півн.-рос. *ходить* — *хаживать*, *водить* — *важивать* та инш.

ст. 12. Не *пташечих*, а *пташачих*. Пор. коров'ячий, баб'ячий.

ст. 14. «Губные согласные *б, п, в, м* в украинском языке являются только твердыми».

Характер українських губних належить іще до суперечних питань. О. Брок (Оч. физ. слав. рѣчи, ст. 55) має ступінь м'якості українських губних за вищий від великоруських губних. Зокрема за галицьку вимову губних О. Брок каже: «Въ галицкомъ малорусскомъ произношении губные указываютъ на степень і'овую»; это ясно слышно, на примѣръ, въ *мясо, вязати*, гдѣ переходный гласный элементъ послѣ отвора *ш, в* обыкновенно развивается въ полное *і*: «*шіа-*», «*віа-*», и под. Для народныхъ говоровъ я указалъ на совершенно подобное развитие въ угрорусскомъ. Съ этимъ произношеніемъ совпадаетъ также, на примѣръ «*здоговіа*», *здоровье*». (ibid. 153).

Доки немає ширших даних, щоб визначити характер українських губних, краще давати на увагу звук *й* по губних, не спиняючися на твердості чи м'якості українських губних перед *я, ю, е, ї*.

ст. 14. «Шпичящие звуки в украинском языке тоже твердели... *я* и *ю* после них имеется исключительно в случаях удвоения: *узбіччя, обличчя* и пр., но *біжать, кричать, лоша, циганча* и пр.».

Де по українських говірках кажуть *обличчя*, там кажуть і *біжять, кричать, лошя*; а де кажуть *біжеть, кричать, лоша*, там кажуть і *обличча*. На це вказують говіркові дані з Полтавщини, Катеринославщини, Київщини³⁾.

ст. 21. Форми *вуса, рукава* настільки вже набрали традиції в українській літературній мові, що в підручнику не слід-би давати до них паралельні, вузько діалектичні форми *вуси, рукави*.

ст. 21. «Чистую основу (без всякого окончания) в родит. множ. имеют существит. с суффиксами *-ан, -ян*: *селян, міщан* и др., но: *сербів* (сербин), *муринів* (мурин), *русинів* (русин)».

Слова «сербин», «мурин», «русин» не мають наростка *-ан*.

ст. 24. Подані зразкові форми *вуйі, вуйей* менше здобули собі в літературній мові традиції, як *вуха, вух*.

ст. 31. Окончание *-ий* в прилагательных муж. рода твердых может отбрасываться в украинском языке в очень ограниченном числе слов: *винен, варт, годеи, повен...*

Навіть із чисто практичних міркувань виходячи, не можна тут про «отбрасывание» говорити (винний — винен, повний — повен); мова може бути про форми іменні (нечленні) та займенникові (членні).

ст. 34. Вузько діалектичні є форми *тію, цію* (орудн. відм. одн. від *та ця*).

¹⁾ Тут і вийшло з *б* (порівн. польське *olówek*). *Ред.*

²⁾ Як пояснює це явище проф. С. М. Кульбакін, див. у його курсі «Українській мові», Харків 1919», ст. 32.

³⁾ Є й мішані говірки, де поруч «обличчя» чується одначе «курча». *Ред.*

ст. 35. Українське *де-* (деякий, декотрий) не цілком відповідає російському *ко-*; ширше воно покривається російським *не-*. Так само надто звужено значіння українського *аби-* російським *либо-*. *Аби-хто*, *аби-який* — хто-нибудь, кто бы то ни был, какой-нибудь, какой бы то ни был, какой попало.

ст. 37. Дуже сумнівні що до свого поширення в народній мові є форми *сімома* (*сімма*), *вісіммома* (*вісімма*); наддніпрянські говірки знають форми *сьома*, *сіма*, *вісьмома*.

ст. 37. Від числівників *сорок*, *сто*, *дев'яносто* українська мова не знає форм *сорока*, *ста*, *дев'яноста*, що їх подає автор. Названі числівники не відмінюються; відомі тільки форми *сорокма*, *стома*.

ст. 37. Форми двійни *дві книзі*, *чотири бочці*, *три яблуці* по українських говірках невеликого поширення. Ширше знають українські говірки ті форми двійни, де звук перед закінченням двійни не міняється. (Див. мої «Уваги до суч. укр. літ. мови», вид. 2, ст. 54).

ст. 47. Пасивні дієприслівникові форми на *-но -то* (куплено коня, бито хлопця) названо «специфически» українськими. У тій самій функції, що й українська мова, широко знає ці форми й польська мова. Знає їх і російська мова (Див. Причастные безличные сказуемые сочетания, А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 2. Москва 1920, 366).

ст. 50. Автор помилково думає, що прислівники *навипередки*, *навиринки*, *настомацки*, *навскоси*, *наперейми*, *навтоки* та інші походять від колишнього орудного відмінка множини. Це акузативні форми множини, що залежать від недавніх ще прийменників, які тепер стали за приростки. Пор. паралельні форми *навстязіс* і *навстязюси*, *напростець* і *напрошки*, *напрямець* і *напряжки*.

ст. 70. В українській мові нема потреби розрізняти *тежс* і *те жс* на зразок рос. *тоже* і *то же*. Наведений у книжці приклад. «Я те ж казав, що й він» — русизм. По-українськи кажуть: «Я те саме казав, що й він». (Див. «Уваги», 2-е вид. ст. 44).

ст. 72. Автор помиляється, коли думає, що форма *Федір* більшого поширення, як *Хведір*.

ст. 84. «Если именная часть сказуемого приписывается подлежащему, как его постоянный признак, то она будет в имен. пад.»

«Но если такое сказуемое обозначает не постоянный признак подлежащего, и лишь его временное состояние, то именная часть сказуемого употребляется в твор. пад.»

Це є більш-менш установлене правило в російській літературній мові, якого українська мова не держиться. (Див. «Уваги», 2-е вид., ст. 33-34).

ст. 84. Приклади на вживання род. відм. при дієсловах, як *позич сокири*, *співають сумних пісень* та інші, аж ніяк не можна докупити з такими прикладами, як *забув ворит зачинити*, *пішла кози дойти*. (Див. «Уваги», ст. 26, 34-36).

ст. 92. Автор вважає, що прикметниковими наростками *-ів -ин* завжди означається тільки належність до певної особи (Іванова хата): «Если же обозначается не принадлежность лицу, а лишь отношение, то оно выражается обыкновенно дополнением в род. пад.» Між іншими наведено приклади *смерть матери*, *вплив Шевченка на письменників*. Кажуть і *материна смерть*, *Шевченків вплив на письменників*.

ст. 94. Підкреслений злучний зворот у фразі «Дай чого попоїсти, а то я з голоду пропаду» не є українська особливість. Вживає його й російська мова.

ст. 98. Укр. *щоб* не є те саме, що рос. *чтобы*, *чтоб*, а має ще свої особливі відтінки (Див. «Уваги», ст. 44).

Так само й укр. *як* має ширше значіння від рос. *как* (Див. у Грінч. Словн., т. IV, ст. 538).

Ст. 101. «...причастиям на *-ий*... в украинском часто могут соответствовать прилагательные на *-ий*: Полюбили круглу сироту, вырослу в погорді, навиклу до послуху (= выросшую в пренебрежении, привыкшую к послушанию). Така позиція дієприкметника на *-ий* полонізм в українській мові. (Див. А. Потебня. Изъ запис. по русск. гр. Изд. 2, т. II, ст. 242. Також мої «Уваги», 2-е вид., ст. 14).

ст. 109. Можна *палити мольку, тютюн*, але не *грубу*. Палять у *грубі*.

Наприкінці завважу, що авторові переклади місцями надто відбігають від української народньої мови. Приклади з ст. 105: Порішив стати на відпочинок у стрічному по дорозі селі. Поповіши тамечки з приготовленого мені на дорогу господинею запасу...

Вкінці не можу не відзначити, що з-поміж інших подібного характеру курсів української мови курс О. Снявського найкращий.

О. Курило.

Мих. Йогансен. Український язык. Пособие для курсов и самообразования. Издательство «Більшовик». Киев 1923, ст. 47, цена 30 коп. золотом.

Невеличкий цей на 47 сторінок курс української мови, охопивши головніші українські, відмінні від російських особливості, — а про таке своє завдання автор каже в передмові, — міг-би стати читачеві-росіянинові в певній пригоді, коли-б подані правила були в належний спосіб сформульовані, належними прикладами освітлені, коли-б не було в курсі так багато помилок, і що гірше, недопустимих недоглядів, навіть суперечностей.

Курс має три розділи: I-й розділ — «Фенетика и правописание», II-й розділ — «Морфология», III-й розділ — «Синтаксис (и стилистика)». На останніх сторінках (43-47) дано українську граматичну термінологію та російські переклади вжитих у курсі українських слів.

Краще опрацьовано розділи I-й та III-й, гірше — II-й.

Як загальну хибу, даю на увагу надто узагальнені формулювання уваг, де часто нема потрібних застережень, де нема часом і належних прикладів.

Відзначаю неточності та недогляди в I-ому розділі.

У § 1 в примітці 9 (ст. 7) твердження, що «украинское «з» всегда звучит звонко и никогда, как с, как в р. слове *раз* (рас)» треба обмежити. Приросток *роз* має перед безголосими шелестовими у вимові *с*, а не *з*.¹⁾ Питання про характер українських дзвінких перед безголосими у різних позиціях вимагає ще дослідю.

Примітку 21. п. 2 (ст. 8) до вживання апострофа сформульовано не для росіянина, а для українця: «после прочих (не губных О. К.) согласных в том случае, если между ними и следующей гласной слышится *й* — з'явиться, об'їхати, від'їхати». Виходячи з характеру цього курсу, треба-б було вказати, в яких саме випадках чути *й*, і охопити також такі факти, як *повдвір'я*, *матір'ю*, то-що.

У групах *оро*, *оло*, *ере*, *еле*, (ст. 9) українська мова знає *й* і *і* через аналогію з тими формами, де *і* постало з давнього довгого *о*: спостеріг, зберіг, голівка, доріжка і доріженька, поріг та ин.

Щоб не давати причин до помилкової класифікації українських язикових явищ, не можна зіставляти слова *багатий*, *гарячий* та ин. (ст. 9) із словом *можна*. У слові *можна* маємо чисто синтактичне явище: *можна річ*, *неможна річ*.

У «Консонантизмі» (§ 3, ст. 10) вказую на такі неточності. Формулювання «Губные: *б, п, м, в* в украинском „отвердели“. Поэтому, между губными и *я, ї, е, ю* вставляется переходной звук *л*, или *й*, или *н* (после *м*)», може викликати помилкову думку про залежність звуків *й, л, н*, що витворилися між губними та голосовими, від отвердіння колишніх м'яких губних. Залежність тут саме відворотна: наслідком витворення між палаталізованими губними та голосовими звуків *й, л, н* може статися отвердіння губних (Див. О. Брокъ: Очеркъ физиологии слав. рѣчи. Энцикл. слав. фил. Вып. 5. 2. СПб. 1910, ст. 55-56). Питання про характер українських губних вимагає ще дослідю. Відзначаю ненауковий вислів «вставляется пореходной звук».

У тому самому параграфі (ст. 11) сказано, що «*л* в конце слога переходит в *е*» (вище, на ст. 6 зроблено правильну увагу до вимови укр. *е*). Українське *е* в кінці складу на місці давнього *л* не є шелестовий звук, а нескладовий голосовий *у*.

У § 4 «Встреча гласных» (ст. 11) неточно сформульовано перший пункт: «Между двумя гласными вставляется спирант (долгий согласный) *й*: *соціалізм* (соціалізм), *країна* (країна)». Таке узагальнення може спричинитися до вимови й написання «*поезія*»,

¹⁾ Категорично казати цього не можна. *Ред.*

«неетичний». Нескладовий голосовий і (а не спірант j) між голосовими українська мова знає, як особливість проти російської, найбільше в чужих словах у сполученнях *ія*. Приклад *країна* тут не на місці. Не можна погодитися з авторовим поясненням у дужках — «спірант (долгий согласный)».

І другий пункт того самого параграфу вимагає застереження: «Слова, починаючися з гласної, получають спірант *е, г, й*, чтобы избежать встречи гласных в двух рядом стоящих словах: вогонь, вона, горіх, йойкати». Проти слів, що починаються голосовими, слова з „приставними“ *е, г, й* становлять дуже невеличку групу. З погляду сучасного стану української мови не можна говорити про форми з приставними *е, г, й* ані що вони «начинаючися с гласной», ані взагалі цей пункт відносити до параграфу, що має заголовок «Встреча гласных». Слова *вона, горіх, йойкати* і інші заховують тепер у мові свої форми незалежно від попереднього звуку. А що присявне *е* перед *і* з давнього о довгого, то його походження не можна пояснити збігом голосових: приставне (неточний у даному разі термін) *е* розвинулося через дифтонг *ю* з довгого о: він, вільха вівса, вівця, але овес, овечь. Через аналогію з *він* — *вона*, а через дальшу аналогію й *вогонь*.

Кінчаючи розглядати перший розділ, даю авторові на увагу неналежний розподіл матеріалу між окремими параграфами. Тим-то натрапляємо на повторення, яких у такому стислому курсі не повинно бути. Приміром, § 1, примітка 16 (ст. 7) і § 3 (ст. 10) говорять про те саме; повторення маємо й у § 1, прим. 5 і в § 3 (ст. 10). У § 1 примітка 11 (ст. 7) не на місці, і авторові вдруге доводиться за неї згадувати в § 4 (ст. 11).

Надмірну скупість на приклади виказую тут таким, приміром, фактом: у § 3 сказано: «О дз смк. § 1», а в § 1 (ст. 6) про дз сказано: «дз (звонкое ц) і це все, прикладу нема, як нема його й далі в тому самому параграфі (прим. 19, ст. 8).

Перехожу до розділу II, до морфології.

Увага до зразків на «м'які» відміни для чоловічого роду «В местном падеже окончания *у, еві, ові, і* употребляются почти безразлично» (ст. 14) не погоджується з фактами в мові; закінчення *ові* тут видимий недогляд: це-ж «м'яка» відміна.

Двійне число, як окрема самостійна категорія, не почувается в сучасній українській мові, і подані в парадигмах окремі зразки для двійного числа треба відкинути, щоб не викликати в читача помилкових думок, як і замінити подану в дужках для instr. pl. форму (*очами*) (ст. 16) на традиційну літературну форму, тепер уже форму множини, *очима*, що II дано тільки для двійного числа. Форми ном.-асс. двійного числа жіночого й ніякого роду з *з, ц, с* перед *і*, як *дві руки, дві очі* (ст. 16, 17), мають дуже невелике поширення по українських говірках.

А взагалі можна думати, що автор сам що до самостійности категорії двійного числа усталеної думки не має: з одної бо сторони дано зразки двійного числа в парадигмах із відповідними до них увагами, як ото «Двойствен. число имеет форму, как им. множ.: *два роки*. Только: *вуса, рукава*». (ст. 15), а з другої сторони «Множ. число от слов с суффиксом *к* не имеет переноса ударения, когда употребляется с числительными: *дві, три, чотири осінки* (или *осінці дв. ч.*)». (ст. 17).

І інші українські лязикові явища не знайшли собі усталення в авторовій свідомості. На ст. 14 читаємо: «Вин. падеж. множ. числа у слов, обозначающих животных, может быть = именительн. падежу. *Він пас коні* (он пас лошадей)», а далі на ст. 21 є така увага: «Вин. падеж м. р. от слов, обозначающих живые существа, сходен с род., от прочих — с имен. п.: я бачу *білих* коней, но — я бачу *сині* гай», увага, що може мати місце в синтактичній частині курсу російської мови для українців, а не української мови для росіян.

При числівникових відмінах (ст. 20), подавши зразки відмін числівників-речівників (до них автор відносить і числівника-прикметника *один*), *два, три, чотири, сім*, автор вкінці додає: «Так склоняются все склоняемые числит.-существ., например, *стома, тисячма* (или *тысяччу*)». Числівник *сто* в українській мові не відміняється, заховалася тільки форма *стома*; *тисяча* відміняється на зразок речівників на *-жа, -ча, -ша*. Думаю, що не слід-би обмежитися словами «Так склоняются все склоняемые числит.

существ.», а вказати, які саме числівники які відмінкові форми втратили, і взагалі висунути особливості у відміні українських числівників-речівників: поданими парадигмами особливості ті не вичерпуються.

І в другому розділі, як і в першому, натрапляємо на повторення: «Прилаг. об- значающе принадлежность, могут иметь в им. множеств. числа окончание *и* (батькові коні или батькові коні)» (ст. 21), і те саме маємо на наступній 22 стор., а відмінне проти російського вживання прикметникового наростка *-ин* не відзначено. В укр. мові прикметники з наростком *-ин* творяться тільки від пнів речівників жі. р. (тітчин, Палажчин, Марусин), російська мова цього обмеження не має (дядин, папин).

Наросток *-овитий* (ст. 22) творить прикметники не тільки від речівникових пнів: гордовитий, несамовитий.

На ст. 27 допущено помилку, на яку часто натрапляємо в старих російських гра- матиках: «наст. *кожало*, буд. — *покожаю*, наст. *кажу*, буд. — *скажу* и т. д.». До дієслів- них форм із значінням прийдешності *покожаю*, *скажу* нема відповідних форм із значінням теперішності, а до дієслів теперішнього часу *кожаю*, *кажу* форми прийдешнього часу є *кожати.му*, *казати.му*, або *буду кожати*, *буду казати*.

Слово *руба* в розумінні рос. «стоймя» автор має за прислівник, що походить від дієприслівника на *а*, як *мога*, *хоча* (ст. 28). За вихідний пункт авторові видимо править значіння рос. «стоймя». *Руба* у виразах «стати руба», «поставити руба (и рубом)» належить до тієї самої категорії явищ, що «стати дуба», «піти плавця» і має своє походження від речівника *руб*.

Кінчаючи розглядати морфологічну частину, відзначаю брак належної орієнтації у вибірانی дієлектричних форм. Помимо надмірного узагальнення українських язикових явищ, помімо сказаного в передмові «Из бесконечного разнообразия украинских наречий приняты во внимание только очень немногие явления, встречающиеся в общеукраинском языке», наведено такі форми, як *един*, *еден* (ст. 20), *коній* *конім*, *коніх* (ст. 14), *буду кожав*, *буду ходив* (ст. 27), *станути* (ст. 28) в розумінні *стати*.

Відзначаю й непослідовність у вживанні відмінкових форм: *dat. sing. імені*, а *loc. sing. імени* (ст. 16); *dat. sing. радості*, а *loc. sing. радости* *nom. pl. радости*, а *acc. pl. радости* (ст. 17, 18); *gen. сімох* *dat. сьоми* (ст. 20). Непослідовність помітна й у правописі: *ніччу* (ст. 17, 18) і *тисяччю* (ст. 20), *чорніший*, *найчорніший* (ст. 22), і *енергійніший*, *найенергійніший* (ст. 23).

Є в цьому розділі багато недопустимих друкарських помилок, навіть у парадигмах: *instr. pl. рокам* (ст. 15) зам. *роками*, *dat. pl. вікном* (ст. 16) зам. *вікнам*, *знашов* (ст. 27) зам. *знайшов*, *найбличше* (ст. 23) зам. *найближче*, *ходим* (ст. 24) зам. *ходим*. І такий є недогляд: *instr. pl. «кові или коней»* (ст. 14).

Багато старанніше опрацьовано III-ій розділ, «Синтаксис («и стилистика»). І тут є помилки.

Генітивна речівникова форма у прикладі «позичити ножа» (ст. 30) не належить до категорії конструкцій із генітивами, що залежать від дієслів із приростком *по-*, як не належить до цієї категорії й приклад «пошукати відер» (ст. 30). Пор. *дай ножа*, *шукай відер*.

У прикладі «Тяжко знести розлуки» (ст. 31) генітивна форма не залежить від прислівника *тяжко*, а від прислівника *вкупі* з інфінітивом.

Несправедливо автор думає, що «При отрицании глаголы, требующие, вообще, винительного падежа, ставятся в укр., как и в русском, с родительным». (ст. 31) (Див. А. Крымській: Украинск. гр. II, 1, ст. 53; Е. К. Тимченко: Функции генитива въ южнорусск. язык. област. Варшава, 1913, ст. 155), як і несправедливе є авторове твердження, що «Глаголы: *бути*, *бувати*, *вмерти*, *жити*, *зватись*, *вважати*, *стати*, *зостатись* ставляться с творительным падежем» (ст. 33) (Див. наведені в моїх «Увагах до суч. укр. літ. мови, 2-е вид., Київ, 1923» на ст. 33, 34, 37 приклади).

Зразкові конструкції, що їх автор наводить, як «пролетаріят є класом» — полінізми в укр. мові. (Див. у Потебні «Изъ зап. по русск. гр. т. II, ст. 515, також у Богу- мила й Житецького «Начерк іст. літ. мови, Україна 1914, II, ст. 18).

До категорії тавтологічних звертків, як «дивом дивувати», «ходором ходити» та ін. зворот «крамом крамувати» (ст. 34) не належить.

Не навівши відповідного оточення, не можна зворот «по руски» перекладати укр. «російською мовою» (ст. 36): є й українські звороти *по-російськи*, *по-російському*.

Форму *наситано* у таких зворотах, як «Насипано сирій землі», названо «причастием прошедшего времени в единственном числе (со значением множ. ч.)» (ст. 38). В українській мові нечленні прикметникові форми ніякого роду на *о* втрачені; тим-то в словах *наситано*, *видано*, *забито* не почувається категорії імени, як у російській мові, і про число тут мови бути не може. Ці форми належать тепер в українській мові до невідмінних слів, до пасивних дієприслівників.

Не можна ототожнювати рос. вирази «энергичный работник», «разумный работник» з українськими «завзятий робити», «розумний робити» (ст. 40).

Треба виправити в цій граматиці помилки, недогляди, неточності, треба освітлити відповідними прикладами уваги, і тоді вона прислужиться російському читачеві в тій мірі, в якій про це сказано в передмові: «Она (грамматика О. К.) ставит себе задачей помочь русскому читателю освоиться с украинским литературным языком, помогая ему при чтении текста со словарем, и дает также основные указания синтаксично-стилистического характера, необходимые при переводе с русского языка на украинский».

О. Курило.

Нова праця з історії українського театру.

Проф. А. Белецький. Старинный театр в России. I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси-Украины. Москва, 1923, 103 стр.

Зміст цієї книжки в найзагальніших рисах такий: 1. Теоретичний вступ (I. Введение. Театр и народный мимический танец); 2. Огляд української обрядовості з боку її драматичних моментів (Розд. 2, 3, 4); 3. Короткі відомості про середньовічний театр єзуїтський на Заході й у Польщі (Розд. 5); 4. Огляд укр. шкільної драми XVII-XVIII вв. та її сценічної техніки (Розд. 6, 7, 8); 5. Огляд укр. комічного репертуару (інтермедій, розд. 9) й вертепу; 6. Бібліографія.

План книжки сам по собі заперечень не викликає, але спосіб його виконувати вимагає як-найсуворішої критики.

Осередок уваги першої частини книжки, як це видно й з титулової картки, це українська обрядовість (16-34).

Отже автор цілком до-ладу робить, коли перед оглядом її ставить згаданий у нас теоретичний вступ: він міг-би унормувати методи й завдання дослідів і між іншим дати більш-менш певні основи для висновку що-до причин, які стояли на перешкоді до постановня на Україні своєрідного народнього театру на грецько-римський зразок. Коли-ж проф. А. Білецький робить спробу відповісти на це останнє питання, то тут зразу-ж виявляється яка надзвичайно слабка його теоретична позиція, помітно й недостатне заглиблення в царину загального процесу розвитку й диференціяції поетичних видів.

Як і попередні дослідувачі, проф. А. Білецький перешкоди для розвитку народньої творчості взагалі й народнього театру зокрема вбачає в культурних впливах Візантії й Заходу; окрім того, додає він сюди ще й вказівку на «соціально-економічні умови, які довгий час заважають зосередитись національній думці, а це аж надто потрібно для нормального й плодотворного зросту мистецтва в країні». (стор. 14). Справа розуміється не в тому, що *були, існували* впливи чужоземні, а в якості цих впливів. Адже й за часів постановня трагедії Греччина пересякнута була східними впливами! Проте впливи оці йшли від країв схожої економічної структури й схожої смуги соціальної культури. Не таке взаємовідношення було в нас на Україні між *«учителями»* й їх поганськими *учнями*. — Цілком слушна цитована нами вказівка проф. А. Білецького

на соціально-економічні умови, та загальна формуловка його ані на крок не посунула наперед розуміння справи.

Стежучи за розвитком обрядовості, рівнобіжним до розвитку економ. умов, проф. А. Білецький стоїть на ґрунті висновків ак. О. М. Веселовського й проф. В. Вундта; але він чомусь уникнув важливого для його праці питання про умови постання художньої драми грецько-римського зразку на ґрунті народньо-побутового життя. А тимчасом в обох цих авторів проф. А. Білецький міг-би знайти досить матеріалу, щоб з'ясувати ці умови. Надто потрібно було-б, змальовуючи шляхи розвитку обрядовості, вказувати зміни в цілій системі релігійних вірувань. Можна тільки дивуватися, що проф. А. Білецький не надав належної ваги студії проф. С. Анічкова «Весенняя обрядовая п'єса на Западѣ у Славянъ», СПб 1903-1905 й зовсім не скористувався з неї в своїм теоретичнім вступі. Правда, в цій студії нічогосінько не говориться за драму, проте яскраво схарактеризовано ступні еволюції європейської господарки й надбудови до неї — релігійної свідомості. Хліборобський побут України не містив іще всіх передумов потрібних на те, щоб утворився антропоморфічний божеський культ з антропоморфічними мітами. Такий висновок міг-би статися проф. А. Білецькому у великій пригоді, коли він з'ясовував причини відсутності на Україні своєрідного театру, а також *стуння*, до якого дійшла наша обрядовість у своїй еволюції в напрямку до драми. Врешті цього ґрунтовного, на нашу думку, питання проф. А. Білецький навіть, як здається, і не ставить собі.

Та може бути, що проф. А. Білецькому більш пощастило в розгляді української обрядовості з боку її драматичних моментів? Але і в цій частині своєї праці він, на жаль, теж виявив цілковиту безпорадність з методологічного боку. Не уявляв він собі навіть до-ладу обсяг тих з'явищ, які повинні бути проаналізовані: непробачений огріх це те, що немає у книжці аналізу колядування та щедрування й обжинкової обрядовості, таких багатих на драматизм, а тимчасом бідних з боку драматизму купальських та похоронних обрядів проф. А. Білецький не обминув. Отже, коли так, то справа, очевидно, не в браку місця в книжці, а в бракові критичного підступу й методологічного діагнозу з'явищ. Цілковиту безпорадність виявив автор і в порядковій викладу тих обрядів та гриц, які він піддає аналізу: 1. весіння обрядовість, 2. купальська обрядовість (!), 3. весілля (!?), 4. «Коза» й «Маланка» (!?), 5. похоронні голосіння. Коли за сучасного стану науки вимагало ще з певністю розташувати всю цю обрядовість щодо архаїчності, як цього вимагає наука, то що стояло на перешкоді, ну, хоч-би хронологічному оглядові. А втім, з усього видно, що питання про класифікацію матеріалу навіть і не поставив собі наш автор. І це дуже дивно, бо, як усякому відомо, класифікація з'явищ — то одна з найперших стадій наукового студіювання.

Пригляньмося отже до аналізу поодиноких обрядів. — Годі думати, що можна прийти до якихось нових і обґрунтованих висновків що-до драматизму в укр. обрядовості *не зібравши й не вивчивши* попередю хоч-би всенький видрукунаний вже матеріал (по змозі). Такого глибокого знання обрядовості в книжці проф. А. Білецького не відчувається. А тимчасом тільки порівняльне вивчення записів того чи іншого обряду в першу чергу українських, а потім і не-українських могло-б виявити архаїчні й модерні з'явища в нім і дати репродукцію приблизної історії, припускального шляху еволюції обряду, *а разом з тим і його драматичних елементів* від найдавніших часів.

Справедливість вимагає від нас зазначити, що деколи проф. А. Білецький відчуває потребу такого заходу до з'явищ. Адже на стор. 14 він підкреслює архаїчність гри в «Мака» й гри «Лен», яку він через щось вважає за виключно російську, а на стор. 17 і далі виділяє весняні гри-пантоміми. Проте, звідси далеко ще до того, щоб накреслити картину еволюції весняної обрядовості від закликань весни до весняних вітальних походів, від мало перейнятих словесною темою аграрних обрядів до ігор, що втратили звязок з обрядом.

Бракує навіть спроби викрити у весняній обрядовості напластування різних діб соціальної культури.

Гру «Кострубонько» треба було розглядати не в звязку з Купальською обрядовістю, як це робить проф. А. Білецький, а поряд з весняними грами. «Кострубонько» трапляється в записках і як спеціально весняна гра, типом не різниться нічим від гаївок і певне первісно був сполучений з весняною обрядовістю.

Мало вдовольняють і ті вказівки на відблиск різних соціально-економічних напластунів, які ми знаходимо в поданій у проф. А. Білецького аналізі українського весілля, що їх дослідник розглядає, як якийсь моноліт, невідомо в якому записові, де й коли зробленому. Коли-б читач захтів був наочніше впевнитися, в чому полягає недостатність цієї аналізи, то ми-б порадили йому порівняти сторінки про весілля в книзі проф. А. Білецького до відповідної аналізи навіть у шкільнім підручнику відомого однофамільця його проф. Л. Т. Білецького («Хрестоматія по історії української літератури, т. II вип. 1. Нар. поезія», Кам'янець на Поділлі. 1920). Тут є далеко докладніша аналіза весілля й з боку драматичного, а тимчасом проф. А. Білецький наукову аналізу найчастіше замінює простісіньким переказом. Так зробив він що-до весілля, схоластично поділивши його чомусь на *три* частини; там-же обмежився він і що-до різдвяної «Кози».

За безумовний регрес у науці треба визнати спосіб трактування А. Білецьким української «Маланки». Вже проф. Яцимирський, стаття якого була відома проф. А. Білецькому, відчував необхідність досліджувати цю виставу в звязку з колядовою обрядовістю. Що правда, цьому дослідувачеві так і не пощастило піти таким шляхом. Замість цього проф. А. Білецький намагається поставити «Маланку» в звязок з новгородською билиною про гостя Терентьїща (?), а далі робить висновок, що в «Маланці» первісний сюжет забуто вже «основательно». Але чи могла за наших умов тема набрати характеру комедійного «сюжету», про це проф. А. Білецький не сказав ані слівця. В результаті питання про «Маланку» залишається не то що не з'ясоване, а навіть навпаки ще більше заплутане. Про класифікацію й спробу виділити архаїчні моменти в «Маланці» у книжці немає й згадки.

Велике здивування викликає в нас та частина книжки, в якій подано огляд української шкільної драми, інтермедії й вертепу. Не говоритимемо вже за потрібний для заокруглення й зложений лише на підставі праці Тіандера огляд західніх містерій, мораліте, то-що. Зазначимо перш за все неповноту переліку українських декламацій, трагедо-комедій і т. п. вистав. Не ввійшли в цей перелік: 1. Діялоги Т. Прокоповича, 2. Розмова пастухів, що опублікував ак. В. М. Перетц, 3. Білгородська піеса «Благоутробіє Божіє преступленієм Адама погибшему роду яловѣческому явленное» (1727), 4. «Стихи по вопросамъ и отвѣтамъ сложенные» (1743), 5. Піеса Ф. Несена «Давид і Соломон» (1755), 6. «Плач лаврських монахів», 7. «Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей», 8. «Разговоръ священника съ іеромонахомъ», 9. «Трени на Успеніє Богородицы», що опублікував ак. В. М. Перетц, 10. «Хрістос Пасхон» — діалог (1630), А. Скульського, що опублікував В. Щурат (Зап. Н. Т. ім. Ш. у Львові, СХVІІ — СХVІІІ, стр. 156-178). 11. Архангелові віщанія Богородиці (Д-р Свенціцький). Мало не за всі оці пієси й уривки зібрано відомості в «Очеркахъ» акад. М. Петрова. Можна було не аналізувати всі пієси, але *перелик* їх повинен бути повний. — Чим з'ясувати цілковитий брак відомостей у книзі А. Білецького про І. Некрашевича, судити не беремось. Що вже говорити за можливість поширити обсяг укр. драм пієсам, які не ввійшли в «Очерки» ак. М. Петрова? (Напр., чи не українського походження «Історія о царѣ Давидѣ и о сынѣ его царѣ Соломонѣ». Ак. В. М. Перетц. П. Р. Др. СПб. 1903, стр. 455-492).

Як і інші історики драми, проф. А. Білецький починає виклад з українських елементів у польських драматургів. А втім після Я. Гаваговича треба було хоч назвати «Oszusъ» (ак. Перетц), опубліковану І. Франком «Інтермедію єврея з русином ХVІІ в.» Тіхонравовим — «Інтерм. на три персоны», ¹⁾ поч. ХVІІІ в., «Інтермедію про клопа та його жінку» видану акад. В. М. Перетцом (по рукоп. ХVІІІ в.).

Повним співчуттям повинні ми зустріти спробу проф. А. Білецького вилучити окреме західні українські декламації й пієси. Така думка виникала свого часу і в мене,

¹⁾ Про неї А. Білецький говорить не там, де треба. (Стор. 89).

коли я вивчав стару драму: на Заході драматичні українські спроби почалися раніш, звязок-же їхній з клівськими й лівобережними не може бути з певністю що-разу доведений. Проте перегляд декламацій треба було почати від давніших часів («Просфонема» Львів, 1591).

Вітаючи план викладу, не можемо однак вітати його виконання. — Узагальнюючі праці попередників проф. А. Білецького — П. Морозова, ак. М. Петрова, проф. Резанова з'явилися в наслідок «довгої, чорної дослідної роботи ними проробленої. Їм *було* що сказати за українську драму. Такої попередньої роботи не проробив проф. А. Білецький. На кожному кроці вчувається, що він не має ніяких нових міркувань ні що-до джерел, ні що-до композицій й стилю українських драм, — і він обмежується лише на переказі змісту й повторенні чужих думок без домішки своїх. А коли після «Очерковъ» акад. М. Петрова в читача зафіксується певне вражіння про звязок нашої драми з суспільно-політичним життям, то книга проф. А. Білецького з цього боку йде, чого доброго, навіть назад.

З поодиноких думок одзначаю хіба зайвий сумнів проф. А. Білецького що-до авторства Т. Трофимовича (стор. 72). Адже «Милость Божія» 1728 р. з'явилася, коли Трофимович був професором *пійтики*. Сумніви-ж проф. А. Білецького що-до існування пієси «Іосифъ Патріархъ» мало доведені.

Обминаємо інші розділи праці проф. А. Білецького. Завважимо хіба, що після зробленої в ак. М. Петрова аналізи українського вертепу короткі згадки про цю виставу проф. Білецького не дають нічого. Що-ж до розділу про комічний репертуар, то він далеко поступається перед тим пильно перевіреним й докладно проаналізованим матеріалом, який недавнічко зібрав у своїй книзі проф. М. Возняк (Початки української комедії. Львів, 1920).

Повнота покажчика (Література, стор. 100-103) не входила до авторових завдань. А що немає в ньому хоч-би праці М. Возняка, то це показує, що проф. А. Білецький не опанував цілком матеріал.

Для студентського іспитункнижки проф. А. Білецького буде замало: університетський курс (автор книжки посідає катедру російського письменства в одній із провінціальних вищих шкіл на Україні) повинен давати більш фактичного матеріалу, а також стояти на височині наукових досягнень у давній галузі.

Та вресні громадянни, що захоче йно розпочати своє ознайомлення з старою українською драмою (чогось, до речі, названою драмою «Южной Руси - Украины») може дечим скористатися з книжки, — написаної гарною російською літературною мовою, тим більш, що автор справедливо заслужив собі популярність через красномовність викладу.

Кость Копержинський.

Петербург.

Збірник секції мистецтв (Українське Наукове Товариство). Київ, 1921.

Ця книжка друкувалася за дуже важких умов, отож сама Редакція звертає увагу на те, що «де-які теми й де-які питання не широко розроблено й не так докладно обґрунтовано, як би то бажалось авторам». Ті-ж-таки обставини пошкодили й зовнішньому виглядові видання що-до паперу й малюнків.

Не вважаючи на це, треба зазначити, що «Збірник» вийшов доволі цікавий, і декотрі статті мають не аби-яку вагу в літературі з історії українського мистецтва.

Перша-ж стаття «Збірника», що належить небіжчикові В. Л. Модзалевському, «До історії українського ліярництва» це початок оброблення цієї галузи нашого мистецтва: адже-ж досі в нас не було жадної праці по цьому питанню.

У другій його статті «До біографії українського штихаря Григорія Левицького» йому пощастило з'ясувати питання, де саме Левицький навчився штихарства. Виявляється, що він вчився в Німеччині. Це має велику вагу не тільки, щоб зрозуміти його

діяльність, але, коли взяти на увагу, що там-таки вчилися й обидва Тарасевичі, то це чимало важить і для розуміння загального руху нашого штихарства.

Далі йдуть дві статті також уже небіжчика О. Гуцала: «Надбанні хрести українських церков XVII і XVIII в.» і «Стародубське барокко».

Обидві вони не закінчені й не дороблені, і тому далеко не задовольняють читача. Першу свою статтю автор починає докором, що до цього часу видано було тільки кілька репродукцій хрестів, але ані орнаментні мотиви, ані їхнє походження простежено не було. А втім, і ця стаття не заповнила прогалину. Автор не використав навіть уже виданого матеріалу, — він зовсім не торкається таких цікавих хрестів, як, напр., у церкві в Лохвиці. Хрест отой вписаний в кільце, оздоблене зірками, а з підвіжся його підносяться зняряддя мук Христових: спис і губка, настромлена на тростину. Або от іще хрест над церквою в с. Свиридівці, лохвицького повіту. У ньому там, де він сполучається з півмісяцем, з обох боків виходить галуззя, що нагадує композицію «Плоды мук Христовых». Взагалі автор ані трохи не торкається символічних мотивів. Звертаючи увагу на деяку спільність поміж нашими хрестами та білоруськими, московськими й західними, він зовсім проминає хрести польські. Притягаючи, щоб висвітлити питання, хрести натільні і навіть хрести на монетах, він зовсім не спинається на хрестах надгробних.

Порівнюючи краще вражіння справляє стаття «Стародубське барокко», де небіжчик описує три стародубські церкви, що об'єднали московський вплив з українськими традиціями. Але тут, на жаль, в рисунках подано самі-но плани, а необхідних для такої статті фасадів бракує.

Дуже цікава стаття Д. Щербаківського «Символіка в українському мистецтві. I. Виноградна лоза».

Автор уважно розглядає тут композиції: «Христос у виноградному точилі», «Розпяття, обвинене виноградною лозою», «Христос вичавлює виноградне гроно», «Христос стоїть у потвирі», «Христос — Недреманне око» і «Виноград з Єгипту». Він намагається виявити походження кожного типу і, порівнюючи українські образи з західньо-європейськими, доводить, що в наших образах тема буває розроблена значно простіше, головна ідея виображення ясніша.

Можна тут додати тільки, що композиція «Древо Ісееєво» появляється не з XV-го віку, але раніше, — так, ми зустрічаємо її на англійській вишивавці кінця XIII або початку XIV віку, у збірці Шпітцера (Collection Spitzer. Pl. II et III).

Те, що під заголовком статті стоїть число I, дає надію, що ця цікава стаття є тільки початок дальшої розробки найважливішої теми в історії нашої іконописи.

Другу статтю того-ж-таки автора: «Українські деревляні церкви. Короткий огляд розробки питання» написано, головним чином, з приводу праць акад. Ф. Шміта: «Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция», «Мистецтво старої України-Руси» та лекцій його. Та автор цим не обмежився, а зробив дуже цінний перегляд головніших праць по цьому питанню. Що-ж до праць акад. Шміта, то, високо ставлячи його заслугу, що він вдало схарактеризував стиль наших дерев'яних церков, як чергування обрізків пірамід з призмами, автор справедливо закидає йому, що ці цілком чені й конкретні ознаки замінює він туманною «душою стилю». Далі, помітивши деякі помилки Шмітові, він каже, що навіть і «хибні думки проф. Ф. І. Шміта цінні тим, що заохочують до дальніших дослідів у царині нашого мистецтва».

Акад. Федір Шміт подав тут статтю: «Про видання св. Софії». Ця стаття має добру мету — добути камінь, у згоді з приказкою про краплю, що камінь точить. На жаль, любов до парадоксів доводить його до цілком невідлого виразу, ніби-то Св. Софія це «якийсь недороблений Василій Блажений у бароковому вбранні».

Федір Ернст подав три статті: «Стара бурса в Києві», «Деревляна Златоустівська церква на Старому Києві» і «Надгробок Румянцева-Задунайського в Київській лаврі».

У першій статті він подає повну історію будівлі та усіх її переробок; у другій використав малюнки, про один з них досі невідомо, яку саме церкву на ньому змалювано. В усіх трьох статтях автор використав силу-силенну матеріалу, але тут саме й

виявляється негативний бік усіх його праць: він так захоплюється цим збиранням матеріялу, що раз-у-раз дає місце тому, що аніяк не належить до взятої їм теми.

Нарешті, в «Збірнику» уміщено рецензію на одну книжку, некрологи К. В. Широцького, Г. І. Нарбута, В. Л. Модзалевського, Л. І. Петрова і О. Й. Гудало, хроніка й протоколи Секції Мистецтв.

Анад. Олекса Новицький.

Потебня й Лотце.

(А. А. Потебня. Полное собрание сочинений под редакцией комитета по изданию сочинений А. А. Потебни при Всеукраинской Академии Наук. Том первый. Мысль и Язык. Издание четвертое пересмотренное и исправленное с вводной статьей В. И. Харциева. Государственное Издательство Украины. Одесса. 1922. Ст. XXIX + 188).

«Много и долго писал Потебня. И читали его, пожалуй, не мало; а между тем просмотрели в нем замечательного мыслителя; в его сухих грамматических исследованиях видели добросовестность; просмотрели научный талант; в его небольшой, сжатой теоретической книге «Мысль и Язык» усматривали неясность, неудобочитаемость; дерзновение просмотрели... И только недавно как бы вновь открыли его труды; с изумлением, — каже А. Белый, — мы находим там ответы на наиболее жгучие вопросы, касающиеся происхождения и значения языка, мифического и поэтического творчества (А. Белый... Мысль и Язык. Философия языка А. А. Потебни.» Логос. кн. II, ст. 240-241). «Современные художники, — читаемо у Белого, — видят у него обоснование и развитие их мыслей.» «Он является для нас тем, чем некогда являлся для Ницше Яков Буркхардт» (ib. ст. 245).

Коли Потебню так високо оцінав такий видатний представник символістичної в російському письменстві течії, як метр символізму, поет Андрей Белый, то не менш високу оцінку дали Потебні й люди науки. Проф. В. Ляпунов, редактор 4-го вид. «Мысли и Языка», вважає за необхідне підкреслити «сохраняющееся до сих пор высокое значение этого замечательного труда» (ст. VII) В. І. Харцієв у вступній статті і собі пише, «що Потебня не тільки першорядний лінгвіст, а й ричаг, заворотний пункт і історії мови та історії письменства» (ст. X). Потебня, каже В. Харцієв, «перебудовує звичайні погляди літературні, естетичні», «руйнує цілу низку наукових забобонів і дає струнку систему фактів мови й письменства». Потебня, на думку Харцієва, підійшов «до розв'язання однієї із світових загадок Дюбуа-Реймона про виникнення мови».

В зв'язку з збільшенням інтересу до наукових праць Потебні в Харкові організувався Комітет для видання його творів. Колегія редакторів, що до її складу увійшли О. Ветухов, П. Рітер, С. Айзеншток й О. Синавський, першим випуском видала найбільш популярну в широких колах розвідку Потебні «Мысль и Язык». Праця редакторів у справі видання цього твору торкнулась як зовнішности, так і самої суті оригіналу. «Через те, що не переховалося рукопису першотвору, читаємо в передмові, — Колегія редакторів пильно спорівняла всі три доси друкованих видання цієї книги: 1-е (відбиток із «Ж. М. Н. П.», ст. 113-114, окр. II) 1862 р. СПб, 2-е Харків 1892 р., 3-е Харків 1913 р.; перевірила наведення (цитати); виправила де-що з недоглядів (скористовуючи, очевидно, невідомі редакторам 2-го та 3-го видань поправки самого автора, заміщені в «Ж. М. Н. П.» за 1862 р. ч. СХV на самому кінці, с. 1-4); усталила типовий для Потебні правопис, беручи за підставу для цього 2-е видання твору «Изъ записокъ по р. грамматикѣ», що скоректовано було цілком самим автором» (ст. IX). Окрім того проф. В. Ляпунов, не торкаючись загальних тверджень, висловлених Потебнею, що, на думку професора, зберігають ще свою свіжість, зробив «кое-где в тексте подстрочные примечания этимологического характера, указывая более соответствующие современному состоянию науки этимологии отдельных слов.» (ст. VIII).

Коли пієтет до Потебні дозволив порушити питання про етимології окремих слів, що сучасному становищу науки не відповідають, то, гадаю, цей пієтет не перешкодить нам висунути питання про манеру Потебні цитувати, про те, як Потебня цитує й оскільки він замикає в лапки місця, позичені ним з чужого тексту. Завдання «перевірити цитати» ставила перед собою колегія редакторів. Вона перевірила, як про це дізнаємось з передмови, більшу частину цитат з творів В. Гумбольта, Штейнтала, Ладаруса. «Лишь кое-где, — пише проф. Б. Ляпунов, — не удалось этого сделать вследствие спешности корректур и неимения под рукою соответствующих сочинений (напр. не удалось найти в библиотеке Одесской Высшей Школы соч. Гумбольта «Hermann u. Dorothea»)» (ст. VIII). Неперевереними, мусимо ми зазначити, лишилися й цитати з Лотце. Тимчасом ця перевірка цитат аж надто необхідна в редагуванні творів Потебні при тій нелепій і нечіткій манері цитувати, що, можемо ствердити, помічається в цьому творі Потебні. Це дрібне, як на перший погляд, питання про манеру письменника цитувати й про манеру його позначати свої цитати лапками, питання, ще раз кажу, на перший погляд, ніби другорядного характеру, може нарешті, коли звичай не позначати лапками запозичень стає звище постійне і повсякчасне у даного автора, це питання може, кажу, нарешті набути кардинальної ваги, ваги питання про самостійність або-ж компілятивність даної праці. Коли ми зробимо спробу перевірити цитати Потебні з Лотце (почасті й з Штейнтала), то виявиться, що манера не вводити в лапки чужого тексту, це манера досить характерна для Потебні. Кожен, що посилається на деякі сторінки з «М. и Я.», трапляється, стоїть перед небезпекою послатись не на Потебню, а скажемо, на Лотце, якого, не позначивши того, в даному місці процитував був наш лінгвіст. Таким чином, частенько цитата з «М. и Я.» може стати «цитатою цитати». Що Потебня часом вільно поводився з лапками, що текст його розвідки в багатьох випадках носить, мовляв, «цитатний характер», — у цьому легко запевнитись, проаналізувавши текст тих двох розділів, в яких Потебня підходить до розв'язання світової загадки, звідки походить мова. Це, саме, розділи V-ий: «Чувственные восприятия» та VI-ий: «Рефлективные движения и членораздельный звук. Порівняймо, напр, стор. 57-му «М. и Я.» з відповідними сторінками «Микрокосма» Лотце й ми побачимо, що на цій сторінці Потебня подає тільки переклад Лотце, правда, що-до мови й ясності перекладу, то значно кращий од Коршевого перекладу 1867-го року.

Потебня. «Мысль и Язык». Ст. 57.

Различіе чувственныхъ впечатлѣній разныхъ органовъ заключается столько же въ свойствѣ, сопровождающемъ ихъ чувства, сколько и въ свойствахъ объективнаго содержанія — то и другое тождественны по связи.

Впечатлѣнія общаго чувства бѣдны содержаніемъ и... не ясны...; но сила чувства неудовольствія можетъ быть такъ велика, что почти совершенно подавляетъ содержаніе впечатлѣнія. Это легко замѣтитъ при сравненіи общаго чувства съ другими: приближая руку къ огню, получаемъ впечатлѣніе теплоты, т. е. осязаніемъ познаемъ извѣстное качество предмета; вложивши ее в огонь, мы чувствуемъ боль, а свойство производящаго ее предмета для насъ потеряно; такъ что если бы мы не прибѣгли къ пособію дру-

Лотце. Микрокосм: (Рос. пер. Ф. Корша).

Ст. 218. Съ одной стороны, чувственные впечатлѣнія никогда не даются намъ однимъ качественнымъ своимъ содержаніемъ, а, съ другой, мы ощущаемъ въ сопровождающемъ ихъ чувствѣ не одну только цѣнность ихъ для насъ, но и ихъ собственную цѣнность въ самихъ себѣ.

215. Въ низшемъ разрядѣ нашихъ внѣшнихъ чувствъ... находимъ мы живость внутренняго чувства развитою въ высшей степени. Въ боляхъ... исчезаетъ вся опредѣленность ощущаемаго содержанія и становится замѣтной, да и то неясно, только съ прекращеніемъ вызвавшего ее раздраженія.

218. Исключительно лишь въ низшихъ чувствахъ сила боли часто заглушаетъ это всегда присущее намъ обсужденіе и представляеть намъ дѣло такъ, какъ будто бы довольство или недовольство наше измѣ-

гихъ чувствъ, то мы и не знали бы, происходить ли эта боль от пламени, отъ холоду, или же отъ дѣйствія какихъ-нибудь ѣдкихъ кислотъ.

Гораздо явственнѣе и разнообразнѣе сравнительно съ общимъ чувствомъ впечатлѣнія обонянія и вкуса, и сопровождающее ихъ чувство не такъ сильно. Извѣстный вкусъ или запахъ могутъ быть противны до рвоты, до обморока, но даже и въ такомъ случаѣ они — не боль, и различаются между собою не только по степени силы, но и по качеству, такъ что мы не смѣшиваемъ напр. двухъ родовъ горечи, одинаково для насъ непріятныхъ; и замѣчаемъ ихъ тонкіе оттѣнки.

Чистый, но не оглушительный звукъ самъ-по-себѣ намъ болѣе или менѣе пріятенъ и только извѣстныя соединенія звуковъ непріятно поражаютъ слухъ. При этомъ неудовольствіе никогда не достигаетъ до степени отвращенія, какъ въ трехъ низшихъ чувствахъ. Цвѣта, какъ бы ни безобразно было ихъ соединеніе, не возбуждаютъ даже и той степени неудовольствія, какую вызываютъ диссонансы... Во всѣхъ впечатлѣніяхъ зрѣнія, кромѣ ослѣпительнаго блеска, который скорѣе относится къ общему чувству, мы не видимъ ничего нарушающаго правильное теченіе жизни нашего организма. Болѣзненное дѣйствіе извѣстныхъ цвѣтовъ можетъ быть слѣдствіемъ довольно рѣдкихъ идіосинкразій.

Коли-б ми перегорнули сторінок із десятеро, то й там ми нашли-б такий-же паралелізм текстів Потебні й Лотце. Візьмімо наприклад ст. 67 «М. и Я».

Потебня «М. и Я.» ст. 67.

Въ противоположность теперь уже невозвратно отвергнутому мнѣнію, что родъ человѣческой только послѣ долгаго размышленія и выбора между нѣсколькими средствами сообщенія дошелъ до мысли о звуковомъ языкѣ и на ней остановился, мы должны принять, что, напротивъ, предустановленная фізіологическая необходимость принуждаетъ душу выражать въ звукъ по крайней мѣрѣ общій характеръ ея внутреннихъ состояній.

рило только степень пользы или вредности, а не собственное достоинство впечатлѣній.

216. Какъ бы онѣ (боли) ни терзали, ни сверлили, ни кололи, ни грызли, ихъ настоящее качественное свойство остается для насъ просто невыразимымъ.

216. Обоняніе и вкусъ, доступные уже гораздо много различнѣйшимъ впечатлѣніямъ...—оба эти чувства производятъ разнообразныя, но уже далеко не такъ сильныя ощущенія... Недовольство горькимъ или противнымъ разнится не только по величинѣ, но и по самому роду страданія; каждый запахъ, пріятенъ или гнусенъ по своему, в особомъ родѣ. Но... даже и самое противное въ этой области все-таки не причиняетъ намъ боли.

217. Тогда какъ всякій вполне чистый и ровновыдержанный тонъ производитъ самъ по себѣ отдѣльно несомнѣнное чувство удовольствія, неудовольство происходитъ уже только отъ сочетанія разныхъ (несоответственныхъ) тоновъ; но какъ ни непріятна для слуха всякая разногласица, непріятность эта далеко не такъ противна, какъ фізическое отвращеніе, возбуждаемое гадкимъ вкусомъ. Свѣтъ не соединенъ даже и съ тою степенью непріятности, какою сопровождается иногда особенный звукъ многихъ тоновъ; только высшее его напряженіе способно ослѣпить насъ; отдѣльные же цвѣта дѣйствуютъ особенно пріятно или непріятно исключительно на индивидуальныя настроенія того или другого лица.

Лотце. Микрокосм.

264. Если одинъ устарѣлый книжный взглядъ смотрѣлъ на языкъ, какъ на изобрѣтеніе, въ томъ смыслѣ, что будто родъ человѣческой обдуманно выбралъ этотъ способъ сообщенія изъ числа представившихся ему многихъ, то предшествующія замѣтки должны были ясно показать, какъ, совсѣмъ напротивъ, естественно-предопредѣленная фізіологическая необходимость принуждаетъ душу выражать по крайней мѣрѣ общій характеръ своихъ внутреннихъ состояній непремѣнно звуками.

Если бы природа не научила человека членораздельному звуку, то самъ онъ никогда бы не открылъ, въ какое положеніе слѣдуетъ привести члено-раздѣляющіе органы, посредствомъ какихъ нервовъ и какъ возбудить голосъ, чтобы получить этотъ звукъ.

Когда мы произносимъ, въ сознаніи нашемъ есть только наша цѣль, т. е. образъ требуемаго звука и связанное съ нимъ смутное воспоминаніе о томъ состояніи общаго чувства, которое сопровождало движенія органовъ, нужныя для осуществленія этой цѣли. Участіе произвола видно здѣсь только въ измѣненіи цѣли, измѣненія же пружинъ, ведущія къ ея исполненію, происходятъ сами собой и остаются внѣ сознанія.

272. Гдѣ нѣтъ такого органическаго приспособленія, которымъ всѣ участвующія въ порожденіи звука орудія приводятся въ необходимыя взаимныя положенія, — тамъ хотя и можетъ быть звукопредставленіе, но оно никогда не выразится въ движеніяхъ голосовыхъ органовъ.

271. При всѣхъ произвольно выполняемыхъ движеніяхъ, остается недоступнымъ для нашего сознанія настоящій процессъ ихъ осуществленія; только образъ имѣющаго народиться новаго положенія и воспоминаніе объ особенной перемѣнѣ въ самоощущеніи, испытываемой нами при дѣйствительномъ его порожденіи, — вотъ двѣ точки, явно выступающія въ сознаніи, къ которымъ примыкаетъ потомъ самое выполненіе движенія черезъ какой-то бессознательный и произвольный уже механизмъ.

Й не тільки в тих випадках, де автор «Мікрокосма» з'ясовує відношення вищих і нижчих почуттів до загального почуття, але навіть і там, де Лотце, зберігаючи відбитки романтичних натур-філософських систем, подібних до фантастичних систем Новалиса, Шелінга й Баадера, готовий знаходити в предметах «внутренню доброту» й у солодкості бачити «особу приязнь со стороны вещей» или «погружаться в живую вещь глубину цветов, звуков и запахов», — скрізь у цих випадках Потебня (М. и Я. ст. 58) йде за Лотце (М. ст. 220) й багато з сторінок в «М. и Я.» першого виявляють у йому певного «лотцеянця». — Починаючи од сторінки 57-ої й приблизно аж до 72-ої ми маємо в Потебні ту чи иншу перерібку Лотцевського оригіналу. Тут часом Потебня не так своє перше джерело переробляє, як подає досить близький переклад з «Микрокосму», який, розуміється, необхідно мусить бути відокремлений у дальших виданнях «М. и Я.». Щоб схарактеризувати творчу працю, пророблену Потебнею, звернімо, напр., увагу на сторінку 58-у, тут ми знаходимо матеріал, позначений в Лотце з стор. 216, 218, 219-220, 220, 231. Сторінка 59 відповідає у Лотце ст. 233, 229, 229-230, 230-231; коли ми візьмемо з Лотце стор. 229-ту, то початок її ми знайдемо у Потебні на сторінці 59-ій «М. и Я.», середину її однесено до 63-ої, а кінець до 59-ої. Часом передаючи тільки думку Лотцеву, іноді викладаючи своїми словами текст джерела, іноді подаючи просто переклад, Потебня розділ 4-ий («Языкознание и Психология») своєї книги зв'язав з розділом II-им першого тому «Микрокосму» («Природа и способности души»); розділ 5-ий («Чувственные восприятия») з розділом II-им другого тому («Человеческая чувственность»); розділ 6-ий («Рефлективные движения, и членораздельный звук») з розділом III-ім другого тому («Язык и мышление», ст. 258-271).

На жаль, ми не маємо тут спромоги наводити паралельно тексти «Микрокосма» й «М. и Я.» й мусимо обмежитись вказівками сторінок. Ст. 59, р. 1-17 П. = Л. ст. 229 (про «внутрішню законність явищ» див. у Л. на ст. 233-ій). Ст. 59, р. 24-25 П. = Л. ст. 229-230; ст. 59 р. 31 й до кінця й ст. 60 р. 1-3 П. = Л. ст. 230-231; од 40-го рядка ст. 60-ої до р. 4-го 61-ої ст. П. = Л. ст. 270. Міркування Потебні про «чувственность животных» на ст. 62-63-ій заховають на собі вплив Лотце (ст. 214-215). Порівняння з гравюрою (63 ст., р. 2-6) позичено од Лотце (ст. 219). Про співучих птахів Потебня писав, користуючись Лотце: р. 10-14 ст. 63-ої = Л. 229; р. 14-17 = Л. 267. Переходимо до VI-го розділу «М. и Я.» де саме проблема народжена мови трактується. Абзаци на ст. 64 й 65-ій, взяті у По-

тебні в лапки, являють собою цитати з «Микрокосму» (ст. 259-261). Рядки між першою й другою цитатою не введені в лапки («Переходъ возбужденія на растительные нервы симпатической системы могутъ бы быть безвреденъ и дѣйствительно имѣеть мѣсто въ нѣкоторыхъ случаяхъ», ст. 65) теж треба ввести в лапки, бо це цитати з «Микрокосму» (ст. 261). Думки, висловлені Потебнею на ст. 65-ій про рух, як про «средство уравновѣшивать потрясенія», позичено у Лотце (ст. 262). Р. 6-13, ст. 67 П. = Л. ст. 264; р. 21-24-ий 67 П. = Л. ст. 272; р. 31-33, ст. 67 П. = Л. 271; р. 9-13, 68 ст. П. = 273 ст. Л. Примітка Потебні на ст. 67-68-ій про глуховімого = Л. ст. 273; р. 16-20 ст. 68 П. = Л. ст. 266; р. 5-12, ст. 71 П. = Л. ст. 268; р. 16-18 та р. 21-ий ст. 71 П. = Л. 269; р. 35-38 ст. 71 П. = Л. 269; р. 39 — 41, ст. 71 П. = Л. р. 266; 3-9, ст. 72 = 267 ст. Л.

Що-до цитат з Штейнтала, то їх треба було-б теж попереверяти рядок за рядком, бо тії розділи, в яких Потебня критикує Бекера, досить виразно наближаються до відповідних розділів з «Grammatik, Logik u. Psychologie». Коли ми, кажучи про Лотце, зацепили й ім'я Штейнтала, то треба підкреслити, що як Потебня для розділу VI-го про рефлексивний рух і членороздільний звук користувався Лотце, так само для відповідного параграфу (§ 87: Reflexion und Association von Seelentätigkeit und Körperbewegung) й Штейнталь студював Лотце. За себе Штейнталь пише, що після того, як він ознайомився через Мюлера з явищами асоціативних і рефлексивних рухів, «geriet ich auf den Gedanken, dass auch die Sprache nur eine weitere und höchst merkwürdige Ausbildung einer ursprünglich mechanisch entstandenen Reflexbewegung sei». Й цей погляд він саме в Лотце знайшов, «wodurch mir die Sache zur Gewissheit wird» (Gr. L. u. Ps. S. 257). Таким чином Лотце був як для Потебні, так само й для Штейнтала тим керівником, що вказав на рефлексивний характер звуків і на зв'язок між рефлексивним рухом і мовою. Тим самим питання про «Потебню й Лотце» приймає вигляд складнішого питання про взаємовідносини між Штейнталем, Лотце й Потебнею, питання, на якому тут не випадає зупинятись, але тільки розв'язавши його можемо ми з певністю довести ролю Потебні в розв'язанні світової про походження мови загадки.

Отже сподіватимемось, що в майбутньому новому, 5-му, виданні «М. и Я.» ми матимемо видання, в якому перевірку цитат і текстів буде пророблено до кінця, у всій цілості. Це тим більш потрібне, що не вважаючи на те, що Потебня являється тепер одним з найбільш авторитетних письменників у питаннях теорії й філософії мови, не вважаючи на все значіння, яке він має в сучасній науці, ми, проте, зовсім не маємо критичних дослідів що-до окремих пунктів його вчення. Текст Потебні дуже важкий для коментування й коментування його тексту в розумі з'ясування того, що в тексті розвідок Потебні ми мусимо вважати за оснівне й що за другорядне, таке коментування «М. и Я.» нам уявляється завданням першої черги. Оскільки без цих коментаріїв текст нашого вченого лишається суперечний, це відко буде з тих кількох прикладів, що я їх дозволю собі тут навести. Коли, напр., Потебня з одного боку «внутрішню форму слова» як «сдиний об'єктивний зміст слова» («М. и Я.» ст. 153-тя IV в., 183-а II в.) визначає, то з другого, він готовий вважати, що «внутренняя форма слова есть тот способ, каким выражается это содержание» (145 ст., IV в.; 178 ст. II вид.). Таким родом виникає суперечність чи внутрішня форма слова є зміст слова чи засіб, яким висловлюється цей зміст. Особливо коли сам Потебня пише: «При нѣкоторомъ вниманіи нѣтъ возможности смѣшать содержаніе съ внутреннею формою» (ст. 145). Або-ж іще приклад: на стор. 153-ій IV вид. (189-ій II вид.) «М. и Я.» ми читаємо: «Внутренняя форма или представление такъ относится къ чувственному образу, какъ внутренняя форма художественного произведенія (образъ, идеаль) къ мысли, которая въ ней об'єктивировалась». Але на стор. 160-ій (II вид.) Потебня цитує Гумбольдта: «Представленіе, по принятой нами терминологіи, чувственный образ...». Коли почати тлумачити перший вираз через другий, то матимемо пояснення типу: idem per idem.

Віктор Петров.

Гнат (Ватрослав) Ягіч (1838-1923).

Короткий нарис його життя й наукової діяльності ¹⁾.

Не-що-давно дійшла до нас випадково звістка, що 5 ²⁾ серпня ц р. в отій жебрацькій столиці, в яку обернувся тепер колись такий веселий Відень, тихо й серед теперішніх бурхливих подій непомітно зійшов з цього світу Гнат (Ватрослав) Ягіч. Покійний на протязі свого довгенького життя першу одігравав ролю в науці слов'янознавства, він був тут така видатна фігура, що мовчанкою смерть його поминути не можна. Коротенький наш нарис про життя й діяльність покійного хай буде посильним ушануванням пам'яти цього ветерана славістики.

I.

Гнат ³⁾ Ягіч народився 6 липня 1838 року в м. Вараждині над Дравою, як перша дитина в хорвацькій ⁴⁾ міщанській сім'ї. Жили його батьки

¹⁾ Прочитано в прилюдному засіданні київської науково-дослідчої катедри мовознавства, присвяченому пам'яті Ягіча.

²⁾ Таку дату подає в своєму некролозі д-р Ів. Зілінський; та в повідомленні українських наукових і культурних організацій у Львові про смерть Ягіча, яке ми мали змогу прочитати в журналі «Нова Культура» (1923, ч. 4, стор. 78-79), днем смерті його подано 7 серпня. До-речі зазначу — повідомлення цеє, через старання польської цензури, вийшло дуже оригінальне: після першої лаконічної фрази йде велика, на цілу сторінку, біла пляма з великим написом посередині «сконфісовано», а далі — підписи представників усіх організацій. Невже Ягіч здався польським панам таким страшним революціонером-«гайдамакою», що й у некролозі його добачили вони загрозу своїй державності?!

³⁾ Що-до самого ймення (Гнат), то покійний сам взивав себе отак у російських своїх публікаціях (Игнатій Викентьевичъ), дословно перекладаючи своє хорвацьке Ватрослав. Ватрослав етимологічно сполучене з словом ватра (зазначу до-речі, знає його тільки сербська й українська мова), а воно тотожне з латинським ignis, од якого Ignatius.

⁴⁾ Сам Ягіч якось був висловився отак про свою національну приналежність: «Що-до мови, тоб-то коли на увагу брати самісінькі лінгвістичні особливості даного говору, то мене по говору мого батьківського дому, мойого рідного міста і взагалі найвужчої батьківщини моєї треба-б було зарахувати до словінців, -- цього не можна запе-

з шматка власного поля, а до того батько доробляв ще й шевством. Першу науку малий Гнат здобув таки в батьківському домі (од матері), на шостому році вивчившись уже читати й писати. А тоді віддали його батьки у 1844 році до народньої школи. Навчання тут провадилося хорвацькою мовою (кайкавським наріччям). Але вчителі не дуже високої були кваліфікації; оден з них Марич — був простісінський собі жандарм і за найкращий педагогічний метод мав фізичні не то карі — знущання над дітьми; що-правда: не високої вимагав він од дітей науки, — щоб чисто писали, та в цьому вже був дуже строгий. Другий — Фемен не тільки вчителював, а й займався ще шовківництвом, то й учеників своїх брав собі для цього на підмогу, більше на це, ніж на шкільну науку, налягаючи. Та проте хлопчина виявив у всіх предметах гарні поступи, окрім німецької мови. Але дбайлива мати і за це подбала і найняла своєму синкові для німецької мови домашнього вчителя, бо вже тоді наважились були батьки не обмежувати синові науки в оцій початковій школі. Річ — у тому, що один материн брат був священик, а другий учився на священика і через них в убогій міщанській хатині збиралися нероз «учені» люди (здебільша духовного стану) й велися високі розмови. Через те залягла в батька-матері думка і свою першу дитину вивести в люди. Ото-ж, як закінчив синок народню школу, то оддають його далі до гімназії, спершу до вараждинської таки (зорганізованої за старими ще програмами), а тоді з четвертої класи до загребської (уже зреформованої класичної). При переході до загребської гімназії трапилася з молодим Ягічем маленька неприємність. У новій класичній загребській гімназії викладалася, з третьої класи починаючи, грецька мова. Та хлопець цим не турбувався, бо, хоч у вараждинській гімназії грецької мови й не вчили, то він її, здавалось йому, знав. Річ у тому, що в Вараждині жило скількись родин православних хорватів — і місцеві католики-латинники звивали їх «греками»; ото-ж їхнє штокавське наріччя, що дечим одрізнялося од вараждинського кайкавського, хлопчина мав собі за «грецьку мову». Та як побачив він, що в гімназії вчать не тієї грецької мови, то й задумав був вертатися назад до Вараждина; але згодом покинув цю думку, наляг на справжню грецьку мову і хто знає, чи не цей факт спричинився до того, що перша Ягічева спеціальність це була класична філологія.

На гімназіальні саме Ягічеві часи припадає отая сильна реакція, що запанувала після легких подувів весни народів 1848 року, несучи з со-

речувати; але-ж з другого боку так само треба сказати, що політична сполука і вищі ідеї щасливого і благодатного новітнього часу зробили з моєї батьківщини неподільного члена инакшої, більшої цілости» — див. примітку на стор. 313 в Archiv für slavische Philologie, VII.

бою до всіх країн монархії германізацію й централізацію. Та, звичайно, всі заходи австрійського уряду викликали цілком протилежні настрої серед громадянства. Піднесення патріотизму позначувалося й серед шкільної молоді; молодий Ягіч з захопленням зачитується не тільки хорвацькими, а й сербськими письменниками, він вивчує мову чеську (як сам каже, під впливом свого вчителя Мацуна), в оригіналі читаючи на шкільній лавці Шафарикові «Давнини».

Весь час гімназіальної науки жив хлопчина у духовному інтернаті, але, як у VII кл. з'ясувалося, що йому доведеться, на даліше тут залишившись, присвятити себе духовницькому стану, — то він кидає, на велике батькове незадоволення (що мріяв мати в своєму рідному місті сина священика), інтернат і переходить на зарібок од приватних лекцій.

У 1856 році з відзначенням закінчує Ягіч гімназію і, здобувши за допомогою директора стипендію, їде до Відня на університет і вибирає собі за спеціальність, як згадано вже, класичну філологію. Тут він слухає курси в проф. Гофмана, Лінкера, Боніца й інших, а окрім того, *ex privata diligentia*, акуратно одвідує лекції Міклошіча, з яким він познайомився й особисто. За три роки скінчив він університет, здав на четвертому році державний іспит і в 1860 році здобуває посаду учителя гімназіального у рідному Загребі.

Починається перший період у науковій Ягічевій діяльності, — загребський можна його назвати, — що протягся цілих десять років (до 1870 р.). Звичайно, найбільше часу забирали тепер у нього учительські обов'язки — в школі він викладав, як філолог-класик, переважно грецьку й латинську мову, а до того ще долучалися й усякі адміністративні функції. Вчителювання Ягічеве припадає на початок т. зв. «нової ери»: 1860 року банкрутує австрійський централістичний абсолютизм і серед громадянства починається новий підйом. Що-правда, в політично-громадському житті Ягіч участі активної не бере, але-ж поруч з політично-громадським життям розцвітає в Хорватії і культурно-наукове життя.

І в йому Ягіч бере як найактивнішу участь. З перших таки днів свого вчителювання він не обмежується своїми офіційними обов'язками гімназіального вчителя, він оддається інтенсивній науковій праці. І не «грецька» ота справжня мова цікавить його тут; рідна творчість народня ¹⁾, слов'янські

¹⁾ Тема першої більшої Ягічевої праці: *Rabirci...* — у програмі загребської гімназії за 1861 р.

переклади євангелії¹⁾, рідна мова²⁾ і література³⁾ — ось до чого тягне його. З першого року свого вчителювання з'являється він секретарем у Матиці Ілірській (згодом перейменованій у Хорвацьку). З 1864 року вкупі з Рачким і Торбаром видають вони журнал *Književnik* і Ягіч редагує в ньому відділ філологічний (Рачки — історичний, Торбар — природничий). Він укупі з Рачким являється душею видання і вміщує в трьох його річниках 6 статтів і 28 рецензій. Проф. Даничич, наприклад, каже про них отакими словами: «Історичні статті Рачкого і статті Ягіча про мову й літературну історію далеко перевищують інші і важливістю свого предмету, широко поясненого і глибоко дослідженого, так і великою своєю ерудицією та логічним думанням». У 1865 р. Рачки видає Ассеманове євангеліє і Ягіч пише вступ до цього видання, розглядаючи в ньому пам'ятник з боку граматичного і текстуального й порівнюючи його з Остромировим євангелієм, од якого Ассеманове на його думку не молодше, й іншими церковно-слов'янськими пам'ятниками.

За постановою банської конференції 1860 року в Загребі, опріч Ілірської (згодом Хорвацької) Матиці та Народнього Дому, засновується й Наукове Товариство, яке згодом перетворюється в Південно-Слов'янську Академію Наук. Статут Академії вироблюють Рачки і Ягіч, за зразок узявши статут Віденської Академії Наук. За цей час Ягіч так устиг зарекомендувати себе з наукового боку, що Народне Зібрання серед інших кандидатів запропонувало і його до першого складу Академії. Ягіч перший прочитав у першому засіданні Академії доповідь на тему про народні хорвацькі приказки. Він найближчу бере участь в усіх роботах і заповзяттях нової Академії, прочитавши кільканацять доповідей, з'являючись найближчим співробітником в академічних виданнях *Rad*, *Starine*, в Комісії для видання давніх хорвацьких письменників (що утворена була, як він сам каже, за його ідеєю й проєктом), то-що.

Така інтенсивна Ягічева діяльність визнання знайшла йому й далеко поза межами його батьківщини: 1868 року його вибирає Петербурзька Академія Наук (за внесенням од акад. Срезневського) на свого члена-кореспон-

¹⁾ У загребському збірнику з нагоди тисячоліття моравської місії Кирила й Методія.

²⁾ Року 1865-го виходить Ягічева граматика хорвацької мови, у I річнику *Književnik*-а з'являється його рецензія на Даничичеву працю *Oblici*...

³⁾ У III річнику *Književnik*-а вміщує він величезний огляд хорвацько-сербського новішого письменства, навіяний, до-речи сказати, оглядами російського письменства Бєлінського, а в 1867 видає окремо історію (давнього) хорв.-сербського письменства (є й російський переклад її).

дента, 1870 р. Петербурзький Університет надає йому ступінь почесного доктора слов'янської філології, 1871 р. Липський Університет — ступінь доктора філософії (за працю: *Das Leben der Wurzel dē- in den slavischen Sprachen*), Філологічне Товариство в Петербурзі, Археологічне Товариство в Москві, Сербське Наукове Товариство у Білгороді обирають його за свого члена, а Сербська Матиця в Новому Саді — за почесного свого члена.

Але не зважаючи на це все, уряд через одну політичну аферу¹⁾ звільнив його з посади учителя і Ягіч — з дружиною і 2 дітьми — залишився без куска хліба. Та тут став Ягічеві у пригоді ступінь доктора Петербурзького Ун-ту; це давало йому формальне право здобути катедру в якомусь російському університеті.

В Одесі якраз вакувала катедра порівняльного мовознавства, ото-ж за порадою, очевиднож, Срезневського, що саме тоді, подорожуючи по слов'янських землях, зупинився був у Загребі, Ягіч подався на цю катедру, і Рада Ун-ту 27. II. 1871 р. на підставі наукової оцінки його праць, даної проф. Григоровичем, обрала його на цю катедру екстра-ординарним професором, призначивши йому зразу командування за кордон, щоб він зміг приготуватися до викладів санскриту.

Тут і починається в Ягіча його «мандрівний» період: Одеса — Берлін — Петербург. Використовуючи дане йому командування, Ягіч їде до Берліну і слухає тут санскрит у Вебера (що його раніше трохи слухав був і наш Потебня). Пробувши рік у Берліні, він через Петербург приїздить влітку до Одеси, де його призначають ординарним професором. Та лекції зміг він акуратно вести тільки з лютого, бо спершу сам захворів тифом, а тоді старша його дочка, що од тифу її померла, заразившись од батька. В Одесі довелось йому викладати санскрит, вступ до мовознавства, грецьку мову, коментарії до Гомера, — одним словом, речі, далекі од остаточно вже

¹⁾ Саме під той час розгорається в Хорватії міжпартійна політична боротьба. Досі було дві ворожі партії: урядова партія «уніоністів» (що домогалася повної унії з Угорщиною); і поміркована опозиційна «народня партія». Тепер на сцену виступає ще й третя — радикальна «правова партія», що вороже ставилася і до «уніоністів» і до «народників». Хоч гостро-опозиційна до уряду, вона користувалася його підтримкою, бо йшла на руку урядові, розбиваючи сили міцної «народньої партії». Ото-ж член одієї новонародженої «правої партії», Старчевич, Ягічів товариш по гімназії, зробив якусь вуличну демонстрацію з гімназистами. Факт цей викликав загальне обурення серед загребського громадянства, а товариші Старчевича по гімназії звернулися до уряду з вимогою звільнити його за такий непедагогічний вчинок. Уряд таки кінець-кінцем звільнив його, але разом з тим покарав теж і тих, що наважилися знімати свій голос, і серед них Ягіча, як людину, що складала й переписувала отой протест, цілком звільнено з посади.

сформованих Ягічевих нахилів. Оцей факт (та ще поганий непривичний клімат) це була головна причина, що Ягіч у 1874 році одповів згодою на пропозицію німецького уряду обняти новозасновану ¹⁾ катедру слов'янознавства в берлінському університеті.

Прочувши за цеє хорвацькі кола в Загребі, звернулися до Ягіча з адресою, запрохуючи його до загребського університету, що саме тоді одкривався. Та не так прихильно поставилися до Ягіча офіційні кола, тим паче що Ягіч, бажаючи, очевидно, здобути собі сатисфакцію за звільнення з гімназії, вимагав, нехай зарахують йому ціі 10 років гімназійного учительвання. Та уряд на це не пішов.

У Берліні Ягіча прийняли дуже привітно. Та професорування тут не задовольняло Ягіча — бракувало йому слухачів ²⁾. Через те Ягіч з усією душею входить у видання журналу *Archiv für slavische Philologie*, який він починає видавати з 1875 р. при головній участі Лескіна й Нерінґа, та веде інтенсивну наукову працю, результати її подаючи то в *Archiv'i* то в *Rad'i*. За цей час Цісарське Товариство Наук у Празі, Краківська Академія Наук обрали його своїм членом, а в 1880 р. берлінська Академія Наук членом-кореспондентом.

Як у 1880 р. після смерти Срезневського Російська Академія Наук обрала його на дійсного свого члена ³⁾, а Петербурзький Університет запропонував йому катедру російської і церковно-слов'янської мови, то Ягіч не дуже вагався з переїздом. Тут у столиці найбільшого слов'янського народу Ягіч розвиває інтенсивну і професорську і науково-академічну діяльність. Ні одне заповзяття в Отдѣленіи русскаго языка и словесности не перебуваєтья без Ягіча, не минає року, щоб Ягіч не виступив з проєктом якогось широкого наукового заповзяття, як це наочно показують витяги з протоколів засідань II Отдѣленія.

У Петербурзі Ягіч пробув 6 років. А як у 1886 році Міклошіч звільнив катедру у віденському університеті, Ягіч переїздить з Петербургу до

1) Ще бувши в командированні в Берліні, Ягіч якось натякнув був Веберові, що непогано було-б одкрити славістичну катедру в Берліні з огляду, головним чином, на поляків. Питання попало в пресу і кінець-кінцем набуло позитивного реального вирішення.

2) Через це, очевидно, подумував він повернутися до Одеси і навіть, після того, як вийшов тут в одставку проф. Григорович, Університет був обрав його в-осени 1876 року на катедру вже слов'янської філології, але він сюди так і не переїхав, хоч рахувався тут як професор до 1879 року.

3) Одразу на екстраординарного, поминувши ступінь ад'юнкта, а вже через рік «во внимание къ ученымъ трудамъ... появившимся со времени избранія...» перевело його на посаду ординарного.

Відня і на довгий час робить з нього центр славистичної праці. Це третій, найважливіший період його діяльності — віденський. У Відні розгортає він на всю широчінь свої сили і здібності, свою працьовитість. Найбільше часу і уваги забірає університет й особливо заснований Ягічем при університетській кафедрі Семінар слов'янської філології, що через його горнило так чи інакше пройшли мало не всі сьогочасні славісти. Далі йде Archiv, що об'єднав біля себе слов'янознавців усіх земель і справді зробився всеслов'янським органом. Швидко після переїзду до Відня займає Ягіч Міклопічеве місце і в Віденській Академії Наук, і це обрання не вважає Ягіч тільки за якусь честь, він бере активну участь у роботах Академії. Не пориває він з'язків з Російською Академією Наук, звідтіля (з Відня) керуючи деякими її виданнями, та й з рідною Загребською Академією.

З Віднем не розставався покійний уже до смерті, дійшовши тут навіть великих почесей. Та це не врятувало його од злиднів в останні часи, коли він понад 80-літній дідусь довгі години мусів вистоювати, щоб здобути собі порцію обіду в арівській їдальні. А почалося вже з війни. Вона найперше одрізала його од усього, можна сказати, слов'янського світу. Скупі тільки звістки, через Олафа Брока доходили до його з Петербургу. Та невеселі це були звістки. Смерть акад. Корша, така передчасна смерть акад. Шахматова, великих його прихильників і щирих приятелів важко його вразила. А до того долучалася ще й важка родинна втрата. Ще в 1914 р. вмірає його дружина. Року 1920-го припиняється його Archiv; він не може публікувати своїх праць, бо навіть Академія Наук (віденська) за браком коштів припинила свою видавничу діяльність. До того по катастрофічному скінченні війни в Відні настає страшенна матеріальна скрута — Ягіч не може вижити з своєї пенсії, він мусить продати свою бібліотеку (усякий знає, що для вченого значить бібліотека, з любов'ю призбірана за всеньке довголітнє життя) — її покупила сербська Академія Наук у Білгороді. Та Академія не дуже справно виплачувала плату за неї, і старенький дідусь, член багатьох академії (віденської, петербурзької, берлінської, мінхенської, будапештської, празької, краківської, загребської і білгородської), почесний член чи доктор honoris causa багатьох університетів, стає за коректора видань білгородської Академії Наук (що друкувалися в Відні), бо «в теперішньому божевільному часі корисніше бути коректором чужих, як автором власних наукових праць» (жаліється покійний у листі до колишнього свого учня, д-ра Ів. Зілинського). Та терпеливо переносив він усі ці незгоди та недостатки, бо «багатьом тисячам живеться ще гірше», єдину для себе розвагу знаходючи в сонячному своєму минулому — в ці скрутні часи пише він свої спомини. Рівноваги духа не тратить, не попадає в розпуку. «По довгих,

сонячних роках, каже він у тому-ж-таки листі, надійшли тепер хмарні — прообраз життєвої зими, що за нею прийде вічний сон». І сон цей прийшов 5 серпня б. р. Тлінні останки його на кошти югославської держави перевезено до рідного його міста, Вараждина¹⁾.

II.

Переходючи тепер до оцінки наукового надбання Ягічевого, я не збираюся давати повного перегляду та докладної оцінки всієї його наукової продукції, надто багато це часу зайняло-б. Усе, що написав Ягіч за довгий і надто працюватий свій вік, становить мало-не цілу бібліотеку — понад 20.000 друкованих сторінок, або біля 100 томів. До-того-ж скласти повну бібліографію Ягічевих писаннів — що безумовно мало-б свою ціну — при теперішніх умовах у Києві так що й неможливо.

Зупинюся я через це на що-найважлишому.

Поминемо ми, звичайно, зовсім його зайняття класичною філологією. Уже в Загребі як гімназіяльний учитель Ягіч переходить на царину слов'янознавства, спершу головну увагу своєму рідному хорвацькому народові присвячуючи (його мові, письменству, народній словесності), але де далі, то більше поширюючи свої наукові інтереси на решту слов'янських народів, обіймаючи нарешті весь слов'янський світ своїм творчим духом. І тут величезні поклав він заслуги, незатертими буквами ймення своє записавши в історії слов'янської філології; поруч іменнів таких основоположників цієї науки, як Добровський, Шафарик, Міклошіч, воно повік займатиме належне місце.

Характерна особливість наукової діяльності Ягіча — його, що так скажу, енциклопедичність. Він не замкнувся, як Міклошіч, у рамки дослідження слов'янських мов; він у своїх наукових студіях охоплює й слов'янські письменства, слов'янську етнографію, давнини слов'янські, палеографію, навіть історію, то-що, нагадуючи з цього погляду більше таких славістів, як Шафарик, Дрінов. З деякого боку це може дуже корисна й потрібна риса, але

¹⁾ Біографічні дані взято з отаких головніших джерел: 1) *П. Оршиковъ*, Ватрославъ Ягичъ. Краткъ очеркъ на живота и дѣйностиа му до сега — Извѣстия на семинара по славянска филология при Университета въ Софія. Кн. III, стор. 545-606; 2) *Б. М. Ляпуновъ*, Краткій очеркъ ученой дѣятельности академика Игнатія Викентьевича Ягича (Одеса, 1901; стор. 1-42); 3) *А. В. Маркевичъ*, Двадцатипятилѣтіе Имп. Новороссійскаго Университета (= Зап. Имп. Новорос. Ун-та, т. 53), стор. 271-277; 4) *А. С. Архангельскій*, Сорокъ лѣтъ научной дѣятельности. Ученые труды акад. И. В. Ягича — ЖМНПр., 1901, XII, стор. 91-105; 5) *Иван Зілинський*, Ватрослав Ягіч — Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ч. 65-66, стор. 54-60.

з другого, на мою думку, це є вада в наукових заняттях — широта бо наукових інтересів одбивається мимоволі на їхній глибині.

Та проте в окремих царинах слов'янознавства науковий дорібок Ягіча позначився найглибше й найпомітніше. Ото-ж, поминаючи чи то випадкове, чи вагою своєю другорядне, я зупинюся саме на отих відділах слов'янознавства, де Ягічеве слово заважило найбільше, нові іноді стежки прокладаючи, чи новими доводами старі забуті думки обґрунтовуючи, завсіди єдино до з'ясування правди-істини наукової прямуючи.

Одне з найулюбленіших питань, до яких Ягіч повертався нераз впродовж усенького свого життя, з усіх його боків освітлюючи, — це, назву його загально, кирило-методівсьва проблема. «Ця тема — каже Ягіч в одній із останніх своїх праць ¹⁾ — стоїть, так-би мовити, в центрі слов'янської філології; головні представники цієї науки, з основоположника її, Йосифа Добровського та головного його співробітника Вартоломея Копітара починаючи, заглиблювалися в цю многогранну тему, присвячували з'ясуванню багатьох належних сюда питань більше чи менше труду, розуму, праці і часу»... Один із тих, що найбільше для цього потрудилися, це й був сам автор оцих рядків.

Не могла, звичайно, не приваблювати його уваги особа слов'янських первоучителів, їхнє життя й діяльність. «Виступ і діяльність двох мужів, названих слов'янськими апостолами, Кирила й Методія — каже він у згаданій уже праці — становить осередок цілого комплексу питань». Він пильно слідкує за новими працями з цієї царини (див. величеньку його статтю в IV річнику Архіва — *Die neuesten Forschungen über die slavischen Apostel Cyrill und Methodius* й низку рецензій у X томі Архіва на праці з нагоди 1000-ліття Методієвої смерті), а взагалі підсумки розроблення цього питання в слов'янській науці дає він у статті «Вопросъ о Кириллѣ и Меѳодіи въ славянскої филологіи» ²⁾. Оdkритий проф. Фридрихом серед паперів Деллінґера й опублікований у працях — Мінхенської Академії Наук лист Анастасія, бібліотекаря ватиканського IX віку, викликає з його боку цілу студію, в якій він полемізує з деякими висновками проф. Фридриха. Повний прекрасний, хоч і стислий, огляд життя й діяльності св. братів дав він у першій частині згаданої вже своєї капітальної *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*.

Та найбільше уваги присвячує він ділові рук слов'янських апостолів, отому «слов'янському санскритові» — мові давне-церковно-слов'янській.

¹⁾ *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin, 1913²; стор. 1.

²⁾ Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности, т. XXXVIIII.

Найперше — йому належить честь і заслуга усталення батьківщини давнє-церковно-слов'янської мови. Правда, ще патріарх слов'янської філології, Й. Добровський, бажаючи визначити її походження, утворив був доволі таки штучний термін «serbisch-bulgarisch-macedonisch», який, проте, дуже близько підходив до розв'язання цієї проблеми. Але невгомний Копітар, а за ним, і під його впливом, офіційний представник слов'янознавства, Міклошіч, найбільше, очевидячки, почуттям дрібного патріотизму керуючись, увели були в науковий оборот паннонську теорію походження давнє-церковно-слов'янської мови. Ото-ж Ягічеві вповні належить заслуга, що він збив цю теорію і раз-на-завсіди усталив в науці факт болгарсько-македонського походження давнє-церковно-слов'янської мови.

Що-до граматичного дослідження давнє-церковно-слов'янської мови, то Ягіч не дав нам свого суцільного капітального курсу, хоч нераз, правда, викладав цей предмет по університетах у Берліні, Петербурзі ¹⁾ і Відні. Правда, у звідомленні про діяльність Отдѣлення рускаго языка и словесности Російської Академії Наук за 1881 рік ²⁾ читаємо: «Сверхъ того акад. Ягичъ печатаетъ свои «Чтенія о церковно-славянскомъ языкѣ», которыя должны составить два тома: первыйъ занимается фонетикою, второйъ будетъ посвященъ формамъ языка», але курс цей чомусь у світ не вийшов. Зате чимало присвятив він давнє-церковно-слов'янській мові окремих статтів і заміток; особливо-ж немалі заслуги поклав він для вивчення окремих пам'яток цієї мови. За його студію над Ассемановим Євангелієм (у виданні Рачкого) ми вже згадували. Далі йдуть студії над Зографським Євангелієм, над Маріїнським Євангелієм, над Київськими глаголичними Листками, замітки про надпис царя Самуїла, про Саввину Книгу, про Синайський Требник, про Синайський Псалтир. Тут таки згадаємо й за його студії над Добромировим Євангелієм, над Болонським Псалтирем, над Вінодольським Статутом, над Ізборником 1076 року, над Галицьким Євангелієм 1144 року, замітки про Віденський Октоїх, про Путенське Євангеліє, то-що.

Поруч із дослідженням давнє-церковно-слов'янських пам'ятників ішло й їхнє видання. І в цьому напрямку зробив Ягіч дуже багато. Вистарчить згадати його прекрасні, зразкові, з повним науковим апаратом зроблені видання таких першорядних пам'ятників, як Зографське Євангеліє (Берлін, 1879), Маріїнське Євангеліє (Спб., 1883), Київські Листки й Віденські Гла-

¹⁾ Тут, правда, видав він хрестоматію для давнє-церковно-слов'янської мови, вперше в ній опублікувавши чимало нового матеріалу.

²⁾ Сб. Отд., XXIX, № 2, стор. 6 і дословно те саме в тому-ж-таки томі Сборника, на стор. XII, під п. 10.

голичні Листки (Відень, 1890), а далі Добромирове Євангеліє, давнє-руські Службні Мінеї, Болонський Псалтир, Вінодольський Статут, то-що, — щоб уявити собі розмір його праці у цій царині.

У дослідженні давнє-церковно-слов'янських пам'ятників звертав Ягіч увагу не на самісіньку мову. Не менш цікавила його й літературна історія слов'янських перекладів¹⁾. Тут, між иншим, завдячує йому слов'янська наука висновом про дуалізм церковно-слов'янських перекладів (зроблених із грецького тексту візантійської редакції), який видко із таких пам'ятників, як Остромирове Євангеліє з одного боку і Маріїнське, Зографське, Ассеманове Євангеліє — з другого. Дуалізм цей походить ще з первісних македоно-болгарських часів; уже тоді було дві редакції перекладу: східня (або болгарська), що поширилася головним чином на Русі, і західня (або македонська), що розповсюдилася головню до західніх земель південного слов'янства.

Як найтісніше до кирило-методівської проблеми підходить, чи радше один бік цієї проблеми виявляє, одну її галузь становить — питання давнє-церковно-слов'янської палеографії. Як відомо, найдавніші пам'ятки давнє-церковно-слов'янської мови й письменства дійшли до нас писані двома азбуками: кирилицею і глаголицею. «Этотъ замѣчательный фактъ составляетъ въ области славянскихъ древностей одну изъ самыхъ любопытныхъ проблемъ для научнаго изслѣдованія»²⁾. І справді уже з кінця XVIII віку цим питанням починають серйозно займатися представники слов'янської філології. Воно природньо розпадається на два питання. Перше — це питання про походження слов'янських азбук. Що-до кирилиці, то її прототип аж надто ясний і жадних суперечок не викликає. Але з глаголицею справа мається значно гірше. Скільки-то гіпотез висловлювалося в цій справі, які-то тільки алфавіти притягали, щоб з'ясувати її походження. Та тепер теорія Тейлора-Ягіча про грецьке походження глаголиці (з грецького скоропису) може вважатися за загально-прийнятю, хоч не виключене й инакше (східне) джерело для окремих букв (як це, зрештою, допускає й сам автор цієї теорії). Другий, ще більш заплутаний бік цієї проблеми — це питання про те, котра з цих двох азбук старша і може вважатися за діло рук св. Костянтина. Довго ведеться суперечка над цим питанням у слов'янській науці; нераз забирав голос у ній і наш покійний; завзятим (аж до фанатизму, як казав був арх. Леонід) заявляючи себе прихильником старшинства глаголиці. Наприклад свою

¹⁾ Цьому питанню присвячена й остання більша праця покійного (у Зап. віденської Академії Наук) — про слов'янський переклад Апостола (див. Вайнгартову рецензію на неї в I річнику журналу *Slavia*).

²⁾ И. В. Ягичъ, Глаголическое письмо (Энциклопедія Славянской Филології, вып. 3), стор. 51.

статтю *Welcher von den zwei Slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden?* (у серії *Einige Streitfragen* — Archiv, XXIII, стор. 113) Ягіч починає отакими словами: «Дехто з читачів нашого журналу здивується, що я в питанні про первенство глаголичного письма вважаю ще де-що за спірне і не визнаю раз-на-завсіди глаголицю за старше письмо. Що-до мене, то я, звичайно, давним-давно питання про первенство глаголичного письма вважаю за доведене». Та проте питання це не здобуло ще остаточного вирішення: з'явиться час од часу якийсь новий пам'ятник то кирилівський, то глаголичний і переважить терези доводів то в один, то в другий бік. Саме ота згадана стаття в «Архіві» вона викликана статтею проф. Флоринського, в якій київський славіст оддавав першенство саме кирилиці (під впливом надпису царя Самуїла). А що й ще другі два такі видатні палеографи, як акад. Соболевський й акад. Карський і досі вважають за давнішу кирилицю, то доводиться визнати, що це питання таки ще спірне в науці.

На цьому місці найбільш до-речи буде згадати ще й за питання про слов'янські руни. Як відомо, рунами називають особливі знаки, що правила починаючи з IV-V віку за письмо в германських народів (скандинавів, німців, англійців). Були спроби приписати рунічне письмо й слов'янам. Це знамениті прильвицькі божки, мікожинські камені та краківський медальйон. Чимало поратував покійний, безпосередньо чи посередньо, щоб довести, що все це фальсифікати, хоч і ввеликані благородним бажанням вивищити свою слов'янську народність. Чимало теж (зразу по асоціації на цьому місці згадаємо) прислужився покійний (правда більш, посередньо), щоб розвінчати й инший фальсифікат у слов'янській науці — це славнозвісний краледворський рукопис.

Та не тільки далекі, пилом, що тає сважу, припалі питання цікавили Ягіча. А й сьогочасні слов'янські мови у їх сукупності і кожна зокрема були йому за об'єкт для наукового дослідю. Не дав він, правда, у цій царині повного систематичного курсу, але окремих статтів, заміток і рецензій, присвячених і порівняльному слов'янському мовознавству й окремим слов'янським мовам (сербсько-хорвацькій, болгарській, чеській, руській, менше польській) безліч розсипано і в Archiv-i, і в Rad'i, і в Записках віденської Академії. Усіх боків граматики торкається він: і фонетики, і морфології, і етимології, й лексикології, й синтаксису, й діалектології. Торкається у кількох статтях і литовської мови та її взаємовідносин з слов'янськими. Не могу я звичайно за браком місця детальніше входити у їхній зміст, а сухий перелік самісіньких їхніх заголовків мало що дасть.

Однією мовою, як ми вже згадували були, не обмежував Ягіч своїх славістичних студій. Менше, що-правда, як мові, присвячував він уваги й

літературам слов'янським (сербсько-хорвацькій, руській, чеській), і давній і новішій; далі — етнографії слов'янській (сербсько-хорвацькій, болгарській, руській), давнинам й археології, мітології, ба навіть і історії та історії права й історії мистецтва, виходючи таким чином із рамок філології, як він сам їх накреслював колись для свого «Архіву».

Орешков у своїй біографії Ягіча подає отаку статистику його дрібніших писавів в одному Архіві (до 1911 року): біля 30 монографій присвячено давнє-слов'янським, переважно давнє-церковно-слов'янським пам'ятникам (частенько з самими текстами); 20 літературно-історичних і фольклорних студій, біля 15 з порівняльної граматики слов'янських мов; далі рецензії — біля 100 на граматичні праці, 70 на літературно-історичні, 20 на етнографічні і 5 на археологічні; біля 40 некрологів.

Окремо одзначити треба праці покійного над історією слов'янської філології, що почалися ще в Загребі. Уже з перших внижок Archiv-у там уміщуються «Матеріали для історії слов'янської філології», видані згодом окремо, на кошти Російської Академії Наук, в двох поважних томах ¹⁾. Їхню вагу ніхто заперечувати не стане, бо це-ж власне не просте листування, а обмін иноді науковими трактатами поміж найвизначнішими представниками слов'янознавства ²⁾. А за його біля на 1000 сторінок «Исторію Славянскої Филології» і згадувати не треба — усяк її знає. Хоч може вона вийшла за широка і ясної історичної перспективи не дає (це зрештою бачив і сам її автор), проте своїм багатющим фактичним матеріалом вона всякому стане в пригоді.

Ось менш-більш тії царини наукові, над якими вітав творчий дух покійного. Як-що не цілком рельєфний вийшов у нас образ того, що зробив покійний для слов'янської науки, то я сподіваюся, мені це вибачать, маючи на увазі, що не можна всього вбгати в коротенький нарис, а по-друге й те, що не встиг я ще як слід опанувати многогранний дорібок науковий цього титана праці.

Дуже помилявся-б той, хто-б думав, що людина, яка перо своє з таким успіхом пробувала мало не на всіх ділянках слов'янознавства, що вона обмежувалася самісінькою-но кабінетною діяльністю, уносячись думкою в тії далекі часи, як два брати солунські, возгорівшись любов'ю до Бога, пішли з чернечим посохом ширити слово боже серед напівдиких своїх братів. Побіч чисто наукової, академічної праці чимало сили й енергії поклав Ягіч і на всякі організаційні справи. Вистарчить згадати один Archiv für slavische Philologie. Кожен із нас уявляє собі, скільки-то турбот, скільки часу, скіль-

¹⁾ Сборникъ Отдѣленія, т. XXXIX і т. LXII.

²⁾ Велику вагу матимуть теж і просторі спомини покійного, доведені до останнього року його життя (писані по-сербськи й передані в розпорядження проф. Решетара).

ки нервів забірає редакторська робота. А Ягіч-же не обмежувався однією технічною редакторською працею. Книжка «Архіву» без Ягічевого артикулу — рідкість. До того-ж весь тягар марудної й копотливої праці до відділів критики й рецензії та бібліографії, до відділу хроніки ніс, можна сказати, Ягіч довгенько один на своїх плечах. Спершу в тіснішому співробітництві тільки з Лескіним і Нерінґом починає виходити журнал, але де далі, то більше з'єднуючи собі співробітників з-поміж найвизначніших представників слов'янознавства по всіх слов'янських і неслов'янських наукових осередках. Біля 50 років виходив акуратно цей журнал і для дослідження слов'янства й окремих галузів його дає багатющій матеріал. Нині ні одна людина, що менш-більш серйозно працює в царині слов'янознавства, перебути без «Архіву» не може. До того-ж редактор увесь час єдино тільки наукові інтереси мав на меті, далекий од усяких політичних чи національних упереджень¹⁾.

З історії цього журналу згадаю я за один момент, цікавий для нас. У 1880 році Ягіч переїздить до Петербургу. Серед інших планів його була й думка перенести сюди й «Архів». Тоді звичайно довелось-би кинути німецьку мову²⁾, але якою тоді мовою друкувати його? Правда, російська мова претендувала на ролю міжслов'янської, та проте німецької мови заступити вона не могла. Єдиний вихід бачив редактор у тому, щоб друкувати журнал усіма мовами слов'янськими. Та як з'ясувалося із розмов з акад. Гротом, уряд не дозволив-би мови української і польської — отож «Архів» надалі залишився в Берліні з німецькою мовою.

Про його діяльність з університетської катедри (у таких важних центрах, як Берлін, Петербург, Відень), що дала нам цілу школу заслужених славістів; про заснований завдяки Ягічевій енергії семінар слов'янської філології — у нас уже побіжно згадувалося й довше ми над цим не зупинятимемось.

За його ініціативою з'організовано при віденській Академії Наук Лінгвістичний Відділ Комісії для дослідження Балканського півострова, що його праці такі прекрасні дали результати.

Він був ініціатором декількох широко-задуманих колективних видань Російської Академії Наук. Уже в перший рік свого перебування в рядах Академії він виступає з проєктом видати порівняльного словника слов'ян-

¹⁾ Проф. Крумбахер, наприклад, висловлюється в одному місці (в своїй історії візантійського письменства) про нього отакими словами: «Архів — один із найкращих європейських журналів, вільний од шовіністичних тенденцій і од наукових неясностей, іде своїм шляхом свідомий своєї мети».

²⁾ Це розповідає сам Ягіч у лебединій своїй пісні — у вступній статті-згадці до нового празького журналу «Slavia», що почав з 1922 року виходити на місце «Архіву».

ських мов, притягнувши до цієї справи спеціалістів для кожної окремої мови ¹⁾. На жаль план цей залишився нездійснений. Але з його ініціативи з'явилися відомі серії «Исслѣдованія по русскому языку» та «Памятники древне-церковно-славянскаго языка».

Він був не тільки редактором, а й ініціатором широко задуманої енциклопедії слов'язознавства. Своїм тактом, авторитетом й особистими зв'язками з мало не всіма представниками цієї науки він зумів об'єднати біля цього видання всі кращі сили ²⁾. Ті, що встигли вийти до цього часу, випуски її сами за себе промовляють, хоч становлять вони малесеньку тільки частину задуманої програми.

Я хотів-би знову звернути увагу читачеву на те, як турбувався покійний редактор, щоб у виданні цьому належно був заступлений український відділ. Це прекрасно видно з його листування з Михальчуком ³⁾, яке й почалося з цього приводу. Він опечалився відмовою Михальчуковою («Для енциклопедіи это большой научный и нравственный убытокъ»), прохає поради заступника із наддніпрянців, бо «молодой человекъ кажется изъ бойковъ» який узявся був допомагати Михальчукові що-до галицько-буковинських говорів, не зважиться взятися за наддніпрянські говори (бо-ж «галичане не знаютъ настоящего украинскаго языка и его говоровъ»). Він дуже турбується, що від нового кандидата (проф. Тимченка) немає звісток («кто-то мнѣ даже говорилъ, будто-бы онъ былъ даже замѣшанъ въ какую-то исторію политическаго свойства» — лист писаний саме на новий рік 1908 р.). Він раз-у-раз турбується, чи встигне «вашъ дорогой другъ» (П. Г. Житецький) написати назначену йому працю (про сьогочасну літературу українську мову). Шукає й прохає поради, хто-б написав про український наголос, бо проф. Брандт міг-би, як нікого не знайдеться, включити цю тему до своєї праці про великоруський наголос, але краще, звичайно, дістати окрему працю (сам він намічав був собі проф. Кримського). Жаліється він на те, «что въ теченіе многихъ десятилѣтій систематически отстраняли малорусскую молодежь отъ занятій, которыя были бы имъ дороги и уже этимъ обезпечивали бы большіе успѣхи». «Бѣда въ томъ, — каже він в іншому листі — что вашъ кievскій офіціальний представитель славистики (це про проф. Флоринського) не пользуется довѣріемъ, его точка зрѣнія просто невоз-

¹⁾ Сборн. Отд. XXI, стор. IX-X.

²⁾ Тільки поляки, як відомо, одмовилися од участі й заходилися натомість у Київській Академії видавати свою спеціально Польську Енциклопедію.

³⁾ Листування цеє (та й узагалі Михальчукове листування з різними діячами) належало, як можна гадати, проф. Д. Дорошенкові, а тепер, випадково врятоване од загибелі, переховується в рукописному відділі Бібліотеки Української Академії Наук.

можная». «Просто невозможная» вона для Ягіча, бо він цілісіньке життя стояв за об'єктивність у науці, не дозволяв мішати до науки політику. «Я такь дорожу Вашимь участиємь потому, — пише він знов таки в листі до Михальчука — что, не зная Васъ лично, знаю Васъ по Вашимь трудамь, по Вашей преданности наукѣ, по Вашему желанію и стремленію отнестись къ своей задачѣ объективно, передать по возможности вѣрно фактическія наблюденія. Ничего болѣе намъ и не нужно. Но именно этихъ качествъ очень часто недостаетъ у записныхъ филологовъ, головы которыхъ наполнены предвзятыми мыслями, которые не умѣютъ наблюдать и изслѣдовать, какъ говорилъ покойный Момзень, voraussetzungslos».

III.

Сказаним можна-б було й обмежитися, бо воно досить — не мені, звичайно, про це судити — характеризує особу й науковий дорібок одного з основоположників сьогочасної славістики. Та до цієї загальної характеристики я хотів-би докинути ще скількись окремих слів, що спеціально нас можуть цікавити. Я розумію відношення Ягіча до українства.

Вперше довелося Ягічеві зустрітися з українським матеріалом у його етнографічній статті «Dunav-Dunaj in der slavischen Volkspoesie» ¹⁾ (Archiv, I, 299-333). Переглянувши ті випадки, в яких Дунай виступає у народній творчості в південних і західних слов'ян, він переходить до української народної поезії і простежує те саме й тут. Про українську народню поезію відзивається з найвищою похвалою і захопленням. Вона для нього «найбільш захоплююча» (gemüthvollste), «найкраща й найбагатша з усіх слов'янських». Її глибокий ліризм змушує його дати їй отаку влучну характеристику в порівнянні з російською: «Великоруська народня поезія одрізняється, як відомо, цілком істотно од своєї найближчої малоруської сестри; коли цю з повним правом характеризують як поезію серця й почуття, то в першій маємо ми перед собою поезію розуму й холодного вирахування; коли малоруська збуджує що-найніжніші струни людського серця, то великоруська кохається в величавих описах зовнішніх з'явищ; коли перша суб'єктивна й індивідуальна, то друга має рішуче об'єктивний і універсальний характер. Малоруська поезія навіть у її епічних витворах не може заховати свого нахилу до ліричного, а тимчасом великоруська народня поезія в усіх своїх ліричних піснях рішуче епічна». Із інших Ягічевих заміток,

¹⁾ Стаття ця з'явилася і в українському перекладі: «Дунав-Дунай в слав'янській поезії народній. Витяг із статі В. Ягіча в Arch. f. slav. Phil. I, 2, 299-333, з дословним перекладом місця про українські пісні народні» (Правда. Письмо літературно-політичне, Львів, 1877, I, II).

присвячених українській етнографії, згадати-б можна ще його рецензію на Врабелеві «Угро-руски народны спѣванки» (Archiv, XXIV, 620-622) та його замітку про «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ» П. Житецького (Archiv, XV, 613-4). Можна-б згадати й скількись коротеньких його заміток, українській літературі присвячених, та це все речі дрібненькі. Значніший слід на ниві українознавства залишив Ягіч у царині дослідження української мови.

Побіжні згадки про українську мову трапляються, звичайно, в Ягіча не раз у його порівняльних студіях з слов'янських мов. Але перша окрема стаття, присвячена цьому питанню, — це Ягічева рецензія на «Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія» П. Житецького, вміщена в Archiv-і (II, стор. 348-363). Вийшла вона величенька — 15 сторінок петиту. Спершу рецензент дає коротенький огляд останніх праць з українського мовознавства, особливо підносячи праці Потебні, якого він узагалі дуже високо цинив, а тоді по розділах розбирає зазначену працю Житецького (вступ, вокалізм і консонантизм). Найдетальніше розібрано розділ про вокалізм, бо він викликав найбільш протилежних поглядів у рецензента. Цілком справедливо закидує він авторові надмірне захоплення українською мовою (цілком зрештою зрозуміле і гідне пошани, як завважає сам рецензент); але воно призвело автора до неправильних тверджень про давність мало не всіх звукових особливостей української мови. У Житецького і дифтонгізм північних українських говірок¹⁾, і українське змішання *ы-и* і тверда вимова *е* — все це праруські з'явища. «А такъ какъ нѣтъ никакихъ основаній считать великорусскій вокалізмъ древнѣе малорусскаго» (264) — оце оснiвна ідея, яка проходить червоною ниткою через усеню працю Житецького. Вона викликає, звичайно, заперечення з боку рецензента, який цілком справедливо дивується: «чому не маємо ми підстави вважати в деяких точках великоруський вокалізм за первісніший од малоруського, коли за це промовляють факти мовної дійсности?». Коли великоруська мова у згоді з південно-слов'янськими, з старо-польською і старо-чеською — затримує *о* там, де українська через дифтонги розвила *і*, то чому не можна визнати, що великоруська мова в даному випадку краще зберегла первісний стан речей?! Це все були цілком справедливі закиди, як і те, що автор цілком поминув ті характерні з'явища української мови, в яких вона цілком збігається з великоруською, але одрізняється од інших слов'янських мов.

Менш справедливі його закиди проти первісної дифтонгічності *ь* та проти так званої заступної довготи (вплив падіння глухих на подовження

¹⁾ Його він, поруч з повноголоссям, уважав за найхарактернішу рису усіх руських мов.

і дифтонгізацію споконвічних *o, e*). У розділі про консонантизм він до відомої української властивості — визвукових дзвінкх та до міни *с-з* наводить паралелі з південно-слов'янських мов і дає ще чимало окремих цілком справедливих спростувань. Зазначу нарешті, що нераз рецензент підкреслює прекрасний зовнішній бік праці — блискучий авторів стиль.

Уже в згаданій передмові до цієї рецензії згадує Ягіч про відому суперечку Максимовича ¹⁾ з Погодіним. Незабаром йому самому довелось вмішатися в цю полеміку. Року 1883 акад. Соболевський (на той час професор київського університету) прочитав на засіданні О-ва Нестора-Львописця славнозвісну доповідь свою: «Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV-XV в.в.?» ²⁾ Головні тези цього доповіді, як відомо, такі: 1) найхарактерніша риса галицько-волинських пам'ятників це *ь* на місці первісного *e* перед складом з іраціональною голосівкою; 2) у київських пам'ятниках того «нового *ь*», цієї осівної української позначки немає, — виходить, що вони не українські, а значить в Київі за великокнязівських часів жили не українці, а великоруси. Отак, з лінгвістичних міркувань виходючи, проф. Соболевський одродив Погодінову теорію про неукраїнство київської землі. Доклад цей, як відомо, а потому й далші друковані праці автора, що повторювали тези цього доповіді ³⁾, викликали велике оживлення в українських й українствуючих наукових колах. В авангарді пішли історики (чи радше історичні заперечення): Антонович, Дашкевич, Владімірський-Буданов, далі Грушевський. Та власне кажучи, в першу чергу треба було увагу звернути саме на лінгвістичну базу теорії. Правда, на самому вже засіданні з деякими усними запереченнями виступили були Житецький, Голуб'єв, Науменко; закиди Потебні ⁴⁾ на жаль, довго теж залишалися ненадруковані, а тимчасом

¹⁾ Зазначу до-речи, що про Максимовича Ягіч всловлювався завжди дуже похвально. Так, наприклад, у бібліографічній замітці про I том Собранія Сочиненій Максимовича він каже: «Максимович був багато обдарована натура; його з багатьох поглядів можна порівнювати до Вука Стеф. Караджіча» (у II річнику Archіv-y, стор. 403). А знов у бібліографічній замітці про III том того-ж «Собранія» він зокрема про полеміку Максимовича з Погодіним каже: «Полеміка Максимовича з Погодіним, що надрукована під заголовком «До історії малоруської мови» (стор. 183-312) не згубила зовсім свого інтересу; вона показує нам Максимовича в повному блиску красномовного, навіть натхненного оборонця малоруської мови; діалектичним хистом і філологічним узброєнням він значно перевищував Погодіна. Але саме питання залишилося невирішене, бо поставлене воно було не цілком правильно та й доводи Максимовичеві не всі були влучні» (Archіv, V, 319-320).

²⁾ Чтенія въ Ист. О-вѣ Нестора-Лѣтописца, т. II.

³⁾ Очерки изъ исторіи русскаго языка. К. 1884 та Лекціи по исторіи русскаго языка. Перше вид. К. 1888 і 4 вид. М. 1907.

⁴⁾ Свої «Очерки...» Соболевський подав як магістерську дисертацію і обороняв її в Харкові, де офіційним опонентом виступав Потебня.

у Соболевського з'явився й не-аби-який однодумець в особі молодого тоді світила російської науки, акад. Шахматова. Отут і забрав голос акад Ягіч.

Уже в своїх Четырехъ крит.-палеогр. статяхъ¹⁾, а саме в III, присвяченій характеристиці Галицького Євангелія 1144 року, виданого арх. Амфілохієм, акад. Ягіч торкнувся цього питання, хоч з працею Соболевського познайомився вже після того, як оддав до друку свій розбір Гал. Єв.; а вдруге, детальніше, цього питання торкається він у величенькій (стор. 171) своїй рецензії на перше видання «Лекцій по історіі русскаго языка» проф. Соболевського²⁾.

Акад. Ягіч побиває Соболевського власною його зброєю. Приймаючи теорію Соболевського про нове њ, він одначе настоює на тому, що не можна цієї рисі виключного надавати значіння; треба всі південно-руські риси брати у їх сукупності. Адже Гал. Єванг. 1144 р., без сумніву „пам'ятникъ южно-русскій, даже по всей вѣроятности «галицко-волинській» (за термінологією Соболевського), а проте воно „не знаєть «систематическаго» употребленія њ вм. е“ (ст. 99). Тим паче нема чого дивуватися, що ця риса не пробилася в пам'ятниках київських, адже Київ це був центр культурно-освітній; у ньому, річ цілком природни, найсильніше трималася церковно-слов'янська традиція. А проте посередньо можна довести, що й київські пам'ятники XII-XIII в. знали отее «нове њ»; а саме рязанська кормча 1284 року, списана з київського екземпляра (про це каже її післяслово), побіч інших українських ознак знає чимало випадків отого нового њ.

Аргументи Ягічеві викликали відповідь Соболевського, вони вплинули на перемену поглядів у Шахматова, а взагалі про вагу його слова у цій полеміці свідчити можуть отакі фрази проф. Кримського (найзапальнішого, як відомо, противника гіпотези Соболевського). «Изъ печатныхъ возраженій самыя важныя тѣ, которыя сдѣлалъ филологъ славистъ академикъ Ягичъ»³⁾. Або знов «... среди именъ филологовъ, отвергнувшихъ мысль г. Соболевскаго, можно назвать два такихъ глубоко-авторитетныхъ имени въ дѣлѣ изученія славянорусской филологіи, какъ акад. Шахматовъ⁴⁾ и акад. Ягичъ (патріархъ-глава всѣхъ современныхъ славяновѣдовъ)»⁵⁾.

¹⁾ Сб. Отд. XXXIII, № 2.

²⁾ Сб. Отд. XLVI, № 4 — И. В. Ягичъ, Критическія замѣтки по історіі русскаго языка.

³⁾ Филологія и Погодинская гипотеза. Окрема відбитка, стор. 8.

⁴⁾ Це вже писалося тоді, як акад. Шахматов одсахнувся од цієї теорії і з однодумця зробився противником теорії Соболевського.

⁵⁾ А. Крымскій, Древне-киевскій говоръ — Извѣстія Отд. р. яз. и сл., 1906, III, стор. 368.

Більш історичного боку цієї проблеми між иншим торкається Ягіч не раз у своїй статті з серії *Einige Streitfragen*, а саме в II — *Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen* (Archiv, XX, 24-34) з приводу статті того-ж-таки акад. Шахматова (видатної лінгвістичної сили Росії, як він його тут називає). Що-ж-до самого відношення української мови до великоруської, то для нього «принадлежность всѣхъ нарѣчій русскаго языка къ одному цѣлому по отношенію къ прочимъ славянскимъ нарѣчіямъ» — це «неотразимый научный аксіомъ»¹⁾.

Та з цього не робив він такого висновку, як його робили ревнителі ідеї «русскаго единства» хоч-би й під егідою науки. Я не стану наводити тих незлічимох доводів, що Ягіч і теоретично і практично визнавав самостійність української мови й українського народу; згадаю тільки, що Ягіч небезпричасний до відомої записки Російської Академії Наук «По поводу отѣны стѣсненій», або про інцидент з працею Флоринського «Славянское племя». Хоч треба сказати, що міраж політичної одности Росії засліпив був і його. Під його погляди найбільше підходили, його серцю найближчі були такі люди, як Пипін, Костомаров, або «його любимець серед малорусів»²⁾ Максимович, представник «тѣхъ образованныхъ малороссовъ, которые сумѣли свою сердечную привязанность къ родному краю Украинѣ примирить съ широкими общерусскими потребностями»³⁾. Та, зрештою, за тих часів свою «сердечную привязанность съ общерусскими интересами» примиряла більшість української інтелігенції, і не вимагати-ж нам, щоб Ягіч ішов був в авангарді українських самостійників.

Василь Дем'янчук.

¹⁾ Сб. Отд. XLVI, № 4, стор. 151.

²⁾ Archiv, VIII, 172-173, Ягічева замітка про Очерки изъ ист. укр. лит. XIX ст. Н. И. Петрова.

³⁾ Ист. Слав. Фил., стор. 490.

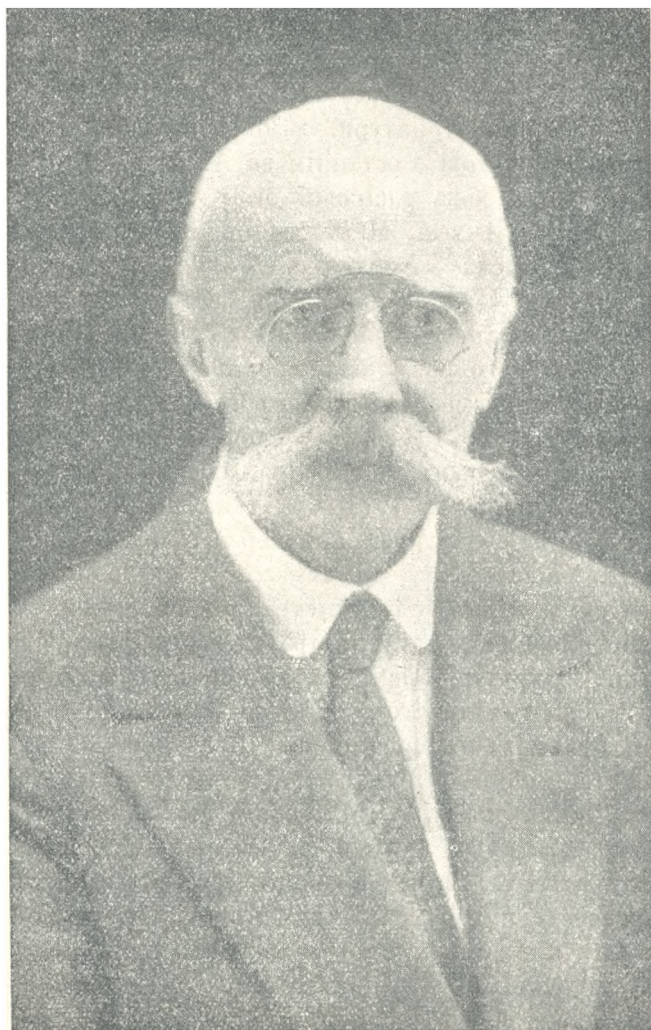
Академик Андрій Лобода.

1894-1924.

Його життєпис і спис наукових праць.

(З нагоди 30-ліття його науково-літературної діяльності).

Андрій Митрофанович Лобода, черніговець походженням, народився 14 червня (стар. ст.) 1871 року в м. Свенцянах б. віленської губ., середню освіту здобув у катеринославській гімназії (закінчив 1890 р.), вищу на історично-філологічному факультеті б. Університета св. Володимира, де спершу найбільш працював над латинською та грецькою мовами, але згодом перевагу взяли літературні інтереси (письменство й народня словесність), а тому й спеціалізувався з 3 курсу на слов'яно-російському відділі. Щоб перейти з 3-го на 4-й курс, тоді треба було обробити спеціальну працю, і такою була розвідка з сербо-болгарського народнього епосу: «Бановичь Страхиња»; її за постановою факультету було надруковано (1894 р.), і вона-ж пішла за остаточну дипломну роботу. Але разом з нею працював над медальною темою: «Критико-библіографическій обзоръ трудовъ по изученію русскаго богатырскаго эпоса». Весною 1894 р. скінчив Університет з дипломом I ст., а в-осени подав медальну роботу й одержав за неї золоту медаль та Пірогівську премію. Зараз-же після того, як скінчив А. М. Лобода Університет, Факультет підняв перед Міністерством клопотання, щоб залишити його стипендіятом для підготовки до професури при катедрі російської мови та літератури, але поки тяглася справа (до 1895 р.), А. М. Лобода мусів узяти посаду канцеляриста в Київській Казенній Палаті, бо тодішній попечитель Київської Шк. Округи не згоджувався дати йому посаду в Києві, а пропонував їхати на провінцію, щоб «не розриватися між наукою та педагогікою». Ця служба тяглася по січень 1895, коли прийшло затвердження; 1895-96 р.р. був стипендіятом і з 1896 р. навчителем у реальній школі, аж до 1915 р., деякий час учителював і в жіночій гімназії. Протягом 1896-97 р.р. склав при київському істор.-філолог. факультеті магістерські іспити і прочитав дві пробні лекції і після них, на початку 1898 р., А. М. Лободу затверджено приват-доцентом при катедрі російської мови та літератури. З того часу починається професорська діяльність А. М. Лободи. За тяжкою хворобою проф. П. В. Владімірова відразу-ж поряд з



Академик Андрий Лодода.

окремими спеціальними курсами довелося молодому вченому вести освітні загальні курси катедри; першим таким курсом була історія російської мови, а вступом до його була лекція: «Русскій языкъ и его южная вѣтвь (надрук.)». Необхідність на самому початку науково-педагогічної роботи викладати загальні і досить різноманітні курси, звичайно важко відбивалася і на лекціях, і на особистих працях: не можна було зосередитися на певній галузі знання і навіть більше — довелося переважно звертати увагу не на народню творчість, а на нову літературу, бо нею головним чином цікавилися слухачі-студенти. Це тяглося до 1903-4 р., тоб-то до обрання на кафедру російської мови та літератури, замість проф. П. В. Владімірова, проф. В. М. Перетця; по умові з останнім за А. М. Лободою лишилася вже сама народня словесність, нова російська література та все-ж-таки історія російської мови. Поруч з тим А. М. Лобода протягом кількох років викладав також і нову українську літературу. — У 1901 році почав друкувати магістерську дисертацію: «Русскіе былины о сватовствѣ», але тяжко захворів і міг закінчити цю працю тільки в 1904 р., коли й оборонив її в Київському Університеті. З того року, згідно з внесенням Факультету, А. М. Лободу призначено в. о. екстраординарного професора при кафедрі російської мови та літератури; в 1914 р. було постановлено друкувати докторську дисертацію: «Шекспиризмъ въ Россіи», але війна стала на перешкоді до здійснення цього. З того-ж 1914 був секретарем істор.-філологічного факультету і головним редактором «Университетскихъ Извѣстій». Підчас евакуації частини Університету до Саратова в 1915-16 р.р. був членом евакуаційної комісії, а також брав участь у розробленні планів майбутнього історично-філологічного факультету Саратовського Університету в зв'язку з клопотанням про відкриття в йому тих факультетів, що їх тоді ще не вистарчало. В 1917 р. Факультетом і Радою Київського Університету був обраний на в. о. ординарного професора. Після реорганізації Київського Університету в ВІНО зайняв у ньому кафедру російської літератури.

Працюючи в Університеті, А. М. Лобода вже з перших років звертав особливу увагу на практичні вправи студентів, які поволі набули цілком семінарського характеру. Крім звичайних рефератів, з котрих чималу частину надруковано (серед них і з української літератури, як от Бойка про Марка Вовчка), з цього семінару вийшло 12 праць, що одержали нагороду золотою медаллю, 1 — премію Л. Толстого, 6 — срібною медаллю. Майже всі нагороджені золотою медаллю, призначені були до друку, але за браком місця в «Унив. Извѣстіяхъ» тільки частина з них встигла побачити світ, як от Богумила, В. Маслова, Савченка, Неймана, Филиповича, почасті Родзевича.

Окрім Університету А. М. Лобода працював на посаді професора російської літератури і народньої словесности на Вищих Жіночих Курсах у Києві, з 1904 р. увесь час їхнього існування, викладав тут також історію нової української літератури; брав участь у заснуванні Українського Університету і професорував у йому.

З 1909 р. до кінця був професором методики викладання літератури й головою Секції російської мови та літератури на Педагогічних Курсах

для підготовки вчителів середньої школи при Київській Шк. Окрузі, на-решті організовував тут Український Відділ. Разом брав участь у багатьох Комісіях у справі всяких науково-педагогічних питань і за давніх часів, і за останніх.

1921 року А. М. Лободу обрано на директора Фольклорної Комісії при Українській Академії Наук, з 1922 на дійсного члена цієї Академії по кафедрі етнографії.

З 1923 р. завідує секцією літератури Київської Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства.

З кінця 1922 р. член і голова Комісії Краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук, з березня 1923 р. — член Центрального Бюро Краєвчення при Російській Академії Наук.

З кінця 1923 р. — член-кореспондент Російської Академії Наук.

Давній, пізніше почесний, член Історичного Товариства Нестора-Літописця (з 1896 р.), був у йому з одинадцять років за секретаря. Член російського «Історико-літературного Общества» в Києві і українського «Історично-Літературного Товариства», а також неодмінний член Московського «Общества Любителей Антропологии, Естествознания и Этнографии».

А. М. Лобода в своїй науковій діяльності присвятив себе переважно дослідям із сфери давнього героїчного епосу. Вже перша друкowana праця, з якою він виступив на наукову роботу — аналіза сербських пісень про Бановича Страхию (1894) виявила і добру школу дослідчу, і велике фактичне надбання, що ним орудував уже тоді молодий учений. Пізніші його праці («Русській богатырській епос», 1896 р., «Русские былины о сватовствѣ», 1904 р. і ин.) ведуть далі ту нитку дослідчих інтересів, що так яскраво позначилися вже в перших наукових спробах А. М. Лободи; вони дають суцільну картину розвитку стародавнього епосу східної слов'янщини в звязку з епічною творчістю інших народів. Натуральним переходом од цих праць були студії в сфері народної словесности, і тут наш учений, oprіч загального курсу народної поезії, дав цілу низку парисів з історії етнографічної науки (про Максимовича, Куліша, то-що). Та на самій народній поезії не обмежилися наукові інтереси А. М. Лободи. Вже з попереднього видно, що він так само багато працював і в ділянці повітного письменства та театру, переважно тих сторін, якими вони торкалися України (курс історії нового українського письменства, комедії Гоголя, український елемент у творах В. Короленка, російські твори Шевченка і т. п.). Широкі наукові інтереси, як дослідувача, А. М. Лобода завсіди вмів єднати з тією популяризаторською жилкою, що не пускала його замикатися в кабінеті, а тягла на люди, на широку громаду, з якою він охоче своїми науковими здобутками й ділився.

30-літня наукова діяльність А. М. Лободи дала вже свої наслідки. Чималий гурт його вихованців і учнів разом з діячами старшого покоління, товаришами по науковій роботі, являються живими свідками невтомної праці ювілята на користь науки, а разом і тих, кому та наука має кінець-кінцем служити.

Список наукових праць.

1894.

1. *Бановичъ Страхиня*. Матеріали для изученія южно-славянскаго народнаго эпоса — Кіевскія Университетскія Извѣстія, 1894, I, 1-45.

1895.

2. *Бѣлорусская народная поэзія и русскій былевой эпосъ* — Этнографическое Обзорѣніе, кн. XXV, 1895, № 2, 1-34.
3. *Рецензія* на: D-r. I. Machal, O bohatyřském epose slovanském. I. — Этн. Обзор., ib., 158-163.
4. *Рецензія* на: Еще нѣсколько образцовъ народныхъ историческихъ пѣсенъ, записанныхъ во Владимирской губерніи. Записалъ и издалъ М. Бережковъ — Этногр. Обзор., кн. XXVII, 1895, № 4, 164.

1896.

5. *Русскій богатырскій эпосъ въ отношеніи историко-литературномъ*. Соч. удостоенное золотой медали — Кіевск. Универс. Изв., 1896, I, 1-45; IV, 46-146; X, 147-188; XI, 189-233 + I-II. Того-ж року окремо під назвою: «Русскій богатырскій эпосъ. Опытъ критико-библіографическаго обзора трудовъ по русскому богатырскому эпосу».
6. *Къ былинамъ о сватовствѣ. Женитьба Добрыни* — Этнографическое Обзор., 1896, № 2-3, 240-251.

1897.

7. *Рецензія* на: В. С. Рыбинскій, Дельвигъ — Этногр. Обзор., кн. XXXII, 1897, № 1, 179-181.
8. *Памяти А. Ф. Гильфердинга*. Къ 25-лѣтней годовщинѣ его смерти — Этногр. Обзор., XXXV, 1897, № 4, 188-199.

1898.

9. *Русскій языкъ и его южная вѣтвь*. Вступительная лекція — Кіевск. Универс. Извѣстія, 1898, III, 1-14.

10. *Былины про Илью Муромца*. Пробная лекція — Киевск. Универс. Извѣстія, 1898, X, 1-17.

1899.

11. *Народность въ русской музыкальной драмѣ сто лѣтъ назадъ* — Чтенія Общества Нестора-Лѣтописца, XIII, 199-221.
 12. *У колыбели Пушкина* — Сборникъ статей объ А. С. Пушкинѣ по поводу столѣтняго юбилея. Изданіе Киевскаго Педагогическаго Общества, стор. 1-31.
 13. *Пушкинъ въ Каменкѣ* — Киев. Универс. Извѣстія, 1899, V, 81-99.
 14. *Отзвуки Пушкинской поэзіи въ послѣдующей русской литературѣ* — ib. V, 258-274.

1900.

15. *Значеніе Пушкина* — Празднованіе столѣтней годовщины со дня рожденія А. С. Пушкина въ учебныхъ заведеніяхъ Киевскаго Учебнаго Округа, т. II.
 16. *Памяти Л. Н. Майкова* — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XIV, отд. III, 4-10.
 17. *Очеркъ Пушкинской юбилейной литературы* — ib., отд. V, 3-34.
 18. *Пѣсня о Соловьѣ-разбойникѣ, слышанная въ Васильковскомъ уѣздѣ Киевск. губ.* — ib., отд. II, 25-38.
 19. «*Исправленія и дополненія*» до праці Г. К. Бугославського «*Иваничскія мѣсячныя минеи 1547-49 гг. и содержащаяся въ нихъ служба св. мученикамъ-князьямъ Борису и Глѣбу*» — ib., отд. III, 29-70.

1901.

20. *Современные методы изученія былинъ*. Сокращенное изложеніе — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XV, отд. I, 24-26.
 21. *Школьная драма «Стефанотокосъ» по вновь найденной рукописи 1741-1743 г.г.* — ib., отд. V, 57-62.

1902.

22. *Русскія былины въ ихъ прошломъ и настоящемъ*. Сокращенное изложеніе — Чтенія Общ. Нест.-Лѣтописца, XVI, отд. I, 30-37.
 23. *Комедіи Н. В. Гоголя въ связи съ развитіемъ русской комедіи и другими его произведеніями* — Чтенія Общ. Нест.-Лѣтописца, XVI, отд. II, 288-303.
 24. *Письма русскаго путешественника* — ib., отд. IV, 62-74.
 25. *Русскія былины о сватовствѣ* — Киевск. Унив. Извѣстія, 1902, X, 1-51; 1903, IV, 53-125; VII, 127-108; X, 169-202; 1904, I, 203-231; II, 233-293, Ѳ окремо — К. 1904, стор. 293.

1903.

26. *Къ вопросу о древне-русской образованности въ дотатарскій період.* Сокращ. изложение — Чтенія Общ. Нест.-Лѣтописца, XVII, отд. I, 83-87.

1904.

27. *Женитьба кн. Владиміра св. по лѣтописнымъ и былевымъ даннымъ.* Сокращ. изложение — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XVIII, отд. I, 18-19.
28. *Родина славянъ* — Книга для чтенія по русской исторіи подъ редакціей М. В. Довнаръ-Запольскаго, т. I, стор. 1-15.
29. *Польско-русскія параллели* — Изборникъ Кіевскій. Въ честь Т. Д. Флоринскаго, стор. 138-147.
30. *Testimonium paupertatis* — Педагогическая Мысль, № 1.

1905.

31. *Новѣйшія записи былинь* (1. Н. Е. Опчуковъ, Печорскія былины. 2. Архангельскія былины и историческія пѣсни, собранныя А. Д. Григорьевымъ въ 1899-1901, т. I.) — Журн. Мин. Народн. Просв., ч. 361, 1905, IX, отд. II, стор. 161-179.
32. *По поводу рецензій Н. И. Трубицына* — *ib.*, ч. 362, 1905, XII, отд. II, стор. 435-439.
33. *Историческое Общество Нестора-Лѣтописца въ 1903-1904.* Отчетъ — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XVIII, отд. I, 81-93.
34. *Заслуги М. А. Максимовича въ области языка и словесности* — *ib.*, отд. I, 111-117.

1906.

35. *«Горькая судьбина» Писемскаго и ея литературный прототипъ* — Кіев. Унив. Извѣстія, 1906, IX, 1-12. «Сокращенное изложение» цього доклада надруковано в Чтеніяхъ Общ. Нестора-Лѣтописца XIX, отд. I, 73-74 (1907); ця сама стаття в збірнику «Ерапос» на честь Н. П. Дашкевича. К. 1908, 322-333.

1907.

36. *Ученая дѣятельность А. Н. Пытина.* Сокращенное изложение — Чтенія Общества Нест.-Лѣтописца, XIX, отд. I, стор. 11.
37. *Пушкинъ и Раевскіе* — Полное собраніе сочиненій А. С. Пушкина подъ редакціей С. А. Венгерова, т. II, 104-118.
38. *Отзывъ о книгѣ В. И. Рѣзанова: Изъ разысканій о сочиненіяхъ В. А. Жуковскаго.* Спб. 1906 — Кіев. Универс. Извѣстія, 1907. VII, 9-13.

39. *Отчетъ* о состояніи и дѣятельности Общ. Нестора-Лѣтописца за 1904-1905 гг. — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XIX, отд. I, 46-55.

1908.

40. *Отчетъ* о состояніи и дѣятельности Общ. Нестора-Лѣтописца за 1905-1906 г. — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XX, отд. I, 3-19.
 41. *Значеніе А. Н. Веселовскаго въ разработкѣ исторіи русской литературы* — *ibid.*, отд. I, 19-26.
 42. *Памяти Н. П. Дашкевича (Рѣчь)* — *ib.* отд. I, 56-59.
 43. *Причинки до характеристики давнього Київського бурсацтва* — Записки Українського Наукового Товариства в Київі, т. II.

1909.

44. *Праці В. В. Антоновича по етнографії та літературі* — Зап. Укр. Наук. Товариства в Київі, т. III.
 45. *Отчетъ* о состояніи и дѣятельности Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца за 1906-1907 г. — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтоп., XXI, отд. I, 1-17.
 46. *Отчетъ...* за 1907-1908 pp. — *ib.*, отд. I, 85-94.

1910.

47. *Отчетъ* о составѣ и дѣятельности секціи русскаго языка и словесности — *Отчетъ* о временныхъ педагог. курсахъ при управленіи Округа для подготовки учителей средн. учебн. завед. 1909-1910 учебн. годъ Киевъ

1911.

48. *Грани жизни Н. В. Гоголя* — „Памяти Гоголя“. Сборникъ. 1911, стор. 1-15.
 49. *Къ исторіи классицизма въ Россіи* — Serta Borysthenica. Сборникъ въ честь Ю. А. Кулаковскаго стор. 111-130.
 50. *Памяти Л. Н. Толстого. Рѣчь* — Чтенія Общ. Нест.-Лѣтоп., XXII, стор. IV-XV.
 51. *О забытомъ бытописателѣ народной жизни (А. А. Потѣхинѣ)*. Сокращенное изложеніе — *ib.*, отд. I, 13-14.
 52. *Отчетъ* о состояніи и дѣятельности Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца за 1908-1909 г. — *ib.*, отд. I, 32-43.
 53. *Отчетъ* о составѣ и дѣятельности секціи русскаго языка и словесности — *Отчетъ* о времен. педагог. курсахъ при управленіи Округа для подготовки учителей средн. учебн. завед. 1910-1911 учебн. годъ. Киевъ, 25-48.

1912.

54. *Отчетъ* о состоянні и дѣятельности Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца за 1909-1910 г. — Чтенія Общ. Нестора-Лѣтописца, XXII, отд. I, 71-79.
55. *Отчетъ* за 1910-1911 — Чтенія Общ. Нест.-Лѣт., XIII, отд. I, 1-10.
56. *Лекціи по народной словесности* (Изданіе слушательницъ Кіевскихъ Высшихъ Женскихъ Курсовъ на правахъ рукописи). Кіевъ, 1912 г., стор. 135.
57. *Лекціи по исторіи Новой Русской Литературы*. ч. I. (XVIII вѣкъ). На правахъ рукописи. Изданіе студентовъ Историко-Филологическаго Факультета Университета св. Владиміра и слушательницъ Кіев. Высш. Женскихъ Курсовъ. Кіевъ, 1912 г., стор. 218 + 1.
58. *Отчетъ* о составѣ и дѣятельности секціи русскаго языка и словесности — Отчетъ о времен. педагог. курсахъ при управленіи Округа для подготовки учителей средн. учебн. завед. 1911-1912 учебн. годъ. Кіевъ, 1912.

1913.

59. *Отчетъ* о состоянні и дѣятельности Общ. Нестора-Лѣтописца за 1911-1912 г. — Чт. Общ. Нестора-Лѣтописца, XXIII, отд. II. 29-36.
60. *Отчетъ* за 1912-1913 г. — *ib.* XXIV, 1-4.
61. *Отчетъ* о составѣ и дѣятельности секціи русскаго языка и словесности. — Отчетъ о времен. педагог. курсахъ при управленіи Округа для подготовки учителей средн. учебн. завед. 1912-1913 учебн. годъ. Кіевъ, 1913.

1914.

62. *Предисловіе* до кн. С. Родзевича: Лермонтовъ, какъ романистъ. Кіевъ, 1914 г., стор. III-IV.

1915.

63. *Лекціи по методикѣ русскаго языка и литературы*. На правахъ рукописи. Изданіе слушательницъ Высш. Жен. Курсовъ.

1918.

64. *Рецензія* на: проф. М. Сумцов, Вага і краса української поезії. Вид. 2. — Книгарь, 1918, № 5, 279-281.
65. *Рецензія* на: І. Свенцицький, Основи науки про мову українську — *ib.*, № 11, 659-662.
66. *Рецензія* на: М. Сумцов, Історичні зразки українського літературного єднання — *ib.*, № 15, 889-891.

67. *Словники* (Рецензія на словники: Багрія, Дубровського, Коломійченка, Лебеда, Степаненка, т-ва „Час“, Безкровного та Переяславця) — ів., № 15, 907-911.
68. *П. О. Куліш — етнограф* — Книгарь, № 23-24, 1555-1564.
69. *Рецензія* на: М. Драгоманов, Нові українські пісні про громадські справи. Вид. 2. — Наше Минуте, 1919, I-II, стор. 204-208.
70. *Рецензія* на: С. А. Щеглова, Богогласникъ — Записки Исторично-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук, 1919, № 1, 124-129.

1920.

71. *Передмова* до кн. О. Дорошкевича: Українська література в школі. Київ.

1921.

72. *Шевченко, як голос народньої душі.* — Тарас Шевченко. Збірник за редакцією Е. Григорука і П. Філіповича. Державне Видавництво, Київ, 1921, стор. 25-32.

1922.

73. *Рецензія* на: Українські народні мелодії. Зібрав К. Квітка — Наука на Україні, № 3.
74. *Голод у народньо-поетичному освітленні* — Наука на Україні, № 4.

1923.

75. *До літературної історії «Записокъ о Южной Руси» Куліша* — Записки Истор.-Філолог. Відділу Укр. Акад. Наук, II-III, 111-115.

1924.

76. *Між двох стилій* — Шевченко. Збірник. Видавництво «Сорабкооп».

Звідолення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923-й рік.

В житті Першого, Історично-Філологічного, Відділу—як і цілої Всеукраїнської Академії Наук—минулий 1923-й рік був роком до певної міри ювілейним. Минуло п'ять повних років його існування й роботи. Вважаючи на це, а також і на те, що звідолення за попередні роки не були у нас друковані й відомості про академічну роботу лишалися тільки в академічному-ж і гурті, варто спинитись над цією роботою докладніше, кинувши оком назад, на перейдені п'ять років, та порівнявши початок робіт з теперішніми її здобутками.

Організаційна робота на Першому Відділі починається в грудні 1918 р., але розгортається уповні вже в першому півріччі 1919-го. Честь почину й організації припала на трьох перших академиків Відділу: Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського та М. І. Петрова († 1921 р.), до яких у лютому 1919 р. приєднався обраний на академіка по класі красеного письменства С. О. Єфремов. За перше півріччя роботи Відділ організував постійні комісії, яких було спершу шість: [1) Словника Живої Української Мови, 2) Історичного Словника Української Мови, 3) Історично-Географічного Словника Української Землі, 4) Археографічна, 5) Видавання пам'яток Новітнього Українського Письменства та 6) Правописна - Термінологічна]; налагодив видавництво, випустивши одразу-ж перший том своїх «Записок» і розпочавши друком серію праць академиків під заголовком «Збірник Відділу»; упорядив велику, систематично зібрану наукову бібліотеку й нарешті згуртував побіля себе мало не всі наукові сили Київа з сфери історично-філологічних дисциплін. Вже перше півріччя роботи Відділу показало широкий розмах праці і не тільки організаційної, але й органічної, що виявило вже себе в певних наслідках. Пам'ятне засідання влітку 1919-го року, коли Відділ спробував був зробити побіжний підрахунок своїй роботі, виявило не тільки широкі плани, а й деякі вже реальні наслідки праці й по академічних комісіях і від поодиноких працівників Академії. Мали право заступники Відділу ска-

зати тоді оції слова, якими кінчиться звідомлення за перше півріччя його роботи: «Таким чином вже й нині Перший Відділ, як і два других, являє з себе не який-небудь науковий оазис, не якийсь малий науковий гурток, одірваний од духового життя народу і суспільства, але осередок, огнище наукової праці, до якої він широко притягає відповідні наукові сили, працюючи разом на користь народу, або краще сказати — усіх народів, що проживають на Україні, на користь і всесвітньої науки та всієї людськості»¹⁾.

Здавалось, одразу Перший Відділ разом з цілою Академією став був на цілком твердий і певний ґрунт і далі вже без перешкод і перепон зможе виконувати й розвивати ті широкі плани наукової роботи, які вже поставив був на черзі на самому початку своєї діяльності.

На жаль обставини громадського й політичного життя незабаром склалися так, що ті плани значно приборкалися. В добре налагодженій праці і Відділа, як і цілої Академії Наук, розпочалися проломи, бо громадянська війна, що почалася на Україні аж по 1922 р., крайній матеріальний занепад у краю, розпорощення наукових і взагалі культурних сил, незабезпеченість працівників — усе це не могло не відбиватися надзвичайно прикро на наслідках роботи. Дотого-ж не раз ставилося питання навіть про саме існування Академії Наук, не раз життя її було під загрозою, висіло на волосинці. Так уже друга половина 1919-го року разом з Денікінською навалою на Україну, принесла була постанову Денікінської влади коли не про закриття Української Академії Наук, то принаймні про таку її реорганізацію, за якої вона цілком була-б утратила своє значіння, як наукового осередку. Разом з тим на Академію припинено було всякі асигнування і мало не півроку, доки тяглася на Вкраїні Денікінська окупація, Академія животіла без жадних засобів. Цілий 1920-й рік — академічна робота минала серед політичних перемін, а в 1921-ому році, коли Київ обернувся в провінціяльне місто, праця Академії пливла серед повного матеріального занедбання (за другу половину того 1921-го року Академія та її установи не дістали ні копійки). В березні 1922 р. довелося пережити величезне скорочення штатів, яким сотні академічних робітників викинуто за мури Академії і тим самим її інтенсивну роботу значно звужено. Звичайно, що багато планів не могло не загинути, багато заповзяттів одсунуто до кращого часу. Мабуть аннали науки на цілому світі не знають таких прикрих обставин, за яких доводилося-б починати й розвивати свою діяльність якій-будь науковій установі, опріч нашої Академії. І проте енергія співробітників Академії не падала. І звідомлення попередніх років і звідомлення

¹⁾ «Перший піврік існування Української Академії Наук»... Київ, 1919, стор. 6.

академічних установ за останній рік показують, що навіть за таких обставин робота не тільки не припинилася, а йшла весь час без уривку, а що всього дивніш — робота не тільки йшла, ба невпинно й росла й розвивалася і позначилася аж надто реальними наслідками. Просте порівняння теперішнього стану Відділу з початковим покаже це як-найкраще.

Головою Відділу і в минулому році був акад. *А. Кримський*, секретарем акад. *С. Єфремов*. Дійсних членів мав Відділ 11, а саме: 9 академиків і 2 директорів з правами дійсних академиків Відділу:

акад. *Біляшівський М.* — по кафедрі української археології.

акад. *Грушевський М.* — по кафедрі української історії.

акад. *Єфремов С.* — по кафедрі історії укр. письменства.

акад. *Іконніков В.* (†) — по кафедрі російської історії.

акад. *Кримський А.* — по кафедрі арабо-іранської філології.

акад. *Лобода А.* — по кафедрі народної словесности.

акад. *Мищенко Ф.* — по кафедрі історії розумових течій.

акад. *Новицький Ол.* — по кафедрі історії укр. мистецтва.

акад. *Шміт Ф.* — по кафедрі історії світового мистецтва.

проф. *Грушевський О.* — директор постійної Комісії для складання Історично-Географічного Словника української землі.

проф. *Тимченко Є.* — директор постійної комісії для складання історичного словника української мови.

По-за Київом перебували на становищі позаштатних академиків оці члени Відділу:

акад. *Багалій Д.* — по кафедрі української історії (Харків).

акад. *Перетц В.* — по кафедрі української мови (Петербург).

акад. *Смаль-Стоцький С.* — по кафедрі української мови (Чернівці).

акад. *Харламович К.* — по кафедрі укр. церкви (Казань).

Усього, рахуючи й померлих академиків (*М. І. Петров* † 1921 р. та *М. Ф. Суццов* † 1922 р.). Відділ зібрав був 17 діячів науки з різних наукових дисциплін. Тяжкої втрати минулого року зазнав Перший Відділ в особі найстаршого віком академіка *В. С. Іконнікова*, що упокоївся 26 листопаду 1923 р., працюючи немало до останніх днів і як член Відділу і як Голова Археологічної Комісії.

Усіх засіданнів Перший Відділ одбув минулого року 20, присвячуючи їх головним чином, як звичайно адміністративним та адміністративно-науковим справам, а також науковим доповідям з різних сфер, що стосуються до дисциплін Першого Відділу. З таких доповідей треба окремо згадати широкі й докладні відомості, що подано на засіданнях Відділу про обслідування з

археологічного, архітектурного й мистецького боку Чернігівського Спаса, переведене з доручення Відділу під керуванням проф. *М. Макаренка*. Минулого року — відколи Академія Наук здобула свою друкарню — пощастило також, хоч і дуже ще малою мірою відновити й видавництво Відділу, випустивши II-III томи «Записок» та кілька томів «Збірника» Відділу з перспективою надалі більш інтенсивного друкування академічних праць.

Наукова робота провадилася, як і попередніх років, по установах Відділу, себ-то в Комісіях, секціях та через поодиноких людей, що їм од Відділу давалося будь-яке спеціальне наукове доручення. Число установ Відділу значно зросло проти того, скільки їх було на початку існування Академії Наук. Як згадано вже, Відділ почав свою роботу з 6-ма постійними Комісіями, на р. 1920-й їх було вже 9; 1921-го р., коли до Академії прилучено Київське Наукове Товариство, число установ Відділу дійшло до 18, року 1922-го аж до 20. Минулого року їх було 21, не лічучи окремих наукових дорученнів поодиноким ученим.

Подаємо короткі зведення установ Першого Відділу.

1. Историческое Общество Нестора-Летописца.

Приєдналося воно до Академії наприкінці 1921 року, і з цього тільки часу подаються у нас звістки про його діяльність. Ціи два роки од приєднання до ВУАН одзначилися видатною подією в історії Т-ва — 27-14 січня 1923 р. скінчилося півстоліття з дня заснування (1873 року) цього найстаршого в Києві Историчного Товариства. Ювілей цей одсвятковано 20 травня в залі К. І. Н. О. (кол. Університета), де протікала діяльність Товариства. У доповідях д. чл. акад. *М. Василенка*, поч. чл. акад. *А. Лободи* і д. чл. проф. *С. Маслова* коротко змальовано було різні боки посильного служіння Т-ва рідному краю й історичній науці. Численні привітання од державних і наукових установ, товариств і окремих представників науки і на Україні і в Росії — серед них од Народнього Комісара Освіти, тов. *В. Затонського*, од Української і Російської Академії Наук, од різних університетів — підкреслили плідотворність праці Т-ва і дали тим його членам нові сили вести свою дослідчу працю й надалі.

На протязі 1922 року мало Т-во 19 засіданнів з 42 доповідями, в 1923 р. — 17 засіданнів з 37 доповідями, а разом за два роки — 36 засіданнів з 79 доповідями.

Значна частина доповідів присвячена була тим втратам, яких зазнало Т-во у складі своїх членів. Пам'яті члена-фундатора й почесного голови,

акад. В. Іконнікова, поч. членів: акад. М. Сумцова, акад. А. Шахматова, акад. В. Ягіча, д. членів: проф. А. Сонні, акад. Ор. Левицького, І. Каманіна, Н. Голубовської, А. Гневушева, Г. Бараца влаштовано було доповіді, що змалювали наукову діяльність покійних членів Т-ва. Поряд з тим одзначено було доповідями і сумні роковини 20-ліття з дня смерти Ол. Лазаревського і 15-ліття з дня смерти В. Антоновича. Ювілеї видатних історичних і літературних діячів і події одсвятковано було спеціальними засіданнями і доповідями. Так, улаштовано було (23-IV 1922) засідання пам'яті гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного († 1622 року); далі (вкупі з ВУАН, КІНО, науково-дослідною катедрою і Істор.-Літ. Т-вом) засідання пам'яті А. Островського († 1823 р.), то-що.

Інші доповіді присвячені були розробленню окремих проблем з історії Наддніпрянщини чи Росії; видатне серед них займали місце доповіді минулому Києва присвячені.

Скількись доповідів присвячено було питанням методології історії, архівознавства, нумізматики, геральдики та бібліографічним оглядам. Деякі доповіді були результатом наукових екскурсій членів Т-ва, як, напр., доповідь Ф. Ернста про музейництво в Москві і Петербурзі, Вс. Зуммера, В. Базилевича й А. Степовича — про старий Козелець та В. Базилевича — про архівництво в Чернігові. Докладний список доповідів — у додатку.

За цей час утратило Т-во 9 членів, з почесних: члена-фундатора акад. В. Іконнікова, акад. М. Сумцова й акад. В. Ягіча, та 6 дійсних: Г. Бараца, Н. Голубовську, А. Гневушева, акад. Ор. Левицького, проф. А. Сонні та П. Соколова.

Тепер у Т-ві рахується 208 членів; з них: 12 почесних, 186 дійсних і 8 членів-кореспондентів.

Видавнича діяльність Т-ва, через руйну друкарської промисловости, припинилася ще в 1914 р. на XXV-ій Книжці «Чтеній». Окремі доповіді, прочитані в засіданнях Т-ва за цей час з'являлися друком по різних виданнях. Окрім того, пощастило Т-ву надрукувати коротеньке звідомлення про свою діяльність за 1919-1921 рр. на сторінках «Русского Исторического Журнала» (кн. VII; СПб 1922 р., стор. 327-329).

Голова Т-ва, акад. *М. Василенко*.

Секретар, проф. *С. Маслов*.

2. Історично-Літературне Товариство.

Протягом минулого року праця Історично-Літературного Т-ва виявлялася в тих-же формах, як це було і в 1922 році; це публічні засідання, де широкі кола українського суспільства знайомилися з новішими досягнен-

нями в історії української літератури та громадських рухів на Україні. Таких засіданнів усього відбулося 10, на яких прочитано 19 доповідів (див. у додатку). Кожне з них одвідували 200-250 слухачів, переважно студентської молоді.

Отже з 10 засіданнів деякі були присвячені видатним датам чи подіям в історії літератури: Т. Шевченкові, М. Коцюбинському (з нагоди 10-х роковин смерті), Ст. Руданському (50 років з дня смерті). Виготовлено матеріал до чергових засіданнів з нагоди десятиліття з дня смерті Лесі Українки й двадцятип'ятиліття літературної діяльності Л. Яновської.

Що-до складу товариства, то воно в біжучому році понесло велику, невіджалувану втрату в особі свого члена-фундатора й працівника П. Я. Стебницького, який упокоївся 14 березня 1923 р. Кількість членів збільшилася на 3 (Г. В. Александровський, М. М. Могилянський, І. М. Балинський). Рада працювала в попередньому складі, крім М. О. Плевака, що виїхав до Харкова; замість його до Ради вступив кандидат Б. В. Ягубський. Головою Ради був С. О. Єфремов, секретарем Ол. Дорошкевич. На початку нового 1924 року мають бути загальні збори членів Товариства для переобрання Ради.

Голова Т-ва, акад. *Сергій Єфремов*.

Секретар *Ол. Дорошкевич*.

3. Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді.

У минулому 1923 р. Товариство, що заступило собою давніше «Товариство прихильників української історії і мови», складалося з 16 дійсних членів: проф. Д. І. Абрамович, проф. В. П. Адріянова, проф. С. Д. Балухатий, проф. О. П. Баранників, проф. В. Ф. Боцяновський, В. В. Данилів, К. О. Копержинський, А. П. Лященко, М. М. Могилянський, акад. В. М. Перетц, П. П. Потоцький, проф. П. К. Сімоні, І. І. Фетисів, проф. В. О. Щавинський, проф. С. О. Щеглова, і 3 членів — співробітників: Я. Д. Верховець, П. С. Косюра і С. І. Шкроб.

Президія Т-ва складалася з голови — акад. В. М. Перетца, його заступника — А. Й. Лященка й секретаря — І. І. Фетисова (до 2-XI), пізніше — К. О. Копержинського.

Діяльність Т-ва розвивалася, повільно поширюючися, часом — припиняючись через те, що в минулому році двічі відбувалася перереєстрація; під час її — від 1-I до 27-IV та від 24-VIII до 19-X не можна було скликати членів на чергові наукові зібрання. Одначе, не зважаючи на це, у мину-

лому році відбулося 11 прилюдних засідань (27-IV, 11-V, 25-V, 8-VI, 10-VIII, 24-VIII, 19-X, 2-XI, 23-XI, 7-XII, 21-XII), при участі членів і гостей.

Діяльність Т-ва виявилась у двох напрямках: у рефератах, що читалися та обговорювалися на згаданих вище засіданнях, і в працях, що їх проводили поодинокі члени, кожен у царині своїх наукових інтересів. Прочитано було 24 реферати (спис їх у додатку). Крім обговорення рефератів членів і гостей, на зборах своїх Товариство розглянуло дві записки голови: перша записка — про організування допомоги студентам, що хочуть узяти участь у розробленню матеріалів і питань у царині українознавства під керівництвом членів Т-ва. Ухвалено: прийняти програму і прохати відповідних членів прийняти на себе керування науковою роботою української молоді в Ленінграді. Друга записка пропонує утворити у Ленінграді дослідчу наукову катедру або Інститут, що охоплюватиме всі парості українознавства. Ухвалено: просити Нар. Ком. Освіти У. Р. С. Р. подбати про утворення такої катедри або Інституту в Ленінграді на підставі нормального статуту, з головним завданням: розроблювати матеріали, що зберігаються у ленінградських книгозбірнях, насамперед — рукописних. З проєктом Науково-Дослідчої катедри ухвалено вдатися до Української Академії Наук з проханням підперти оцей проєкт авторитетом вищої наукової інституції на Україні.

Що торкається наукових праць поодиноких членів Т-ва, — на запрошення голови подали свої звітлення оці члени (перечисляючи тільки праці, що належать безпосередньо до українознавства):

1. Д. І. Абрамович — студював історію давнього слов'яно-руського Пролога на Україні і Московщині в зв'язку з його джерелами.

2. В. П. Адріанова — працювала над історією давнього українського театру в зв'язку з західно-європейським. Досліджуючи зосібна діяльність вихованців Київської Академії XVIII в., — довела, що один із них, Ів. Лятошевич, написав панегіричний діалог на честь наслідника престолу, Петра, поставлений на сцені Тверської семінарії в р.р. 1840-х. Розвідка з текстом діалогу надрукована в кн. «Старинный театр в России» під ред. В. П. Петрца. Крім цього, закінчила розвідку про *mise en scène* українського театру XVII-XVIII вв. (устрій сцени, декорації, вбрання і т. и.).

3. В. Ф. Бодяновський — написав біографію Т. Г. Шевченка (5-6 арк. друку); використував нові матеріали про творчість і життя великого українського поета.

4. Я. Д. Верховець — розроблював питання про первісну історію Шостянської порохівні, що офіційно святкувала століття свого існування

у 1871 році; автор доводить, що порохоня у Шостці існувала ще за гетьмана Дорошенка.

5. В. В. Данилів — працював по архівах, розроблюючи матеріали, що торкаються діячів українського відродження у XIX ст. Прочитав у Т-ві два реферати.

6. К. О. Копержинський — студіював історію Острозької школи і друкарні, зокрема діяльність Даміяна Наливайка (к. XVI—поч. XVII ст.). Написав рецензію на кн. проф. А. Білецького «Стар. театр в России»; написав, використав нові матеріали, розвідку «Драматичні елементи в укр. обрядовій поезії». Студіював українську комічну оперу з поч. XIX в. в зв'язку з французькою та московською. Досліджував літературну долю легенди про «пана Твардовського» на українському ґрунті.

7. А. Й. Лященко — надрукував у виданні «Пушкинского Дома» Рос. Акад. Н., «Литературные Портфели» статтю про І. П. Котляревського і його відносини до М. І. Гнідича; крім реферата в Товаристві, прочитав в Общ. Люб. Др. Письменности свою розвідку «Летописные сказания о смерти Олега Вещего»; в «Пушкинском Доме» — «П. Куліш і П. Плетньов» на підставі листів Куліша. Провадив далі розвідки на полі вивчення староруського епосу; написав статті: «Біліни про Івана Гостинного сина», «Біліни про Іллю Муромця та його сина»; «Біліни про Дюка Степановича», останню прийняла до друку Рос. Академія Наук. Заряджував відділом слов'янських літератур у Вібліотеці Рос. Академії Наук, де згромаджено силу українських книг.

8. В. М. Перетц — головним чином розшукував і досліджував па'мятки давнього українського письменства. В серпні і вересні працював по бібліотеках у Москві та Києві (де переглянув більш, як 60 рукописів); написав розвідки: «Ів. Вишеньський і польська література XVI віку» (прочитано в скороченні на зборах Всеукр. Акад. Наук); «Збірник повістей Григорія свящ. Шаргородського з р. 1660»; «Вірші архімандрита Онуфрія р. 1699». Прочитав низку доповідів у Т-ві.

9. П. П. Потоцький — студіював документи з архіву козацького роду Потоцьких про службу і побут укр. військової старшини XVIII ст.; провадив далі бібліографічний опис книг, іконографії і картографії книгозбірні Потоцьких; перекладав з німецької Правдиве і докладне описання Запорозьких козаків Фендриха фон-Ханделовика (вид. Пайснгейм, 1789); зробив реферат про відношення до М. О. Максимовича укр. письменників та вчених. Написав начерк історії «Основи» і характеристику цього видання та фондаторів його.

10. В. О. Щавинський — працював над темою «Фарби, що їх уживалося в давній Україні - Руси відносно до техніки малярства», звертаючи

особливу увагу на все, що торкається давньої історії України. Оця праця закінчена; потребує вона біля 20 арк. друку; почасти зреферована в засіданнях «Академии Материальной Культуры» в Петербурзі і в «Інституті Археологічної технології». Написав розвідку про те, якого чорнила вживали давні руські книгописці, прочитав її в «Общ. Люб. Древн. Письм.». У другій розвідці — «Фарби в історії давнього побуту України-Руси» зробив спробу визначити склад фарб Остромирової Євангелії. Зібрав матеріали до праці про українські впливи на малярську техніку Моск. Руси (а зреферовано в Т-ві).

11. І. І. Фегисів — досліджував впливи давньої Київської агіографії на північно-руську в XIV-XV ст. і розшукував сліди польського впливу на українську агіографію XVI-XVII вв., скільки він відбивався на перекладі Тріодних синаксарів. Про це читав доповідь в засід. Т-ва.

12. С. О. Щеглова — написала статтю про вірші П. Беринди 1616 р., вистежила джерела, що з них користувався цей український віршописець. Надрукувала статтю: «Русская пастораль XVII в. («Беседы пастушеские» Симеона Полоцкого)».

Озираючись на річну працю Т-ва, належить завважити, що за обставин більш сприятливих науковій роботі, воно могло-б поставити свою дослідчу діяльність далеко ширше. Не забуваймо, що по-за межами інтересів Т-ва члени його примушені були — для заробітку — обслуговувати інші посади, а дехто — навіть кілька посад. Тому, — коли ця діяльність йшла повільно — не можна робити жадних закидів Т-ву; воно зробило все, що могло зробити. На великий жаль, Т-во не має жадних засобів для друкування праць своїх членів; за сучасних обставин життя — немає навіть надії, що коли-небудь здійсниться оце спільне бажання всіх, хто співчуває розвиткові української науки і покладає сили свої для її поступу.

Закінчуючи річне звідомлення, Президія Т-ва прохає загальні збори висловити подяку Всеукраїнській Академії Наук, бо вона через акад. В. М. Перетца допомагала Т-ву матеріально, і Президії К. У. Б. У., що вона уділяла без платні помешкання для засідань Т-ва.

Голова акад. *В. Перетц.*

За секретаря *В. Адріанова.*

4. Комісія для складання словника української живої мови.

В минулому 1923-му році постійний штатний склад Комісії складався той самий, що і в попередньому 1922 році:

Голова Комісії — академик А. Є. Кримський.

Постійні члени-редактори — Вс. М. Ганцов (він-же Керівничий і Секретар Комісії), Гр. К. Голоскевич та М. М. Грінченкова.

Завідуючий технічно-адміністративною частиною і бібліотекар — О. Т. Андрієвська.

Учений діловод — А. М. Андрієвська-Яременкова.

Із постійних співробітників (з пожетонною платнею) фактично працювало четверо: П. Й. Горецький, В. Г. Дубровський, Є. М. Марковський та В. М. Шемет.

А oprч того з нештатних співробітників активнішу в праці Комісії участь брали: 1) О. Т. Андрієвська, 2) А. М. Андрієвська-Яременкова, 3) О. Й. Антоновська, 4) С. В. Баскевичева, 5) С. О. Буда, 6) Е. М. Волошин, 7) К. Д. Гайдамака, 8) В. П. Длугопільська, 9) М. С. Мушкетова, 10) К. М. Никитин, 11) І. К. Оппоків, 12) М. О. Павловська, 13) В. П. Ромоданова, 14) М. О. Станиславський, 15) А. М. Тренина, 16) В. П. Тутківський.

Праця Комісії: Що-до характеру праці в Комісії, то протягом минулого 1923 року в ній постали деякі зміни. В першому півріччі провадилася та-ж сама праця, що й попередніми роками (1919-1922), тоб-то проваджено далі вибірування і попереднє редагування лексичного матеріалу із творів українського красного письменства й етнографічних та інших джерел. В другому-ж півріччі (починаючи з кінця липня), вважаючи на негайну потребу в *російсько-українському словникові* і заасигновані від Совнаркому на підготовчу до видання роботу додаткові грошові засоби, уся енергія й увага Комісії обернулася на цю останню справу.

Конкретні результати цілорічної праці Комісії такі:

| | |
|--|---------|
| 1) Виписано нових карток: оригінальних українсько-російських | 29.222. |
| перевернутих до їх російсько-українських | 39.734. |
| Разом | 68.956. |

Слова вибірувано: а) з красного письменства — продовжувано використання творів Квітки Основ'яненка, Кониського (т. т. III-IV), Короленка (в перекладі на українську мову під редакцією С. Єфремова т. т. I-III), Коцюбинського, Куліша (переклади драм Шекспірових), Лесі Українки (переважно «Драми»), Чернявського («Зорі»), Федьковича та инш.; б) з наукових і публіцистичних творів — Баштовий («Українство на літературних позвах з Московщиною»), Єфремов («Коротка історія українського письменства», «Українознавство», «Гармонійний талант»), Кримський («Українская грамматика», «Денні непевні критерії»), Шахматов і Кримський («Нариси з історії української мови»), газета «Нова Рада» та инш.; в) з «Святого Письма», г) з ет-

нографічних виданнів — «Укр. Етнограф. Збірник Київського Наукового Товариства», т. I Етнограф. Збірник Наукового Товариства імени Шевченка т. т. X, XVI, XXIII, XXIV, XXVII, XXVIII, «Збірник Філологічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка», т. XV, Верхратський. Говір Батюків (та инш. д.), із шкільних підручників і сучасної оригінальної і перекладної літератури із різних галузів знання (термінологічний матеріал).

Нарешті, як і попередніми роками, чимало нових і оригінальних слів дали записи з народніх уст. Такий матеріал подали: Є. Волошин (Київщина), Вс. Ганцов (Козельський повіт), академик А. Кримський (м. Київ і Звиногородщина), І. Опповів (Липовецький повіт), В. П. Тутківський (Лубенський повіт), Шемет (Полтавщина), а з матеріалів, що поступили до Комісії давніше, скористовано лексичні записи Б. Кристалівського (Кролевецький повіт).

2. Закінчено попередню редакцію карток, виписаних минулого року, як і протягом передніх років, що вимагало великого напруження від редакційного складу Комісії.

3. Увесь картковий матеріал для рос.-укр. словника розкладено в алфавітному порядку і систематизовано по значіннях слова.

4. Остаточо зредаковано значну частину згаданого допіру матеріалу і виготовлено *рукопис рос.-українського словника* від літ. А до З. Цілий словник має бути скінчений протягом перших місяців нового 1924 року.

Редакційна Колегія Комісії відбула протягом минулого 1923 р. 26 засіданнів. Окрім питаннів редакційного характеру, декілька засіданнів було присвячено обміркуванню вкупі з Завідуючим Видавництвом „Шлях Освіти“ при Наркомосі УРСР М. Л. Астерманом та його заступником Г. Е. Штокке справи видання практичного рос.-українського словника на 40-45 аркушів, а потім того установленню принципів та системи самого словника. Відповідно до задуманого плану, словник має задовольнити невідступну потребу сьогочасного моменту в державно-політичному і культурному житті на Україні. Він буде найповніший супроти всіх дотеперішніх рос.-українських словників не тільки що-до реєстру російських слів, а ще більше що-до контингенту слів українських. На жаль, обмежений розмір наміченого до видання словника позбавляє можливости ілюструвати його прикладами в тій мірі, яку дозволяв би багатий картковий матеріал Комісії. Прикладів міститиме в собі словник не багато.

Минулим 1923-м роком закінчилося перше 5-ліття існування Комісії. З огляду на це, Комісія вважає не зайвим у коротеньких словах згадати про всі п'ять років своєї діяльності та її наслідки.

В постійному редакційному складі Комісії за цей час мало постало змін — вибув тільки з складу Комісії, вїхавши за кордон, перший Керівничий Комісії А. В. Ніковський, а його місце заступив член Комісії В. М. Ганцов (з 26-V 1920 р.) та залишив працю член-редактор М. О. Синявський, що протягом кількох місяців у 1919 році працював у Комісії. Більших змін зазнало на собі коло співробітників Комісії. Склад їх увесь час мінявся і зменшувався числом: 75 душ в 1919 році, 43 в 1920-му, 19 — 1921, 10 — 1922-му, і 16 — в 1923 р., окрім 5-6-х постійних співробітників, що їх було «скорочено» на початку 1922 року і переведено до категорії співробітників з пожеотною платнею.

Протягом цих перших п'ятих років свого існування Комісія, хоч які були тяжкі умови життя і праці (надто в 1920-1921 р.р.), зробила величезну роботу. Використано було для словника за цей час мало не всі визначні твори художнього українського письменства після 1870 року, а з давніших творів ті, що мало або й зовсім не були скористовані в Словнику Б. Грінченка (з особливою увагою ставилася Комісія до творів письменників-власників — М. Вовчка, Б. Грінченка, Гр. Квітки, О. Кониського, М. Коцюбинського, А. Кримського, П. Куліша, Ів. Нечуя-Левицького, П. Мирного, А. Свидницького, В. Стефаника, Л. Українки, Ів. Франка, Т. Шевченка та інших), силу етнографічних видань, творів наукових і публіцистичних (з них найбільше матеріалу і найкращий матеріал дали твори С. Єфремова), термінологічних збірників і матеріалів (останні використовувалися з великою критичністю) та багато інших джерел. Багато цілком нового лексичного матеріалу дали записи з народніх уст. Матеріал цей записувано в різних місцях України, а найбільше на Наддніпрянщині. Із таких записів на першому місці треба згадати збірку Голови Комісії академ. А. Кримського, що становить окремий Звиногородський словник (близько 5.000 карток, а також записи співробітників О. Андрієвської, Е. Волошина, П. Гладького, акад. С. Єфремова, П. Луценка, І. Оппокової, В. Шемета, членів Комісії Вс. Ганцова та М. Грінченкової і багато інших. Надсилали матеріал і сторонні Комісії люди з провінції. Всього записано безпосередньо з народніх уст по-над 12.000 карток. (Докладніше про все це див. у щорічних звідомленнях Комісії за р. р. 1919-1922). Окрім того розписано було на картки увесь Словник Б. Грінченка, як синтезу усієї попередньої української лексикографії. Всі картки переходили попередню редакцію і зараз-же перевертались для рос.-українського Словника.

Загальне число карток, що протягом п'ятих років призбирала Комісія, виносить 710.251 (330.471 картка для укр.-російського Словника і 379.790

карток для рос.-українського Словника). Беручи на увагу, що розписаний на картки Словник Грінченка дав 108.950 карток, можна сказати, що карткового матеріалу Комісії стало-б на укр.-російський Словник, що в три рази перебільшував-би Словник Грінченків, і на такий-же Словник рос.-український.

Як поділяються згадані картки на категорії і в якому році скільки виписано, видно з нижче-наведеної таблиці.

| Виписано карток. | в 1919 р. | 1920 р. | 1921 р. | 1922 р. | 1923 р. | За 5 років разом. |
|---------------------|-----------|---------|---------|---------|---------|-------------------|
| Для укр.-рос. Сл. | | | | | | |
| З нових джерел. | 55406 | 43251 | 53399 | 36241 | 29222 | 217719 |
| З Словн. Б. Грінч. | 61409 | 41853 | 5688 | — | — | 108950 |
| З Словн. Д. Евварн. | — | — | 1438 | 2364 | — | 3802 |
| Разом | 116815 | 85104 | 60725 | 38605 | 29222 | 330.471 |
| <hr/> | | | | | | |
| Перевернуто карток: | | | | | | |
| Для рос.-укр. Сл. | | | | | | |
| З нових джерел. | 53479 | 49121 | 31634 | 51940 | 39734 | 225908 |
| З Словн. Б. Грінч. | 60879 | 69126 | 19121 | — | — | 149126 |
| З Словн. Д. Евварн. | — | — | 1501 | 325 | — | 4756 |
| Разом | 114358 | 118247 | 52256 | 55195 | 39734 | 379790 |
| Усього | 231173 | 203351 | 112981 | 93800 | 6956 | 710.251 |

З поданої таблиці видно, що число виписаних за рік карток з кожним роком меншало. Це доводиться пояснити, звичайно, не тільки тим, що меншав гурт співробітників і гіршали умови праці, а в значній мірі ще й тим, що де-далі, то все менше зоставалося джерел до вибірування слів, надто творів красного письменства, що над їми з особливим уподобанням працювали співробітники. Зокрема що-до минулого, 1923 року, то значне зменшення супроти попередніх років числа виписаних у цьому році карток залежало ще й від того, що головну увагу цього року звернено було на упорядкування і редагування призьбіраного матеріалу. Особливо позначилося це на другому півріччі 1923 року. З загального числа 68.956 карток у другому півріччі виписано 31.656 карток, а з них оригінальних укр.-російських тільки 7.940, решта-ж 23.716 — картки рос.-українські. Тоб-то писання нових карток обмежилося в другому півріччі 1923 р. мало не самим

перевертанням ще неперевернутих до того часу укр.-російських карток, після чого їй припинилося, бо похоплива праця над укладанням рос.-українського словника не лишала часу на виписування нових слів, відірвавши співробітників до иншої праці — систематизації матеріялу, а постійних членів-редакторів примусивши весь свій час віддавати на редагування вже призбіраного передніше матеріялу, а не на перегляд нового. Огже, зменшення числа виписаних у 1923 році карток, безумовно, з'явище тимчасове і не визначає запепаду праці, бо загалом можна сказати, що в 1923 році праця Комісії провадилася в кращих умовах, ніж протягом передніших трьох років (1920-1923), а надто починаючи з червня місяця.

Що-до праці редакційної Колегії Комісії (постійних членів-редакторів), то слід додати, що протягом перших п'ятих років існування Комісії, вона весь час провадила не тільки попередню редакцію призбіраного лексичного матеріялу, а перевела і всю складну роботу наукової і технічної організації праці. Про принципи останньої коротко сказано в друкованому звідомленні Української Академії Наук за 1919 рік. Усіх засіданнів відбула Комісія за цей час (1919-1923 р. р.) 233, опріч частих побіжних нарад. Зокрема, що до технічно-організаційної праці в Комісії, то не можна не відзначити, що багато ініціативи, досвіду і щирої невтомної праці віддала Комісії діловод перших років О. Т. Андрієвська.

Бібліотека Комісії: До розпорядження Комісії з самого початку її праці перейшла Бібліотека покійного українського письменника і редактора найбільшого до цього часу Словника Української Мови Б. Грінченка. Ця Бібліотека містить у собі найбагатший і найсистематичніший супроти всіх київських бібліотек відділ Українця. Всіх №№ значиться в каталозі Бібліотеки 2641, а книжок і брошур по-над 6000. Окрім того до 2000 книжок і брошур (переважно останніх років) ще не заведено до каталогу. Бібліотека Комісії увесь час поповнювалася і поповнюється новими виданнями (Наукового Товариства ім. Шевченка, Рос. Акад. Наук, та инш.).

Протягом останніх 3-х років вона збагатилася декількома цінними Словниками, як от великий німецький словник — Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm — Leipzig — 1854-1921; Słownik języka polskiego S. Lindego. Kraków — 1854-1860; Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego i Wł. Niedźwiedzkiego.

Єсть у декількох примірниках «Академический Словарь Живого русского языка», «Словарь Живого Великорусского языка» Даля (в різних виданнях) та инш.

Число відвідувачів Бібліотеки і взятих до читання книжок що-року збільшується. В минулому 1923 році зареєстровано 692 відвідування. Кни-

жок взято 2181. Супроти попереднього 1922 року число відвідувань зменшилося на 3, але число виданих до читання книжок збільшилося на 702, дарма що в 1923 році, з огляду на похопливу працю розкладання карток і тісне приміщення Комісії, Бібліотека протягом двох місяців (серпень-вересень) була зовсім зачинена, а потім до кінця року користування книжками було обмежене й вимагало в кожному окремому випадкові дозволу Комісії.

Керівничий Комісії *В. Ганцов*.

5. Інститут Української Наукової Мови.

I. Інститут Української Наукової Мови при ВУАН впродовж 1923 р. відповідно до § 1 свого статуту сприяв усіма засобами нормальному й організованому розвитку української наукової мови, кладучи в її основу народню мову та вимоги науки.

Для цього Інститут збирав силами спеціальних кореспондентів матеріали з народнього вжитку та силами своїх наукових співробітників вибирав наукові терміни з літературних джерел. Окремі, краще матеріально забезпечені, а тому й більш діяльні відділи Інституту (природничий, правничий) спромоглись значну частину зібраних термінів упорядкувати, зредагувати і навіть видати чималими словниками, чи, принаймні, остаточно приготувати до видання. Інші відділи Інституту (технічний, сільсько-господарський) на такі видання не спромоглись, головним чином через цілковитий брак коштів, і зібраний ними чималий термінологічний матеріал застається в неупорядкованому стані, що й не дає можливости науковим робітникам вказаного фаху скористатися з здобутків цих відділів. З тих самих причин Інститут, на великий жаль, не міг задовольнити прохання окремих установ (Повітрефлоту, Комунвідділу, Цукротресту) що-до термінологічних вказівок та редакції рукописів.

В найгіршому стані термінологія наук гуманітарних. У цій галузі зібрано дуже мало, та й то випадково, матеріалу, хоч потреба в такій термінології почувається все дужче та й дужче. Тому Рада Інституту постановила організувати Відділ Соціально-Історичний і в ближчому часі організація його буде довершена і він, треба сподіватися, приступить до праці.

Для більшої консолідації роботи окремих відділів, для упорядкування організаційного життя та упорядкування матеріального стану Інституту, Рада Інституту наприкінці року поновила склад свого виконавчого органу (Президії), обравши на допомогу Голові Інституту, академікові А. Ю. Кримському на тимчасового заступника Голови І. Ю. Черкаського та на Секретаря М. М. Любинського.

Голова Інституту Української Наукової Мови акад. *А. Кримський*.

Секретар *М. Любинський*.

II. Природничий Відділ Інституту Наукової Мови на протязі 1923 р. мав 4 засідання Відділу й 10 засідань Президії Відділу.

Президія Відділу складалася з таких осіб: Голови Відділу — проф. О. Янати, заступника Голови — проф. І. Щоголева й членів: філолога — Ол. Курило, секретаря Хв. Полонського й кооптованого члена-скарбника Я. Лепченка. В звязку з частими тимчасовими виїздами Голови Відділу й Секретаря, 23-Х в Президію дообрано двох членів: Я. Лепченка і Н. Осадчу на заступника секретаря.

Через брак відповідних коштів і штатних посад Природничий Відділ, як і в минулому році, не міг інтенсивно розвинути свою діяльність у напрямку намічених робіт, як організації сітки кореспондентів, яка-б збирала на місцях пародні термінологічні та номенклатурні матеріали. Робота Природничого Відділу полягала здебільшого в опрацюванні зібраних матеріалів по окремих Комісіях і друкуванню словників.

Хімічна Комісія, на чолі якої стоїть проф. М. Домавицький, остаточно наготовила й надрукувала за допомогою Державного Видавництва «Словник хімічної термінології», 9 аркушів, що склала Ол. Курило.

Геологічна Комісія, на чолі якої стоїть акад. П. Тутковський, колеґіально опрацювала, остаточно наготовила й надрукувала за допомогою Державного Видавництва «Словник геологічної термінології» (12 1/2 аркушів), що склав акад. П. Тутковський.

Математична Комісія, на чолі якої стоїть проф. М. Столяров, колеґіально опрацювала й остаточно наготовила «Словник математичної термінології. Част. I. Термінологія чистої математики, 4-ма мовами (15 аркушів), що склав Ф. Калинович, і що за допомогою Державного Видавництва почав друкуватися.

Зоологічна Комісія, на чолі якої стоїть проф. І. Щоголів, опрацювала матеріали для словника зоологічної номенклатури, причому закінчено й почато друком засобами Відділу I частину «Словника номенклатури хребовців», номенклатуру української фауни хребовців (крім риб), що склав член комісії М. Шарлемань (10 аркушів).

Медична Комісія, на чолі якої стоїть проф. О. Черняхівський, опрацювала матеріали з медичної термінології й переклала на українську мову «Словника міжнародньої базельської анатомічної номенклатури» — *Nomina anatomica* під редакцією проф. О. Цешківського і О. Черняхівського (4 аркуші), що має бути виданий за допомогою Державного Видавництва на протязі півроку.

Ботанічна Комісія, на чолі якої стоїть проф. О. Яната, закінчувала вибирати й опрацювати численні матеріали (66.000 карток) для словника

ботанічної номенклатури, що матиме 20 аркушів; над ним працювали — спеціаліст Комісії Н. Осадча й помічник спеціаліста О. Полонська.

Метеорологічна Комісія, на чолі якої стоїть проф. М. Данилевський, закінчила зібрати матеріали (30.000 карток) і почала опрацьовувати їх. Готує словник метеорологічної термінології, що має бути закінчений на протязі півроку.

Географічна Комісія, на чолі якої стоїть акад. П. Тутковський, об'єднує термінологічну працю географії, антропології з етнографією. З географії зібрано 40.000 карток, які опрацьовуються, і готується словник географічної термінології.

Заходами всіх своїх Комісій Відділ почав організацію до складання загального короткого практичного «Словника природничої термінології» на 10 аркушів (для широкого вжитку).

Крім праці над словниками Відділ редагував протягом року за допомогою своїх Комісій і філолога рукописи наукових і популярних праць з природознавства.

Потреба в природничій термінології вимагає тепер найбільш активної діяльності Відділу, що почасти й сприяло розвитку праць Відділу, після занепаду в останні роки, але розгорнути свою діяльність заважають ще й досі відсутність операційних коштів і нештатність персоналу.

За Секретаря Відділу *Н. Осадча*.

III. Правничий Відділ Інституту Наукової Української мови на протязі 1923 року збирав правничі терміни із юридичної мови минулого України як Правобережної, так і Лівобережної, використовуючи як друковані акти, так і рукописні. Сюди належить перш за все: 1) ч. 6, т. I і ч. 8, т. V Арх. Юг.-Зап. Рос., 2) Стороженка «Фамільный Архивъ» т. VI, 3) «Приложенія» к Замѣч. А. М. Лазаревскаго на историч. Монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и Статутовыхъ Судахъ, 4) Приложенія до «Очерковъ литер. истор. Малорусскаго нарѣч.» П. Житецькаго, 5) «Сборникъ матеріаловъ для исторіи топографіи г. Києва. Із архівних рукописних матеріалів використано частину, 6) із рукописного відділу бібл. А. М. Лазаревського при ВІНО — це 3 кн. ч. 44¹ та ч. 44². «Протоколи Полтавского Полкового Суда 1683-1740 г.» і 7) розвідка правника XVIII віку бунчукового Тов. Федора Чуйкевича «Суд і Росправа». Крім того використано 8) переклад П. Куліша Маніфесту 19 февраля 1861 года; Положеніе о Крестьянахъ і 9) Галицька Правнича Часопись 1896 року.

Із зазначеного матеріалу за минулий 1923 рік взято 3700 термінів.

Засідань всього в 1923 році Відділ мав 221.

Починаючи ще з весни минулого року, ГоловПрофос через Невідмінного Секретаря ВУАН порушив питання про видрукування зібраного Відділом термінологічного матеріалу.

З цього приводу листування тяглося до листопаду, коли Правничий Відділ, за попередньою згодою Голови Інституту і Невідмінного Секретаря Академії, академика А. Ю. Кримського, підписав 20 листопаду умову з Київською Філією Держвидату про видання практичного Правничого Словника, зобов'язавшись на протязі 6 місяців виготувати та остаточно зредагувати рукопис правничих термінів.

Починаючи з дня 22 листопаду, Відділ присвятив майже увесь свій час перегляду назбіраного матеріалу і його зредагуванню. На 1 січня 1924 року зредаговано Словник до літери Н і здано на остаточно зредагування Головному Редакторові Комісії-Словника Живої Української Мови А. Ю. Кримському літ. А, Б, В.

Голова Відділу *І. Черкаський.*

Член-Секретар Відділу *В. Войткевич-Павлович.*

6. Постійна Комісія для складання Історичного Словника Української Мови.

В 1923 році в Комісії працювали постійними співробітниками: Л. Білозір, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко і С. Якимович; непостійним співробітником — М. Станиславський.

В Комісії провадилась, як і попереду, робота вибирання лексичного матеріалу з пам'яток старого письменства і актових збірок, але, уважаючи на те, що матеріал з джерел приступних тепер Комісії в значній мірі вибраний і що до Комісії удаються часто за інформаціями з приводу історії того або иншого слова, в цім році приступлено вже до впорядкування всього зібраного до 1923 року матеріалу, щоб уможливити вже тепер користування з словника хоч-би в картках. Тимчасом робота над дальшим вибиранням слів з джерел, ще не вичерпаних, не припинялася.

Л. Білозір вибирала слова з:

1. рукопису музею Духовної Академії № 513 (збірник полемічних артикулів та казань).
2. Поученія на євангеліє за Няговським списком р. 1758.
3. «Оборона вірному чл-ку» ієрея Михайла.
4. Граматики Мелетія Смогрицького.

В травні, червні, липні та серпні впорядковувала матеріал.

Е. Волошин вибірав слова:

1. З кроніки Сафоновича.
2. З кроніки о початку і назвіску Литви і о князех Литовських.
3. З кроніки о землі Польской.
4. З «Отчетовъ объ экскурсіяхъ семинара р. филологіи В. Перетца».

В червні, липні, серпні і вересні впорядковував матеріал.

К. Лазаревська вибирала слова з рукописів:

1. Животи святих XVII віку.
2. Книга міская полтавская кінець XVII в.
3. Катехизис альбо визнання віри XVII в.
4. Везерунок цнот Плетенецкого.

З друкованих джерел:

5. Виленське учит. євангеля, стародрук.
6. Малоросійськіє лечебники XVIII в.
7. Книга, глаголемая листовня XVII в.
8. Лѣтописи и замѣтки о событіяхъ въ Новороссіи.
9. Слабченко. Хозяйство гетманщини. Приложение.

Г. Петренко впорядкувала словничий матеріал.

С. Якимович вибірав слова:

1. З «Книги о вѣрѣ» XVII в.
2. З «Ключа разумѣнія» Галятовского

і впорядковував матеріал в червні, липні, і серпні.

М. Станиславський вибирав слова:

1. З Тріоди постної 1628 р.
2. З Урбара, першого печатного пам'ятника угрорус. нар. XVIII в.
3. З Львівського літопису.
4. З Сборника матеріаловъ для исторіи общины и обществ. земель въ Лѣвобережной Украинѣ XVIII в.

Нового словарного матеріалу прийшло до Комісії 30000.

Комісія мала 3 прилюдні засідання з рефератами (див. у додатку) і 6 засідань, де обговорювалися різні питання, зв'язані з упорядкуванням матеріалу.

Кидуючи оком на попередню працю Комісії, нагадаємо, що при заложенні Комісії до неї поступив різний матеріал від небіжчика Житецького, приблизно 12000 карток, і матеріал проф. Є. Тимченка, що в 1905 році подавався разом з словником живої мови на Костомарівську премію до Спб. Академії Наук у кількості 60000 карток. За відсутністю директора, що виїхав був за границю, робота в Комісії в 1919 р. майже не провадилася, але в 1920 р. до Комісії поступило, як дар Кам'янецького університету 26700

карток слів вибраних з різних пам'яток під проводом директора Комісії і опріч того 4194 картки, вибраних уже в Києві. Всього 30894 картки. В 1921 р. вибрано слів на 38428 картках; в 1922 р. — на 60550 картках; в 1923 р. — на 30000 карт., так що тепер в Комісії всього 231672 картки слів, вибраних більше як з 300 пам'яток нашої давньої літератури XI-XVIII віку.

Наприкінці треба згадати, що Комісія дізнала в минулому році певіджалуваної втрати: 31 грудня померла на гепернефрому (опух нирки) Марія Лев, діловод, секретар і бібліотекарка Комісії, що віддавала їй увесь свій час, невсипучу енергію і здоров'я.

Директор Комісії *Є. Тимченко*.

7. Постійна Комісія для складання Історично-Географічного Словника Української Землі.

Комісія провадила свою працю по попередньому плану, але теж у звужених рямцях, бо штатний (на місячній платві) лише один співробітник, а праця задільна і далі все ще дуже мала.

Постійну участь брали, крім керівника, ще 14 осіб.

Засідань було в минулому році 24 з подвійним характером: обговорювали справи організації праці та поширення її, переважно. Деякі питання, котрі важніші, викликали уважніше обговорення; це були питання з історії заселення, з історії верстов та інші.

Для обговорення методів праці, для ознайомлення з цими методами та теж з аналізом джерел відповідні теми переносились на обговорення до Семінара Соціальної Історії України при Комісії. Членами та учасниками обговорень були переважно студенти.

Напрямок праці:

1) Перегляд окремих джерел для зазначення тих, з яких треба виписувати звістки на картки.

2) Перегляд старих часописів з тією-ж метою.

3) Перевірка границь укр. районів; цю працю вели Шамраїв С. В., Грушевська Ол. Ол., Баранович Ол. Ів.

4) Перегляд архівних джерел: по Румянц. оп., Збірці Лазаревського та Київ. Центр. Арх. — Грушевський Ол. Серг., Гермайзе О. Ю., Ткаченко М. М.

5) Вибірання карток провадили: Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Кисилевич Н. М., Кондратьєва К. Б., Корнилович М. Ів., Полонська Ів. Тим. Ткаченко О. М., Ткаченко М. М., Шамраєва Г. С., Шамраїв С. В., Юркевич В. Д., Баранович Ол. Ів., Бучило П. Ф.

Вибірали з Актів Ю. і З. Рос., Описи акт. кн. К. Ц. А. Генер. Слѣд. Полков., Малорос. Родословника, Обзорѣнія Рум. оп., Кіевскої Старини, Опис. столбцовъ.

6) Сводка звісток про окремі села в вигляді окремих етюдів.

7) Складання статтів:

Полтавщина — Гермайзе.

Остерський пов. — Ткаченко М. М.

Кролевецький — Лазаревська.

Кременчуцький — Ткаченко М. М.

Холмщина — Корнилович.

Галичина Зах. — Грушевський.

Директор *О. Грушевський.*

8. Етнографічна Комісія.

Комісія, що досі містилася в Кабінеті Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка, в минулому році, нарешті, здобула собі окреме приміщення (спільне з Музично-Етнографічним Кабінетом) і приступила до його впорядкування. Крім звичайних меблів, тут вже зібрано чимало портретів українських етнографів, народніх співців та представників літератури, що в своїх творах ішли слідом за народньою поезією (Максимович, Куліш, Драгоманів, Антонович, Чубинський, Маркович, М. Гоголь, Франко, Грінченко, Гнатюк, Хв. Вовк, П. Демутький, Шевченко, Лесь Українка, О. Вересаї); з зразків старого мистецтва є добрий Мамай; придбано 2 мапи розселення слов'ян і 1 новіша мапа адміністративного розподілу сучасної України. Всі ці речі поступили почасти від Академії, в значній частині за допомогою Г. А. Іванця, почасти подаровані як членами Комісії, так і сторонніми особами (М. Грінченкова, С. Єфремов, С. Драгоманів, В. Міяковський, Г. А. Іванець), за що Комісія вважає своїм обов'язком висловити їм щиро подяку.

Комісія, як і в попередні роки, працювала під головуванням акад. А. Лободи; єдиним штатним співробітником був К. Квітка. Число позаштатних дійсних членів Комісії збільшилося на 2 (проф. В. Г. Ляскоронський, М. Теодосьєв) і всіх їх рахується 18; з сторонніх осіб у засіданнях Комісії робили доклади 4 (Л. Динцес, проф. Є. Сташевський, П. Филипович, Демич) і активну участь брали акад. С. Єфремов, В. Ганцов, Ю. Александрович, М. Грінченкова, Ю. Павлович, Є. Волошин. Таким чином усього в Комісії брало участь 30 осіб, не рахуючи звичайних одвідувань засідань.

Що-до діяльності Комісії, то першим її завданням було поширювати етнографічне знання серед суспільства і об'єднувати місцевих етнографів у їхній праці. Для цього улаштовувалися прилюдні засідання, приблизно одне на 2 тижні, де обговорювалися біжучі справи і робилися наукові доповіді. Таких засідань протягом зведеного року було 22. Докладів на них заслухано 27 (див. у додатку). По-друге, Комісія займалася збиранням пам'яток народньої творчості (фольклор). Для цього Комісія намітила загальний план систематичних екскурсій і улаштувала 3 з них (спільно з Музично-Етнографічним Кабінетом): 1) в травні, приблизно протягом 3 тижнів у с. Хоробрічі на Чернігівщині (К. Квітка, О. Курило і Л. Шульгіна, остання від Кабінету Антропології та Етнології ім Хв. Вовка); 2) з 26 вересня по 2 листопаду, в Піженську, Чернігівську, Сновську і Конотіпську Округи на Чернігівщині (К. Квітка, О. Курило) і 3) в серпні на Пирятинщину (О. Курило). Наслідком цих екскурсій було 157 записаних мелодій, в тому числі 2 думи в фонографічному запису, і понад 150 текстів пісень, записаних незалежно від мелодій; голосінь, замовлень, легенд, а разом з тим кілька описів говірок. Окремі записи робилися і по-за цими екскурсіями, тими-ж К. Квіткою, О. Курило і іншими членами, як от П. Попов, А. Онницьук, В. Петров, М. Гайдай. Кілька дрібних записів поступило від учнів вищих шкіл. З старих збірок Комісії почастило за допомогою Кисіля здобути від родини відомого етнографа Носа його дорогоцінну колекцію в 71 зшиток і 17 пакунків; Комісія щиро дякує за цей подарунок і приступає до його розбору.

Почастило в цьому році її видати хоч частину з виготовлених Комісією програм. В першу чергу пущено найменш розроблене в нашій етнографічній літературі питання, що їми зайнялася О. Курило: 1) Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні вигуки, г) дитяча мова; 2) таємні мови; 3) ономастика; 4) початки письма (див. № 13 Збірника Іст.-Філолог. Відділу). Другим числом іде програма К. Квітки до збирання відомостей за нар. професійних музикантів, яку вже передано до друку. Побачили світ і деякі інші праці членів Комісії: А. Лободи — До літературної історії «Записокъ о южной Руси» Куліша; П. Руліна — Українська пісня в старих російських співаниках; К. Квітки, що про них згадано буде окремо у згаданні за Музично-Етнографічний Кабінет; але все це — тільки незначна частина того, що виготовлено співробітниками Комісії, і знов доводиться нагадувати про необхідність окремого етнографічного видання.

Голова Комісії А. Лобода.

9. Музично-Етнографічний Кабінет.

План діяльності Музично-Етнографічного Кабінету обіймає: 1) фіксування зразків народної музики, по-можливості, за поміччю апаратів, 2) порівнянне студіювання народної музики і 3) пропаганду інтересу до неї і популяризацію музично-етнографічного знання.

Що-до першої точки доводиться констатувати, що всі заходи, зроблені перед урядом У. Р. С. Р. і перед центральними музично-етнографічними установами С. Р. С. Р. що-до помочи в справі придбання або хоч позичення доброго фонографу zostалися безрезультатні. Також не було змоги набути інших апаратів фіксації і вимірювання. Підготовча робота поки-що йшла у формі студіювання закордонної літератури що-до цих апаратів, графічного зображення звукових хвиль і аналізу одержуваних кривих ліній, — отже головню літератури по експериментальній фонетичі, в якій ця справа детальніше розробляється. Для успішности праці в цім напрямі в складі Кабінету обов'язково повинен бути співробітник з спеціальною фізично-математичною освітою. Тимчасом Кабінет узагалі не має ні одного штатного співробітника, а праця непостійних співробітників не оплачується; і тому планової колективної роботи бути не може. В справі фонографування, все-таки, в звідомнім році зроблено спроби, дякуючи О. Сластьонові, що передав Кабінетові старий невеличкий фонограф, який находився в його розпорядженні з давніх часів, з валками. Щоб привезти до Київа цей дар, у Миргород виїздив співробітник Кабінету Д. Ревуцький. Фонограф був пристосований до схоплення історичних дум і обрядових пісень на Чернігівщині підчас двох екскурсій, що зробив К. Квітка разом з співробітницею Етногр. Комісії лінгвісткою О. Курило, що записувала тексти пісень. Фонограми вийшли здебільшого незадовольняючі через застарілість мембран і валків. Дальших фонографічних знімків бути не може за вичерпанням подарованих валків. Окрім валків О. Сластьон пожертвував давні фонограми, що звучать дуже слабо через зужиткованість і вплив вохкості. Проте є надія, що коли вдасться здобути нові мембранні-репродуктори і апарати до копіювання, ці фонограми стануть придатні, щоб послужити за фундамент до архіву фонограм; такі архіви є мало не у всіх культурних націй. — У справі записування мелодій без апаратів істотну працю зробив співробітник Кабінету М. Гайдай, що передав Кабінетові 150 своїх записів, у тому числі зразки співів чувашів, що перебували на Україні підчас голоду над Волгою. З українських його записів треба спеціально відзначити зразки жebraцьких «прозбубань» і вигуків на свійську худобу і птицю, тоб-то продукцій, які досі ще не були зафіксовані в музичній нотації, також похоронні голосіння,

яких мелодії досі були зібрані в надто малій кількості. — Всю иншу працю показано в звідомленні без зазначення імени, мусів робити керівничий кабінету одноособово. Отже, окрім мелодій, що подав М. Гайдай, у звідомнім році записано без фонографу 190 нар. мелодій з Чернігівщини, в тім числі голоси пісень того роду, що досі був з музичної сторони зовсім невідомий, саме «грянїх пісень», дохованих на білоруським пограниччі, і 20 з Волини. З двох згаданих екскурсій на Чернігівщину одна — в с. Хоробричі Городнянського повіту — була зроблена при частинній матеріяльній допомозі Академії, а кошти другої екскурсії — в Ніженську, Чернігівську, Сновську і Конотіпську округи, — звязані власне з музичною стороною цієї екскурсії, взяло на себе цілком Музичне Товариство ім. Леонтовича.

Теоретичне порівняне студіювання народньої музики обіймало мелодику і ритміку. Що-до мелодики — виготовано працю «Періодизація народньої музики», що замикає в собі критику традиційно прийманой в укр. і рос. музичній науці еволюційно-історичної схеми Сокальського. Що-до ритміки — зроблено низку порівняних студій над піснями всіх слов'янських народів. Дві з цих студій надруковані в конспектованій формі в часопису «Музика». Ця праця вимагає великої чисто-технічної роботи, яку могли-б робити передбачені статутом Кабінету технічні співробітники, і йшла-б далеко швидшим темпом, як-би такі співробітники справді були.

По третій точці — видано працю «Лисенко, як збірач народніх пісень» (Повідомлення Муз.-Етногр. Кабінету № 1); прочитано безплатні лекції про нар. музику в м. Острі і Сосниці, зложено керівничим програму для збирання муз.-етн. матеріялів (на два аркуші друку), що не могла бути видрукована від Академії за браком засобів, розмножувалася (теж не засобами Академії і почасти за допомогою Б. Луговського в Червігові) на машинці до писання і розсилалися; давалися усні і писані вказівки особам, що виявляли охоту записувати мелодії.

Керівничий *К. Квітка*.

10. Археографічна Комісія.

За минулий рік головною подією в житті Археографічної Комісії була передача в її безпосереднє розпорядження бібліотеки, яку для своїх членів збрала колишня Комісія для розбору давніх актів, що існувала в Києві з 1843 по 1921 рік.

Ця бібліотека складається з п'ятох відділів:

I-й Відділ — документи й акти: він містить у собі всі видання Петербурзької Археографічної Комісії, «Общества любителей древней письменности», видання архівів вищих установ колишн. Російської імперії та архівів

окремих значних родин, як-от, наприклад, Воронцових, Сангушок та инш.

II-й відділ — історичні монографії: тут, поруч з монографіями Костомарова, Еварницького, маємо велику низку дуже цінних старих видань, особливо по історії Польщі.

III-й відділ — археологія: всі видання археологічної Комісії, так-само «Труды» усіх археологічних з'їздів, що відбувалися на території колишн. Росії за часів до революції 1917 року.

IV-й відділ — географія: в ньому, крім повного комплекту «Извѣстій Русскаго Географическаго Общества», варто зазначити Географічний словник польський, який являє собою надзвичайно рідке і цінне видання.

V-й відділ — періодика: комплекти історичних часописів («Кіевская Старина», «Русская Старина», «Историческій Вѣстникъ»), періодичні видання дуже багатьох архівних комісій та товариств.

Всі ці книжки, в кількості по-над 2.000 томів, до минулого часу зберігалися на четвертому поверсі будинку Університету, і здобути їх звітлія для наукової праці було справою дуже тяжкою. В 1923 році їх, разом з складом власних видань Комісії, в якому тепер є близько 5.000 томів, пощастило, нарешті, перевезти до будинку Академії і, таким чином, ця бібліотека зробилась цілком приступна для дослідувачів. Це дає спромогу членам Комісії поширити свою працю, бо всі потрібні для них підручні видання вони мають тепер коло себе.

Дослідча робота Археографічної Комісії в минулому році йшла не так жваво. До цього спричинилося, почасти, перебування більшости її членів по-за межами Києва і навіть України, а головне, стан здоров'я голови Комісії академ. В. С. Іконнікова, який, після довгого слабування, помер 26 листопаду 1923 року. Тому загальних зібрань членів Комісії не відбувалось, але дещо з наміченого в плані її роботи переводилось, під керуванням її-ж-таки членів, по инших установах Академії.

Секретар Археографічної Комісії *Г. Іванець*.

11. Археологічна Секція.

У 1923 році відбулося 6 засідань Секції, з них 2 прилюдних, присвячених пам'яті пр. В. Антоновича й 1 спільне з Секцією Мистецтва. Засідання відбулися: 25 січня, 12 лютого, 13 березня, 18 серпня. Прилюдні — 25-го березня й 13 травня, на них було заслухано реферати, присвячені характеристиці В. Б. Антоновича з приводу 15-літніх роковин його смерті (див. у додатку). На спільному з секцією мистецтв засіданні виступив з своїми рефератами П. П. Курінний (див. у додатку).

За Голову Секції *К. Антонович*.

Секретар *В. Козловська*.

12. Археологічний Комітет.

За 1923 рік Археологічний Комітет ВУАН, у складі Голови Комітету, академіка Ф. І. Шміта, Секретаря, академіка О. П. Новицького, та членів, академіків М. Ф. Біляшівського і М. П. Василенка, одбув 25 засідань.

Головним чином, як і раніш, праця обмежувалася клопотанням перед відповідною владою за різні пам'ятки старовини і мистецтва. Не побільшуючи можна сказати, що по таку допомогу зверталися до Комітету з усіх частин України, і що заступництво його мало успіх. Поки заснувалася окрема Софійська Комісія при ВУАН, Комітет особливу звертав увагу на св. Софію, двічі навіть кликано експертів, щоб зробити розслід причин, через які сталися щілини в арках на хорах; Комітет звертався також з проханнями в справі св. Софії до Наркомосвіти, до Наукового Комітету, до Головпрофосвіти і до Головополітосвіти. Так-само закликано було експертів і з приводу дренажування Андріївської гори, експертизи тієї ще не скінчено за браком коштів і до цього часу. Комітет підтримував клопотання Комісії для досліджування музейних цінностей, вилучених із церков і молитовних домів на Україні, про асигнування необхідних на роботу коштів.

Зняв Комітет питання і про розкопи в Ольвії й чимало попрацював для влаштування музейної справи у Києві, а саме: домагався передачі помешкання б. Києво-Печерської лаври для «Музейного городка», перевіз туди музей б. Київської Духовної Академії й узяв участь у розборі його, виробив проєкта організації музейного розпорядку у Києві взагалі, а надто Лаврського музею, з успіхом одстоював інтереси провінціальних музеїв, захищаючи їх від усяких неприємних випадків.

Нарешті, з доручення Губвиконкому та Губліквідкому, вироблено проєкти об'їзників про охорону пам'яток старовини і мистецтва.

Останнім часом приступив Комітет до складання археологічно-мистецьких мап України, причому ухвалено скласти не саму загальну мапу, але кілька окремих, а саме: по археології: 1) палеоліту, 2) неоліту, 3) трипільської культури, 4) бронзової доби, 5) грецько-скітської доби, 6) доби переселення народів і 7) слов'янської доби; по вкладах: 8) речей бронзової доби, 9) речей доби переселення народів, 10) великокнязівської доби і 11) пізніші вкладки; по монетних вкладах: 12) східних, 13) античних, 14) візантійських, 15) західних і 16) українських; 17) музеїв; по кам'яному будівництві: 18) великокнязівської доби, 19) литовської доби, 20) гетьманської доби, 21) пізнішої доби; 22) по дерев'яному будівництві, 23) по іконостасах; 24) по стінописах і 25) окремо міста Києва.

Мапи ці можуть мати велику вагу для тої краєзнавської роботи, що так широко ставиться й підтримується в РРФСР та безумовно незабаром

повинна стати й на Україні на відповідну височінь. Бо ці мапи не тільки мають виявити наверствування культур, що заступали одна одну на території України, але повинні дати матеріал і для економічного й національного районування України: мистецтво це найбільш чуйний показчик побуту людности. Нема чого казати про те, що, коли Археологічному Комітетові, як про це зараз клопочеться Академія, буде доручено охорону пам'ятників старовини й мистецтва, тоді такі мапи дадуть йому певний ґрунт для такої праці. Визнаючи усю вагу такого завдання Археологічного Комітету, Академія Наук, не вважаючи на надмірну обмеженість співробітників, дала Комітетові змогу призначити до цієї праці трьох нештатних постійних співробітників і таким чином почати працю, хоч поки-що у дуже скромних розмірах.

Голова Археологічного Комітету
академик *Ф. Шміт*.
Секретар академик *О. Новицький*.

13. Кабінет Мистецтв.

Кабінет мистецтв Всеукр. Академії Наук р. 1923 пробував під керіванням акад. *Ф. І. Шміта*; учений консерватор Кабінету *А. К. Фюнер* буля весь час за кордоном у командированні, та з 10 грудня і саму посаду ученого консерватора скасовано.

Коштів на роботу Кабінету р. 1923-го ніяких асигновано не було.

Користувався Кабінет засобами, що йому не належать, але в йому зберігаються: бібліотекою та колекцією фотографій акад. *Ф. І. Шміта*, бібліотекою Археологічного Комітету Всеукр. Академії Наук, збіркою дівпозитивів Муз.-драм. Інститута ім. Лисенка та Археологічного Інститута. Оції цінності притягували, пересічно, 1-2 чоловіка в день.

При Кабінеті упоряджено спеціальний Музей дитячої художньої творчости, що зібрав і розробляє *Б. А. Бутник-Сіверський*. Музей має по-над 10000 систематизованих дитячих малюнків і починає все більш зацікавлювати молодих київських знавців мистецтва.

Приміщення Кабінету, як і в попередні роки, правило за місце для засіданнів Археологічного Комітету Всеукр. Академії Наук, Науково-дослідчої катедри мистецтвознавства, Президії Археологічного Інституту, а також за аудиторію для всяких семінарів, для яких потрібно мати спеціальну бібліотеку.

Акад. *Ф. Шміт*.

14. Секція Мистецтв.

В Секції Мистецтв за цей рік була зміна в президії: 13 червня секретар Секції А. Ф. Середа склав свої обов'язки й замість нього обрано на секретаря В. Є. Козловську.

Секція мала 14 засідань, що з них з п'ять були прилюдні, де було прочитано сім доповідів (див. у додатку). Одне з цих засідань було улаштовано спільно з Археологічною Секцією.

Останні дев'ять засідань мали адміністративний характер, головним чином по організації Комісії, а саме: Комісії для досліджування художніх цінностей, вилучених із церков і молитовних домів України, Комісії Термінологічних Словників з мистецтва, Комісії для реєстрації пам'ятників мистецтва і Видавничої Комісії.

Комісія для досліджування художніх цінностей складається з шістьох членів: академіка О. П. Новицького (Голова), академіка М. Т. Біляшівського, Д. М. Щербаківського, Ф. Л. Ернста, А. Ф. Середи і Ю. Ф. Красицького. Комісія мала 15 засідань. Спочатку була переведена, в присутності представника Госконтроля, загальна перевірка усіх цінностей, що двома нападами перевезли (34 великі скрині) з Московського Госхрана Д. М. Щербаківський і А. Ф. Середа. Далі складено окремий список цієї групи речей, яка була одібрана в Госхрані членами Московського Главмузею без участі представників України. Поруч з цим провадилося й наукове досліджування речей: встановлялися головні типи і зміна стилів в українському золотарстві золотарські центри на Україні, чужоземні впливи, списувалися написи, змальовувалися клейна. Вже встановлено біля 100 імен майстрів та їхніх золотарських клейн, намічені, а почасти і розроблені та готуються до друку такі теми: «Золотарство на Україні— загальний начерк», «Клейна українських золотарів», «Київське золотарство», «Жидівське золотарство на Україні» «Вірменські золотарські вироби на Україні», «Золотарська оправа книжок на Україні», «Панагірії та панагірні чаші на Україні» і т. д.

На жаль, цілковитий брак коштів не тільки не дає спроби оплатувати працю членів Комісії, ба навіть зробити необхідніші фотографічні знімки і ремонтувати поламані речі. Потрібно було б не менш як 50 дюжин фотографічних пластин, оплатити монтажку не менш як 100 речей, оплатити до 800 годин праці членів Комісії і до 120 годин за вичерчування клейн. Прохання про асигнування на це коштів zostалися без відповіді.

Комісія Термінологічних Словників з мистецтва закликала співробітників, що досі склали вже по-над тисячу карток.

Видавничій Комісії спочатку було пощастило. Д. М. Щербаківський їздив до Харкова і 16 жовтня зробив доповідь на засіданні Президії Наукового Комітету про план видання 12 випусків «Українського Народного Мистецтва». Було ухвалено: «Ввиду громадного значення издания в качестве научно-исследовательского материала и для целей художественного образования, признать чрезвычайно желательным издание «Українського Народного Мистецтва». Войти в Коллегию Н.К.П. с ходатайством об оказании поддержки Секции Искусств ВУАН». Після того видавництво «Шлях Освіти» асигнувало було навіть 4000 золотих карбованців (крім друкарських витрат) на видання першого випуску. Але несподівано цими днями одержано виписку з протоколу засідання Колегії Наркомоса від 13 листопада 1923 р. такого змісту: «Признавая издание коллекции художественных образцов Народного Искусства Украины вполне целесообразным и важным для украинской культуры, Коллегия Наркомпроса, учитывая крайнюю ограниченность имеющихся средств... вынуждена на текущий академический год издание данных коллекций отложить».

Голова Секції Мистецтв академіє *Ол. Новицький*.

15. Софійська Комісія.

21 червня 1923 р., після доповіді академіка О. П. Новицького, Софійську Комісію затвердив Перший Відділ Академії, а 25 червня Спільне Зібрання Академії в такому складі: академики: — М. Т. Біляшівський, О. П. Новицький і Ф. І. Шміт, проф. О. С. Грушівський, Ф. Л. Ернст, В. М. Зуммер, В. Є. Козловська, Ю. Ф. Красицький, В. І. Моргиленський і Д. М. Щербаківський, а разом затверджено й інструкцію для цієї Комісії. У першому своєму засіданні Комісія одноголосно обрала на Голову академіка О. П. Новицького, на Товариша Голови М. Т. Біляшівського, на секретаря В. Є. Козловську, їх згідно з інструкцією й затверджено на Першому Відділі Академії.

Скоро встигла зорганізуватися ця Комісія, виявилось, що Київська Губнаросвіта одержала від Голови Політпросвіти, т. Самохвалова, телеграму від 31 травня, щоб було подано кошториса на ремонт Софії, в розмірі до 1^{1/2} трільйонів карбованців.

Голова Комісії зібрав на обговорення експертів-архітектів, що й раніше працювали над Софією в справі ремонту її, а саме: професорів В. О. Осмака, О. В. Кобелева і С. А. Прокоф'єва і представників Губоно: М. С. Шелковського і К. П. Потехіна. Збори одноголосно затвердили, що вище згаданого кошториса не можна зробити раніш, як буде досліджено фундамент

собору, а для того треба зробити до 10 шурфів, на які потрібно 2380 зол. карбованців. Звертаючи увагу на те, що таке порівнюючи невеличке місто, як Чернігів, спромоглося знайти гроші на досліди свого Спаського собору, Комісія сподівалася, що тим паче Київ зможе знайти кошти на досліди Софії. Згідно з такою думкою, Комісія звернулася до Голови Губвиконкому, т. Гринька, з відповідним проханням, але одержала від нього відповідь, що «за місцеві кошти цього зробити не можна. Треба домагатися перед Центром. В цьому буду вас підтримувати». А Губерський Відділ Народної Освіти 24 жовтня повідомив, що «всі роботи для обслідування підмурку, стін та колон, а також і вся инша праця що-до напрари Софійської катедри провадитиметься під керуванням Софійської Комісії Всеукраїнської Академії Наук, технічне-ж переведення-напрари провадитиме Губполітпросвіта». Нарешті т. Вінницький переказав Голові Комісії, що кошториса цього одіслав він до Центру, і тепер треба чекати відповіді звідтіля. Після того Комісії залишилося провадити поки-що тільки таку працю, котра не вимагає коштів.

Крім архівної праці, були, за допомогою студентів, простудіювані плити червоного пісковцю, що знадвору катедри, і плити в балюстраді хор. Досліджуються також мармури і матеріали мозаїк.

Тепер Комісія клопочеться, щоб їй було передано Софійський музей, що не має иншої мети, як тільки виявляти собою в художніх пам'ятках історію Софійського собору.

Склад Комісії за останній час побільшився, — обрано її затверджено на Першому Відділі Академії: В. О. Пархоменка, В. Г. Кричевського, О. В. Кобелева, В. О. Осмака і С. А. Прокоф'єва.

Голова Комісії акад. *Ол. Новицький*.

16. Постійна Комісія для видавання пам'яток новітнього Українського письменства.

Комісію засновано разом з первісною організацією наукової роботи на Першому Відділі Всеукр. Академії Наук. Вже на початку 1919 р. вона й розпочала була свою працю під головуванням акад. С. Єфремова, поставивши своїм завданням друкувати «Академічну Бібліотеку українських письменників». Під цією назвою Комісія мала подавати твори українських письменників у наукових і критичних, але разом і загально-приступних виданнях, з перевіреним на-ново текстом, варіантами й коментаріями, з критичними статтями про особу і творчість кожного письменника, які-б давали всебічну оцінку його діяльності. Розробивши план роботи, що охоплювала першу

половину XIX в., Комісія в першу чергу приступила до праці над Котляревським. Вже в першій половині 1919 р. значну частину цієї роботи й було викінчено: виготовлено оснівний текст «Енеїди», зібрано матеріал для коментаріїв, деякі історично-літературні розвідки, так що вже тоді можна було віддати до друку принаймні перший том академічного видання творів Котляревського і тим покласти початок «Академічної Бібліотеки».

На жаль, зробити це не пощастило й досі, бо тимчасом політичні обставини сходили все на гірше для наукової роботи і вже з кінця 1919 р. видавничі перспективи Академії не давали ніякісенької надії на те, що можна буде негайно використати виготовлений матеріал. Без жадних коштів, без технічних можливостей, вкорочена до двох чоловіка штатних співробітників, Комісія найпершого свого завдання виконати, очевидно, не спромоглася. Довелось змінити первісний план і, замість друкування «Академічної Бібліотеки», взятись до самої-но підготовки матеріалу, який міг-би вийти в світ аж тоді, коли відповідно одміняться обставини. Разом у процесі роботи доводилось иноді одсовувати на якийсь час розпочаті праці й братись до інших, що мали або підготовчий, або невідкладно-принагідний характер. Отже робота Комісії за п'ять років її існування виявляється в таких формах: виготовлено до друку текст творів Котляревського, зроблено здебільшого зводку варіантів, пороблено частину коментаріїв і історично-літературних розвідок; пороблено підготовчу роботу до видання творів Артемовського-Гулака; розроблено бібліографію взагалі українського письменства першої половини XIX в.; проваджено працю над студіюванням інших письменників, переважно Шевченка й Куліша, то-що. Через те, що друкувати свої праці Комісія не мала змоги, результати їх подавалися громаді переважно в формі публічних доповідів на засіданнях Історично-Літературного при Академії Наук Товариства.

В 1923-му році Комісія працювала в такому складі: штатних членів Комісії було двоє — голова, акад. С. О. Єфремов, та науковий співробітник, разом і секретар — П. П. Филипович; нештатних співробітників було сім: О. К. Дорошкевич, М. К. Зеров, акад. А. М. Лобода, В. В. Міяковський, М. М. Новицький, В. П. Петров, П. І. Рулін; співробітників-кореспондентів троє: І. Я. Айзеншток (Харків), В. О. Щепотьєв (Полтава) та А. Лебідь (Чернівці). За рік Комісія мала всього 14 засідань не рахуючи тісніших нарад, що відбувалися не менш як раз на тиждень.

В минулому році Комісії не довелось розпочати друкування вже готових томів «Академічної Бібліотеки» (твори Котляревського), хоча матеріали для цього видання ще збільшилися після командировання до Петербургу секретаря Комісії, П. Филиповича, якому пощастило здобути новий матеріал

у формі листів Котляревського та інших історично-літературних документів. Натомість перед Комісією реально стала можливість академічного видання творів Шевченка, і тому всі попередні праці було на якийсь час одкладено і Комісія взялась до остаточного упорядкування призбіраного вже Шевченківського матеріялу. Після порозуміння що-до видання Шевченкових творів з Державним Видавництвом виділено було спеціальну підкомісію в складі: акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького та П. П. Филиповича, яка закликала до співробітництва ще акад. О. П. Новицького та на технічну роботу В. Н. Вайсבלата й виробила отакий план академічного видання творів Шевченка:

- т. I-II — поезії,
- т. III — листування,
- т. IV — щоденник,
- т. V-VI—російські повісті й поеми,
- т. VII — малюнки,
- т. VIII-X—нові матеріяли до біографії Шевченка, розвідки про його і, можливо, повна біографія.

В останні місяці 1923 р. в Комісії провадилася робота над остаточним виготовленням та редагуванням Шевченківського матеріялу з тим, щоб на початку 1924 р. здати вже до друку в першу чергу томи IV та VII, з науковими коментарями та розвідками.

По-за зазначеною працею в Комісії поодинокі її члени провадили ще таку-ось роботу чи то по заданнях Комісії, чи з власної ініціативи:

1. С. О. Єфремов — переробив з додатком нових розділів свою «Історію українського письменства» (друкується в двох томах), написав книжки-монографії про Карпенка-Карого (видрукувано) й Нечуй-Левицького (частина перша, життєпис) та розвідки: «Шевченко і самодержавіє (друкується), «Перед судом власної совісти» (В. Антонович), «Короленко по-українському» (друкується). Склав бібліографію перевладів на українську мову творів Короленка та праць про його. Працював над збиранням біографічного матеріяла для книжки про П. Мирного; поробив підготовчу роботу для редагування творів П. Мирного, працюючи над рукописами письменника, що переходять в Пролетарському Музеї в Полтаві (спеціальне командування до Полтави). Більшість згаданих тут праць подав прилюдно, як доповіді на публічних засіданнях по установах Академії Наук.

2. П. П. Филипович, командирований до Петербургу, зібрав і скопіював по Петербурзьких бібліотеках та архівах недруковані матеріяли до життя і творчости Котляревського (крім великого листування Котляревського, переважно з родичами та офіційними особами, звірений з рукописом текст «Москаля-Чарівника» з невідомою до цього часу сценою, — див. «За-

писки Першого Відділу» т. IV, лист Котляревського до Ф. Глінки й інші матеріали про стосунки Котляревського з «Вольнымъ Обществомъ Любителей Россійской Словесности», — надруковано також у «Записках»). В Петербурзі-ж П. Филипович знайшов ще й інші матеріали з початкової доби українського письменства: 1) Українську пісню російського письменника Семена Боброва (про неї зробив доповідь у Етнографічній Комісії при Всеукр. Академії Наук), 2) листи Є. Гребінки, П. Кореницького й ин. Розпочав у Центральній бібліотеці російської драми відокремлення українських піес од російських, де знайшов багато зовсім невідомих (див. «Бібліологічні Вісті» ч. 3). Надрукував статтю «Шевченко і романтизм» (в «Записках Першого Відділу» т. IV).

3. П. І. Рулін — працював над розбиранням Кулішевого архіву; надрукував у «Записках Першого Відділу» (т. IV) розвідки: «Українська пісня в російських співаннях XVIII в.» та «До історії Москаля-Чарівника»; розробляв історію українського театру.

Голова Комісії, акад. *Сергій Єфремов.*

Секретар *П. Филипович.*

17. Гебраїстично-Жидівська Історична Комісія.

В минулому році Комісія провадила далі працю за давніше виробленим планом: займалась переважно збиранням та обробленням архівного матеріалу що-до історії жидів на Україні.

Тепер Комісія зайнята найбільше обробленням матеріалів що-до історії жидів у самому Києві та про т. зв. жидівський шпіонаж підчас останньої європейської війни.

З огляду на те, що важко знайти в Києві людей, ознайомих з історією жидівства, а також через брак грошей для оплати працівників, усенький тягар праці так по вишукуванню та здобуванню, як і по розробленню, матеріалів архівних полягає виключно на керівничому Комісії та на його найближчому помічникові.

В Комісії в 1923 р. працювали: керівничий І. В. Галант, помічник Д. Вайнштейн і Якобсон (пожестовно).

Керівничий Комісії *І. Галант.*

18. Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні.

В минулому році комісія понесла тяжку втрату в особі одного з фундаторів, діяльного свого члена П. Я. Стебницького († 14-III). Покійний в останні місяці перед смертю обробляв для Комісії справу про Семена Олейничука, але роботу цю не спромігся вже викінчити.

В 1923 році комісія провадила таку роботу: збирала матеріали до історії громадських та революційних рухів, обробляла зібрані попереду матеріали, влаштовувала прилюдні засідання, на яких читано доповіді.

Збирання матеріалів у минулому році зосереджено було навколо постати М. П. Драгоманова, польсько-українських відносин у минулому, біографії одного з учасників процесу 193, та Шевченківської демонстрації 1914 року.

Обробляли окремі члени (див. нижче) як ці матеріали, так і давніше зібрані — саме матеріали про кирило-методіївське брацтво та про громадські рухи 60-х років.

Прилюдні засідання були присвячені: 1) шевченківським дням та 2) пам'яті Ор. Ів. Левицького, в річницю смерти його (доповіді див. у додатку).

Діяльність окремих членів виявилася в отаких формах:

Голова Комісії академик С. О. Єфремов прочитав доповідь «Політична діяльність Антоновича».

Член Комісії О. Ю. Гермайзе зібрав і обробив матеріали до згаданої вище доповіді про шевченківську демонстрацію. Крім того, в звязку, з находкою нових документів про Гайдамаччину, він зайнявся обробкою та підготовкою до видання допитів гайдамаків, зокрема про Максима Залізняка.

Член Комісії С. О. Буда вибрав з архіву Цензурного Комітету справи, які торкаються історії української книжки, зібрав та обробив матеріали до біографії учасника процесу 193-х, І. Д. Трезвинського, зібрав матеріали до історії звязку українського громадського руху з польським слов'янофільством 20-х років, обробив для доповіді і друку матеріали що-до настрою серед селян перед скасуванням кріпацтва.

Секретар Комісії В. В. Міяковський скопіював справи, що торкаються діяльності Драгоманова в Києві (знято копії і зредаговано 8 справ), у Чернігівському Музею ім. В. Тарновського копіював матеріали до біографії Куліша до історії «Основи», до біографії Костомарова, то-що. Обробив матеріали по Кирило-Методіївському брацтву в таких статтях: «М. І. Гулак у Кир.-Мет. Товаристві», «Фурьєрист М. І. Савич» та підготовляв до видання збірник документів під заголовком «Люди 40-х років». Написав книжку під заголовком «В 60-х роках» та прочитав доповіді «В. Б. Антонович перед слідчою комісією», «Новознайдений твір М. В. Лисенка» та «Як поховали Шевченка».

В червні місяці комісія командувала до Чернігова секретаря в справі ознайомлення з матеріалами музею Тарновського; крім копій, знятих ним самим, замовлено було А. Д. Лебедєві зняти копії з листів Куліша та описати «Чорну рукопис» Куліша.

В грудні місяці Комісія в контакт з бібліографічним Інститутом розпочала бібліографічну роботу по історії революційного руху на Україні, яку провадить за допомогою трьох співробітників: М. Павлушкова, Н. Собко та Г. Луговенкової.

В кінці року на члена Комісії обрано М. М. Могилянського та на співробітника О. О. Тулуба.

Секретар Комісії *В. Міжковський*.

19. Педагогічна Комісія.

Головою Комісії в 1923 р. був акад. А. В. Корчак-Чепурківський, а за його виїздом обов'язки голови виконував акад. С. О. Єфремов (з 15 травня); ученим секретарем—Іваниця Г. М., ученим спеціалістом, він-же Директор Інфізкульту, проф. Підгаєцький В. Я. На правах позаштатних співробітників працювали: 1) Сарнавський В. П., 2) Цішківський Ф. О., 3) Гацанюк М. Д., 4) Скороходько Г. П., 5) Селіханович Й. Б., 6) Шекера Я. Г., 7) Постернак С. П., 8) Дорошкевич О. К.

Головних напрямків в діяльності Комісії було два: 1) Вивчення питань фізичної культури (в широкому розумінні),—що було змістом діяльності Інфізкульту; 2) Вивчення питань трудової школи та історії освіти, особливо на Україні.

Працю першого напрямку освітлено в спеціальному звідомленні Інфізкульту; що-ж до трудової школи й історії освіти, особливо на Україні, то праця над цими питаннями охоплює такі моменти й організаційні заходи. Насамперед індивідуальна робота вченого секретаря Комісії Іваниці Г. М. Присвячено їй було оцим темам: 1) Система Наркомосвіти в світлі історії педагогічних систем (короткий витяг, в приступній формі поданий, було підготовлено до друку в скомпанованому Київською Філією Держвидату збірнику «Порадник робітника освіти», поки ще не видрукованому). 2) Генеза та класифікація новітніх педагогічних течій і трудшкола (частину матеріалу оброблено в статті для вищезазначеного збірника). 3) Комплексний метод (видруковано вид.-ом. «Всеуито» брошуру під цією назвою, а також готується до друку низка статтів, звязаних з цією темою, між иншим: «Показчик літератури до комплексного навчання», «Комплексне навчання в роботі з дорослими», «Дидактичний процес при комплексному навчанні»). 4) Теорія й практика трудової школи (видруковано статтю: «До спроб конкретизувати працю в трудшколі», написано й видруковано передмову до українського перекладу книги Блонського «Педагогіка», готується до друку збірник «Трудова школа»). 5) Марксизм та педагогіка (поставлено питання,

збирається література, намічено дати доповідь). 6) Методи викладання української мови (почасти в зв'язку з цим моментом виникла колективна праця — читанка «Шляхом життя»).

Далі йде організація прилюдних засідань. На прилюдних засіданнях було заслухано три доповіді на педагогічні теми (див. у додатку).

Беручи на увагу, що шукання київських трудових шкіл мають вже певні конкретні досягнення, Комісія ухвалила покласти ці досягнення в основу фіксації того, як зростає та розвивається трудова школа на Україні. На думку Комісії, кабінет-музей трудової школи мусить, спираючись у першу чергу на колективну працю українських трудових шкіл м. Києва, характеризувати в поданих цими школами експонатах зріст і розвиток трудової школи та її конкретизацію в умовах українського життя. Кабінет матиме дві частини: 1) історично-організаційну, 2) методичну. Перша має дати матеріал до історії та організації трудової школи. Друга має освітити навчально-виховальну працю в трудовій школі в різних її галузях та напрямках.

План кабінету-музею, вироблений на підставі цих оснiвних підстав, в другій половині минулого року затверджено в I Відділі і, в порозумінні з Губнаросвітою та київськими українськими школами, розпочато збирати експонати.

Представник Комісії (учений секретар) бере систематичну діяльну участь в працях Київської Філії Наукометодкому Укрголовсоцвиху.

Учений секретар брав участь у 2-й Всеукраїнській Нараді по підготовці робітників освіти (в липні місяці 1923 р.), де спеціально працював над питаннями підготовки робітників Соцвиху. Комісія завсiди відчувала гостру потребу освітлювати свою діяльність і зв'язуватися, як з іншими аналогічними науковими установами, так і з широкими масами вчительства, зацікавленими в постановці та розв'язанні педагогічних проблем авторитетною науковою установою. Використовувати сторінки «Записок» В. У. А. Н. Комісія могла-би тільки в незначній мірі, яка лишала-б цілком незадоволеними оснiвні потреби Комісії. Тому Комісія вжила всіх заходів до організації видання «Бюлетеню». Дозвіл на видання дав I Відділ, знайшлись деякі засоби, зібрано матеріал для I-го числа. Але «перебої» в академічній друкарні не дали змоги реалізувати замір. З перенесенням до Києва журналу «Радянська Освіта» двох співробітників Комісії — Іваницю Г. М. і Дорошкевича О. К. запрошено до участі в редакції.

В залежності від незначної кількості робітників темп і обсяг праці по лінії трудової школи та історії освіти не міг бути великий. У значній мірі ця праця провадиться особистими зусиллями та починаннями єдиного штат-

ного співробітника. Тому найближче організаційне завдання це утворення Науково-Педагогічного Т-ва, яке скупчило-б навколо Комісії людей, зацікавлених науковою розробкою питань педагогіки. Заходи до організації такого Товариства розпочато.

Учений секретар *Гр. Іванюця.*

20. Інститут Фізичної Культури.

В складі Інституту були отакі заклади: I. Лабораторія гігієни. Зав. проф. Підгаєцький. Робота: 1) дослідження фіз. стану учнів по школах у Києві за участю д-ра Скороходька, 2) дослідження фіз. стану підлітків в спортклубах за участю д-ра Радкевича, 3) спільно з музеєм ін-ту проф. Підгаєцького «Виробничі підстави програми фіз. культури на селі» — експоновано на Всесоюзній С.-Г. виставці в Москві в IX-X 1923 р. Винагороджено другою премією. Видруковано.

II. Музей фізичної культури. Зав. В. Сарнавський. Робота: 1) складено програму фіз. виховання для трудових шкіл, її ухвалила Педагогічна Комісія, 2) уряжалися екскурсії до музею з лекціями для учнів та вчителів, 3) складено статтю по фіз. культурі для Порадника СоцВих'у, що видає ДержВидав. 4) те-ж саме у справочнику Вищої Військової школи ім. Каменєва. — Видруковано.

III. Анатомо-антропометричний кабінет. — Зав. проф. Цішківський. Робота: 1) переводилися досліди розвитку кістяка української дитини, 2) виготовлено препарати: а) м'язів людини, б) мозку дитини, в) мозку різних тварин, г) органів різних тварин і дітей, г) кістяк дорослої людини.

IV. Лабораторія біо-хімії. Зав. д-р Гацанюк. Робота: 1) експериментальне на тваринах вивчення вітамінів, 2) вироблення методики дослідження утоми по зміні кvasности сечі.

V. Фізіологічна лабораторія, що міститься в помешканні К. Мед. Інституту. Зав. проф. Ярослав. Робота: 1) вивчення фізіологічних відмін у дитячому віці, 2) розроблення проблеми фізіології і м'язової праці.

VI. Лабораторія праці. Зав. проф. Підгаєцький. Робота: 1) Застосування методів наукової організації праці у сільському господарстві — експоновано на Всесоюзній С.-Г. Виставці в Москві VIII-X 1923 р. Винагороджено Дипломом Вдячності, — друкується. Видруковано популярний виклад підстав Н. О. П. у В-ві «Шлях Освіти».

VII. Кабінети антропо-соціології та євгеніки. — Зав. д-р Сисак (за кордоном), в. об. зав. проф. Підгаєцький. Робота: збирання матеріалів що-до спадковости людности України.

Спільна праця колективу Ін-ту: 1) Конференція Ін-ту. Голова Підгаєцький. Секретар Гацанюк. У 1923 р. відбулось 12 нарад присвячених науковим доповідям. 2) Участь в працях ГубРади Фізичної Культури та її секції: Підгаєцький, Сарнавський, Гацанюк. 3) Редагування і участь в журналі «Красний Спорт»: Підгаєцький та Сарнавський. 4) Організація Секції Фіз. Культури при профспілці Робітос та Губвідділі НарОсвіти, — Сарнавський. 5) Участь в організації навчання по Фіз. Культурі, Н. О. П. та професійної і шкільної гігієни у Мед. ін-ті та Ін-ті ім. Лисенка, — Підгаєцький, Сарнавський, Ярослав, Радкевич. Лабораторії праці, гігієни, музеї та книгозбірня. 6) Участь у Всесоюзній виставці в Москві — Підгаєцький тричі виїздив з експонатами. 7) Участь в спартакіаді у Харкові — Сарнавський.

Закінчується підготовкою до друку Збірник Праць Ін-ту.

21. Постійна Комісія для складання Біографічного Словника діячів України.

В першому півріччі 1923 р. Комісія пережила велику кризу в своїй роботі. Помер П. Я. Стебницький, який займав єдине штатне місце по Комісії (Керівничого над її працями) і ніс на собі оснiвну роботу по об'єднанню праці редакторів та співробітників, а також був редактором на відділі діячів ХІХ віку. Дотого-ж голова Комісії акад. М. П. Василенко сслав з себе обов'язки голови, залишивши собі тільки редакторську працю на відділі діячів гетьманської доби. П'ять засіданнів комісія присвятила питанням про переорганізацію, зміцнення та відновлення енергійної організованої праці. Вихід з критичного становища прийшов з обранням на голову комісії акад. С. О. Єфремова. Керівничим над працями Комісії обрано М. М. Могилянського, який тільки наприкінці липня прибув з Ленінграду і приступив до виконання обов'язків керівничого, прийнявши на себе й редакторські обов'язки на відділі діячів ХІХ віку.

Невпинно на протязі року провадилась далі робота вибирання імен діячів з усіх галузів та періодів із загально історичних та наукових журналів. На протязі звідомного року картотека Комісії збільшилася на 10945 карток. Співробітники (Г. Берло, О. Тулуб, О. Андрієвський та В. Горков) використовували для карток «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Записки Наукового Укр. Товариства у Києві», «Україну», «Нову Громаду» (1906), «Украинскую Жизнь», «Украинский Вѣстникъ» та ин.

Платня за виборку карток була більш ніж скромна.

В звідомному році поставлено було Комісією на чергу складання освітнього списку імен і зведення до алфавиту усього зібраного матеріалу карток, що її провадили редактори усіх відділів. Окрім того, поставлено на чергу і писання біографій силами редакторів і тих співробітників, що можуть працювати без негайної оплати їхньої праці. Цілком зрозуміло, що більш-менш широка робота по складанню біографій неможлива без асигнування певної суми на виплату авторського гонорару. Комісія визнавала, що ця праця могла-б бути правильно поставлена, коли-б їй на рік 1924 було асигновано на оплату 20 аркушів біографічного матеріалу по 25 карбов. золотом за аркуш, яку суму треба визнати за дуже скромну.

Зазначити треба, що за свою редакторську роботу за звідомний час ніхто з редакторів не одержував ніякіської платні. Окрім вищезазначеної праці, окремі редактори протягом року виконали такі праці:

В. О. Пархоменко (відділ діячів князівської доби) переглянув окремі видання для збільшення списку імен по своєму відділу, а саме «Журналъ Министерства Народн. Просвѣщенія», «Кііów» - Равити — Гавронського — та підготовляв біографії 2 князів з іменами Андрія, Антонія Печерського і Аліпія Печерського, що будуть готові в січні 1924 р.

В. О. Романовський (відділ діячів литовської доби) переглянув новий дослід до історії Поділля Бялковського «Podole w XVI wieku» і книжку Клепатського «Киевская земля в Литовский период» і вибрав біля 200 карток.

М. М. Могилянський (відділ діячів XIX віку) переглянув «Воспоминанія земскаго дѣятеля» В. М. Хижнякова і виписав звідти 170 карток, а також збирав матеріали для біографій Антонюка Ю. П., Анастасієва А. К., Базилевича В. О., Бакуринського О. О. По відділу поступила біографія О. Д. Тулуба (від О. О. Тулуба).

В. В. Міяковський після смерти П. Я. Стебницького до прибуття Могилянського виконував обов'язки керівничого над працями Комісії. Складання освітнього списку імен по відділу (діячів літератури) довів до літери Н. (зібрав матеріали до біографії Василя Білозерського, вибрав імена письменників з листування М. П. Драгоманова з Франком та з різних випадкових джерел (біля 30 нових карток). По відділу поступила біографія М. Н. Олександровича (М. Олельковича) від О. О. Тулуба і закінчується ще 5 біографій.

Ф. Л. Ернст (відділ діячів мистецтва) провадив далі працю поповнення списку імен діячів по своєму відділу і за рік склав нових карток 361, що з попередніми складає 3.487 імен діячів мистецтва. З літературних джерел за звідомний рік він переглянув: 1) Императорская СПБ. Академія

Художествъ 1764-1914, т. I-II. 2) проф. Н. И. Петровъ — Альбомъ достопримѣчательностей Церковн. Археол. Музея при Кіевск. Духовн. Акад. 3) Ляц Дуклянь Охотскій. Разказы о польской старинѣ, т. II, СПБ. 74. 4) М. Попруженко, Одесская городская публичная бібліотека 1830-1910, Од. 1911 г. 5) В. Иващенко, Къ столѣтію Царицына Сада, истор. очеркъ, К. 1895 г. 6) Проф. Ф. Васютинскій, Черниговъ, его храмы, чудотворн. иконы и мѣстнотчимья святыни, Черниг. 1911 г. 7) Г. Лукомскій, Егор Нарбут, Берлин, 1923 г. 8) Кілька чисел журналу «Среди коллекционеров» за 1922-23 г. 9) Кілька чисел журналу «Столица и Усадьба» 1914-16 г. г. 10) Рисунки русскихъ художниковъ, Москва 1908 г. 11) Н. И. Петровъ — Коллекція старыхъ портретовъ и друг. вещей, переданныхъ в 1909 г. в Церк. Археолог. Музей, К. 1910 г. 12) Х. Ящуржинскій. Городъ Умань. Ум., 1913 г. 13) Кіевъ въ восьмидесятыхъ годахъ. К. 1910 г. 14) Прот. Терлецкій, Успенская церковь въ Переяславѣ. Переясл., 1899 г. 15) Гр. Кушелев-Безбородько, Музей кн. Безбородько, СПБ. 1859 г. 16) М. Бережковъ, Городъ Нѣжинъ въ началѣ XIX в. по описанію Московск. путешественниковъ; Нѣжинъ, 1895 г. 17) М. Петров, Українскій збірник XVII-XVIII ст. Відб. в «Зап. Наук. Тов. в Київі». 18) Каталогъ Черниговск. Соедин. Историч. Музея. Ч. 1915 г. 19) Отчетъ о состояннн коллекцій Института кн. Безбородько къ 1 янв. 1918 г., Нѣжинъ 1917 г. 20) Беренковъ, Нѣжинскіе преданія; относящіеся къ 1709 г. Нѣжинъ, 1909 г. 21) В. Сементовскій, Церковь Десятинная Пресв. Богородицы, К. 1857 г. 22) Пять лѣтъ изъ исторіи Харьковск. университета. Воспоминанія проф. Роммеля. Харьковъ, 1868 г. 23) Къ празднованію тысячелѣтія перв. Крещенія Россовъ въ Кіевѣ. К. 1866. 24) Вистава сучасного малярства Галицької України. Націон. Музей у Львові. Львів, 1919 р., 25) М. П. Алексеев, Максим Березовскій. Відб. з збірн. «Посев», Одесса, 1920 г. 26) (Филаретъ). Истор. статист. опис. Черн. Епарх. кн. I, Черн., 1873 г. кн. II, Черн. 1873 г. Окрім того, Фр. Л. Ернст використав матеріали київських музеїв (переважно Лаврського) та чернігівських для збирання нових матеріалів до життя та діяльності архітектів та малярів і меценатів мистецтва. Чимало відомостів про діячів мистецтва здобув Ернст підчас подорожів — наукових експедицій, зорганізованих Київськ. Археологічн. Інститутом, з якими він одвідав Чернігів (три рази), Канів, Переяслав і Ніжин. Ці відомості особливо цінні тому, що в літературі їх нема. Поступивши до завідування художнім відділом Державного Музею, Ернст використовує для своєї праці по Біограф. Словнику багаті колекції Музею.

П. І. Рудін, що підпомагає редакторові Ф. Л. Ернстові по підвідділу-театру, за звідомний час вибрав матеріал з таких джерел: 1) Зоря Галицька, 1848-50, р. 2) «Зоря» 1892 р., 3) Кіевлянинъ, 1882 г. 4) Искусство, 83 г.

5) «Новости», 86 г. 6) Єфремов — Карпенко-Карий, К. 1908 г. «Літ. Н. Вістн.», 1899 г. 7) Гребінка, Твори, т. V. 8) Шраг I, Автобіографія. 9) Даниловъ В. Мизко-рецензент Екат. театра 40-хъ годовъ та 10) «Изъ прошлаго Екат. театра», Лѣтоп. Екатер. Уч. Арх. Ком. т. VI та VIII. 11) Павло, Укр. спектаклі в Чернігові, Основа 62 р. № 3.

З кінця липня П. І. Рудін за обранням Комісії виконує обов'язки секретаря Комісії.

Працю над складанням списку імен жидівських діячів (ред. І. В. Галант) закінчено, нових пошукувань не переводилося. Поступила біографія Е. Г. Фейгіна.

В звідомному році Комісія зробила заходи притягти до співробітництва місцеві сили та наукові організації. Зв'язки з провінцією затримуються через відсутність у Комісії сум на поштові витрати (деякі листи послано на власні гроші членів Комісії). Але Комісія вже має згоду на співробітництво від Астряба (Лубні), О. Й. Михалевича (Єлисавет.), А. В. Верзилова (Чернігів) та пропозиції співробітництва від «Художественного Общества имени К. К. Костанди» (Одеса). А разом з тим до Комісії вже надійшов автобіографічний матеріал від Михалевича, О. Й. (Єлисавет.), Астряба, М. Г. (Лубні), С. Д. Бутника і З. С. Давидова (Чернігів), та коротенькі біографії К. В. Жученко (1843-1919 р. р.) і М. М. Павлова-Сильванського (1877 р.).

Зв'язки з провінцією знов поставили перед Комісією питання про можливість заводити до складу Біографічного Словника імена ще живих діячів. Комісія ухвалила заводити до складу словника біографії і живих ще діячів, але з умовою, щоб кожне прізвище живих діячів проходило через Комісію. Цю ухвалу Комісія подала на затвердження I-го Відділу Академії.

Керівничий над працями Комісії *М. Мотиланський*.

22. Співробітники з окремими науковими дорученнями.

1. Олена Курило.

Протягом 1923 р. я, будиши виражена від Етнографічної Комісії ВУАН, зробила дві екскурсії на Чернігівщину та одну екскурсію на Полтавщину.

За першої екскурсії на Чернігівщину, що її зроблено було в травні ц. р., досліджено с. Хоробричі Городянського пов.; зібрано великий діалектологічний та фольклорний матеріал; по-над 65 пісень (здебільшого обрядових, що з них незвичайну цінність мають так звані «гряні» пісні) шептання, розмови, що дають цінний діалектичний (включаючи складню та лексику) матеріал.

Другу екскурсію зроблено було в серпні в Пирятинський пов. на Полтавщині. Діалектично (фонетика, морфологія, складня, лексика) досліджено с. Гречану Греблю та Переводський хутір. Паралельні головніші діалектичні форми збирала я також у поблизьких селах: у Пошівці, Жоравці та Годунівці. Записано голосінця, шептання, казки, легенди, пісні, розмови, окремі слова.

Третю екскурсію зроблено було на Чернігівщину у вересні та жовтні, в Остерський, Чернігівський та Сосницький повіти. У названих повітах досліджено такі пункти: м. Остер та села Остерського пов.: Старогородка, Виподів, Лутава; м-ко Березне Чернігівського пов., Сосницю та місця Сосницького пов.: м-ко Мену, с. Бабу, с. В'юнище, с. Заріччя, с. Козилівку, с. Змітнів, с. Шабелінів, м-ко Нові Млини. Зібрано по-над 85 пісень, здебільшого обрядових, три кобзарські думи (дві про трьох братів азовських та одну про козака-нетягу), великий діалектичний матеріал (фонетика та морфологія).

Цього року надруковано такі мої наукові праці:

1. Паралельні форми в українській мові, їх значіння для стилю. Київ 1923, вид. Книгоспілки.

2. Словник хімічної термінології (проект). Київ 1923, вид. Природничого Відділу Інституту Наукової Мови ВУАН.

3. Уваги до сучасної української літературної мови, вид. 2-е., Київ, 1923, вид. ВУАН.

4. Програми до збирання етнографічних матеріалів. (I. Початки мови: жести, міміка, природні та перекличні (ономастичні) вигуки, дитяча мова. II. Таємні мови. III. Ономастика. IV. Початки письма). Київ 1923 р. Вид. ВУАН. (Праці Етнографічної Комісії).

5. Рецензія на книгу «Проф. С. М. Кульбакинъ — Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии. Харьковъ 1919». Друковано в «Записках Історично-Філологічного Відділу ВУАН» Кн. II-III, 1923.

Окрім того, видрукувано в IV томі «Записок Іст.-Філ. Відділу ВУАН» рецензії на книги: 1. О. Синявський. Украинскій язык. Харьков, 1923» та 2. М. Йогансен. Украинскій язык. Харьков, 1923.

Цього року я читала у ВУАН такі доповіді: 1. Язикові явища в пісні. Розвідка на підставі пісенного матеріалу, що його я збирала 1922 р. в Канівському пов. на Київщині Читано в сполученому засіданні Етнографічної Комісії та Філологічної Секції. 2. Звідомлення про дві діалектологічні екскурсії на Чернігівщину та одну на Полтавщину. Читано в Етнографічній Комісії в грудні ц. р.

Тепер опрацювую зібраний на екскурсіях матеріал і збираю матеріал до розвідки на тему «Українське словотворення».

О. К.

2. Михайло Новицький.

Робота моя в 1923 році була продовженням і поширенням тих завдань, які було намічено і частково пророблено ще раніш (1921-1922 р. р.). Зокрема, в минулому році я звернув особливу увагу на текст «Кобзаря». Наслідки своєї роботи над текстом — я не раз докладавав на засіданнях Комісії для видання Пам'яток Новітнього Письменства. Продовженням роботи над «Кобзарем» було підбирання варіантів до тексту. Для цього я переглянув автографи Т. Шевченка, друковані тексти віршів поета по різних альманахах та «Кобзарях», що вийшли в люди ще за життя поетового, а також усі головні видання «Кобзаря» після 1861 року. Роботу над варіантами пророблено мало не наполовину.

За минулий рік написав такі статті:

1. Арешт Шевченка в 1859 році. 2. Нові листи Т. Г. Шевченка. 3) Черниця-Мар'яна. 4. Процес Шевченка в 1847 році. 5. План видання наукового «Кобзаря». 6. До розроблення наукової біографії Шевченка.

Дві перші статті видрукувано в Шевченківському Збірнику (видання Сорабкопу), третю — в Записках Академії Наук.

Тричі їздив у наукове командировання до Чернігова.

М. Н.

3. Володимир Пархоменко.

Крім роботи у Біографічній Комісії діячів України, діяльність моя при Академії в 1923 році полягала: а) в праці по історії Софії, б) в розробленню питань по історії Київської Русі і в) в студіюванні історії Східної Європи. По першому завданню я збирав друковані матеріали і почав роботу в архіві св. Софії (XVIII-XIX в.в.), та він, на превеликий жаль, не такий багатий на джерела, як це здавалося, — доведеться потім звернутись до колишнього консисторського архіву, що має, як мені відомо з роботи там у попередні часи, значну кількість матеріалу з історії Софії особливо за XVIII в.

З історії Київської Русі я розробляв питання про племінних князів України, про зносини з норманами у X-XI в. в., про хазарські впливи на Україну, про зносини з степом узагалі.

З історії Східної Європи почав складати конспекта цієї нової науки і провадив семінар із студентською молоддю, на якому було прочитано більш ніж 10 рефератів на різні теми.

Через те, що в цьому році припинилась робота науково-дослідчої історичної катедри, в якій я брав участь, і дуже зменшилась моя робота у ВІНО (у другому півріччі я зовсім не читав там лекцій), то всенька моя наукова праця була так що й цілком віддана Академії.

За цей рік я надрукував:

1) в «Известиях Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук» ст. «Из древнейшей истории Восточного Славянства» (I-II).

2) в часописі «Русское Прошлое», зб. 4-й 1923 р. «О происхождении Руси» (I-II);

3) в збірнику Наукового Комітету у Києві «До питання про початок державного життя у Східніх Слов'ян».

Крім того прочитав 3 доповіді у Товаристві Нестора-Літописця, 1— у Чернігові. До друку було виготовлено декілька праць.

В. П.

4. Павло Попов.

(Праця з часу призначення, в червні, і до кінця 1923 року).

Зарахувавши мене Відділ до штату співробітників Академії, висловив побажання, щоб я взяв для наукового дослідю такі завдання:

А) досліджувати по київських книгозбірнях рукописні джерела, що торкаються історії старого укр. письменства, переважно XVII і XVIII в. в.;

Б) обробляти свою власну збірку етнографічних матеріалів.

А. Перше завдання. I. Переглянувши склад київських рукописних збірок, я набрав переконання, що найбільш недосліджені і не використані це латино-польські джерела, що, не вважаючи на чужу мову, так що й мають багато дорогоцінного матеріалу для історії старого українського письменства.

Я й почав досліджувати найцікавішу частину цієї занедбанної спадщини української письменної старовини — рукописні латинські піітики, які переглядав по бібліотеках: Києво-Печерської Лаври, Києво-Мих. монастиря, Києво-Соф. собору, був. Київської Дух. Академії і був. Київської Дух. Семінарії. Розглянув я 25 піітик, з кожної робив витяги відповідно до виробленого задалегідь плану. Я виписував те, що торкається питаннів: 1) про відношення латино-українських піітик до поетик Ренесансу, 2) про розуміння класицизму в українських теоретиків поезії XVII і XVIII в. в., 3) про відношення їх до т. зв. псевдокласицизму, 4) про відношення укр. силабічної системи віршування до пізнішої тонічної і до силабізму народніх

пісень, 5) про відношення старої укр. поезії до народної словесности, 6) про відношення піітьк до письменства старого часу: апокрифів, житій, старих оповідань і т. д.

Деякі власні міркування з приводу зібраного матеріалу я систематизував в двох написаних, але ще не оголошених моїх доповідях: 1) Класифікація поезії в старих Київських піітьках, 2) Теорія силабічного віршу в старих Київських піітьках.

II. В значній мірі на зібраному мною з приводу доручення Академії латино-польському матеріалі заснована і третя написана за останній час праця, надрукована в IV книжці Записок Істор.-Філол. Відділу ВУАН (стор. 213-233) і окремою відбиткою, під назвою Замітки до історії українського письменства XVII-XVIII в. в. I-III. (I. До літературної спадщини Мелетія Смотрицького. II. Панегірик Пилипа Івановича на честь Галятовського. III. Новознайдена Київська піітька).

III. Крім дослідження спеціальних матеріалів до історії укр. письменства XVII-XVIII в. в. по різних бібліотеках м. Київ, я зробив у листопаді с. р. загальний — Опис рукописів та стародруків Лаврського Музею.

Необхідність негайно виконати цю працю вимагалася: 1) перегрупуванням відділу рукописів та стародруків зліквідованого Церковно-Археологічного Музею при б. Київській Духовній Академії, 2) збагаченням Лаврського Музею на рукописи та стародруки з інших збірок, 3) головніше-ж тим, що частина рукописів Лаврського Музею, не дивлячись на їх велику цінність, лишилася не описана і навіть не зареєстрована.

Тимчасом збірка ця являється першою на Україні що-до давности рукописів. З описаних 123 рукописів і уривків — третина пергаменних від V-VI в. і до XIV в. Особливо цінна колекція грецьких рукописів. Єсть біля двох десятків рукописів східними мовами (Єгип., сир., абісин., жид., араб., перс., груз.).

З слов'янських рукописів цієї збірки зазначу, наприклад, знамениті «Київські Глаголичні Листки» (№ 46), уривок «Сліпченського Апостола» (№ 48), чотири рукописи XII-XIV в. в. (№№ 49, 51-53), чотирнацять — XV в. і т. д.

З українських — особливу вартість має «Четья» (Минея), переписана в Кам'янцю Литовському в 1487 р. (№ 69). На дослідження цього пам'ятника я звернув особливу увагу й готую окрему розвідку, йому присвячену.

Крім рукописів, я зареєстрував іще 445 грамот, універсалів, листів поважних осіб, то-що. Серед них єсть з десяток українських грамот XVI в. (№№ 66, 177, 179, 180, 225, 282 і інші) та листи таких, напри-

клад, видатних осіб, як вн. Костянтин Острозький, Єлисей Плетенецький, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Сковорода, Кутузов, Державін, мітр. Євгеній та інші.

Серед описаних у мене стародруків, є й такі визначні як 1) Тріюдь постная, видання Швайпольта Фіоля у Кракові в 1491 р. (Ундольскій, Хронолог. указатель слав.-русских книгъ церковной печати съ 1491 по 1864 г. М. 1871 г. № 4); 2) Пятонижіє, вид. Франциска Скорині в Празі в 1519 р. (Унд. 14); 3) Октоихъ, друкований на пергаменті Божидаром у Венеції в 1537 р. (Унд. № 27); 4) Новый Завѣтъ, чеською мовою, вид. у Празі в 1545 р.; 5) Євангеліє, вид. Мардарія зь подкриліє чрніє горы в 1562 р. (Унд. № 54); 6) Псалтырь, друку Петра Мстиславця в Вільні в 1576 р. (Унд. № 77).

Найдавніший-ж з описаних стародруків це — лат. Біблія Нюрнберзького видання 1475 р.

Опріч того, я прочитав кілька доповідів на підставі здобутих матеріалів (див. у додатку).

Надалі по першому завданню я хотів-би провадити роботу в тому-ж приблизно напрямку, що й раніш.

Б. Друге завдання. I. Що-ж до моєї праці над етнографічними матеріалами, то за минуле півріччя я звернув особливу увагу на підбирання варіантів до своєї збірки з метою з'ясувати, які матеріали заслуговують на найбільшу увагу, як нові і цінні і що має бути в першу чергу переписано й оброблено до друку.

II. Я звернув особливу увагу на наукове дослідження легенд, які мені пощастило зібрати з початку війни та революції (з 1914 р.) і аж до цього часу.

Наслідком цієї моєї роботи, між иншим, були ті три доповіді, які я прочитав в Етнографічній Комісії ВУАН за останній час (див. у додатку).

Що-до дальшої моєї праці над етнографічними матеріалами, то в найближчому майбутньому я хотів-би працювати в такому напрямку: I. підбирати варіанти до етногр. матеріалів і, з'ясувавши цінність записів, переписувати їх в окремий збірник, щоб потім передати його на схованку до Етнографічної Комісії ВУАН. II. Обробити до друку частину матеріалів, і в першу чергу статтю: Українські некрутські голосіння підчас світової війни 1914-1918 р. р. з огляду на особливу цікавість і рідкість подібних записів. III. Обробити декілька доповідів для Етнографічної Комісії на підставі вже зібраного, але ще не оголошеного матеріалу, а саме: 1) Українська загадка в су часному уживанню на селі. (на підставі моєї збірки загадок в кількості більш як 300 №№). 2) З народньої пам'яті про пан-

щину. 3) Народня гутірка з приводу війни та революції (1914-1920 р. р.). 4) Казки і народні анекдоти, записані в Путивльському повіті на Курщині і инші. IV. Нарешті я хотів-би, коли для цього буде зручний час, виїхати на Курщину й Харківщину для доповнення моїх етнографічних збірок новим свіжим матеріалом і взагалі для продовження тих етнографічних і діалектологічних спостережень, які я проваджу в тих місцевостях вже більш, як 10 років.

II. II.

23. Бібліотеки Історично-Філологічного Відділу.

а) Фундаментальна бібліотека Історично-Філологічного Відділу, що в її основі лежить велика книгозбірня покійного проф. В. Б. Антоновича, так і зветься: «Бібліотека ім. Вол. Бон. Антоновича». Містить у собі понад 10.000 томів. Завідує нею вдова небіжчика-професора Катер. Микол. Антонович-Мельник. От що вона подає про ню:

Протягом минулого року Бібліотека не одержувала нових книжок. Здобуто чотири великі спеціальні шафи. Це дало спромогу розмістити та пристосувати до вжитку кілька сот книжок, які раніше лежали спаковані через брак місця. При цьому довелося перекласти цілу бібліотеку, поповнивши її розділи. Провадилось дальше складання альфаветного карткового каталогу, якого й скінчено 13 розділів.

Видаю було 786 назв книжок, причому переважно користувалася Комісія для складання історично-географічного словника України, комісії правничі, академики, професори та чимало співробітників Академії. Инші особи постійно працюють у приміщенні бібліотеки, надаючи їй характер лекторії, хоч те приміщення зовсім не опалюється, і через це вельми утруднюється постійна праця бібліотекаря та співробітників.

Величenna зала, де міститься бібліотека ім. В. Б. Антоновича, являється ввечері звичайнісіньким приміщенням для всяких прилюдних наукових засіданнів, а в неділю тут одбуваються прилюдні засідання навіть і вдень. Тому не можна в бібліотеці залишати на столах ті книжки, які мають каталогізуватися ввввв, а треба кожного дня прибирати все із столів знов до шахов. Це, в деякій мірі, теж затримує справу впорядкування тих (численних) книжок, які прибули до бібліотеки ім. Антоновича минулими роками.

б) Незабаром має цілком злучитися з Бібліотекою ім. В. Б. Антоновича таа книгозбірня, яка належала Українському Науковому Товариству, що позаторік зіллялося з Академією Наук. Міститься таа

книгозбірня не в приміщенні Академії, а окреме, на Великій Підвальній вулиці, де містилося Наукове Товариство. Там є й читальня. Завідує нею письменниця Нат. Дан. Романович-Ткаченко.

На 1 січня 1923-го року було в тій бібліотеці б. Наукового Товариства 5846 томів. Частина їх — то була книгозбірня київської «Старої Громади». За постановою ще живих членів «Старої Громади» та Спільного Зібрання Академії переведено в червні 1923 р. з читальні до Всенародньої Бібліотеки — 2145 т. т. Лишилося в читальні 3701 т. т. Отож вони й мають увільнятися в бібліотеку ім. В. Антоновича.

Число одвідувачів читальні в 1923 році було таке:

| | |
|-----------------|-------------------|
| У січні — 92 | в липні — 40 |
| в лютому — 123 | в серпні — 47 |
| у березні — 101 | в березні — 82 |
| в квітні — 112 | у жовтні — 113 |
| в травні — 99 | в листопаді — 128 |
| в червні — 72 | у грудні — 83 |

в-е) Окрім своєї фундаментальної бібліотеки імені В. Б. Антоновича, має Перший (Історично-Філологічний) Відділ іще чимало інших добрих книгозбірень при своїх установах. Вже було згадано за багатющу, добре дібрану та й закаталогізовану бібліотеку Археологічної Комісії (ст. 317). Згадано було (ст. 307) і за чудово дібрану та й зовсім упорядковану рясну українську та українознавчу бібліотеку Бор. та Мар. Грінченків у Комісії Словника Живої Мови; вона в 1924 році поповнилася українською та славістично-філологічною бібліотекою акад. А. Є. Кримського, що він її перевіз із Звиногородки на Київщині. — Друга частина бібліотеки акад. А. Є. Кримського — орієнталістична; її він передав до академічного Кабінету арабо-іранської філології. Той Кабінет містить у собі, таким чином, не менш, як 20.000 томів сходознавчих книжок (на жаль, здебільша незакаталогізованих, бо нема в Києві тямущих каталогізаторів-орієнталістів). Ця орієнталістична книгозбірня має в собі багацько дуже рідких видань, коштовних стародруків і т. и. — Дарчим записом передав Академії Наук свою велику цінну книгозбірню і акад. С. О. Єфремов, змісту переважно історично-літературного. Через тісноту головного академічного будинку не перевезено тую бібліотеку до Академії, і вона застається на квартирі у жертводавця.

ж-и) Перебувають у віданні Історично-Філологічного Відділу ще й ті бібліотеки, що колись належали декотрим київським монастирям та церквам. Вони так і позалишалися на церковно-монастирських садибах (Софійського

Собору, Михайлівського м-ря, Києво-Печерської Лаври). Ось що пишуть про них їхні бібліотекарі:

1) Києво-Софійська книгозбірня при Академії Наук — міститься в будинку Софійського Собору, має три кімнати на місці старого Воскресенського приділу. Щоб зробити приступнішим користування бібліотекою, було встановлено посаду «молодшого бібліотекаря» в кінці 1922 року ¹⁾. Тоді-ж було приступлено до перевірки книжок та впорядкування частини їх. Бібліотека тепер має 729 рукописів, записаних у каталозі; 1537 стародруків, що вписано їх до каталогу теж; 1958 книжок, що мають окремий картковий каталог; до 2900 різних місячників кінця XIX-го та початку XX-го ст. Але певна кількість лежить невпорядкована та її упорядкується аж тоді, як бібліотека дістане на це матеріальні засоби, бо до цього часу вона коштів не одержує. Значним дефектом було те, що з десяток великих шибок у вікнах було вибито за часів 1918-1919 р. р., через що туди насипало багато снігу зимою, а підчас дощів наливалася вода. Але влітку минулого року Академія дала дикту, і дірки було позабавано. Не дивлячись на несприятливі умови, що були головним чином перед цим, одвідувачі з науковою метою працювали в бібліотеці. Крім того, кожен раз за окремим дозволом од Академії, книжки брали з бібліотеки співробітники Історично-географічного словника, Історичного словника української мови, особи, що працюють при дослідчих катедрах, і т. и. Приміщення — без опалу, через що взімку одвідувачів буває менше. В теплу пору року, коли з цього боку умови до праці сприятливі, можна буде говорити про впорядкування згаданого, цікавого для історичної науки матеріалу, що лежить тепер купою та чекає свого закаталогізування. Бібліотекар (безплатний) В. Павелко.

2) Бібліотека бувшого Києво-Михайлівського монастиря. Передано її до Української Академії Наук наприкінці 1922 р.

До складу цієї бібліотеки тепер увіходять книжки властивої монастирської бібліотеки та бувших київських шкіл: Софійського Духовного вчилища, Інституту благородних дівиць та вчительської семінарії імени К. Д. Ушинського, які Владою були скасовані, а книжки в 1920-1921 р. р. в деякій частині були перевезені в Михайлівський монастир. Ці останні книжки були звалені в купу на підлозі в т. званому «новому» приміщенні бібліотеки Михайлівського монастиря — і в такому становищі лежали до передачі їх Академії Наук. Книжки властивої монастирської бібліотеки теж перебували по різних приміщеннях. Найцінніша частина їх — рукописи та деякі ста-

¹⁾ «Молодшим» бібліотекарем він зветься тому, що за «старшого» бібліотекаря вважається Хв. М. Морозов, якому доручено наглядати за всіма б. церковно-монастирськими бібліотеками.

родруки — знаходилися в одній з кімнат на хорах великої монастирської церкви, а всі інші книжки знаходилися в новому бібліотечному приміщенні, причому деякі з них були в шафах, а інші були повикидані із шафів і лежали на підлозі. В такому стані перейшла ця бібліотека до Академії Наук.

Через це багато праці довелося потратити, щоб привести всі ці книжки в деякий порядок, а перш за все виділити з них книжки властивої монастирської бібліотеки від інших. Коли це було зроблено, то всі книжки властивої монастирської бібліотеки були перенесені в кімнати на хорах Великої церкви, де колись і містилася ця бібліотека. Тут залишилися готові полицьки, на яких і порозкладано книжки. Сюди-ж перенесено й церковно-слов'янські стародруки, що попали в цю бібліотеку з вищезазначених шкіл. Це приміщення — більш-менш пристосоване для бібліотеки і безпечно всіма сторонами.

Книжки, що були перевезені сюди з зазначених шкільних бібліотек, крім стародруків, не являють собою великої цінності, бо це переважно книжки богословського змісту та духовні часописи. Всі вони, поки-що, знаходяться в новому приміщенні, спеціально улаштованому для бібліотеки, розкладені тут по шафах і переписані в алфавітному порядку. На превеликий жаль, на оце останнє бібліотечне приміщення претендує КУБУЧ, що міститься в будинках Михайлівського монастиря, і вимагає, щоб це приміщення Академія звільнила.

Що-до бібліотеки властиво-Михайлівського монастиря, то склад її дуже цікавий та цінний. Найціннішою частиною її являються слов'яно-польські та латинські рукописи XVI-XVIII в. в., яких у бібліотечному каталозі записано 114. По перевірці всі вони знайшлися в цілості. Крім того, знайшлося ще більш як 20 рукописів XVIII в., не записаних у каталозі, а також не зазначених і в виданому описі рукописів київських книгозбірень акад. М. І. Петрова. Про стародруки поки-що не можна сказати, чи всі вони збереглися, бо велика частина їх була, захована в ризниці Великої церкви, і тільки 28 березня цього 1924 р., з наказу Губліквідкома, було передано їх до бібліотеки. Серед стародруків бібліотеки Михайлівського монастиря є дуже рідкі та цінні, як видання Фіоля XV в. та інші. Взагалі серед рукописів та стародруків цієї бібліотеки чимало є цікавих для різних наукових праць.

Бібліотека Михайлівського монастиря кілька разів відвідувалася різними особами, що цікавилися її рукописами та стародруками. Крім того деякі наукові співробітники Української Академії Наук, починаючи з 1923 р., провадили наукові дослідження над рукописами та й, на підставі їх, написали

кілька невеликих праць. Завідує бібліотекою Михайлівського монастиря — науковий співробітник Української Академії Наук проф. В. Барвінок.

3) На території бувш. Києво-Печерської Лаври має Академія Наук дві бібліотеки: одну—власиво Лаврську («Фундаментальну»), другу—імені мітр. Флавіяна. Завідує ними окрема Бібліотечна Комісія. Перебувала вона увесь час під головуванням уповноваженого од Академії Наук Хв. Мих. Морозова. Він—штатний старший бібліотекар і для двох попередніх бібліотек (Софійської та Михайлівської). Члени Комісії були такі: бібліотекар—І. Михайловський, секретар—М. Полікарпов, В. Тверський й І. Голубев. Останні два вибули із складу Комісії ще напочатку 1923 р., а Полікарпов—наприкінці року. У звідомному 1923 р. Комісія перевела такі роботи по бібліотеках і читальнях:

І. Бібліотека б. ім. Флавіяна. а) Закінчено перевірку наявності бібліотечних книг, б) перевірено за картковим каталогом наявність книг, які надійшли до бібліотеки після 1914 року, в) приведено до систематичного ладу бібліотеки: 1) бувш. братської читальні Лаври, 2) мітр. Антонія (Храповицького) і 3) мітр. Володимира (Богоявленського). г) прийнято на тимчасову схованку від Губполітпросвіти бібліотеку Ц.-Археологічного Музею при бувш. Київській Духовній Академії. Вказаний книжний матеріал був систематизований та зареєстрований у книжно-інвентарнім описі бібліотеки.

II. Фундаментальна Бібліотека. По Фундаментальній Бібліотеці за звідомний рік пророблено порівнюоче небагато: 1) були одібрані для виставки при Музею Культів Губполітпросвіти стародруки, 2) передано в той самий Музей старовинні портрети, 3) розкладено на місцях книжний матеріал, що набірувався цілими роками, та 4) додержувалася охайність та порядок у бібліотеці. Через несприятливі умови, що склалися як наслідок руйни, яку завдали бібліотеці гарматні обстріли в 1920 р., найважливіша праця по систематизації книжного фонду біб-ви, не могла бути виконана.

III. Читальня. Читальня почала функціонувати з 1-го травня 1923-го року. Обслуговувала головним чином культурно-просвітні потреби тих, хто тепер живе на б. Лаврській території, та всього Печерського району. У зимовий час через великі морози кількість одвідувачів читальні скоротилася до мінімуму, але замість цього збільшилася видача книжок додому. Всього бібл-кою задовольнялося що-дня 10-12, а що-місяця по-над сотню вимог.

Гостро відчувається відсутність у бібл-ці найновішої літератури в той час, як інтерес до неї у більшості одвідувачів переважав будь-яку іншу літературу. Сама собою виникає потреба—заповнити цю прогалину в бібліотеці.

У 1923 році бібліотеку одвідували найвищі представники Радовлади У. С. Р. Р. — Члени Президії РадНарКому — т. т. Раковський Х. Г., Затонський В. П., Ряппо Я. П., а також члени Президіуму Київського Губвиконкому на чолі з т. Гамарником, представник Р. С. Ф. С. Р. т. Володимирський і низка людей з наукових організацій: директор терапевтичної лікарні в Гамбурзі, проф. Бравер, представник Герман. Червон. Хреста — Брейер, професор Білгородського Університету Ст. Димитриєвич, директор Нью-Йоркської Національної Бібліотеки, та інші.

Члени Комісії за всенький час своєї праці не одержували жадної винагороди.

24. Редакційно-Видавнича Комісія.

Вона обслуговує всі три Відділи Академії, а що друкування праць українською мовою вимагає путящої філологічної редакції, то Редакційно-Видавнича Комісія вважається за установу, яка перебуває при Історично-Філологічному Відділі.

Дуже відповідальну посаду наукового коректора-філолога, що має редагувати стиль і мову академічних праць перед передачею їх до друкарні, обіймав 1923 року В. К. Дем'янчук. В кінці того року він зрікся цієї важкої посади, і на його місце Історично-Філологічний Відділ обібрав П. Г. Іванця (він між иншим провадить і відповідальну коректуру російсько-українського академічного словника, яка вимагає першорядного знання української мови та всіх тонкощів українського правопису).

Головою Редакційно-Видавничої Комісії являється, натурально, голова Історично-Філологічного Відділу та Невідмінний Секретар Академії академик А. Ю. Кримський. Тільки-ж увесь тягар дуже складної видавничої справи самовідреченно несе на собі керівничий Комісії М. З. Левченко. Про його великі для Академії Наук заслуги вже було сказано вкінці загального звідомлення Спільного Зібрання Академії. Діяльний помічник керівничого М. Д. Гаїдамака.

Наслідки однорічної праці Комісії 1923 року можна назвати безперечно видатними.

Список публічних доповідів при установах Першого Відділу.

1. Публічне засідання Відділу.

1. Єфремов С.—Шевченко і самодержавіє.
2. Лобода А.—Твори Шевченка рідною і чужою мовою.
3. Новицький М.—Дезидерати що-до вивчення життя і творчости Шевченка.

2. «Историческое Общество Нестора-Летописца» 1922-23 р.

4. Василенко М.—О-во Нестора Летописца в 1873-1923 р. р.
5. Лобода А.—П'ятидесятиліття «О-ва Нестора Летописца».
6. Маслов С.—Піввіку діяльності «О-ва Нестора Летописца».
7. Щербина В.—І. М. Каманін, як архівист.
8. Маслов С.—Праці І. М. Каманіна по українській палеографії.
9. Новицький В.—І. М. Каманін — архіваріус.
10. Василенко М.—І. М. Каманін, як історик.
11. Базилевич В.—Пам'яті І. М. Каманіна.
12. Василенко М.—Пам'яті А. І. Сонні († 8/III 1922 г. н. с.)
13. Василенко М.—Пам'яті Г. М. Бараца († 26/III 1922 г. н. с.)
14. Василенко М.—Пам'яті Ор. І. Левицького († 9/V 1922 г. н. с.)
15. Романовський В.—Історичні праці Ор. І. Левицького.
16. Василенко М.—Пам'яті М. Ф. Сумцова, Н. П. Голубовської й А. М. Гневушева.
17. Василенко М.—Пам'яті В. С. Іконнікова († 26 листопаду н. с. 1923 р.).
18. Василенко М.—В. С. Іконніков.
19. Маслов С.—«Опытъ русской исторіографіи» В. С. Іконнікова.
20. Базилевич В.—В. С. Іконніков, як історик Київа.
21. Василенко М.—Пам'яті А. А. Шахматова і В. В. Ягіча.
22. Грунський Н.—А. А. Шахматов і В. В. Ягіч.
23. Степович А.—Пам'яті В. В. Ягіча.
24. Василенко М.—Пам'яті Д. Н. Анучіна.

25. Степович А.—Пам'яті І. Вазова.
26. Туницький Н.—Из воспоминаний об И. Вазове.
27. Василенко М.—Пам'яті О. М. Лазаревського.
28. Василенко М.—Пам'яті В. Б. Антоновича.
29. Ляскоронський В.—В. Б. Антонович, як археолог.
30. Романовський В.—В. Б. Антонович, як історик.
31. Смирнов П.—В. Б. Антонович та його історична школа.
32. Василенко М.—Трьохсотліття з дня смерті П. Конашевича - Сагайдачного.
33. Романовський В.—П. Конашевич-Сагайдачний в російській та українській історіографії.
34. Маслов С.—П. Конашевич-Сагайдачний в історичних піснях та віршах.
35. Базилевич В.—Герб П. Конашевича - Сагайдачного.
36. Маслов С.—М. Стефан Яворський та його бібліотека. До 200-ліття з дня смерті 1722-1922.
37. Рудін П.—А. Н. Островський і театр його часу.
38. Лобода А.—А. Н. Островський і його часи.
39. Нейман Б.—А. Н. Островський у музиці.
40. Шміт Ф.—Історія людськості в рямцях фізично-хімічного і біологічного світорозуміння.
41. Смирнов П.—Питання про періодизацію російської історії та відношення рос. історичного процесу до західно-європейського.
42. Ляскоронський В.—Знахідки римських монет на території України.
43. Синайський В.—Мілітарна організація старо-римської громади, рівняючи до громади козацької.
44. Пархоменко В.—Новий етап у студіюванні старо-руської історії.
45. Пархоменко В.—Питання про княжі династії в давній Русі.
46. Пархоменко В.—Князь Чорний.
47. Смирнов П.—До питання про руського Кагаката.
48. Новицький В.—Старо-руське Лукомор'є.
49. Моргилевський І.—Архітектурна композиція собора св. Софії Київської.
50. Соколов П.—«Повесть о белом клобуке», як програма московського патріаршества.
51. Базилевич В.—Люди смутного часу. І. Федор Андронов.
52. Смирнов П.—До питання про соціально-економічну політику царя Бориса Годунова.
53. Клепацький П.—Діяриш Самійла Зірка, секретаря Богдана Хмельницького. Спроба критичної аналізи літопису Величка.

54. Клепацький П. — Літопис Самійла Величка.
55. Базилевич В. — Руська геральдика в XVIII в.
56. Полонська Н. — Грецькі колонії на півдні Росії в XVIII в.
57. Полонська Н. — Російська колонізація Степової України в XVIII в.
58. Базилевич В. — Старий Козелець.
59. Зуммер В. — Художні пам'ятники Козельця.
60. Степович І. — Предмети старовинного мистецтва в Покорщині (садиба К. П. Галагана).
- 61-62. Добровольський Л. — Бунт Чернігівського полка при декабристах (дві доповіді).
63. Корнилович М. — Політичний заповіт царя Олександр II.
64. Базилевич В. — З історії російсько-американських стосунків. Американська експедиція рос. флота в 1863-1864 р. р.
65. Ландав Б. — Російсько-німецькі стосунки наприкінці XIX — поч. XX в. в.
66. Ландав Б. — Російсько-французькі стосунки в 1911-1914 р. р.
67. Ернст Ф. — Будинок старої бурси в Києві на Подолі.
68. Базилевич В. — З архіву Київської старої бурси: «Приходо-расходная книга начала XIX в.».
69. Базилевич В. — Герб Києва.
70. Василенко М. — Контрактовий ярмарок у Києві.
71. Ернст Ф. — Київські «контракти» і Контрактовий будинок.
72. Смирнов П. — Остання праця акад. А. А. Шахматова — «Древнішія судьбы русскаго племени», 1919.
73. Пархоменко В. — Рецензія на книгу Е. А. Загоровського — «Очерк истории Северного Причерноморья», Одесса, 1922 г.
74. Клепацький П. — Новий історик України (М. Яворський).
75. Оглоблин А. — Стара українська фабрика (рецензія на I том праці Слабченка про державне господарство України).
76. Базилевич В. — Огляд російських історичних журналів («Дела и Дни» кн. 2 і 3).
77. Раєвський А. — З історії рос. філософії (з приводу книги Г. Шпета — «Очерк развития истории рус. философии», 1922 г.).
78. Степовича І. — Збірник «Slavia».
79. Ернст Ф. — Музейна справа в Ленінграді й Москві.
80. Базилевич В. — Архівна справа в Чернігові.
81. Туницький Н. — Про наукове видання старо-слов'янського перекладу біблії.
82. Тимошок П. — Політична карта сучасної Зах. Європи та Росії.

3. Історично-Літературне Товариство.

83. Калинович М. — Аббацтво (школа наукової поезії у Франції).
84. Якубський Б. — Еволюція ритму в поезії.
85. Зеров М. — Огляд українського письменства в 1922 р.
86. Филипович П. — Композиція Кулішевої повісти «Орися».
87. Марковський М. — До питання про авторство повісти Мирного «Пропаща сила».
88. Филипович П. — Барб'є і Беранже в лектурі Шевченка.
89. Гермайзе Й. — Шевченківська демонстрація в Києві в 1914 р.
90. Єфремов С. — Нове до біографії Коцюбинського.
91. Зеров М. — Коцюбинський і Чехов (до питання про генезу «Лялечки»).
92. Якубський Б. — Соціологічний метод у письменстві.
93. Петров В. — Українські неокласики (Рильський, Зеров, Филипович).
94. Могиллянський М. — Нові шукання в методології літератури.
95. Перетц В. — Твори Ів. Вишенського та польська схоластична література.
96. Попов П. — «Скарга нищих до Бога», маловідомий полемічний український твір у віршах поч. XVII ст.
97. Попов П. — Екскурс у найстаріший період українського віршування.
98. Єфремов С. — До характеристики Ст. Руданського.
99. Герасименко В. — Нові матеріали до біографії Руданського.
100. Пархоменко В. — Книга М. Яворського «Нарис укр.-руської історії».
101. Єфремов С. — Новітній історик революції (М. Яворський — Революція на Україні).

4. Товариство дослідників Української історії, письменства і мови в Ленінграді.

102. Могиллянський М. — Шевченко і Скворода.
103. Перетц В. — До історії українізації церковних книг у XVII ст.
104. Фетисів І. — Джерела українських Тріодних синаксарів XVII ст.
105. Щеглова С. — Вірші Памви Беринди р. 1616.
106. Копержинський К. — Драматичні елементи в укр. обрядовій поезії.
107. Данилів В. — П. О. Куліш і М. О. Максимович в їх взаєминах.
108. Перетц В. — До джерел думи про Олексія Поповича.
109. Симон П. — Давня звістка про велетенські могили біля Переяслава.
110. Перетц В. — Новітні праці про «Слово о полку Ігоревім» (1922-23 р. р.).
111. Лященко Л. — Збірник прислів'їв Смерницького 1834 р. і його доля.
112. Адріанова В. — Український театр в кн. проф. Білецького «Старинний театр в России».

113. Копержинський К. — Народня українська драма.
114. Перетц В. — Нові україніса (1920-23 р. р.).
115. Данилів В. — М. О. Максимович як письменник і людина.
116. Перетц В. — Праці М. О. Максимовича з історії, історії письменства і мови.
117. Потоцький П. — Українські вчені і громадські діячі про Максимовича.
118. Щавинський В. — Український вплив у підручниках малярства старої північної Руси.
119. Щавинський В. — Старі укр. граматки і нові укр. книжки для дітей.
120. Верховець Я. — З історії Шостенської пороховні до пол. XIX ст.
121. Кудрицький Ф. — Філософічні ідеї Гр. Сковороди.
122. Ільїнський Гр. — Українська мова — в книзі проф. С. М. Кульбакіна.
123. Филипович П. — Куліш і Гомер (композиція «Орісі»).
124. Богаєвський Б. — Сучасний стан питання про Трипільську Культуру («Ukrainische Kultur»).
125. Гордієв Д. — Нові праці з історії української культури і мистецтва.

5. Комісія для складання словника історичної мови.

126. Сабалдир — Нормальний метод в граматиці.
127. Сабалдир — Синтакса Ол. Курило.
128. Станиславський М. — Мова лівобережних актів XVII-XVIII в. в.

6. Етнографічна Комісія.

129. Демич В. — Знахори, ворожбити, відьми та нечиста сила в житті східніх слов'ян.
130. Динцес Л. — Колекція пряників, зібраних на Київщині, Полтавщині та Чернігівщині.
131. „ — З подорожи до Яготина і Полтави.
132. „ — Новіші здобуття з Трипільської культури.
133. Каминський В. — Похоронне голосіння на Волинському Поліссі.
134. Квітка К. — Пентатоніка в піснях слов'янських народів.
135. „ — Генеза українських пісень про кровосумішку.
136. „ — Дві етнограф. подорожі на Чернігівщину.
- 137-138. Курило О. — Значіння пісні для поясніння деяких язикових явищ (2 доповіді).
139. „ — Звідомлення за дві подорожі на Чернігівщину й одну на Пирятинщину.

140. Лобода А. — Діяльність Етногр. Комісії за 1922 р.
141. „ Оснівні елементи і загальне значіння Міньковецького хліборобського свята (див. д. Сташевського).
142. „ Діяльність Етногр. Комісії за 1923 р.
143. Ляскоронський В. — Русальчин Великдень за новими записами на Чернігівщині:
144. „ Змисл і значіння Русальчина Великодня.
145. „ Цілющі криниці на Україні.
146. „ Оповідання останнього з кобзарів.
147. Оницьук А. — Нові придбання Музею Антропології та Етнології.
148. Петров В. — Кілька пісень і легенд з приводу останніх релігійних подій.
149. Попов П. — Релігійна легенда на Україні за останніх часів.
150. „ Війна і революція в українській нар. легенді.
151. „ Сучасна епідемія чудес в освітленні етнографії.
152. Рупін П. — Українська пісня в старовинному російському співа-нику (ч. II).
153. Ревуцький Д. — Подорож до Миргорода.
154. Сташевський Є. — Хліборобське свято в Міньковцях на Поділлію на початку XIX в. (опис свята та його історія).
155. Филипович П. — Українська пісня Семена Боброва.

7. Археологічна Сенція.

156. Єфремов С. — Антонович як людина та громадський діяч.
157. Данилевич В. — Антонович як історик.
158. Василенко М. — Антонович і польська історіографія.
159. Макаренко М. — Археологічні та нумізматичні праці Антоновича.
160. Добровольський Л. — Топографічні праці Антоновича.
161. Грушевський О. — Праці Антоновича про історію Києва.
162. Ткаченко М. — Праця Комісії по розбору стародавніх актів.
163. Міяковський В. — Антонович перед слідчою комісією.
164. Старицька-Черняхівська Л. — Відносини Антоновича до молоді.
165. Курінний П. — Гуманський Музей.
166. Курінний П. — Могила князя Чорного у Чернігові.
167. Курінний П. — Розкопки коло с. Межигір'я 1923 р.

8. Сенція Мистецтв.

168. Ернст Ф. — Контрактовий дім у Києві.
169. Моргилевський В. — Про архітектурну композицію св. Софії.

170. Зуммер В. — Вплив Растреллі на київську архітектуру.
171. Шміт Ф. — Василь Григорович-Барський як маляр.

9. Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні.

172. Гермайзе О. — Шевченківська демонстрація 1914 року.
173. Василенко. М. — Молоді роки О. І. Левицького.

10. Педагогічна Комісія.

174. Петрусь В. — Первісна натуральна система виховання й школа ідеального знання.
175. Сарнавський В. — Програма фізичної культури в трудових школах.
176. Радзимовська В. — Діти на Україні за часів голоду.
-

Де що є:

| | |
|---|---------|
| Павло Филипович, Шевченко і романтизм | 3—18 |
| Михайло Новицький, Поема Т. Шевченка «Мар'яна Черниця» | 19—35 |
| Петро Стебницький, «Кобзар» під судом | 36—48 |
| Михайло Марковський, Шевченко в Кирило-Методієвському братстві | 49—57 |
| Анад. Сергій сфремов, Без синтезу. До життєвої драми Куліша | 58—79 |
| Всеволод Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (Присвячується пам'яті акад. О. О. Шахматова) | 80—144 |
| Володимир Пархоменко, Олег та Ігор | 145—147 |
| Петро Рулін, Українська пісня в старовинному російському співаннику | 148—199 |
| Анад. Костянтин Харлампович, Листування запорозьких козаків із султаном | 200—212 |
| Павло Попов, Замітки до історії українського письменства XVII-XVIII в.в. | 213—233 |
| Василь Дем'янух, Гнат (Ватрослав) Ягіч. 1838—1923. Короткий нарис його життя і наукової діяльності | 264—283 |
| Анад. Андрій Лобода. 1894-1924. Його життя та і список наукових праць. З нагоди 30-ліття його науково-літературної діяльності | 284—293 |

Матеріали й замітки

Нові матеріали до життя й творчості Котляревського:

| | |
|--|---------|
| 1. Павло Филипович, І. Котляревський і «Вольное Общество Любителей Российской Словесности» | 234—235 |
| 2. Павло Филипович, До тексту «Москаля Чарівника» | 236—237 |
| 3. Петро Рулін, До «Москаля-Чарівника» Котляревського | 237—239 |
| Микола Манаренко, Досліди над Чернігівським Спасом. Коротеньке звітження | 240—244 |
| Іполіт Моргилевський, Про історично-архітектурний дослід над Собором Спаса у Чернігові | 244—245 |

Критика й бібліографія.

| | |
|--|---------|
| Василь Дем'янух — Slavia. Casopis pro slovanskou filologii. Vydávaji O. Hujer a M. Murko. Ročník I, sesit 1, 2-3, 4. Praha, 1922-23 | 246—248 |
| О. Курило — О. Синявський, Украинский язык. Харків, 1923, ст. VIII + 120 | 248—251 |
| О. Курило — Мих. Йогансен, Украинский язык. Київ, 1923, ст. 47. | 251—254 |
| Кость Копержинський — Проф. А. Белецкий, Старинный театр в России. I. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси-Украины. Москва, 1923, стор. 103 | 254—257 |
| Анад. Олекса Новицький — Збірник секції мистецтв (Українське Наукове Товариство). Київ, 1921 | 257—259 |
| Віктор Петров, Потебня й Лотце (А. А. Потебня, полное собрание сочинений под редакцией Комитета по изданию сочинений А. А. Потебни при ВУАН. Том I.— Мысль и язык. Издание IV пересмотренное и исправленное с вводной статьей Б. И. Харциева. Гос. Изд. Укр. Одесса, 1922, ст. XXIX + 188) | 259—263 |

Частина офіційна.

| | |
|--|---------|
| Звітження про діяльність Історично-Філологічного Відділу за 1923 рік | 294—353 |
|--|---------|

ВИДАННЯ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У КИЇВІ.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

кн. I (1919)—1 кб. 50 коп. зол.; кн. II—III (1920—1922) 3 кб.
(і 2 кб.) зол.; кн. IV (1923)—2 кб.

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Т. I, вип. I (1923)—1 кб. зол.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 кб. зол.
- № 2а — проф. Ф. П. Сушицький, Западно-руські літописи, какъ памятники литературы, I (1921)—1 кб. зол.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєнована арабами, відродилася політично (1923)—1 кб. зол.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернет, Контракти й контрактний будинок у Києві (1924), 2-ге вид.—50 коп. зол.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в. I—III (1924)—50 коп. зол.
- № 6 — проф. Ів. Соколов, Грецький Схід і Україна. Історична характеристика їхніх новіших культурних відносин (готовий до друку).
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Старинний театр український. Т. I. (Розвідка і тексти)—готовий до друку.
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі.—1 кб. 25 коп. зол.
- № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924) — 1 кб. 50 коп. зол.
- № 11 — Ів. Каманін та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 кб. 50 коп. зол.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—75 коп. зол.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів I. Ол. Курило, Початки мови (1923)—25 коп. зол.; II. К. Квітка, Музична програма (1924)—25 коп. зол.
- № 14 — В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою), 1923.—
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1921)—10 коп. зол.
- № 16 — акад. П. Тутківський, Матеріали для бібліографії українського мапознавства (1924)—50 коп. зол.